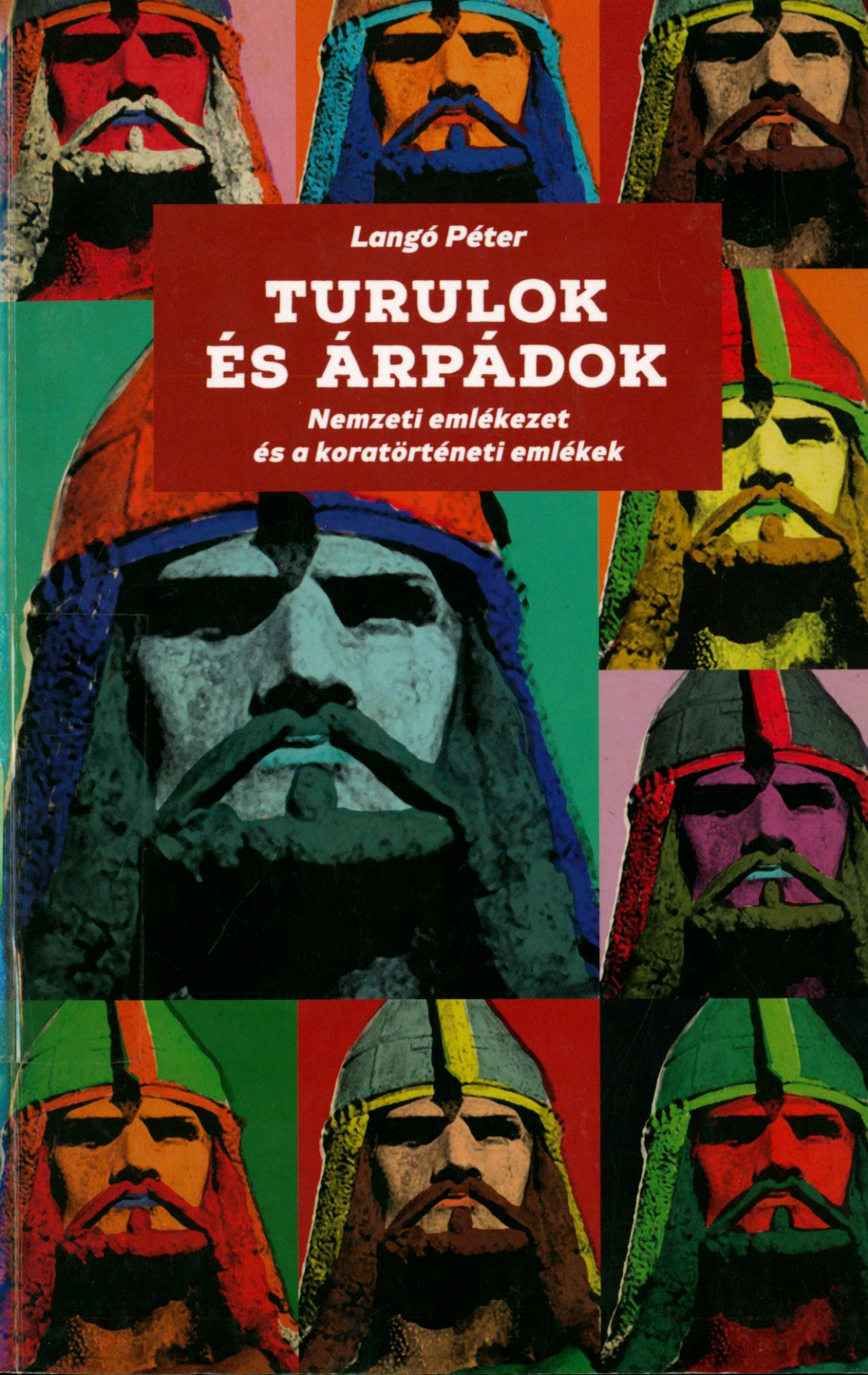

Langó Péter

TURULOK ÉS ÁRPÁDOK

*Nemzeti emlékezet
és a koratörténeti emlékek*

X 270.869

Langó Péter

TURULOK ÉS ÁRPÁDOK

Nemzeti emlékezet és a koratörténeti emlékek

MTA
Bölcsészettudományi
Kutatóközpont

A könyv kiadását a könyvkiadói program
keretében a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

SZTE Klebelsberg Könyvtár

1001254640

nka

© Langó Péter, MTA Bölcsészettudományi
Kutatóközpont, Typotex, Budapest, 2017
Engedély nélkül semmilyen formában nem másolható!

ISBN 978 963 279 935 3

X

270869

Témakör: történelem, régészet

Kedves Olvasó!

Köszönjük, hogy kínálatunkból választott olvasnivalót!

Újabb kiadványainkról, akcióinkról

a www.typotex.hu és a facebook.com/typotexkiado
oldalakon értesülhet.

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont,
valamint a Typotex Elektronikus Kiadó Kft.

Felelős kiadó: Fodor Pál – Votisky Zsuzsa

Főszerkesztő: Horváth Balázs

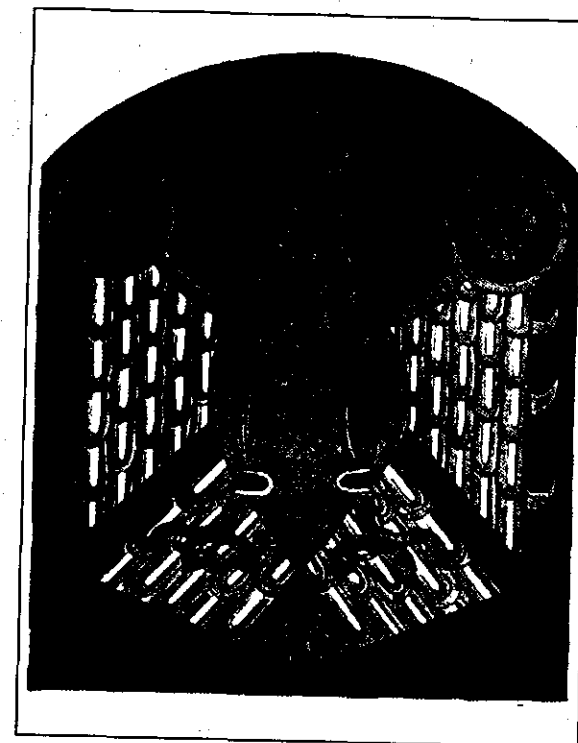
Felelős szerkesztő: Jutai Péter

Műszaki szerkesztő: Szirtes Krisztián

Borítóterv: Kiss Barnabás

Nyomta és kötötte: László András és Társa Nyomdaipari Bt.

Felelős vezető: László András

ELŐSZÓ	11
A NEMZETI MÚLT „MÍVBELI EMLÉKEI” – A HONFOGLALÓ MAGYARSÁG RÉGÉSZETI EMLÉKANYAGÁNAK FELISMERÉSE	17
A KÁRPÁT-MEDENCE 10. SZÁZADI RÉGÉSZETI EMLÉKANYAGÁNAK KUTATÁSA A NEMZETI TUDOMÁNYOK SZEMSZÖGÉBŐL	31
1. Nemzeti tudományok és a magyarok honfoglalása	31
2. A 19. század régészeti kutatása: a honfoglaló magyar emlékanyag felismerése	33
3. A honfoglalás kor régészeti kutatása az első világháború után	42
4. Szlávok és magyarok: kutatási irányvonalak a második világháború után	46
5. Globalizmus és nacionalizmus	52
6. „Az ország határainak megállapítása”	59
7. Az Óperencián innen – a nyugati határterület kutatásának példája	66
8. „Szittyaaország” és „Pannónia” között – a Magyar Fejedelemség határainak és a 10. századi magyar szállásterület változásának kérdése az újabb régészeti kutatások fényében	77
9. Összefoglalás	85
FELVIDÉKI ANZIX	89
1. Nyitrai séta	89
2. A szobrok metamorfózisa	94
3. Szvatopluk pajzsa	101
4. Cirill és Metód attribútumai	108
5. Összefoglalás	120
TURULOK ÉS ÁRPÁDOK	123
Turulok...	123
1. Politikai viharok egy jelkép körül	123
2. A turul feltűnése az írott forrásokban	127
3. A turul felemelkedése	138
4. „Mely dicsőség – Semmi kétség – Ő érte Jött létre”	144
5. A turul és a 10. századi magyarok	149

... és Árpádok	159
6. A milleniumi szoborcsoport	159
7. Árpád a 10. században és történeti hagyománya a középkori krónikairodalomban	162
8. „Árpád emeltetése” – a honfoglaló fejedelem alakjának megformálása a 18–19. században	166
9. Árpád sírjának kutatása	178
10. „A nyelven kívül a szokások, a viselet fejezi ki a nemzet jellemét” – a fejedelemábrázolások, avagy a honfoglaló magyar „vitézi viselet”	186
11. A fejedelem sírjának elképzelt kincsei	195
12. Összefoglalás	211
 LEHEL VEZÉR ÉS KÜRTJE	 213
1. Lehel vezér szobra Jászberényben	213
2. Lél	215
3. A kürt	219
4. A kürt kutatástörténete	222
5. A készítés helye és ideje	231
6. A tárgy funkciója	237
7. A kürt szerepe a hagyományban	241
8. A kürt kutatásának jövőbeli lehetőségei	243
9. A jászok, Lél és a kürt	245
 „NEM EMLÉKSZEM, HOGY VALAHA IS VIDÁMABB EMBEREKET LÁTTAM VOLNA”	 247
A 10. századi magyarok képe a kortárs és a későbbi feldolgozások tükrében	247
 IDÉZETT IRODALOM	 265
 FORRÁSOK	 301
 KÉPEK CÍME ÉS FORRÁSA	 303

LANGÓ KÁROLY

SÁNDOR

GÁBOR EMLÉKÉRE

A magyar nép korai története és e korszak tárgyi emlékei mindig is szorosan kapcsolódtak a magyar nemzet történelméhez. Elég talán csak a krónikákban felbukkanó Attila-kardot említeni, melyet a magyar régészeti kutatás már több mint egy évszázada azonosnak vél a német-római császár koronázási kardjával.¹ A felvilágosodás, majd a romantika időszakában lendületet kapott a nemzeti történetírás. Ugyanebben az időszakban a klasszikus örökség kincseinek gyűjtése mellett egyre nagyobb szerep jutott a nemzeti ereklyék iránti érdeklődésnek és az ebből kinövő régészeti kutatásoknak. A kora középkori emlékek iránti érdeklődés Európa számos területén összekapcsolódott a modern nemzeteszém kialakulásával. A 18–19. században megjelenő új nemzetfogalom formálói a korai krónikákban és a középkori emlékekben találták meg a modern nemzetek ősi gyökereit.²

E folyamat természetesen lezajlott az akkori Magyarországon is. A 18. században megélné a közép-korai krónikák iránt, a magyar honfoglalás pedig később is népszerű téma maradt – sőt számos esetben többlettartalmakkal bővült (függetlenségi és egyéb politikai törekvések, a nemzeti nagyság és dicsőség propagandája, stb.). A nemzeti tudományok e szegmensének jelentőségét jól mutatja a 19. század első felében született költemények és tudományos értekezések nagy száma, illetve azok kiemelkedő volta. A polgárosodó nemzetállam egyik legnagyobb ünnepségsorozata is ehhez a korszakhoz kapcsolódott: az 1896-ban megrendezett millenniumi évben nem csak az Árpád vezette törzsszövetség honfoglalása és az „ezeréves magyar államiság bemutatása” volt a cél, hanem a dualista állam szélesebb (külső és belső) reprezentációja is fontos elemként jelentkezett.³ Az ünnepségsorozat a nemzetiségek körében érthetően nem volt olyan népszerű, mint a magyar nyelvű közösségekben: más nyelveken és közösségekben is megszülettek a magyar történelemértelmezéstől különváló múltszemléletek, és hazánkban élő nemzetiségek úgy érezték, hogy

¹ A fegyver áttekintő elemzésére legutóbb: Fodor 2000.

² A kérdéssel számos tanulmánykötet foglalkozott, áttekintő jelleggel: Almut-Rexheuser 1995.; Jensen et al. 2010.; Berger-Lorenz 2010.

³ Amint azt Kosáry Domokos is kiemelte a millicentenárium idején tartott előadásában: „A millennium közéleti, társadalmi megnyilvánulásai pedig még sokkal nyíltabban jelezték az önbiztató uralmi igényt, a soknemzetiségű országon belül, és a sallangos díszmagyaros hivatkozást.” (Kosáry 1996, 370.)

saját nemzeti múltjukra (és jelenükre) sérelmesek a múlt köntösébe bújított kortárs magyar politikai törekvések.

A 19. században a 10. századi emléanyag tudományos feltárással a régészet is bekapcsolódott a kutatásba, és e szakterület tudományos érdeklődése a korszakra vonatkozóan azóta is töretlen. Az egyre növekvő számban előkerülő régészeti leletek olyan emlékeként jelentek meg a szélesebb közvélemény szemében, melyek hitelesítik a krónikákban leírtakat. Az e kötetben összegyűjtött tanulmányok ennek a folyamatnak az egyes epizódjait mesélik el, arra próbálva választ keresni, hogy miként alakult ki a honfoglalás korának – ahogy a Kárpát-medence 10. századi időszakát a szakirodalomban nevezik – régészeti kutatása, mely eszmék voltak rá hatással (és melyek nem). A tanulmányok részben azt a kérdéskört is érintik, hogy milyen viszonyban állt a tárgyi hagyatékról alkotott tudományos kép a korabeli művészetek által megrajzolt képpel, vagyis a korabeli nem tudományos elképzelésekkel. E szempontból a különböző irodalmi és képzőművészeti alkotásokon keresztül szeretném összehasonlítani a kétféle megközelítés eredőit és forrásait. Számos tanulmány kiindulási pontjai ezért olyan köztéri szobrok, melyek a hagyományörzés vagy a hagyományteremtés céljából nyúlta a múlt ezen időszakához. Az emlékművek által megfogalmazott üzenetek pedig ott vannak „munkába menet és jövet, bevásárlás és sétálás közben az emberek fejében, ezek által is alakul a történelmi közgondolkodás, ezek által is módosulnak a nemzeti emlékezet hangsúlyai”.⁴

Ezen alkotások fontosságát jól mutatják azok a politikai diskurzusok, melyek Magyarországon – de nem csak itt, hanem Közép-Európa más országaiban is – kialakultak egy-egy mű körül. Egyes szobrok felállítása kapcsán például nem egy esetben a művészi koncepció túl az egyes részleteket illetően is kiélezett viták zajlottak. Nem véletlen, hogy mindez zavarja az alkotókat, ahogy azt Körösi Tamás szobrászművész egy interjúban megfogalmazta: „A közgondolkodásban az emlékműszobrászat olyan, mint a futball: mindenki jobban ért hozzá – a közember, a politikus, az önkormányzati képviselő –, mint akinek ez a szakmája. És ahány hozzá- és beleszó, annyi vélemény”.⁵ Az alkotások ugyanis az eredetiség mellett a hitelességet sokszor azzal próbálják hangsúlyozni, hogy az egyes megmintázott alakok ruházata, fontosabb tárgyi attribútumai az adott korra jellemzők – vagy legalábbis az alkotó, a megrendelő vagy a művészre ható véleményformáló szerint azok. Ez az attitűd köti össze ezeket a köztéri műveket a régészeti kutatással.

A fentebb megfogalmazott futballhasonlat azonban nem csak a szobrászok érzéseit írja le; hasonló cipőben jár a honfoglalás korának kutatása

⁴ Pótvó 2003, 24.

⁵ http://mandiner.blog.hu/2010/07/04/a_kossuth_ter_szobrai_kis_magyar_emlekmuszobraszat

is. A témát kutatók sokszor úgy érzik, hogy mindenki más jobban ért hozzá. Mindez különösen igaz a 20. század egyes időszakainak a múlt-szemléletére, különösen a honfoglalás és a magyar korátörténet kapcsán, ami „a nemzeti tudat, az identitás olyan érzékeny pontjaihoz kapcsolódik, amelyekben történelmi megrázkódtatások súlyos torzulást, károsodást tudnak előidézni. Ilyenkor a társadalom jelentős rétegeinek tudata válik hajlamossá arra, hogy befogadjon olyan romantikus légvárakat és rögeszmés, téves elképzeléseket, amelyeket <<normális>> időkben csak néhány mániákus képvisel.”⁶ Ezen időszakokban, függetlenül attól, hogy valaki az ehhez szüksége tudományos ismereteket, a kutatás módszertanát mennyire sajátította el, sokaknak van véleménye, számos esetben hite arról, hogy milyenek voltak az ősi magyarok – és ez alól a művészek sem kivételek. Így azok, akik feladatuk kapták és kapják, hogy mintázzák meg, adjanak testet a történelem lapjain élő „hősöknek”, maguk is formálják a múltról alkotott képünket. Az egyes alkotások önálló életre kelve, számos esetben hatással voltak a későbbi alkotásokra, és diskurzusokat kialakítva a tudományos megismeréstől független utakat nyitottak meg. E folyamat felismerése és leírása azonban nem új, mindezt már a Krisztus születése előtt élt híres rétor Dión Khrüszosztomosz is megfogalmazta sokat idézett olümposzi szónoklatában.⁷ Művészet és tudomány különválása azonban nem törvényszerű: számos esetben a művészek szorosan támaszkodtak vagy támaszkodni akartak a kortárs tudományos eredményekre, ahogy azt Vörösmarty Mihály és Horvát István kapcsolata, vagy Munkácsy Mihálynak a *Honfoglalás* című kép kapcsán tett erőfeszítései mutatták.

E tanulmányoknak nem lehetett célja a széleskörű kapcsolatrendszer teljes körű áttekintése, már csak azért sem, mert az ehhez szükséges ismereteknek a szerző koránt sincs a birtokában. Mindössze arra vállalkozunk, hogy egy-egy esetet kiragadva megpróbáljuk bemutatni azok egymásra hatását és jelenkori viszonyát. Számos kérdés kapcsán a tanulmányok nem álltak meg annál a pontnál, ahol a kortárs tudományos vélekedések egyetértenek, hanem megpróbáltuk értelmezni mindazt, amit a for-

⁶ Kosáry 1996, 371.

⁷ A beszédben Pheidiasz az alábbi szavakkal védelmezte az istenségről alkotott szobor emberi tulajdonságait: (62. c.) „Ha pedig azzal vádoltok, hogy alakot tulajdonítottam az istennek, nem hamarkodnátok el, ha előbb Homéroszra neheztelnétek. Ő ugyanis nemcsak a formát adta vissza a képzőművészetnek igen közel álló módon, midőn az isten hajáról beszél, meg álláról rögtön költeményének kezdetén, amikor arról ír, hogy Theisz könyörög gyermekének becsületéért – hanem ezen kívül még gyűléseket, tanácskozásokat és politikai vitákat tulajdonított az isteneknek, sőt utazást az Ida hegyéről az egekbe, meg az Olümposzra, álmokat, lakomákat, szeretkezéseket, s miközben mindezt igen fenékelt szavakkal ékítve adta elő, mégis galandók hasonlatosságára...” (Bugár István fordítása) Bugár 2004, 63.

rásokból kiolvashatónak tűnik, vagy amit egyes kutatók felvetettek. Mindezen elképzelések természetesen nem a múltira vonatkozó ismeretek fordulópontjai, inkább csak a rendelkezésre álló források eltérő olvasatai; s mint ilyenek vitathatók, kiegészíthetők vagy elvethetők. A tévedések lehetőségének beismerése talán nem bizonytalanítja el annyira az olvasót, hogy az előszó után becsukja a könyvet, hanem beleolvas, adott helyeken vitatkozik vele vagy továbbgondolja a leírtakat. A kötetbe szerkesztett írások jelentős része korábban már megjelent, azonban ahol lehetőség volt rá és ahol a szerző újabb ismeretekre tett szert, ott kiegészítette; számos esetben átírta a már megjelent dolgozatokat. E helyütt szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik a tanulmányok megírásában segítséget nyújtottak. A kötet ötlete Sándor Klára támogatása és biztatása nélkül fel sem merült volna. Ő ajánlotta a Typotex Kiadó sorozatszerkesztőjének a figyelmébe munkáimat. Horváth Balázsnak, a kiadó munkatársának elsősorban az irántam tanúsított türelméért tartozom köszönettel. A könyv egyes fejezeteiben nagyon nagy segítséget jelentett a Kiadó olvasószervezője Jutai Péter, aki nem csak értő módon javította a kézirat hibáit, de megjegyzéseivel nagyban segítette mondanivalóm végső formába öntését is, úgyhogy elmondhatom, jobb szerkesztőt nem is kívánhattam volna.

A honfoglalás korának régészeti kutatásaihoz az alapokat még Bóna István előadásai jelentették, azóta is sokat nyúlok vissza az ott elhangzott gondolatokhoz. Sokat formált véleményemen doktori témavezetőm, Bálint Csanád is, aki a Régészeti Intézetbe fogadott, és az ő hatására sikerült felismernem a kutatás számos – általam addig nem látott – összefüggését. Tanácsaival, javaslataival és ezen túlmenően is sokféleképpen segítette munkámat. A kötet kiadását a Régészeti Intézet igazgatója Benkő Elek is segítette, aki nem csak kutatócsoportjába fogadott be, hanem kutatásaimat is támogatta. A régészeti kutatás és a terepmunka titkait Révész Lászlótól igyekeztem megtanulni, aki nagyon rég tanítványává fogadott. Máig szívesen meghallgatja elképzeléseimet, óvva az elhamarkodott ítéletalkotástól, felhívva a figyelmet a felvetett kérdések további aspektusaira. Emberi és szakmai támogatásáért, barátságáért mély hálával tartozom. Ugyancsak kiemelt köszönet illeti Türk Attilát, akit nem csak barátomnak mondhatok, hanem olyan kutatónak is, aki alapvetően változtatta meg a korai magyarságról alkotott képemet. Tanácsai, szakmai állásfoglalásai mindig iránymutatóak voltak a számomra. Közös munkáink során nemcsak sokat tanultam tőle, de példamutatása is ösztönzőleg hatott rám. A munkámat kritikus szemmel olvasta végig és javította ki Szabados György. Annak ellenére, hogy sok szakmai kérdésben teljesen más a véleményünk, precíz megjegyzései és tanácsai sokat javítottak a kézirat érthetőségén és szakmaiságán. Áldozatos munkájáért és baráti segítségéért nagyon hálás vagyok.

Az MTA BTK Régészeti Intézetében olyan tudományos műhelybe kerültem, ahol minden kutatótól nagyon sok segítséget kaptam. Kovács László nem csak sok időt szánt rám, hanem nagy türelemmel segítette az egyes dolgozatok elkészültét. Sokszor olvasta és javította az egyes tanulmányaimat, melyekhez számos megszívlelendő tanácsot adott. Baráti kritikája nem csak elképzeléseim végső megformálásában, hanem az egyes fejezetek felépítését tekintve is pótolhatatlan segítséget jelentett. Szőke Béla Miklóshoz bármikor fordulhattam a 9. századot érintő kérdések kapcsán. Véleménye és tanácsai számos problémát új megvilágításba helyeztek, és jelentősen formálták egyes kérdések kapcsán az addigi ismereteimet. Patay-Horváth András – annak ellenére, hogy kutatási területe messze esik az e könyvben tárgyaltaktól – mindig örömmel nyújtott baráti segítséget a görög források és más szakmai kérdések tekintetében. Takács Miklósnak és Merva Szabinának is köszönettel tartozom, tanácsaik, baráti véleményük és önzetlen segítségük nélkül nem készülhetett volna el ez a munka sem. Kanyó Ferenc nem csak a könyvtárban nyújtott pótolhatatlan segítséget, hanem a középkorkutatás számos kérdése kapcsán önzetlenül osztotta meg velem tudását, hívta fel a figyelmet új szempontokra. Az Árpád-sír kutatásának legjobb ismerőjeként is számíthattam szakmai tanácsaira. Török László, Mende Balázs, Szeverényi Vajk, Horváth Friderika, Marton Tibor és Csiky Gergely is segítette kutatásaimat, tanácsaikat és véleményüket több helyütt hasznosíthattam.

A Fodor Pál főigazgató úr által életre hívott Magyar Őstörténeti Támacsoport kutatói is sokrétű segítséget nyújtottak. Mindig bizalommal fordulhattam Sudár Balázshoz, aki adott kérdések kapcsán nem csak új szempontokra, forrásokra hívta fel a figyelmet, hanem számos, közöletlen munkáját is felhasználhattam. Turkológiai ismeretei, egyes kérdésekben nyújtott tanácsai inspirálóan hatottak munkámra. Lezsák Gabriella a turullal kapcsolatos kutatásait, míg Petkes Zsolt és Boldog Zoltán a 10. századi viselettel kapcsolatban nyújtottak értékes segítséget. Zsidai Zsuzsa a különböző keleti források értelmezése kapcsán segítette munkámat. Szentpéteri József kritikus véleményéért, számos tanácsáért és mindig önzetlen baráti segítségéért is hálás vagyok. Az MTA BTK Történettudományi Intézetében Cieger András volt a segítségemre, aki megosztotta velem a dualizmus korral kapcsolatos kutatási eredményeit, míg Varga Bálint nem csak kiadatlan doktori értekezését bocsátotta önzetlenül a rendelkezésemre, hanem a nacionalizmus kutatás számos kérdésében is a segítségemre volt. A magyar koratörténet délkelt-európai háttere és újkori recepciója kapcsán Csaplár-Degovics Krisztián hívta fel a figyelmet számos szempontra, míg a bulgáriai kora középkori emlékezet modern recepciója kapcsán Demeter Gábor volt a segítségemre, akik számos olyan

Magyarországon beszerezhetetlen kiadványt is a rendelkezésemre bocsátottak, melyekre balkáni kutató útjaik során tettek szert. Sokszor kaptam baráti segítséget az Intézet Középkori témacsoportjának kutatóitól, Zsoldos Attilától, E. Kovács Pétertől, Nógrády Árpádtól és Weisz Boglárkától.

Számos kérdés kapcsán értékes tanácsokat kaptam a magyar koratörténet steppei hátterének régészeti hagyatékát máig legjobban ismerő Fodor István professzor úrtól, aki mindig megosztotta velem az egyes kérdések kapcsán kialakított véleményét és számos esetben hívta fel a figyelmemet tévedéseimre. A Lehel-kürttel kapcsolatos fejezet nem készült volna el Pető László felkérése nélkül. A munkához Selmeczi Lászlótól, Bathó Edit igazgató asszonytól, Farkas Kristóf Vincétől és a Jász Múzeum munkatársaitól nagyon sok segítséget kaptam. A Nyitrai Régészeti Intézet munkatársai közül segítséget nyújtottak a magyar honfoglaláskor olyan kiváló szakemberei, mint Prohászka Péter és Nevizánszky Gábor. Prohászka Péter kutatástörténeti munkái nemcsak a korai kutatással kapcsolatos képünket változtatták meg, hanem eredményei a teljes 10. századi emléktanyag tekintetében megkerülhetetlenekké váltak. Nevizánszky Gábor a zempléni sír kapcsán osztotta meg pótolhatatlan ismereteit, melyek újra csak bizonyították, hogy az anyagismeret és a hosszú évek kutatási tapasztalatai nem minden esetben pótolhatóak a könyvekből megszerezhető tudással.

A Pécsi Egyetemről Font Márta professzor asszony a korai Rusz és magyar kapcsolatok forrásai tekintetében nyújtott pótolhatatlan segítséget. Fedeles Tamás ösztönzése is sokat jelentett az egyik tanulmány elkészültében. Különféle segítséget kaptam még az egyetem Régészeti Tanszékének oktatóitól, Nagy Leventétől és Fazekas Ferencről is. Az ELTE Bölcsészettudományi Karán Siklósi Zsuzsa, Mordovin Maxim és Vida Tivadar volt a segítségemre. Sokat köszönhetek a Szegedi Tudományegyetem kutatóinak, Kovács Szilviának és Polgár Szabolcsnak. Önzetlen támogatásuk számos, általam beszerezhetetlen szakirodalom megismeréséhez segített hozzá. Az Innsbrucki Egyetem kutatójának, Tobias Bendegúznak is köszönettel tartozom. Az általam felkeresett múzeumok munkatársai is sok segítséget nyújtottak. Köszönettel tartozom ezért Balogh Csillának, Fogas Ottónak, Gömöri Jánosnak, Lőrinczy Gábornak, Madaras Lászlónak, Ritoók Ágnesnek, Simonyi Erikának, Takács Zoltán Bálintnak, Tomka Péternek és Varga Sándornak.

Legmelegebb köszönettel a szeretteimnek tartozom, akik a legkülönbözőbb módon nyújtottak támogatást és elnéző mosollyal vették tudomásul, hogy munkám tőlük von el. A szeretetük nyújtotta erő és biztatás jelentette azt az alapot, amely nélkül e munka körvonalai sem valósulhattak volna meg.

A NEMZETI MÚLT „MÍVBELI EMLÉKEI”

A honfoglaló magyarság régészeti emléktanyagának felismerése

„Áldott, valóban ezerszer áldott tudományi szorgalom! Tenéked köszönheti nemzetem egy dicső, s csak nem halhatatlanná vált hősének immár közel ezer esztendő óta föld alatt rejtett tetemei és mívbéli emlékei megismerését.” E sorokkal kezdte az első ismert honfoglalás kori magyar sírlelet tudományos közlését Jankovich Miklós.¹

A magyar honfoglalás korának régészeti kutatása ezzel a munkával vette kezdetét. Az első lelet előkerülése közismert. 1834 júliusában a mai Ladánybene község határában három pásztor arra lett figyelmes, hogy a nyári szél régi csontokról fújta le a futóhomokot. A megtalálók összegyűjtötték az emléket, és a halott koponyájával együtt átadták Szentkirályi Móricnak, Pest megye „tudós főjegyzőjének”. Ő értesítette a régiségekről Jankovich Miklóst, a nagy tiszteletben álló főnemes műgyűjtőt, aki elkészítette a lelet tudományos értékelését – a korai magyarság emlékeként határozva meg azt, és ő nevezte el a megtalált harcost „Bene vitéznek”, ahogyan még ma is számon tartjuk.²

Atyáinknak
HÖSTETTEIT, DÍVATIT, MÍVBELI
enyészetnek' örvényéből ki ragadham:
századok' dűlása viharitól ki tésített
világ' téréen el széledett
EMLÉKEIT,
nyomozván's szerentséssen feltalálván
visszaa' ténittem:
ön életem, s vagyonom áldozattával így,
a' tőlünk eltűnt-feledett-mármár kihalt s temetett
MAGYAR HAJDANKORT
új életre virrasztottam
W. JANKOVICH MIKLÓS. JUDOCHEX.

Jankovich Miklós portréja 1830-ból.
Lenhardt Sámuel metszete

¹ Jankovich 1834.

² A kérdés kutatástörténeti hátteréről: Dienes 1968; Bóna 1996; Révész 1999, 130–133.

A honfoglalók tárgyi hagyatékának azonosítása és közreadása arra az időszakra esett, amikor a feléledő nemzeti érzület hatással volt a régészetre: az egyes nemzetek ekkor keresték meg vélt és/vagy valós őseik régészeti emlékeit.³ Ez az érdeklődés új volt a régiségkutatásban. Korábban a régiségbúvárok és a letűnt korok tárgyi emlékei után érdeklődő tudósok inkább a klasszikus ókori civilizációk emlékeit kutatták. E kutatások mellett már a reneszánsz idejétől kezdve egyre nagyobb érdeklődés kísérte a görög és római antikvitással érintkező kelta és germán múlt emlékeit. A Magyar Királyságban erre a korszakra tehető Bonfini nagy magyar történeti munkájának és Thuróczy Magyar krónikájának születése,⁴ azonban a nemzeti mozgalommal párhuzamosan megszülettek a nemzeti régészetek is.⁵ Jankovich munkájának jelentőségét mutatja, hogy az elsők közt volt képes a középkor korai időszakából származó leleteket néphez kötni. Elsőként a Balassagyarmaton született cseh Josef Dobrovský (Dobrowszky József) kötött össze egy korai leletanyagot és egy népet, mégpedig a szláv emlékeket és a szláv „népet” (1786).⁶ A következő nép, amelynek a leletanyagát felfedezték, a Britanniában megtelepedett angolszászoké volt. James Douglas *Nenia Britannica* című 1793-as munkájában nemcsak a majd másfél évtizedes kenti ásatásai eredményeit adta közre, hanem meghatározta a korai szász leleteket is.⁷ E két régészeti együttes felismerése azonban nem volt egyöntetű, hiszen számos esetben a szláv temetőket még a 19. század első felében is keltának tartották,⁸ míg az angolszász régiségek iránti figyelem a viktoriánus kori Britanniában vált komolyabbá, amikor John Mitchell Kemble Észak-Németországban (a szász őshazában) sikeresen körülhatárolta a korai szász emlékeket.⁹

A korai germánok leleteinek elkülönítésére már a kora újkorban történtek kísérletek,¹⁰ azonban a pontos meghatározásukra csak a honfoglaló magyar leletek azonosítása után, az 1840-es években került sor. Elsőként az alemannokat ismerték fel 1843 és 1844 között, majd később – párhuzamosan a német egység kialakulásával – a Meroving-kor többi germán népcsoportjának leletanyagát is sikerült elkülöníteni.¹¹

³ A 19. század első felének nemzetszemléletére, a régészet és a koratörténet szerepére vonatkozóan átfogó jelleggel: Brather 2004, 11–27.

⁴ A magyar régészet kezdeteit az Árpád-kor végére szokás helyezni. Már a 13. századi krónikák, így Anonymus és Kézai Simon is említést tesz az általuk ismert ősi romokról, halmokról. Eckhardt 1928, 622–630; Vékony 2003, 15–16.

⁵ Schnapp 1996, 121–295.

⁶ Brather 2001.

⁷ Webster 1986, 119–159; Arnold 2000, 1–18.

⁸ Friesinger 1974, 1–2; Sklenář 1983, 91–101.

⁹ Webster 1986, 122.

¹⁰ Brather 2004, 11–16; Fingerlin 1997, 45–51.

¹¹ Lindenschmit–Lindenschmit 1969.

1874-ben került sor az avarok meghatározására Pulszky Ferenc jóvoltából, aki a reformkor jeles politikusa, a szabadságharc diplomatája, majd hazatérését követően a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója volt.¹² Ekkoriban sikerült felismerni a langobardokhoz tartozó régészeti leleteket is (1871/1878).¹³ A hunok tárgyi hagyatékának végleges elkülönítésére a 20. századig kellett várni, amikor is a steppei és a belső-ázsiai emlékek segítségével, valamint az éremmel keltezhető sírleletek alapján sikerült ezt a lelethorizontot is meghatározni.¹⁴ Ezek alapján, még ha a honfoglaló magyarság régészeti emléktanyájának meghatározása nem is tekinthető a legkorábbinak, a leletanyag pontos körülírása alapján mindenképpen kiemelkedett a korabeli, sokszor bizonytalankodó azonosítások közül.¹⁵ A 19. század gondolkodói, akik a nemzeti múlt alakjainak hősiességét dicsőítve saját koruk politikai eszményeit igyekeztek megvalósítani, új nemzetfogalmat alakítottak ki.¹⁶ E folyamat elősegítette a nemzeti történetírás megerősödését és a történeti segédtudományok, így az oklevéltan, a címer- és pecséttan mellett az érem- és régiségtan fokozatos önállósodását.¹⁷ Ez utóbbi kezdetben még inkább a segédtudományok közé tartozott, csak a 19. század első felében vált külön. A magyar régészet kezdetének 1761 tekinthető, amikor Johann Ferdinand Miller közreadta a pannóniai kisleletekről szóló munkáját.¹⁸ A tudományos igényű régészeti terepmunka elindítója a bécsi Theresianum prefektusa, Schönvisner István (1738–1818) volt. 1777-ben, a felállított érem- és régiségtani tanszék tanárának nevezték ki az egyetemen.¹⁹ Első művében az óbudai Flórián téren előkerült római fürdőt ismertette. A Szalágyi (Salagius) Istvánnal folytatott *discussio* az első szakmai vita a hazai régészetben – témájuk a római kori úthálózat volt.²⁰

Schönvisner, majd az utódául kinevezett Katancsics Péter (1750–1825) és Weszerle József munkássága mutatja, hogy a régészet művelése már ebben az időszakban is szorosan kapcsolódott az egyetemi oktatáshoz, ám ott leginkább a klasszikus, római kori régiségekkel foglalkoztak, így a magyar eredetű tárgyi emlékeket kezdetben nem vagy csak alig-alig kutatták.²¹ A magyar vonatkozású tárgyak közül elsőként a Szent Korona

¹² Pulszky 1874. Jelentőségéről: Bóna 1983.

¹³ Bóna 1993.

¹⁴ Bóna 1991, 221–224.

¹⁵ Vö.: Bóna 1996, 928; Révész 1999, 132–133.

¹⁶ Conversi 1995; Geary 2014.

¹⁷ Gárdonyi 1926.

¹⁸ Vékony 2003.

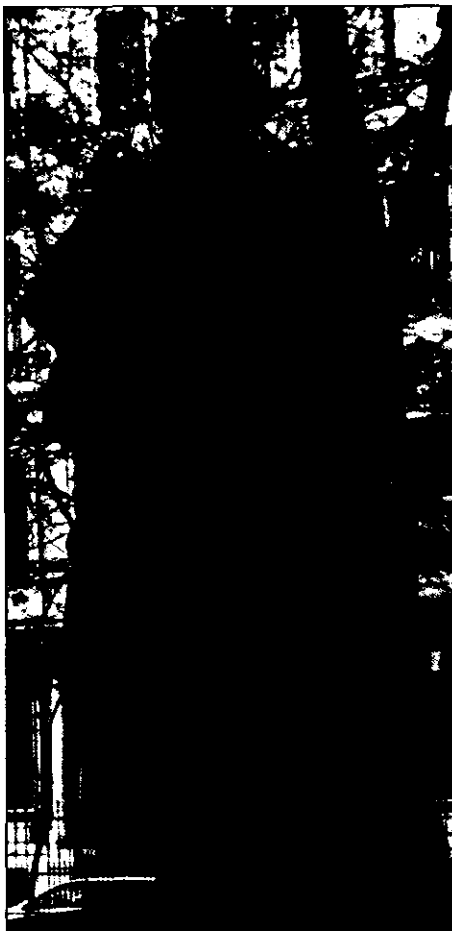
¹⁹ Sinkovics 1985, 89; Kalla 2003.

²⁰ Visy 1989, 12–13.

²¹ Kalla 2003, 419.

került a tudósok látókörébe, persze a koronázási jelvényekkel együtt: gróf Révay Péter (1568–1622) koronáőr két változatban megírt munkája volt a kezdet (1613, 1659).²² 1790-ben, amikor a nemzeti ereklye visszakerült Budára, Decsy Sámuel, Horányi Elek és Péczely József, majd Weszprémy István és Katona István is foglalkozott a *natio Hungarica* e megtestesítőjével. Decsy a nemesi tradíció és a felvilágosodás jegyében alkotott, és nála a nemesi-nemzeti értékek mellett az őstörténet kérdései is nagy hangsúlyt kaptak.²³ A koronakutatás ezen időszakát Koller József 1800-ban kiadott munkája zárta.²⁴ 1788-ban a jászberényi „Lehel-kürt” körül lángolt fel a vita.²⁵ Ebben az időszakban a Magyar Királyság középkori emlékeivel Szereday Antal foglalkozott a gyulafehérvári leletekről írott munkájában (1771).²⁶

Fordulópontot jelentett a Magyar Nemzeti Múzeum megalapítása (1802), mivel ezzel létrejöttek az első tudományosan vizsgálható gyűjtemény keretei.²⁷ A Széchenyi Ferenc által alapított intézmény a korabeli közép-európai kezde-

Istók János szobra a múzeumalapító Széchenyi Ferencről a Magyar Nemzeti Múzeum kertjében

²² Bertényi 1986, 20–21; Deér 2005, 8. Révay Péter életéről L. Bónis 1981.

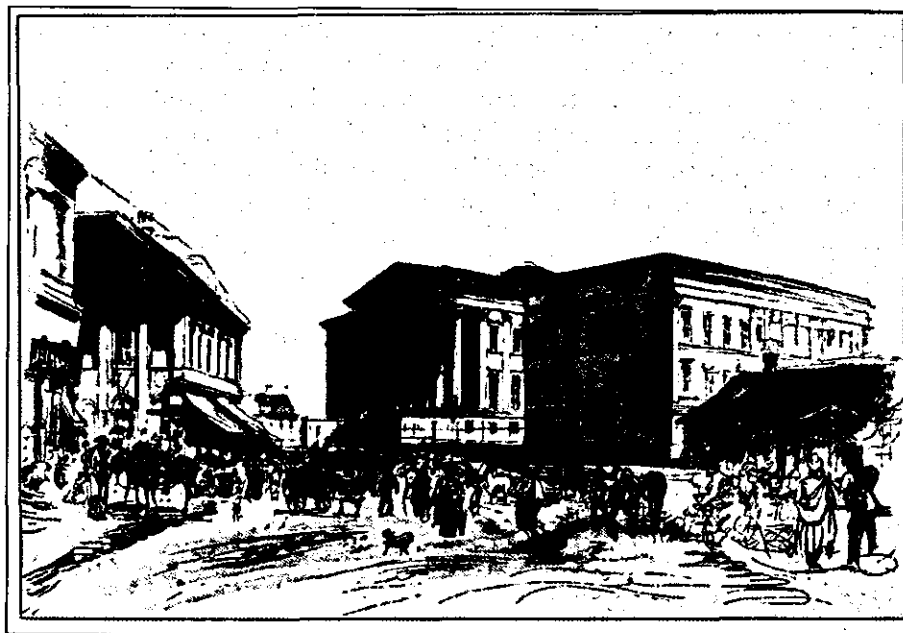
²³ Sinkó 2012, 155.

²⁴ Deér 2005, 9.

²⁵ Kiss 2000.

²⁶ Banner 1960.

²⁷ Kovács 2002. Az alapítás nyomán az intézmény alapvetően könyvtárból és iratokból állt, kisebb részét tették ki a különböző műtárgyak, régiségek. Mindez később, az adományozások és Jankovich Miklós gyűjteményeinek megvásárlása után változott meg. Marosi 2016, 92–93.

A Magyar Nemzeti Múzeum 1837 és 1846 között elkészített épülete

ményezések közé illeszkedik.²⁸ Párhuzamai ekkor tűntek fel a régióban: a lengyel területeken három évvel a magyar kezdeményezés után, 1805-ben nyitotta meg a nyilvánosság előtt Stanisław Potocki a Wilanów-ban lévő magángyűjteményét. Poroszországban 1815-ben III. Frigyes Vilmos az addigi királyi hadiistállók épületében alakított ki múzeumot. Erre az időszakra tehető az első múzeum megalapítása Prágában (1818), Zadarban (1820) és Ljubljanában (1821). Ezekben szintén nagy szerep hárult a gazdag, hazafias érzelmű arisztokráciára.²⁹

Jankovich Miklós szerepét a Nemzeti Múzeum megalapításában mi sem mutatja jobban, mint az 1830-ban készült portréja alá írt, kissé nyakatekert mondata: „Atyáinknak hőstetteit, divatit, miveit, enyészetnek örvénnyéből ki ragadtam: századok dúlása viharitól ki üzetett világ térén el széledett emlékeit nyomozván, s szerentséssen feltalálván vissza térítettem: ön életem, s vagyonom áldozattyával így, a tőlünk eltűnt-feledett-mármár kihalt s temettetett magyar hajdankort új életre virrasztottam”.³⁰ Ő volt

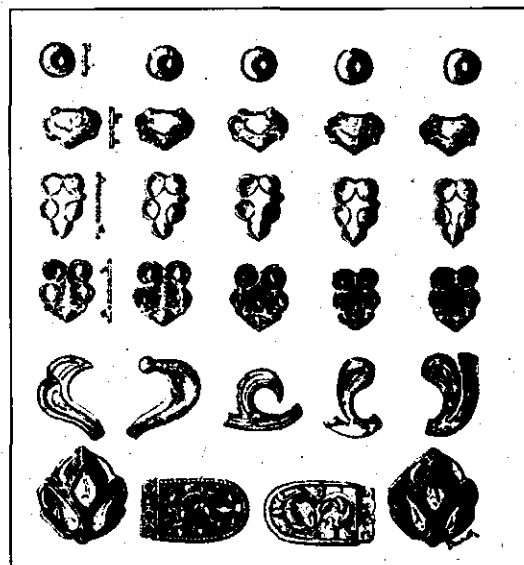
²⁸ Maga az alapítás azonban számos újabb kérdést vet fel, amint arra Király Erzsébet utal a modern múzeumok kialakulását áttekintő művében (2012, 58–66). Vö.: Marosi 2016.

²⁹ Sklenář 1983, 78–85; Slapšak–Novaković 1996, 256–293.

³⁰ Belitzka-Scholtz 1985.

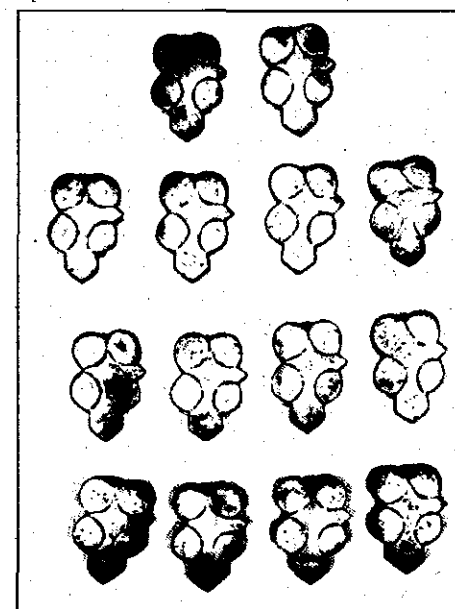
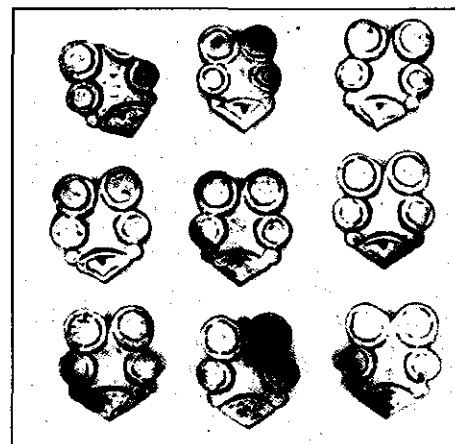
talán minden idők legnagyobb magyar műgyűjtője. Egy tudós méltatója nemrég a Magyar Nemzeti Múzeum „valódi megalapítójának” nevezte,³¹ és joggal, hiszen a múzeum törzsanyaga hosszú ideig az ő gyűjteményének darabjaiból állt össze; ennek kialakításában a kor antikvárius szemléletén túlmutató szempontok is szerepet kaptak.³² Jankovich szoros intellektuális kapcsolatban maradt gyűjteményével, amit tudományos értekezései jeleznek.³³

A honfoglaló sírról – „Bene vitéz” temetkezéséről – írt barokkos című dolgozatából ma is kiviláglik olvasottsága és a régiségek iránti szakértelme.³⁴ A neves műgyűjtő módszerei korszerűek voltak – sajnos, ezeket nem követték hasonló érdeklődésű kortársai. Az összegyűjtött beszámolók nyomán megállapításainak jelentős részét a későbbi kutatás igazolta. Írt a halott mellé helyezett lóról, valamint arról, hogy több nyílcsúcs is feküdt a sírban. A leírás szerint a nyílcsúcsokat egymás mellett, egy „puzdrában” helyezték el, a mintegy 40 darab érmét pedig a ruhára varrhatták fel.³⁵

A benepusztai lelet

A 19. század közepén – amikor a gyűjtemények kialakítói sokszor csak válogattak a régiségekből, nem foglalkoztak az előkerülés helyével és körülményeivel – korszerűnek számított az a gondos eljárás, amellyel Jankovich megpróbált pontosan utánajárni a leletkörülményeknek. Tanulmányaiban és bírálataiban következetesen hangsúlyozta, hogy milyen fontos a régészeti leletek esetében e szempontok minél pontosabb rögzítése.³⁶ A benepusztai sír kapcsán köszönetet mondott Szentkirályi Mórícnek azért a „túdos bélért”, hogy a hozzá küldött leleteket nem

Ezüstveretek a benepusztai sírból

válogatta ki, hanem a „felfedezett emlékeknek mind az áros és becses, mind pedig az érték nélküli részeit, akár szép és tetszőnek, akár pedig rút és semmire kellőnek ítéltetnek, azért összességgel megszerezte, hogy egyik darab a másikának felvilágosítására, és sikeresebb megismértére szolgálhasson”. A Kékkúton talált római sírkőről szóló jelentés bírálatában szinte a modern régészeti kutatás követelményeivel megegyező elveket fogalmazott meg, amikor kifejtette, hogy a tárgyak értékelése csak az összes adat birtokában lehetséges. „Ugyan azért elkerülhetetlen az ő tellyes voltukban való össze gyűjtése – és leg károsabb, azoknak egymástól választása, annál inkább csak a drágábbak, vagy tetzetősebb részeknek fenntartása; mert miként egyik darab másikat velünk nem ismerteti, úgy sikeres jelenséget nyújt, az időkorak is hihetőleg meg határozására – elkerülhetetlen tovább a kőírásoknak is pontos leírása... elkerülhetetlen a faragásoknak, véséseknek és minden formának lerajzolásai...”³⁷

Jankovich – e téren úttörő lévén – nem támaszkodhatott mások eredményeire. Félreértéseit jórészt a hiányos megfigyelések eredményezték. Tévedései között volt egy,

amely sokáig befolyásolta a későbbi kutatást: ez a „vitéz” mellé helyezett szálfegyver hibás meghatározásából adódott. Egyik kedves tételét írta le, amikor arról értekezett, hogy a halott fegyvere csak kétélű kard lehetett s nem szablya, mivel ez utóbbi típus szerinte csak a török elleni harcok

³⁷ Jankovich é. n.

³¹ Mikó 2002.

³² Mravik 2002.

³³ Nagy 1985.

³⁴ Fodor 1985.

³⁵ Jankovich 1834.

³⁶ Nagy 1985.

nyomán terjedt el a magyaroknál.³⁸ Mentségére szól, hogy a fegyvert nem láthatta, mivel azt a pásztorok megtartották, és egymás közt elosztva csiholót készítettek belőle, így csak Szentkirályi beszámolójából következethetett a tárgy típusára. A későbbiekben az e korszakkal foglalkozó és a benepusztai sírra hivatkozó kutatók kételkedés nélkül átvették a „kard” meghatározást,³⁹ így sokáig ez a leírás volt az egyik fontos érve annak a feltételezésnek, hogy a klasszikus honfoglaló leletanyag a 9. századra keltezhető, valamint, hogy erre az anyagi műveltségre jelentős hatást gyakorolt az északi viking kultúra.⁴⁰ A fentebbi régészeti koncepció összekapcsolódott a magyar kutatást hosszú ideig befolyásoló keletpreferens szemlélettel. E tételek tarthatatlansága csak a 20. század második felében vált nyilvánvalóvá.⁴¹

Jankovich Miklós a Benepusztta helynév alapján, amint arról esett szó, Bene vitézként azonosította a tárgyak tulajdonosát. A szófejtéssel is próbálkozó kutatónak a helynévből kiinduló következtetését nem sokkal később már Jerney János is bírálta, hangsúlyozva, hogy Ladánybene határában egy „Bene vezérnek nem helyes tapintattal keresztelt, de bizonyára pogány időszakbeli csontváz fölfedeztetett”.⁴² Jankovich a fogak alapján 30–40 évesnek gondolta a halottat, és a koponyán talált trepanáció nyomait harc során szerzett sebesülésnek vélte.⁴³ A feltételezett sérülések, valamint a sírban talált ezüstpénzek alapján a kor romantikus gondolatvilágától ihletve megrajzolta az Itáliában harcoló magyar vitéz kalandos történetét. Az érmékről megállapította, hogy azok Berengárhoz köthetők.⁴⁴ Meghatározásuk vezetett a sír korának a felismeréséhez. Erre utal, hogy a Nemzeti Múzeum által megvásárolt első Jankovich Gyűjteményben számos honfoglalás kori tárgy akadt, melyeket még a benepusztai sír

³⁸ Elképzelése már jóval korábban kialakult (Fejér 1817). Vö.: Dienes 1968, 140.

³⁹ A fegyver azonosítását végül Kovács László végezte el (Kovács 1980). A tanulmány megjelenése előtt már Dienes Istvánnak is kétségei voltak a fegyver típusát illetően: „A benepusztai sír elveszett kardját Jankovich ugyancsak kétélű egyenes kardnak véli, noha összetört darabjait ő maga nem látta. Megállapításának nincs bizonyító ereje”. Azonban ugyanebben a munkájában pár sorral alább óvatosan megjegyzi, hogy: „a kutatók általában elképzelhetőnek tartják, hogy a benepusztai vitéznek Etelközbeli magával hozott egyenes normann jellegű kardja volt, bár ez csak kivételképpen fordulhatott elő.” Dienes 1968, 140.

⁴⁰ Elsősorban a Magyar Nemzeti Múzeum későbbi főigazgatójához, Zichy Istvánhoz és munkatársához, Fettich Nándorhoz köthető ez az elképzelés (Zichy 1923 79–80.). Fettich Nándor – aki később teljesen kidolgozta a 10. századi „klasszikus leletanyag” 9. századra való keltezését és annak északi, viking kapcsolatrendszerét – említést tett róla egyik munkájában. Vö.: Fettich 1937, 52; legrészletesebben erről Fettich 1942.

⁴¹ A szemléletről részletesen: Bálint 1999; idem 2004, 246–254.

⁴² Jerney 1851, II. 111.

⁴³ A halott korára vonatkozóan lásd még: Fettich 1937, 70–71.

⁴⁴ A leletek további sorsáról részletesebben: Langó 2005, 197.

előkerülése előtt ő maga vett meg.⁴⁵ A tárgyakról azonban nem tudta, hogy honfoglalás koriak, és rómainak tartotta azokat.⁴⁶

Jankovich eredményeit hosszú ideig nem követték újabbak. Ezek alapján felmerülhet a kérdés: mennyiben tekinthető véletlennek és mennyiben személyes érdekének az emléktárgy felismerése? Vitathatatlan, hogy sikerében számos szerencsés tényező közrejátszott: részben az előkerülés módja, illetve, hogy a pásztorok nemcsak átengedték a tárgyakat, de részletesen elmondták a megtalálás körülményeit is. Szentkirályiban pedig megvolt a korabeli magyar nemességre már jellemző antikváriusi szemlélet – és a jó szándék: erre utal, hogy a leleteket 1846-ban átengedte a Magyar Nemzeti Múzeumnak. A sírban talált érmek meghatározásához segítséget jelentett Jankovich – a korabeli Magyarországon – egyedülálló, több mint 1600 könyvet tartalmazó régészeti szakkönyvtára is.⁴⁷ Mindez azonban mit sem ért volna tudományos tehetség nélkül, így személyes érdemeit sem lenne méltó elvitatni.

Jankovich Miklós tanulmánya széles körben felkeltette az érdeklődést a honfoglaló magyarság tárgyi emlékei iránt, amint ezt Szeremley Miklós népszerűsítő kiadványa is mutatja.⁴⁸ Ennek ellenére 1835 és 1848 között nem váltak ismertté további honfoglalás kori leletek. Mi okozhatta e meglepő „hallgatást”? Sok helyen nem törődtek a leletekkel, ekképp, amint azt a nagyteremiai honfoglalás kori sír felfedezője levelében meg-

A benepusztai sírból származó tárgyak rajza és a nagyszentmiklósi kincsről származó ábrázolások Szeremley Miklós *Magyar hajdan és jelen* című munkájából

⁴⁵ Hampel 1900.

⁴⁶ Nagy 1985, 128.

⁴⁷ Berlász 1985.

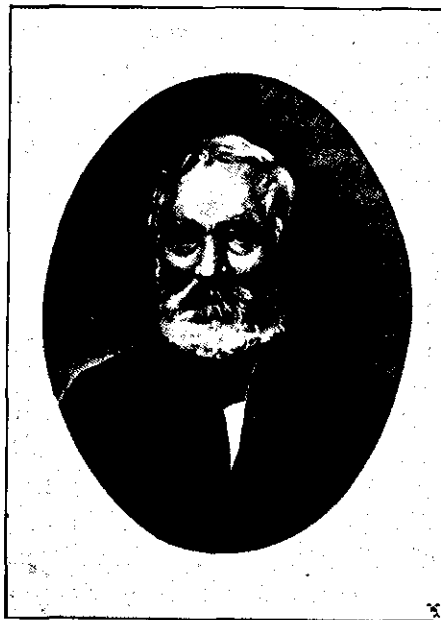
⁴⁸ Szeremley 1847. Szeremley munkájával kapcsolatban lásd még: Marosi 2002.

jegyezte: „Szakértségre hiányában akkoriban a további kutatás elfelejtett”.⁴⁹

Az újabb leletre majd 20 évet, míg közlésére további 5 évet kellett várni. Amíg a benepusztai sír „szerecséje” a pásztorok belátásán múlt, addig a verebi sírnál ez egy másik körülményben ragadható meg. 1853 májusában ugyanis annak a Végh Jánosnak a birtokán került elő a lelet, akinek 30 évvel korábban a jogász, régész és numizmatikus Érdy János, akkoriban az Akadémia éremtárának őre volt a nevelőtanára.⁵⁰

Érdy az előkerült tárgyakat átvette, ezt követően a Nemzeti Múzeum állományába sorolta, és hasonló gyorsasággal dolgozta fel, mint 19 évvel korábban Jankovich. A régiségek közzétételére azonban nem volt módja. Míg a reformkor bizakodó hazafias légköre segítette Jankovich munkáját, addig 1853-ban, az erősödő Habsburg-centralizáció idején kevesebb lehetőség állt rendelkezésre az ilyen jellegű eredmények publikálására; pedig Érdy már a sír előkerülését követő hónapban bemutatta a leleteket Kovács Endre főorvos segítségével a pest-budai orvosegylet akadémiai gyűlésén.⁵¹

Hasonlóan a ladánybenei sírhoz, ez esetben is komoly fogódzót jelentettek a korszak meghatározásához a sírban lelt érmek.⁵² A tanulmány az akkori pozitivisták szemléletmódját tükrözi. A szerző – a korszakhoz hűen – a múlt felidézésén keresztül hangsúlyozta a nemzeti eszme fon-

Érdy Miklós arcképe 70 éves korában

⁴⁹ Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Irattár 100/1877.

⁵⁰ Érdy János és a Végh család kapcsolatára vonatkozóan: Langó 2005, 196. 145. j. Érdy családi hátteréről és kapcsolatrendszeréről újabban: Gráfik 2013.

⁵¹ Érdy 1854, 271.

⁵² Később a verebi érmekhez keveredett egy Provence-i Hugó által kibocsátott páviai veretű dénár is. Ezt az érmét az 1880-as években már a lelethez tartozónak vélték. Ezzel párhuzamosan a verebi sír számos érméje a benepusztai sírhoz keveredett. Az érmeket később Fettich Nándor (1937, 68.) és Huszár Lajos rendezte, helyreállítva a tárggyűjtemények egységét. Vö.: Kovács 1989, 74–75. A kérdéses leletek állományrekonstrukcióját végül Kovács László végezte el (2012).

tosságát. Érdy további munkásságával is törekedett arra, hogy a magyarság dicső emlékeit közkinccsé tegye.⁵³ Am egy nagyobb cél is vezérelte: megtalálni a honfoglaló Árpád fejedelem sírját. Ellentétben a későbbi „alternatív” Árpád-kutatókkal, a sikertelen próbálkozások, valamint egy rendőri letartóztatás után Érdy felhagyott a kereséssel.⁵⁴

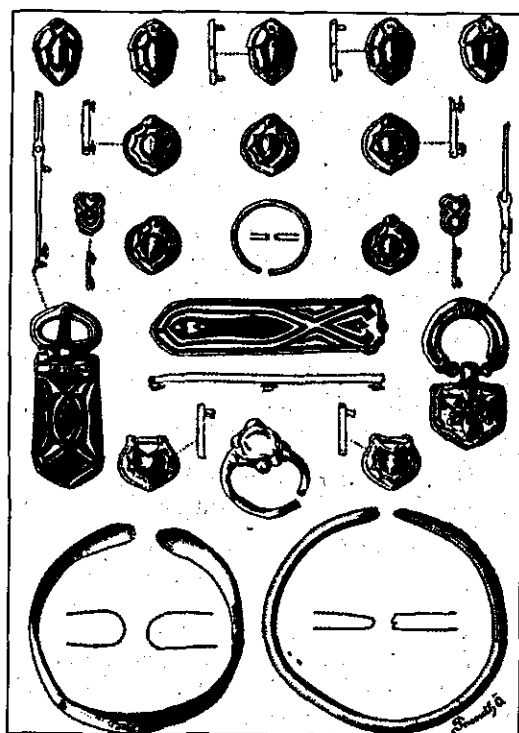
A verebi sír közzététele a Jankovich által megkezdett irányvonal folytatásának tekinthető, maga a tanulmány azonban nem hozott tudományos áttörést. Ennek okai ismét a napi politikával függhettek össze: 1861-ben az udvar által kezdeményezett országgyűlésen nem jött létre az uralkodóház által szorgalmazott konszolidáció, s akkor – pár éves enyhülés után – egy időre visszatért a korábbi önkényuralmi rendszer.⁵⁵

A reformkor nemzeti felbuzdulása és a romantika még inkább ráirányította a figyelmet a magyar történelem egyik sorsdöntő eseményére, a honfoglalásra, hogy „késő század után méltán láttassa vezérlő / pár-

⁵³ Érdy 1858; idem 1859.

⁵⁴ Nagy 1873, 9; Wekerle 1884.

⁵⁵ A korabeli nemzeti jellegű írások és a cenzúra kapcsolatáról plasztikus képet nyújtott Jókai Mór a Varchoniták című regényének utószavában, bemutatva, hogy született ez a népvándorlás korában játszódó regény drámai előzménye (*Dalma*): „1853-at írtunk. A Bach-korszak virágévadját. A földön feküdt minden. A magyar kezdte megszokni a kényuralmat, a rabrendet, az idegen szót, az új intézményt. Nem volt már semmi reagálás – (a szabad, a nemzeti irányban), csak még egynéhány exaltált poéta keblében. No, azokról meg gondoskodva lett a cenzúra intézménye által. A nyelvünket nem értette senki az államalkotó elemekből: elkezdve a helytartón, folytatva a megyefőnökön, a rendőrfőnökön, a biztoson, a végrehajtón keresztül, egész le a Schulrath-ig. Csak a cenzor kötelessége volt érteni az átkozott finnugor idiómát. Ez a mű, így regényalakban, csak jóval később, egy enyhébb korszakban láthatott napvilágot: eredetiben ez drámának született. S ide kell egy pár korrajzoló kontúr vonás. Két cenzor volt ez években a magyar irodalom fölötti bírói székre ültetve. Az egyik firtatta a könyvalakú termékeket és a hírlapokat. (Könnyű volt neki: mindössze négy hírlap jelent meg Pesten.) Ez egy maliciózus, rosszindulatú, hóhérrak született pribék volt. A nevére nem emlékezem. Akit meggyűlölök, azt el szoktam felejteni. A másik egy becsületes, jóakarátú, élni és élni hagyni szerető teremtmény volt: ennek a nevét megtartottam, Csehnek hívták. Erre volt bízva a színművek és színelőadások ellenőrzése. Én tehát, aki már akkor is ravasz, furfangos politikus voltam, előre tudva, hogy ilyen hazafiúi frázisoktól duzzadó regényfélét a nyomdafesték reprodukálni nem fog a Nr. 1 cenzor szigorúsága miatt, azt fundáltam ki, hogy ugyanezt, mint színművet fogom a letargiás közönséggel inhaláltatni Csehnek úr kegyes elnézése mellett. A stratagéma teljesen sikerült. Az én derék, becsületes Csehhallom a következő referátumot nyújtja be a rendőrtanácsosnak a „Dalma” című drámámról: << Dieses Spektakelstück ist ein Machwerk, welches geeignet ist, durch exotische Decorationen und kuriose Costüme ein zahlreiches Publikum ins Theater anzulocken.>> Az Isten áldja meg ezért a jó rekomendációért. A „Dalma” előadása a nemzeti színházban meg lett engedve. A hatás nem maradt el. Talán egyéb is közreműködött, mint az exotische Dekorationen és a kuriose Costüme. Fenn is tartotta magát egész addig, amíg a Bach-rendszer fennállt. Akkor aztán félretettük, mint ahogy kitesszük a szobából a vaskályhát, mikor a tavasz kinyílik. – Így lett később belőle regény. – Veszett fejsze új nyélbe sütvé.”

A verebi leletek rajza

ducus Árpádot, s hadrontó népe hatalmát”⁵⁶. A megerősödő identitáskeresés jelen volt a régészeti munkákban is, hiszen a régiségbúvárok sem vonhatták ki magukat a romantikus nemzetszemlélet hatása alól. Erre példa Jankovich Miklós, Jerney János és Érdy János.⁵⁷ Utóbbi magyarságát jellemzi az a történet, amit méltatói sokszor felidéztek: amidőn a kor kiemelkedő német történésze, Theodor Mommsen pesti látogatásakor „Érdyben eredeti hún-magyar fajt vélt látni, és megütődött, midőn néhai nagy emlékezetű b. Eötvös József elnökünktől Érdy-nek eredetéről és előbbi ősi német nevééről értesült”.⁵⁸

Korunk régészeti kutatásában – a posztmodern régészeti

iskolák hatására – kiemelt hangsúlyt kapott a szakterület nacionalista szemléletének vizsgálata, kritikája.⁵⁹ Tény, hogy a régészet szaktudománnyá alakulásában és későbbi fejlődésében is nagy szerepe volt annak az elképzelésnek, hogy a tárgyi kultúra ismeretével pontosan meghatározhatók, leírhatók az egyes népek. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a szakterület művelői *ab ovo* nacionalisták lettek volna.⁶⁰ A 20. századi történelem sorsfordulóinak hatására számos esetben olyan hangsúlyt kapott a 19. század magyar régészete, mint ami eleve egy tarthatatlan nacionalista irányvonalat képviselt volna.⁶¹ Ez a megállapítás szintén téves, amit egy történet támaszt alá. Henszlmann Imre írta, „hogy

⁵⁶ Vörösmarty Mihály: *Zalán futása*. Az eposznak a történelmi kutatásra gyakorolt hatásáról: Dienes 1968, 136.

⁵⁷ Érdy és Jerney egyaránt Horvát István tanítványai voltak, aki Vörösmartyra és más kortárs történetírókra is nagy hatást gyakorolt. Vö.: Martinkó 1964.

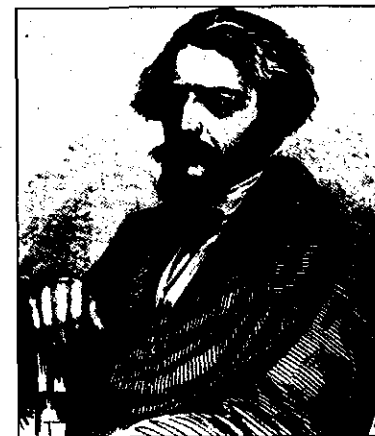
⁵⁸ Nagy 1873, 19.

⁵⁹ Brather 2004; Jones 1998.

⁶⁰ Brather 2003, 18–42.; idem 2004, 29–76.

⁶¹ Számos példával foglalta össze a kérdéskört: Bálint 1986, 166–174; idem 1997.

midőn egykor az akadémia archaeologiai bizottságának ülésén Mátray magyarosan chauvinkodott, Toldy Ferenc körültekintve így nyilatkozott: »kilenczen vagyunk, eredetileg és illetőleg jelenleg is: én Tholdy quondam Schedel, Arányi, quondam Lossteiner, Érdy, quondam Luczenbacher, Henszlmann, Mátray, quondam Rothkrepf, Romer, Stummer, Wenzel; valamennyi tiszta Árpádvérű magyar; elnökünk, Kubinyi Ágoston pedig tót eredetű: van tehát mit chauvinkednünk!»⁶²

Henszlmann Imre portréja

⁶² Henszlmann 1884. Kubinyi Ágoston „tót” eredete kapcsán Demmel József mutatta be a Felvidéken élő, a 19. században szlovák anyanyelvű magyar nemesség premodern identitását: „a szlovák nyelvű magyar nemesség leginkább abban volt érdekelt, hogy ne kelljen választania szlovákság és magyarság között. Az mindenesetre jól látható, hogy nem véletlenül merült feledésbe ez a réteg, hiszen szlovák anyanyelvük egy idő után olyan tényezővé vált, amelyet környezetük nem tudott vagy nem akart megérteni, és amelyről nem akart tudomást venni”. Demmel 2014, 33.

A KÁRPÁT-MEDENCE 10. SZÁZADI RÉGÉSZETI EMLÉKANYAGÁNAK
KUTATÁSA A NEMZETI TUDOMÁNYOK SZEMSZÖGÉBŐL

1. Nemzeti tudományok és a magyarok honfoglalása

A modern nemzeteszmék 18. századi és 19. század eleji születésekor az egyes népek korai történetéről, etnogeneziséről vallott elképzelések sok esetben szorosan összekapcsolódtak.¹ A származástudat kérdése az új gondolkörnek is fontos elemévé vált, miközben a korabeli tudományos munkák jelentős része folyamatosságot látott a kora középkori népek és a modern kor nemzetei között. Az így megszülető konstrukciók megteremtették egy új típusú, nemzetközpontú államszeme alapjait. Az eredettudat akár a történeti hagyományok mentén formálódott, akár az ekkor kialakuló tudós elképzeléseken és politikai törekvéseken alapult,² sokszor teljesen fiktív elemeket tartalmazott, melyek egy-egy csoport politikai törekvéseit és az annak a szolgálatába állított érvrendszer erősítését voltak hivatva biztosítani.³

Ez a szellemi mozgalom nem hagyta érintetlenül a magyar (eredet-) történeti tudat alakulását sem. E kölcsönhatás nyilvánvalóan kétoldalú volt: az eszmeáramlatok ugyanúgy táplálták és befolyásolták a tudományos magyarázatokat, mint ahogy merítették belőlük.⁴ Természetesen ezek az eszmeáramlatok nem vagy csak kis mértékben érintkeztek a nemzetközi szempontok figyelembevételével dolgozó, forrásközpontú és a forrásszövegek kiadására hangsúlyt fektető történeti kutatásokkal. A régmúltról szóló legfontosabb elbeszélő kútfők 18–19. századi kiadásai hosszú ideig

¹ Geary 2014; Leersen 2006. A származástudat szerepe, illetve annak hatása a 19–20. századi eseményekre és politikai gondolkodásra Európában sem minden nemzetállam történetírásában és politikájában bírt kiemelkedő jelentőséggel (Bálint 1997, 8.); azonban Kelet-Európa legtöbb országában kitüntetett figyelmet kapott a társadalomtól az „államalkotó” nemzet őstörténete. Vö.: Jones 1998; Kohl-Fawcett 1995.

² A kettő közti különbségekre vonatkozóan: Horsch 1985, 8–9.

³ Ilyen többek között a premodern Közép-Európában a lengyel arisztokráciának a köznéptől való elkülönülést is nyújtó származástudata (Tazbir 1983; Baldyga 2002; Karnaukhov 2009) vagy a modern etruszk-szlovén (Štih 1997; Bajt 2011, 255.) és a dákoromán kontinuitás (Vékony 1989; Schramm 1997; Boia 1999, 83; Trencsényi 2002, 142; Baár 2010, 187–189.). A 18–19. századi magyar mítoszteremtés jó példáját nyújtja: Kerényi 2004. A folyamat általános vonásairól: Kohl-Fawcett 1995, 4–6.

⁴ László 1993.

szolgálták a tudományt, de a feldolgozások terén is ekkor születtek meghatározó munkák: az őstörténet és a honfoglalás korának monográfiái közül Pray György, Katona István, Szabó Károly és Pauler Gyula neve említendő.⁵ A historiográfia és az irodalomtudomány oldaláról több összefoglalás taglalta, hogy milyen hatást gyakoroltak a különböző eszmeáramlatok a történelmi narratívára.⁶ Ez a fejezet tehát azt próbálja meg körvonalazni, hogy milyen mértékben függött ezen eszmeáramlatoktól a nemzeti önmeghatározás szempontjából kiemelkedő jelentőségű kor, a honfoglalás és a 10. század vizsgálata. (A jelen fejezetnek nem rendeltetése a tudományon kívüli elméletek taglálása; már csak azért sem, mert azok alapvetően nyelvi alapú őstörténészkedést jelentettek.)⁷

A magyar honfoglalásra már a 18–19. századi történetírás is úgy tekintett, mint a nemzeti történelem kiemelkedő sorsfordulójára.⁸ Vörösmarty Mihály 1825-ben megjelent nagy eposza, a *Zalán futása* évtizedekre meghatározta a történelmi köztudat honfoglalásképét. Abban Anonymus regényes gesztáját követte Vörösmarty, hogy az új hazát nála is Árpád magyarjainak katonai ereje vívta meg.⁹ Az uralomhoz való jog mint a fegyveres területfoglalás folyamánya nem csupán a korabeli magyar felfogásban, de a kortárs európai narratívában is jelen volt. Hasonló érvek alapján fogalmazta meg az irányításhoz való jogát a francia, a német vagy a lengyel nemesség is.¹⁰ A 18. század végén és a 19. században a legtöbb európai történész és társadalomfilozófus a nemzeti eszme bűvkörébe került. A kor romantikus látásmódjából adódóan a történetírók sok esetben „a nemzeti múlt alakjainak hősiességét dicsőítve saját koruk politikai céljait igyekeztek történetileg igazolni”.¹¹ Mindezek mellett azonban – párhuzamosan a fentebbi tendenciával – a forráskritikai kutatások folytatódtak és megteremtették a későbbi továbblépés lehetőségét. A már említett magyar történettudósok közül a 19. század második feléből Szabó Károly és Pauler Gyula személyét azért szükséges újra említeni, mert komoly előtanulmányok után máig meghatározó munkákat adtak ki, melyekben feldolgozták a 9–10. század magyar történelem forrásait.¹²

⁵ A korszak kutatástörténetére összefoglaló jelleggel: Hóman 1938; Szabados 2006; Vásáry 2008; Szabados 2008a; Tóth 2012; idem 2013.

⁶ Debreczeni 2001; Dávidházi 2004; Margócsy 2006.

⁷ Ide sorolható a sumer-magyar rokonság elmélete, melynek kritikai összefoglalására legérzékenyebben: Komoróczy 1976. A különböző laikus elképzelések friss összefoglalását nyújtja: Sándor 2011.

⁸ Vékony 2002, 22–31, Szabados 2006.

⁹ Elemzését l. Szörényi 1975; Szabados 1998; Gere 2007.

¹⁰ Geary 2014, 21, 30–31.

¹¹ Conversi 1995, 85. Vö.: Ring 2004, 143–153.

¹² Szabó 1860; idem 1869; Pauler 1880; idem 1900.

A forráskritikai szemléletű kutatás vonatkozásában fontos állomás volt az 1900-ra elkészült, Pauler Gyula és Szilágyi Sándor szerkesztette *A magyar honfoglalás kútfői* című gyűjteményes kötet, amelyben a különböző írott források mellett a régészet is komoly szerepet kapott.¹³

2. A 19. század régészeti kutatása: a honfoglaló magyar emléanyag felismerése

A 10. századi magyar régiségekkel foglalkozó reformkori tudósok gondolkodását alapvetően áthatotta a *natio Hungarica*-hoz tartozás tudata. Alapvető célja volt a korabeli kutatóknak a „nemes magyar nemzet” korai történetének megismerése és emlékeinek bemutatása.¹⁴ 1834-ben az első, biztosan a honfoglalás kori magyarsághoz köthető sír,¹⁵ a benepusztai lelet előkerülését követően éppen a korai magyar történet megismerését és bemutatását célzó törekvések biztosítottak a témának a későbbiek-nél nagyobb figyelmet.¹⁶ A másik meghatározó tényező az évszázadok óta folyamatosan létező és a 18. században még inkább megerősödő magyar nemesi (laterális) nemzetszemlélet volt.¹⁷ E látásmód, s ezen belül a nemes honfoglalók eszménye, áthatotta a korai történeti – ezáltal a régészeti – kutatást.¹⁸

A régészet a kor antikváriusi szemléletéből adódóan kuriózumnak számított,¹⁹ így a „műtörténeti” tanulmányok – ellentétben a történeti munkákkal – szerepe a nemzeti történetírás tradicionális eszményeinek bemutatásában sem volt kiemelkedő. A 19. század első felében megerősödő nemzeti identitáskeresés jelen volt a 10. századi magyar régiségeket bemutató kortárs munkákban is. A régiségek iránt érdeklődő kutatókra hatott a kor romantikus szemlélete, ezt mutatja Jankovich Miklós,²⁰

¹³ Érdemes megjegyezni, hogy a hosszú ideje tervezett vállalkozás egyetlen időre elkészült fejezete a régészeti rész volt, azt Hampel József 1896-ra befejezte (Hampel 1896) és ki is adta. Az 1900-as kiadáshoz pedig felfrissítette a négy évvel korábban megjelentetett munkáját (Hampel 1900).

¹⁴ Toldy 1856; Horch 1986, 63–65; Szegedy-Maszák 1986, 145–146; Vásáry 2008, 161–189.

¹⁵ Jankovich 1835.

¹⁶ Szeremley 1847, 4–5.

¹⁷ E szemlélet alapjait már a Werbőczy István összeállította Tripartitum néven ismert szokásjogkönyv rögzítette: Werbőczy 1990, I. III. 64–67. Vö.: Suppen 1993, 361; Chmel 2001, 64–65; Ring 2004, 110–117. Utóbbi irodalom megállapításai kapcsán: Demmel 2010, 27–28. A laterális etnikai szemléletről: Smith 1989, 348–350.

¹⁸ A szlávok korai történetére vonatkozó korabeli elképzelésekről még: Mérey 1993, 132.

¹⁹ Malina-Vašiček 1990, 22–38; Schnapp 1996, 121–272.

²⁰ Nagy 1985.

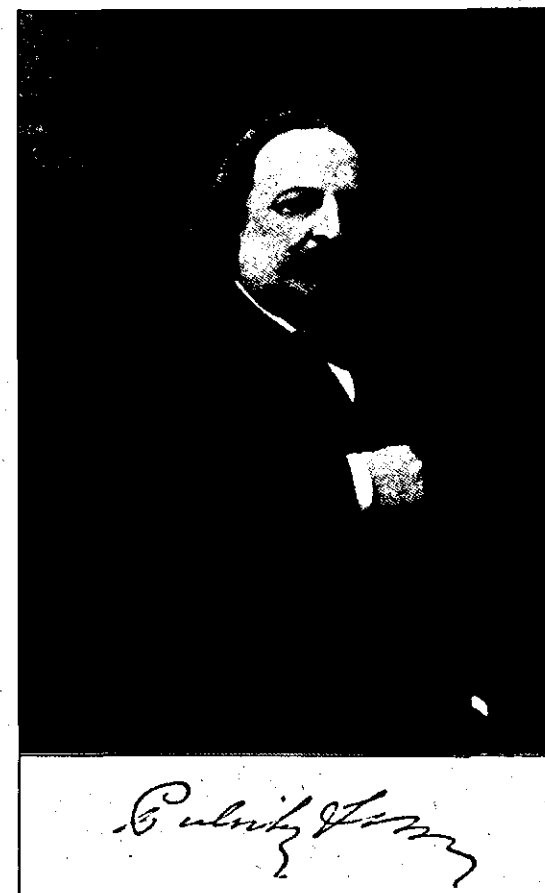
Jerney János és Erdy János személyes példája.²¹ Erdy hazafias szemléletét jellemzi az a történet, amiről méltatói mindig megemlékeztek, s amit valószínűleg ő maga is gyakran hangoztatott. A neves történétíró Theodor Mommsen pesti látogatásakor „Erdyben eredeti hún-magyar fajt vélt látni, és megütdött, midőn néhai nagy emlékeztű b. Eötvös József elnöküktől Erdy-nek eredetéről és előbbi ősi német nevééről értesült.”²²

A reformkorban – a német nemzeti törekvésekhez hasonlóan – a magyar irodalmi kánon megteremtése volt az egyik kitűzött cél.²³ Később, az 1848/49-es szabadságharc leverése után a kiegyezés (1867) által megteremtett egységes állam prioritását szem előtt tartó magyar politikai elit súlyt helyezett a történetírára és azon keresztül a „nemzeti múlt újrafelfedezésére”.²⁴ Ez a folyamat sem magyar jelenség, hasonló folyamatok megfigyelhetők voltak a korabeli Európa más államaiban,²⁵ mivel a 19. századi pozitívista szemléletből kiinduló kutatók úgy vélték, hogy a régészet nagy mértékben hozzájárulhat a nemzeti történelem korai kereteinek megismeréséhez.²⁶

A korszak kutatási irányvonalai az úgynevezett „ugor-török háború” alatt mutatkoztak meg legvilágosabban. A kor kiemelkedő kutatói – köztük a 19. század vezető magyar középkortörténészei: Marczali Henrik és Pauler Gyula –, illetve meghatározó közéleti személyiségei – Arany János, Vajda János, Jókai Mór – egyaránt a Vámbéry Ármin által hirdetett török rokonság pártját fogták.²⁷ A régészetet a vitában részt vevők nem tekintették olyan önálló, új eredményekkel bíró tudományterületnek, amely befolyásolta volna a felmerült – alapvetően nyelvészeti – kérdések eldöntését. Ennek ellenére a magyar régészeti kutatást ekkoriban meghatározó Pulszky Ferenc – „a nagy nemzeti alakok legutolsója” – szintén állást foglalt, hiszen a vitában részt vevő Vámbéry Ármin nemcsak a szűkebb baráti köréhez tartozott,²⁸ hanem hasonló nézeteket is vallottak, mint ahogy hasonló véleményen voltak a Pulszky-

szalon más jeles tagjai (Marczali Henrik vagy Török Aurél) is.²⁹ A vita nyomán az „Attila ős apaságába szerelmes táblabíró” világ és a műveltebb magyar érzelmű középosztály egyaránt elutasította a finn-ugor elméletet.³⁰ A nemzeti érzelmű közvéleményben létezett valami fenntartás, amely a korábbi időszak mítoszainak kedvezett – valószínűleg részben abból adódóan, hogy „a magyarokról, a magyar nyelvről, a magyar nyelv eredetéről Magyarországon, Budapesten, az Akadémián is, valamint a sajtó hasábjain többnyire nem magyar származású tudósok vitatkoztak s mondták ki a döntő szót”.³¹

A korabeli magyar archeológusok közül egyedül Pulszky Ferenc munkáit követték nyomon a szélesebb tudományos közéletben – szerzőjük politikai súlya és a magyar kulturális életben betöltött szerepe miatt.³² Személyének kiemelkedő szerepére hívta fel a figyelmet Mikszáth Kálmán tárcája: „Az öreg Pulszky nélkül nincs semmi. Ha dolgozni kell, Pulszky Ferencet rántják elé, ha mulatni kell, akkor is Pulszky Ferenc válik be legjobban, ahova okos ember kell, ott van az öreg Pulszky, ahova ravasz diplomata szükséges, azt is elvégzi az öreg, ahol tudomány kíváncsít, az mind az öreg dolga, ha valaki egy ócska cserepet talál a szántóföldjén, azt is Pulszkyval nézeti meg előbb, és csak azután adja oda a gyerekeknek játszani. Akinek valami gondolata van, az mind őhöz siet konzultálni, s az is,

Pulszky Ferenc arcképe és aláírása

²¹ Jerney 1851; Péter 1988.

²² Nagy 1873, 19. Mommsen és Eötvös kapcsolatára vonatkozóan, illetve a német tudós magyarországi és erdélyi kutatásairól: Szilágyi 2005a.

²³ A nyelvi hivatkozások fontosságára vonatkozólag: Horsch 1993; Calhoun 1993, 226–230.

²⁴ E szellemi törekvésekről l. Szegedy-Maszácz 1986, 147–148; Szarka 1991; Ring 2004, 124–153; Gergely 2004; Kiss 2004; Sinkó 2012, 140–182.

²⁵ Suppen 1993, 361–362; Smith 1989, 357–364; Brather 2000.

²⁶ Kohl-Fawcett 1995, 12–13; Díaz-Andreu 1995, 54.

²⁷ Domokos 1990, 103–128; Vékony 2002, 32–33.

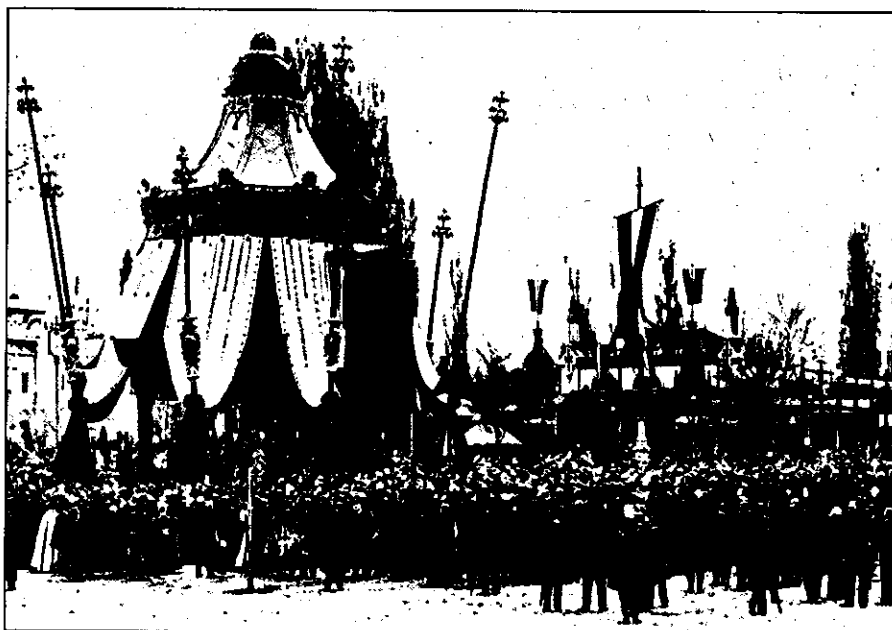
²⁸ Pulszky Ferenc és Vámbéry Ármin közeli kapcsolatát mi sem jelzi jobban, mint hogy Pulszky lánya, Polixénia (Hampel Józsefnek, a magyar honfoglalás kor kutatásában is kiemelkedő összefoglaló munkákat jegyző régésznek a felesége) és fia, a jogász Ágost, Vámbéry Ármin fiának, Vámbéry Rusztemnek a keresztanyja és keresztapja volt.

²⁹ Merényi 2004.

³⁰ Jókai 1975, No. 104.

³¹ Domokos 1990, 109.

³² Korek 1988; Csorba 1997.

Az ezredéves kiállítás megnyitása 1896. május 2-án

akinek semmi gondolata nincs. Protezsál, dirigál, intrikál, ront, bont, javít, rendez. Mintha ezer keze volna. Egy napig sem tudnánk megélni nélküle!”³³ Az „óságbarát” Pulszky hosszú ideig a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója volt. A múzeum élén fontos és alapvető szerepet vállalt az ott őrzött tudományos gyűjtemények és az azokhoz kapcsolódó szakmai műhelyek megteremtésében, formálásában, illetve abban, hogy a központi bécsi törekvésekkel ellentétben a múzeum ne egy tartományi múzeum, hanem egyetemes szuverén intézmény legyen. A tevékenysége nélkül nem vagy nem így módon alakult volna ki a 19. század végén a Nemzeti Múzeum gyűjteményeiből létrejövő szakmúzeumok hálózata.³⁴ Nem véletlen, hogy a két rokon lélek a tudományos kérdésekben is közel állt egymáshoz, így az orientalista által hangsúlyozott törökelméletet nemcsak elfogadta Pulszky Ferenc, hanem a magyarsággal kapcsolatos munkáiba is bedolgozta. Ezt mutatják Pulszky régészeti írásai is, ahol a magyarokat mint hódító, „turáni”, gazdag lovas nemeseket jellemezte.³⁵ A munkáiban megjelenő nemesi nemzettudat eszméje beleillik a „dicső honfoglalásról” és az „ezeréves magyar államiságról” kialakított nemzeti mitológia rendszerébe.³⁶

³³ Mikszáth 1884.

³⁴ Marosi 2016.

³⁵ Pulszky 1891, 3. Vö.: Bóna 1997, 346; Fodor 1997, 34.

³⁶ Basics 1996.

1896-ban a magyar honfoglalás ezeréves évfordulóját nagyszabású ünnepségsorozattal ünnepelték.³⁷ Az ez alkalomra kiadott, illetve készített alkotások – köztük a Millenniumi emlékmű³⁸ – beleillettek a 19. század Európájában általános múltértelmezés vonulatába.³⁹ A régészet – mint a honfoglalás eseményét tárgyakkal illusztrálni tudó segédtudomány – szintén lehetőségeket kapott a „millennium évében”. Ekkor jelent meg az első részletes, régészeti összefoglalás a korszak emlékeiről Hampel József tollából.⁴⁰ Hampel a kortárs történészek által használt, gyakran patetikus stílustól eltérően⁴¹ visszafogottan, csak a tárgyi emlékanyagra koncentrálni írt. Később – a régészeti leleteket átcsoportosítva – a szegényes temetkezéseket a szlávokhoz, míg a lovas, lószerszámos, fegyvermellékletes, valamint gazdagabb, nemesfém tárgyakat is tartalmazó sírokat a magyarokhoz kötötte.⁴² Munkája megerősítette a korabeli történeti összefoglalásokban is meglévő, „diadalmas és gazdag honfoglaló magyarság” – evolucionista hatásoktól sem mentes – képét, elősegítve a nemzeti szemléletű magyarázatok.⁴³

A tudományos megítélésen túlmutató, Európában ekkor népszerű elképzelések nem gyakoroltak különösebb hatást a honfoglalás kori régészetre. A korabeli szociálintropológiai megfontolások és a politikai szempontok talán csak a kor másik nagy hatású történész-régész kutatójának, Nagy Gézának a korai munkáiban fedezhetők fel.⁴⁴ Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a karakán magatartásáról közismert kutató

³⁷ Kőváry 1897; Tarr 1979; Niederhauser 1996.

³⁸ Gerő 1990; Marosi 1996, 1028–1029.

³⁹ Brather 2000; idem 2004, 19–22.

⁴⁰ Hampel 1896.

⁴¹ Jó példa a kor történelmi túlzásaira az 1895-ben megjelent millenniumi összefoglalás bevezetőjében Vaszary Kolos esztergomi érsek, hercegprímás írása, aki Árpád vezér és a honfoglaló magyarok küldetése kapcsán így fogalmazott: „Világrészünkben melyik az a nemzet, bármily hatalmas volt legyen is, mely mienkhez hasonló ezer éves multtal bír?! Hellas, a műveltség hazája, nem élt ezer évig. Róma, a világ eddigé leghatalmasabbnak ismert állama, alig nyolczszáz éves fönnállásakor, Augustus halála után már haldokolni kezdett. Egyes nagy császárai úgy tűntek föl, mint az agóniában fellobbanó végső életerő jelenségei és nemzetünk? Az ezer év folyamán nem hogy meg nem öregedett, ellenkezőleg ifju erővel halad a második ezredév hajnalán előre!” Vaszary 1895, 10. A magyar honfoglalókat a történész Marczali Henrik így jellemezte: „Hetyke, délczeg, duhajkodni szerető legények, egykedvű, az élet minden próbáját elviselő férfiak, teljes bizalommal eltele saját testi erejük és ügyességök iránt, épen oly fáradhatatlanok, ha szenvedélyök hajtja, mint a mily tehetetlenek heverésben, ételben és italban, ha arra kerül a sor.” Marczali 1895, 56.

⁴² Hampel 1907. Az ekkor kialakított, Hampel József által javasolt tudományos felosztások értékelésére: Langó 2005; Takács 2013, 641. 3.j.

⁴³ Hampel 1907, 9–25.

⁴⁴ A szociálintropológiai háttérrel: Tringham 1974. A magyar kutatásban erre példa: Nagy 1902, 21.

politikai állásfoglalásai – amelyek nem tettek jót karrierjének – az ő esetében sem a szaktanulmányokban, hanem inkább a hírlapi cikkekben kaptak helyet.⁴⁵ A kor többi kiemelkedő régészeti kutatója esetében még ennyire sem érhető tetten a politikai vagy ideológiai véleménynyilvánítás. A magyar politikai elit pánszlávizmussal ellentétes szemlélete is csak áttételesen (a szegényes mellékletű sírok szláv szolgaréteggé váló azonosítása révén) jelent meg a munkákban.⁴⁶ A korabeli eszmeáramlatok és ezek politikai háttere azonban közvetve éreztette hatását a területen. Ilyennek tekinthető például egyes népek, népcsoportok kiemelése és értékeinek hangsúlyozása az elnyomott csoportokkal szemben, vagy a katonai erő adta legitimáció hangsúlyozása.⁴⁷ Az egykori szakkönyvekben, tanulmányokban használt némely – ma számos esetben negatív példaként említett – sztereotípiák a 19. század végén általánosan elfogadott fordulatnak számított ugyan, de fontos hangsúlyozni, hogy ezek ellenére mindig a tudományos elképzelések maradtak előtérben.⁴⁸

A 10. századi régészeti leletek értékelése ugyanebben az időszakban – hasonlóan a magyar kutatás szemléletéhez – nemzeti célokat szolgált a Monarchia nemzetiségek lakta részein, valamint a szomszédos államokban is. A szláv és a román anyanyelvű közösségek értelmiségi vezetői a reformkortól kezdődően a magyar állami politikában látták nemzeti fejlődésük gátját,⁴⁹ ezért az e területeken kialakuló integratív, nemzetépítő nacionalizmus⁵⁰ a kijelölt emancipációs törekvések szolgálatába állította a régészetet is.⁵¹

A törekvéseknek szellemi téren hangot adó patrióta érzelmű nemzetiségi értelmiség igyekezett mindinkább elszakadni a magyarságtól.⁵² Úgy érezték, a magyar politika gátolta nemzeti emancipációjukat, és azt

⁴⁵ Gedai 1968. A Nagy Géza kutatásaiban megjelenő elképzelések hátterét újabban Fodor István vizsgálta (2014) elemző tanulmányában.

⁴⁶ A korabeli pánszlávellenes magatartással kapcsolatban lásd: Thaly 1898, 7–13; Rátz 1941, 195–226; Hamberger 2001, 32–33; idem 2004, 78–81; Kovács 2006, 17–22.

⁴⁷ Trigger 1995, 267–268; Kaiser 1995, 101–103.

⁴⁸ A 19. század végi magyar tanulmányokban a szlávokkal kapcsolatos negatív megjegyzések a korabeli sztereotípiák közé sorolhatók, melyek nem a régészet termékei (vö.: Hamberger 2004, 80), így ezeknek a szövegrészeknek a mai tudományos nyelvezettel és fogalomrendszerrel való, a számos esetben tapasztalt ütköztetése torz képet nyújthat. A kérdés általános vonatkozásaira példák: Trigger 1995, 268–269.

⁴⁹ Horch 1985, 98–106; Niederhauser 1995a, 15; idem 1996; Benkő 1995, 1416–1417; Romsics 1998, 88–97; Hamberger 2004, 79–80.

⁵⁰ Glatz 1993, 169–170. A nemzeti törekvések ilyen újszerű megközelítése számos, az uralkodó és a dinasztia iránti hűség alapján magát meghatározó nemes esetében értelmezhetetlen volt, ahogy azt Demmel József jól bemutatta a felvidéki szlovák anyanyelvű magyar nemeseknek az ezen kihívásokra adott válaszai, választásai alapján. Vö.: Demmel 2014.

⁵¹ A folyamat általános jellegére: Conversi 1995, 85; Kohl-Fawcett 1995; Díaz-Andreu 1995, 54.

⁵² Hamberger 2001, 32–34; Chmel 2001, 64.

saját asszimilációs törekvéseihez kötötte. A nagyobb önállóság eszméje számos, egy irányba mutató forrásból táplálkozva hatott e csoportok történelmi tudatára és őstörténeti koncepcióira.⁵³ Ezek hatására védekező mechanizmusként jelent meg a magyar (nemesi) értékrendtől való elzárkózás és a – területi egyezés miatti – közös történelem elutasítása. Ezek az értelmiségi csoportok már ekkor olyan nemzeti őstörténetet igyekeztek kialakítani – nem egy esetben konstruálni – maguknak, amely nem volt azonos a Magyar Királyság történetével. Az őstörténetnek pedig fontos szerepe volt az önálló identitás megteremtésében: a magyar államalkotás erőszakos jellegének bizonyításával akarták hangsúlyozni politikai-nemzeti jogaik érvényességét.⁵⁴ A pánszlávizmus a 19. század első felében, Šafárik, valamint Palacký munkáival jelent meg a historiográfiában.⁵⁵ A század második felében egyre erősödő pánszláv történetírás mellett,⁵⁶ párhuzamosan a magyar köztudatban egyre erősödő török-magyar testvériség propagálásával,⁵⁷ előretört a délkelet-európai térségben a dákoromán⁵⁸ vagy az illír-horvát kontinuitás eszméje is.⁵⁹ Ezen kontinuitásméletek felvirágzása arra a korabeli politikai gyakorlatra világít rá, hogy a nemzeti emancipáció és a területi követelések egyik fő érvrendszere már ekkor a „ki volt itt előbb” elv hangsúlyozásán alapult.⁶⁰

A Monarchián belül megerősödő nemzetiségi szempontú megközelítések közül a leginkább meghatározó az ausztrószlávizmus, majd később a pánszlávizmus lett. Az előző központja hosszú időn keresztül a Bécsi Egyetem volt. Az egyetem első szláv régészettel foglalkozó professzora a szlovák Ján Kollár, aki Šafárik és Palacký mellett a korai pánszláv szemlélet egyik kialakítója volt.⁶¹ Elképzeléseik nagy mértékben támaszkodtak a szláv népek közös történelmi múltjára, és a kialakuló őstörténeti koncepciók hatással voltak a régészeti források megítélésére is.⁶²

⁵³ Glatz 2001, 99–100.

⁵⁴ Niederhauser 1995; Vékony 1995; Benkő 1995; Boia 2003, 62–76; Hamberger 2004.

⁵⁵ Palacký 1836; Recepciójára: Takács 1991, 507; Czövek 1993; Niederhauser 1995a, 125–128; Kučera 2001; Ring 2004, 93–104; Pinterová 2015.

⁵⁶ Rátz 1941, 37–66; Kolejka-Šťastný 1965, 588.

⁵⁷ A kérdés gazdaságpolitikai hátterének megvilágítására: Szabó 199, 61.

⁵⁸ Mócsy 1986; Vékony 1989, 44–54; Benkő 1995, 1417; Kaiser 1995, 107–109, 115–118; Schramm 1997; Caraianni 2001; Takács 2004.

⁵⁹ Takács 1991; Czövek 1993, 220; Slapšak-Novaković 1996, 279; Bellamy 2003, 23–45.

⁶⁰ Fodor 1994, 48. Hasonló érvelések Nyugat-Európában is jelen voltak, amint azt az Elzász-Lotharingia történelmi múltjáért folytatott francia-német vita mutatja: Schnapp 1996a, 56.

⁶¹ Slapšak-Novaković 1996, 274; Kaiser 1995, 101; Fried 1996.

⁶² Brather 2001, 11–18. A pánszláv régészeti elképzelések politikai hátterére vonatkozólag lásd még: Shnirelman 1996, 223–225.

Korábban a szláv régészeti leletek meghatározása hosszú időn keresztül nem volt egyértelmű. A kutatók sokáig úgy gondolták, a korai szláv emlékanyagot a történeti és a nyelvi források bevonásával fogják tudni elkülöníteni a kelta és a germán leletektől. A kutatást ekkoriban alapvetően meghatározta, hogy Pavel Jozef Šafárik a fichtei és herderi inspirációk alapján a szláv történelem korai szakaszának, „sötét korának” feltérképezésében a nyelvészeti forrásokat vélte meghatározónak. Véleményét a 19. század második felében számos kutató osztotta.⁶³ Azokon a területeken, ahol a források szlávokat említettek vagy a helynevek szláv nyelvű népekre utaltak, megpróbálták meghatározni azokat a jellegzetes tárgyakat, amelyeket az adott régióban a szlávokhoz köthetőnek véltek. A kutatásban jelentős hatása volt még a német Friedrich Lischnek is, aki az ekkor kialakuló tipológiai szemlélet segítségével igyekezett meghatározni a szlávok lelettipusait.⁶⁴ A kor általános szemléletét követve a tárgyakat gyakran etnikumjelzőnek tartották,⁶⁵ így amikor az S-végű karikaékszereket és a hullámvonal díszítésű edényeket tartalmazó leletekről felvetődött, hogy azok a szlávok emlékei voltak, ezt – Lubor Niederle munkássága nyomán – általános érvényűnek tartották.⁶⁶ A hullámvonal-díszeket először Ferdinand Kruse kötötte a szlávokhoz, amit a korabeli szláv régészeti kutatás általános formában elfogadott.⁶⁷ A korabeli magyar kutatás – Pulszky, majd Hampel hatására – szintén elfogadta a hullámvonalas díszű edények etnikus jellegét, mivel azt feltételezték, hogy a nomád népek nem készítettek kerámiaedényeket, hanem azokat a hódoltatott területek lakosságától szerezték be.⁶⁸

A pánszláv régészeti szemlélet legkiemelkedőbb képviselőjének a 19–20. század fordulóján a cseh Lubor Niederle számított. A prágai Károly Egyetemen Masaryk tanítványaként tanuló,⁶⁹ (1891-ben habilitált) majd később ugyanott professzorként tanító szakember a szláv őstörténet összefoglaló bemutatására az 1893-ban végzett első oroszországi kutatást követően vállalkozott. Az utazása során szerzett kapcsolatai nyomán – a 20. század elején népszerű – neoszláv elképzelések hatottak rá. Orosz támogatói segítettek neki később abban is, hogy a szláv őstörténetről készített összefoglalását először Oroszországban adják ki, de nem sokkal később a cseh kiadás is megszületett.⁷⁰ A 20. század elején írt történeti-régészeti

⁶³ Rączowski 1996, 198–199; Pinterová 2015, 44–47.

⁶⁴ Brather 2001, 17–18; idem 2001a, 725–728.

⁶⁵ Vajda 1946.

⁶⁶ Niederle 1890, 105; Curta 2001a, 8–9.

⁶⁷ Niederle 1894, 154; idem 1921, 302–314; Pič 1908, 75–78.

⁶⁸ Pulszky 1878, 224; Hampel 1907, 51.

⁶⁹ Elinkova-Gavrituhin 2014, 27.

⁷⁰ Niederhauser 1995a, 128; 167. A neoszláv elképzelések szlovák recepciójára vonatkozóan

munkái a későbbi szláv kutatás alappilléreinek számítottak.⁷¹ Ezek a kötetek nem csak a régészeti emlékanyagot tekintették át; a történeti és a néprajzi adatok bevonásával Niederle azt igyekezett bizonyítani, hogy a Kárpát-medencében a magyar honfoglalás előtt létezett az anyagi kultúrájában is homogén szlávosság. Úgy vélte, a 10. századra keltezett, Kárpát-medencei régészeti emlékanyag jelentős része a szlávokhoz köthető, számos esetben egyes lelettipusoknak a honfoglaló magyar emlékanyagban való jelenlétét is szláv közvetítéssel magyarázta. Művei hosszú ideig alapvető tájékozódást jelentettek a koratörténeti kérdések megítélésében a szláv anyanyelvű kutatók számára. Niederle szerepe a szláv kutatásban azért is lehetett különösen meghatározó, mert összefoglaló munkái megírása mellett régészeti iskolát teremtett. A prágai Károly Egyetem tanáráként, majd a prágai Régészeti Intézet igazgatójaként kutatók generációit nevelte ki.⁷²

A Monarchia területén élő nemzetiségek kutatói a 19. században saját nemzeti történelmük kutatása során jelentősen eltérő véleményt képviseltek, mint magyar kollégáik. Kezdetben még csak a hangsúlyok kerültek máshová az egyes kérdések megítélése kapcsán, idővel azonban már az emlékanyag értelmezési keretei is jelentősen megváltoztak. Elképzeléseik gyakran a pánszláv eszmékhez kapcsolódtak, így teremtve meg saját – a Magyar Királyság történetétől elválaszthatónak tartott – múltjukat. Autonómiatörekvéseikhez kapcsolódva – szemben a magyar honfoglalással – az autochtonitás elvére építve igyekeztek saját értékeiket hangsúlyozni;⁷³

lásd még: Chmel 2001, 63.

⁷¹ Niederhauser 1995a, 167; Curta 2001, 368.

⁷² Włodzimierz 1949; Curta 2002, 204–206; Elinkova-Gavrituhin 2014. Kutatásainak hatására: Lehr-Splawiński 1948; Petruhin 2014.

⁷³ Niederhauser 1996. A 19–20. század fordulóján a magyar szempontú történetírásban gyakori „hódító” szemlélettel szemben a kortárs szláv történetírás a *barbár magyarok versus civilizált szlávok* különbségre helyezte a hangsúlyt. Walies-Zöll 1995, 23–24.

Lubor Niederle arcképe

a korai régészeti emlékanyagot úgy interpretálták, hogy az, amint láttuk, a magyar honfoglalás, illetve államépítés jogtalanságát vagy erőszakos jellegét bizonyítsa.⁷⁴ A szláv egységről, valamint a Kárpát-medence 10. századi, döntően szláv alapnépességéről vallott elgondolásaik azt a sztereotípiát akarták megerősíteni, hogy a Kárpát-medencébe betörő magyarok a szlávok közé beékelődve megakadályozták az egységes szláv terület fejlődését.⁷⁵

3. A honfoglalás kor régészeti kutatása az első világháború után

A világegést követően új földrajzi-politikai keretek jöttek létre. A történelmi Magyarország szétesését a korabeli magyar közvélemény nemzeti tragédiaként élte meg.⁷⁶ A békekötés előkészítése során a történelmi Magyarországgal szemben területi igényekkel fellépő államok a tárgyalásokon kidolgozott, „tudományosnak tetsző anyaggal” igyekeztek alátámasztani követeléseiket.⁷⁷ A történelmi és nyelvészeti érveket felvonultató vita mind a két oldalon a „ki volt itt előbb” elvre épített,⁷⁸ a régészeti forrásokra azonban egyik oldal sem helyezett különösebb hangsúlyt.

A korabeli magyar kutatásban a régészet háttérbe került, ugyanis Hampel József, Nagy Géza és Pósta Béla halálát követően nem volt a tudományterületen belül elismert kutatója a témának, aki folytathatta volna a neves elődök munkásságát. A Magyar Nemzeti Múzeumban a népvándorlás kori gyűjtemény kezelését Supka Géza vette át, aki azonban 1919-es szerepvállalása miatt kénytelen volt elhagyni a pályát. Ezt követően a gyűjtemény őre a fiatal Fettich Nándor lett, aki ebben az időben a rábízott emlékanyag rendszerezésével és rendezésével folytatta elődei munkáját. E rendezés ha nem is látványos, de fontos és alapvető szereppel bírt mind Fettich későbbi kutatásai, mind a régészeti kutatások egészét illetően, hiszen ezen muzeológusi aprómunka nélkül a ma is sokat hivatkozott műtárgyak kutathatósága vált volna bizonytalanná. A szláv nyelvű államokban ezidőtájt Niederle véleményét tekintették kiindulópontnak: tekintélye még meghatározóbbá vált, miután munkáit számos idegen nyelvre lefordították és külföldön is megjelentették.⁷⁹

⁷⁴ Hamberger 2004, 81.

⁷⁵ Niederhauser 1995a, 126, 167, 332–333, 401–404, 487, Takács 1991, 507.

⁷⁶ Serfőző 1991.

⁷⁷ Alföldi 1926, 351–357; Fried 1991, 38; Szilágyi 2001, 46; Boia 2003, 143, 209–210. A régészeti érvek szerepe a háborút lezáró tárgyalásokon: Brather 2001, 19.

⁷⁸ Niederhauser 1995, 1408–1412; Fried 1991; Glatz 2001, 100; Prohászka 2001, Pintérné Kazán 2013, 180. A megközelítés tudománytalan jellegéről: Fodor 1994, 48; Bálint 1997, 11.

⁷⁹ Niederle 1923; idem 1926.

Hasonlóak voltak a román előkészítő munkák is.⁸⁰ Amíg a román őstörténelmi kutatás korábban a patrióta szemléletű történelmi iskola kutatásain nyugodott, s közvetlenül a régészetet nem érintette, addig ebben az időszakban egyre inkább megerősödött a dákoromán kontinuitást vallók tábor a tudományos kutatók között is. Az elméletet elfogadó kutatók – visszanyúlva Vasile Pârvan 19–20. század fordulóján készült munkáihoz – megpróbálták régészetileg is alátámasztani a feltetelezést.⁸¹ A román kutatás irányvonalától jelentősen eltért a területi vitákban kevésbé érdekelt osztrák kutatás, amely végkép elvesztette érdeklődését a korai magyar történelem iránt. Míg korábban az egységes birodalmi tudattól áthatva több-kevesebb részletességgel foglalkoztak e kérdéskörrel az osztrák kutatók, addig a Monarchia felbomlását követően inkább csak a magyar betörésekkel illetve az azok kivédésére irányuló erőfeszítésekkel, valamint ezzel párhuzamosan a keleti támadások miatt létrejövő Ostmark tartománnyal kapcsolatban érintették a Kárpát-medence kora középkori történetét.⁸²

A háborút követően az új nemzetállamok kultúrpolitikáját még inkább meghatározta az adott területekre történelmi alapon kiterjesztett igény hangsúlyozása.⁸³ Ebben az időszakban vált meghatározóvá a csehszlovákiai és a romániai régészetben a politikai szempontok alapján kialakított metodika. Célkitűzésük az volt, hogy a történelmi Magyarországtól elnyert területeken egy kontinuous szláv/dák emlékanyag kimutatásával igazolják az új határok „jogos” voltát, s esetenként további a területek kapcsán felmerülő későbbi igények alapjául szolgáló érveket is erősítsék. A történelmi magyar örökségből fakadó fóbia jellemezte a szlovák, a jugoszláv és a román állam magyarkomplexusát. A domináns sztereotípiát a magyar külpolitika nyíltan megfogalmazott céljainak ismeretéből adódott –

Vasile Pârvan arcképe

⁸⁰ Alföldi 1926, 351–352; Benkő 2001, 137.

⁸¹ Niederhauser 1995a, 402–404; Boia 2003, 115.

⁸² Tringli 1995, 1433–1442.

⁸³ Deák 1986, 160; Hamberger 2001, 35–36; Prohászka 2001; Szilágyi 2001, 19–20.

a magyarok irredenta szándéka tudatában a környező államok tartottak egy esetleges revíziótól. A korabeli szlovák, román és jugoszláv tudományos gondolkodást is meghatározta ez a szituáció. Mindez még inkább erősítette a célt, hogy minden eszközzel bizonyítsák a korai autochton lakosság jelenlétét a Kárpát-medencében, amelynek egységes fejlődését a magyar honfoglalás gátolta meg. Alapvető különbség volt azonban a csehszlovák és a jugoszláv, valamint a román régészetnek a honfoglalás kori magyar régészeti emlékhagyományhoz való viszonyában. Míg az újabb ásatások során számos 10. századi, a magyar régészeti hagyatékmal kapcsolatban álló emlék került elő a csehszlovák és jugoszláv feltárásokon,⁸⁴ hasonlóakra Erdély és Partium területén alig volt példa.⁸⁵

A magyar régészeti kutatást kevésbé érintették a politikai szempontú viták. A szomszédos országokban megfogalmazott állításokkal szemben a magyarság jelenlétének korai igazolására a régészek nem kerestek tudományos érveket. Ennek két fő oka volt. Az egyik az, hogy továbböröklődött a Hampel József véleménye nyomán alaptézisként elfogadott meghatározás a nagy sírszámú korai falusi temetők szlávként való azonosításáról, és ez egészen az 1960-as évekig hatott.⁸⁶ A másik ok ebből adódóan az volt, hogy a magyarországi kutatás elsősorban nem az etnospecifikus szempontok alapján közelítette meg ezt a leletcsoportot. A korszak vezető szakemberei inkább adott tárgytípusok rekonstrukciójával és a tárgyakon látható díszítés művészeti hátterével foglalkoztak. Tárgyközpontú vizsgálataik során, illetve kérdésfeltevéseikben a korai emlékhagyomány kapcsolataira, valamint északi párhuzamaira helyezték a súlyt, és nem foglalkoztak a szláv kutatók elméleteivel. A régészek – elsősorban kelet-preferens szemléletmódjukból adódóan – kevésbé használták és idézték a környező országok kutatási eredményeit, szakfolyóiratait, amint azt Alföldi András korabeli kritikája is mutatja: „Nagy hibának tartom, hogy míg például a csehek a legszigorúbban számot vetnek a magyar irodalommal, amíg a románok minden legkisebb megmozdulásunkra tíz helyen kiabálnak vissza – addig mi kevés kivétellel teljesen tájékozatlanok vagyunk komolyabb kutatásaik, mint célzatos szakirodalom felől. Nincs is könyvtárunk, mely beszerezné, illetőleg rendszeresen gyűjtené őket. A tudományos kérdésekben ezért ránk háramló károkon kívül így veszítjük el azt a lehetőséget, hogy Európa színe előtt megcáfoljuk azokat a fikciókat, amelyekből e népek maguknak történeti jogokat szóttek és

⁸⁴ Takács 2013.

⁸⁵ Bóna 1986, 565–567, 574–582; idem 2001, 72; Révész 2013; Gáll 2013, 570.

⁸⁶ Az elképzelést akkor is általánosan elfogadták a magyar kutatók, ha Hampel álláspontját nem tartották minden tekintetben kielégítőnek. A problémakörrel áttekintő jelleggel: Bálint 1991, 160–163.

ellenünk fegyvert kovácsoltak”.⁸⁷ Ebben az időszakban mindössze egy olyan magyar nyelvű tanulmány jelent meg, amely a 10. századi Kárpát-medencei leletanyag szlávnak tartott elemeivel foglalkozott. Bolko von Richthofen – a Gustaf Kossina hatására általánosan elterjedt kultúrkör módszer segítségével – vizsgálta a régészeti emlékhagyományt.⁸⁸ Célja az volt, hogy felhívja a figyelmet a nagy sírszámú, szegényes mellékletű 10–11. századi temetők etnikai meghatározása és a temetők tárgyi emlékhanyagja közti ellentmondásokra.⁸⁹ Von Richthofen munkáját a külföldi kutatók, de a korszakkal foglalkozó magyar szakemberek is figyelmen kívül hagyták, melynek oka részben a szerző karakteres szlávellenes véleménye lehetett.⁹⁰ A korszakkal foglalkozó magyar kutatók a kérdést lezártak tekintették, így a szegényes sírok szláv besorolásán nem változtatott ez a tanulmány sem, mert ekkoriban – a békekötés sérelmeiből adódóan – még erősebben jelentkezett a szlávnak tartott szegényes emlékhanyag degradálása, „gúnymosollyal kísért lenézése”.⁹¹

A politikai változások, a Közép-Európára nehezedő német nyomás és a Németországot hatalmába kerítő nemzetiszocialista rezsim a tudományos életre is hatással volt. A német élettérelmélet a maga szolgálatába állította a német régészetet is: a rasszista szemlélet meghatározta a népcsoportokkal azonosított régészeti kultúrák helyzetét.⁹² Az 1930-as évek végétől egyre erősödő politikai és gazdasági, valamint a folyamatosan

⁸⁷ Alföldi 1926, 355. Alföldi András véleménye azonban nem talált visszhangra a hazai kutatásban. A korabeli vezető régészek ismerték a különböző szláv nyelveken írt tanulmányokat (vö.: Bendefy 1972, 131.), kapcsolatuk is volt a szomszédos ország kutatóival (Révész 2002, 113–114.), a vezető magyar kutatók közül mégsem törekedett senki a kérdés tudományos vizsgálatára. A szomszédos országokkal kialakított kapcsolatok sokszor csak akkor értékelték fel, ha egy ott talált, gazdag 10. századi temető leletanyagának a megismeréséről volt szó.

⁸⁸ Richthofen 1926. Gustaf Kossina elképzeléseire és iskolájára vonatkozóan lásd még: Grünert 2002. A Kossina-féle elképzelések szélesebb összefüggéseire rámutatott: Curta 2002, 202–203.

⁸⁹ Ezen ellentmondások jelentős része független volt a szerző szlávellenes véleményétől. Nem tudjuk, hogy ha Alföldi ezt a kérdést ilyen fontosnak ítélte, illetve a korai emlékhanyag egy részének szlávként való értelmezésének nehézségeit egy a magyar leletanyagot a kortárs hazai kutatóknál kevésbé jól ismerő külföldi szakember is felismerte, akkor miért nem akadt olyan idősebb kutató, esetleg fiatalabb szakember Alföldi András tanítványai közül, aki megfogadva a fentebbi kritikát a Richthofen által is leírt ellentmondások elfogulatlan értékelése mentén tárgyalta volna a kérdést.

⁹⁰ A wrocław-i (akkoriban Breslau) Richthofen lelkes nemzetiszocialista párttag lett, korábbi munkáira így a későbbi időszakban végzett tevékenysége is rányomta a bélyegét. Szlávellenessége azonban a nemzetiszocialista időszak előtt már meglévő német politikai elgondolásokról és lengyelellenességből is származhatott. Vö.: Halle 2002, 141.

⁹¹ Alföldi 1926, 355.

⁹² Brather 2001, 21–22; idem 2001a, 484–487; Hardt 2003, 202–203.

meglévő tudományos kapcsolatok ellenére a magyar régészetre ez az attitűd sem gyakorolt hatást.⁹³ A nemzetiszocialista eszmék hatására kialakult „szellemileg előkészített csapdahelyzettel”⁹⁴ szemben fellépett a magyar értelmiség színe-java. A magyar szellemi életben ekkor zajlott vita egyik fő kérdése volt, hogy ki a magyar, valamint ebből adódóan, hogy mi a magyar? A különböző vélemények – ezek nyomtatásban is megjelentek Szekfű Gyula szerkesztésében – elutasították a nemzetiszocialista, kirekesztő gondolkodást.⁹⁵ A vezető régészek e tekintetben a kor meghatározó történészegyeniségeihez csatlakoztak.⁹⁶ A korai magyarokhoz kötött régészeti leletek megítélése – függetlenül a németbarát politikától – a korabeli demokratikus szellemi mozgalmakhoz kapcsolódott, amint azt László Gyula 1944-ben kiadott munkája és szárszói előadása is jelezte.⁹⁷

4. Szlávok és magyarok: kutatási irányvonalak a második világháború után

A második világegyeztetést követően Magyarország a szovjet érdekszférába sorolódott. Az ország tudományos életét sem hagyták változatlanul a bekövetkezett politikai események. A sztálini diktatúra helyi kiszolgálói nemcsak a Magyar Tudományos Akadémiát szervezték át, hanem meghatározták a tudományos élet szellemi irányvonalát is.⁹⁸ A korai történelem megítélésében a nomádellenes és szlávközpontú szovjet vélemény vált meghatározóvá, azonban korántsem kizárólagossá.⁹⁹ Az új doktrína szerint

⁹³ Mindez a kutatás fő áramára vonatkozik, de akadtak Magyarországon is olyan kutatók, akikre hatott a nemzetiszocialista ideológia. Ilyennek tekinthető Málnási Ödön történész (1937), valamint Méhely Lajos biológus (Farkas 1991; Kund 2012). Málnásit, aki 1938-tól a hungaristák egyik ideológusa volt, a könyvében lévő kirekesztő kijelentéseiért később bíróság elé állították és elítélték. Vö.: Rozsnyói 1993.

⁹⁴ Juhász é. n., 208.

⁹⁵ Szekfű 1939.

⁹⁶ László 2001. László Gyula egyik műve előszavában megvádolta Fettich Nándort, hogy rokonszenvez az „értékes és értéktelen emberfajtáknak olyan mértékű szétválasztásával, amilyent e könyvben láthatunk” Vö.: László 1943, 13–14. László kritikus megjegyzése azonban kettejük – ekkoriban elmérgesedő, személyeskedéstől sem mentes – vitájából adódott, nem pedig Fettich személyes meggyőződéséből vagy tudományos állásfoglalásából. Gróf Zichy István, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója a német megszállást követően – korábbi magatartása miatt – a felvidéki birtokán rejtőzött el.

⁹⁷ László 1944; idem 1950, 141; Balassa 2001, 66–69; Fodor 2001, 187–195.

⁹⁸ Péteri 1989; Glatz 1993. A régészet számára kijelölt kereteket és feladatokat vázolta: Pogány 1951.

⁹⁹ Nem ismert a kutatástörténetben olyan politikai nyomás, ami megtiltotta volna a korai magyarság kutatását. Vö.: Szeverényi 2014, 18. E megállapítást az is bizonyítja, hogy az 1953-ban

László Gyula előadása a Szárszói Konferencián 1943-ban

a magyar honfoglalást követő időszakban nem a „nomád magyar törzsek”, hanem az itt talált szláv népek szerepe volt a döntő,¹⁰⁰ a magyarok a kulturális és a politikai berendezkedésüket a szlávoktól vették volna át.¹⁰¹ E vélemény a magyar történeti és régészeti kutatásban ekkor nyert teret, de a szomszédos országok jelentős részében (Csehszlovákiában, Jugoszláviában és a Szovjetunióban) már a világháború előtt is ez a vélemény volt meghatározó.¹⁰²

a Magyar Nemzeti Múzeumban kialakított Középkori osztály felállítása kapcsán életre hívott szakmai vizsgálóbizottság az alábbi megállapítást tette: „Úgy látjuk, hogy jelenleg a sajátos honfoglalás kori magyar leletanyagunk és az ehhez fűződő problematikának nincsen gazdája. A magyar őstörténet és a magyar–szláv kapcsolatok vizsgálata között (amely utóbbiban a szláv anyagon van a hangsúly) ez a probléma elsikkad. Ezt komoly hiányosságnak kell tartani, amit természetesen nem hidal át az sem, hogy az egyik múzeumi gyakornok, Dienes István, Szabolcs megyei honfoglalás kori leletekkel dolgozik. [...] de az is lehetetlen, hogy a Magyar Nemzeti Múzeumban a magyar honfoglalás emlékeinek kutatása ne a legfontosabb kérdések között szerepeljen. Éppúgy gondolni kellene a magyar honfoglaló leletek corpusára, mint pl. a szláv corpusra.” A Párducz Mihály által vezetett bizottság megállapításait idézi: Révész 2002, 116.

¹⁰⁰ Molnár 1949, 96–107, 170–174. A szovjet kutatás elképzeléseiről átfogó képet nyújt: Shnirelman 1995, idem 1996, 230–236; Klejn 1997, 41–51. Vö.: Laszlovszky–Siklódi 1991, 275.

¹⁰¹ Molnár 1949; idem 1954. Vö.: Pinterová 2015, 162–165.

¹⁰² Górný 2003; Albrecht 2003; Takács 2006; Kolář 2010. Románia és a szláv régészeti leletek kutatására vonatkozóan: Curta 1994. A kérdéshez általános jelleggel lásd még: Fusek 2004.

A szlávnak tartott 10–11. századi falusi temetőket sokáig Bielo Brdo-kultúrának nevezték. A fénykép a Bielo Brdo lelőhelyen a 20. század elején végzett feltáráson készült

A megszabott irányvonaltól nem térhetett el a régészet sem, amely bizonyos mértékig azonban profitálni tudott a rá kényszerített ideológiából. A magyar nyelvű és szemléletű kutatás figyelmét a szegényes mellékletű temetőkre az ekkor kötelező pánszláv szemlélet hívta fel. Ezeket a temetkezéseket automatikusan a 19–20. század fordulóján feltárt horvátországi, kora Árpád-kori falusi temető neve alapján „Bielo Brdo-i kultúra” megnevezéssel illették, és szlávnak tartották.¹⁰³ Ekkor indult meg a honfoglalás előtti szlávokhoz köthető emlékek magyarországi kutatása.¹⁰⁴ E terület hiánya a magyar régészetben belül egyértelmű volt, és a kor politikai indíttatású magyarázatai ellenére idővel jelentős mértékben segítette a 9–10. századi régészeti emlékek feldolgozását.¹⁰⁵ E kutatás megindulása mellett számos további irányvonal is ekkor kapott először jelentősebb szerepet. Ezek közül kiemelkedik a finnugor őstörténeti és régészeti kutatás. A Szovjetunió felé tett tudománypolitikai gesztusként is értékelhető, hogy a „törökös-nomád” ősmagyarság világháború előtti képzetét egyre inkább

¹⁰³ Szőke 1954; idem 1954a. Vö.: Bóna 1997, 349, 360.

¹⁰⁴ A kérdés kutatástörténeti hátterére: Bálint 1986, 168–169.

¹⁰⁵ Bóna 1997, 349.

Dienes István, Nagy Anikó és Kovács László oldalkocsis motorkerékpáron egy honfoglalás kori temetőfeltáráson

felváltotta a – Szovjetunió tagköztársaságaiban élő¹⁰⁶ – finnugor népekkel való nyelvrokonság (ezáltal népi és kulturális rokonság) hangsúlyozása. A magyar régészet ekkor kezdte komolyan felfedezni az Ural, a Volga- és a Káma-mente őskori és kora középkori régészeti kultúráit, finnugor – ezáltal ősmagyar – emlékeknek tartva az itt talált tárgyi hagyatékot.¹⁰⁷ Pozitív változást jelentett a marxista régészetre jellemző¹⁰⁸ – és a magyar régészetben korábban csak László Gyula által felvetett¹⁰⁹ – társadalomszemléletű kutatás megjelenése. A marxista szemlélet azonban nemcsak a szocialista országokban hatott, hanem világszerte, amint azt a kor legmeghatározóbb teoretikus régészének, V. Gordon Childe-nak a munkássága is mutatja.¹¹⁰ A szemlélet alkalmazása azonban korántsem jelentette, hogy alkalmazói minden esetben marxisták is voltak, így nem tekinthető annak László Gyula, de Szőke Béla és Dienes István sem.¹¹¹

A régészetre is nehezedő politikai nyomás az 1956-os forradalmat és szabadságharcot megelőző időszakban kezdett enyhülni, párhuzamosan az ekkor kialakuló szabadabb politikai légkörrel. Számos szakkönyv született ebben a periódusban a korai magyar történelemről. Megjelentek a

¹⁰⁶ Sztálin nomádellenes véleményén túl az is közrejátszhatott e kutatási terület megerősödésében, hogy a nyelvrokon finnugor népek a Szovjetunió területén éltek.

¹⁰⁷ Molnár 1949, 17–41; idem 1954, 20–113; László 1955a. Ezeket a kutatásokat a nemzetközi régészeti kutatásokba ágyazva áttekintő jelleggel bemutatta: Fodor 2001a.

¹⁰⁸ Klejn 1997, 30–31.

¹⁰⁹ László 1944, 161–220; idem 1950.

¹¹⁰ A kérdést részletesen elemzi: Raczy 1995, 291; Klejn 1997, 163–183; Trigger 1997–1998, 358–362; Sheratt 1997–1998, 366.

¹¹¹ Szőke 1962, Dienes 1972, 19–24.

korábban háttérbe szorított Györffy György és Váczy Péter fontos és nagy tanulmányai.¹¹² A régészetben ekkor vette kezdetét a László Gyula-féle iskola idősebb generációjához tartozó Bóna István, Dienes István és Szabó János Győző munkássága.¹¹³ Tanulmányaik nyomán számos mellőzött terület (így a korai germán emlékek kutatása) újra nagyobb lendületet kapott. Az említett szerzők, köztük Györffy és Váczy munkái azért is keltettek feltűnést, mert szerzőik számos olyan kérdést érintettek (a korai magyarság nomád elemei és steppei kapcsolatrendszere, a köznépi temetők megítélése), melyek korábbi elképzeléseket korrigáltak, illetve mellőzötteket újratárgyaltak.

E tanulmányok megjelenése jelezte a politikai cenzúra lazulását. A hatalom már nem várt el a korábbi időszakhoz hasonlóan szoros ideológiai igazodást sem a történelemszektől, sem pedig az őstörténeti kérdésekkel foglalkozó szaktudományok művelőitől. A kutatás egyre inkább függetlenedett a politikától, s ezt a folyamatot lényegesen nem befolyásolta az 1956-os forradalmat követő visszarendeződés sem. E légkörben jelenhetett meg Szőke Béla azon tanulmánya, amelyik teljesen újraértelmezte az úgynevezett „Bielo Brdo-i kultúrát”, nem szlávként, hanem a magyar köznép temetőiként értelmezve ezt a leletcsoportot.¹¹⁴ Szőke nemcsak a magyar köznépi emlékhagyomány elkülönítését végezte el, hanem rávilágított a pánszláv eszméket tovább erőltető – a szomszédos országokban meghatározó – kutatási irányvonal tévedéseire is. Tanulmánya és a halála után kiadott kandidátusi disszertációja csak magyar nyelven jelent meg, ami arra utal, hogy a végbement változások ellenére – alapvetően a szomszédos államok vezetésének a magyar revizionista törekvésektől való félelme miatt – a nemzetközi kutatásban nem kaphattak kellő hangsúlyt az új eredmények.¹¹⁵ Ez a mozzanat is mutatja azt a lehetőségeiben korlátozott eszközkészletet, mely a magyar kutatók számára akkoriban rendelkezésre állt. Véleményüket és eredményeiket árnyalt formában leginkább egy-egy nagy tudományos fórumon ismertethették, azonban a felmerült kérdéseket áttekintő idegen nyelvű monográfiák és tanulmánykötetek megjelenítésére nem volt lehetőségük. A csendes visszahúzódnak okai politikai jellegűek lehettek. A hatalomban lévők pedig, még ha el is túrték a magyar nyelvű szakirodalomban megjelenő új elméleteket, azt már nem engedték, hogy olyan fórumokon is helyt kapjanak, ahol a „test-

¹¹² Györffy 1958; idem 1959; Váczy 1958.

¹¹³ Bóna 1956; Dienes 1956; idem 1957; Kaposvári-Szabó 1956; Szabó 1960.

¹¹⁴ Szőke 1959. A kérdés tudománytörténeti összefoglalására és a későbbi vélemények áttekintésére: Bálint 1986, 169–170; idem 1991, 159–193, 275–277.

¹¹⁵ Szőke 1962.

véri szocialista országok” kutatói kifogásolhatják azokat.¹¹⁶ Az öncenzúra általános jelenségnek számított a korszakban. Ez alól nem voltak kivételek a régészeti tanulmányok sem: intő példaként szolgálhatott minden kutató számára a Bartha Antal és Erdélyi István által írt, az *Archaeológiai Értesítő*-ben megjelent cikk, amelyik a fiatal régészek szeretve tisztelt professzorának, László Gyulának az eredményeit bírálta a „haladó tudományos szemlélet” jelszavát hangoztatva.¹¹⁷

A politikai vezetés – ellentétben például a Csehszlovákiában vagy Lengyelországban ekkor meginduló, a korai szláv települések feltárását elősegítő állami programmal¹¹⁸ – nem biztosított megfelelő anyagi háttérrel a régészeti kutatásoknak, így mindössze a kiemelt intézmények, illetve az államilag fontosnak ítélt tudományos programok jutottak kisebb-nagyobb támogatáshoz. Mindezek híján a kisebb intézményeknek nem volt lehetőségük, hogy professzionális keretek között komoly feldolgozásokat adjanak ki, sok régész így olyan – számára vagy csupán lokálisan érdekes – kérdésekkel tudott csak foglalkozni, melyek nem jelentettek komolyabb tudományos előrelépést.

A változás a diktatúra folyamatos fellazulásával párhuzamosan zajlott. E vonatkozásban talán egy újabb, szimbolikus állomásnak tekinthető László Gyula „kettős honfoglalás” elméletéről tartott előadása, illetve annak megjelentetése.¹¹⁹ E tanulmány – amely idővel széles vitát indukált a korszak kutatói között – mutatja, hogy az 1970-es évekre egyre inkább kialakult a politikától független tudományos fórum.¹²⁰ A politika visszavonulása folyamatosan ment végbe, hasonlóan a közélet más területeihez. Igaz, a

¹¹⁶ Balassa 2001, 112–113.

¹¹⁷ Bartha–Erdélyi 1961. Bartha Antal a „marxista történelemszemlélet” alapján később is kritizálta (1975) László Gyula eredményeit, majd eszméi következetlenségekkel vádolta meg, akivel szemben „szükséges a tudományos hitel fenntartások és megalkuvások nélküli megóvása” (1977). A bírálók egyéni habitusát jelzi, hogy a politikai változásokat követően mind a két kutató új színben értékelte a magyar koratörténettel kapcsolatos kutatásokat. Bartha Antal utolsó tanulmányában már a Szovjetunió kirekesztő nemzetiségi politikájáról értekezett (1996), míg Erdélyi István a rendszerváltást követően a Turán című, alternatív őstörténeti elképzelések egyik vezető fórumaként működő folyóirat szerkesztője volt, majd pedig László Gyula munkásságának védelmezőjeként lépett fel.

¹¹⁸ Ezek nagyságáról és szervezethezjáról: Albrecht 2003, 129–134.

¹¹⁹ László 1972. László Gyula felvetését a szomszédos országok egyes kutatói egyfajta válaszként értelmezték a szláv kontinuitás elméletére. Vö.: Bálint 1997, 35, 11. j. A tanulmány pozitív hatásai mellett meg kell még említeni, hogy a szerző – céljaitól függetlenül – nemcsak a tudományos vitát segítette, hanem táptalajt adott az addig inkább csak az emigráns publicisztikában hangoztatott őstörténeti elképzelések szélesebb térnyerésének Magyarországon. Vö.: László 1981, 104–145.

¹²⁰ László téziseiről, illetve a kialakult vitáról részletesen: Bálint 1989, 233–235. Vö. még: Bóna 1996a, 37–40; Fodor 2001, 254–260.

kormányzó párt tudománypolitikai irányítói a rendszerváltozásig soha nem adták fel teljesen bástyaikat, a hivatalos cenzúrát egyre inkább az öncenzúra váltotta fel, és a formális ráhatás helyett egyre inkább a belső kontrollra és az informális csatornákon keresztül történő meggyőzésre helyezte a hangsúlyt a hatalom.¹²¹ Az *Erdély története* magyar és idegen nyelvű kiadása (1986, 1994) már azt mutatta, hogy a tudomány szabadon, politikai ráhatás nélkül mondhatta el a véleményét olyan, korábban kényes pontnak tekintett kérdésekről is, mint a dákoromán kontinuitás érvényessége vagy a magyar honfoglalás korának régészeti megközelítésű megítélése Erdély és a Partium területén.¹²²

5. Globalizmus és nacionalizmus

A békés rendszerváltás nyomán bekövetkezett politikai átalakulások Magyarországon kezdetben nem vagy csak kis mértékben hatottak a kutatásra. A rendszerváltás időszakában a tudományos szabadságot már nem akarta befolyásolni egy központi politikai akarat. A politikai változások időszakának velejárója volt azonban egy olyan folyamat, amely korábban csak marginálisan találkozott a tudományterülettel. Az áltudományos fantazmagóriák (sumer-magyar rokonság, kelta-magyar őstörténet, ősmagyar eredetű indián kultúrák Amerikában; neander-völgyi emberek és a finnugor nyelvű népek keveredése stb.) sok esetben a szélsőséges politikai eszmékhez csatlakozva igyekeztek utat találni a magyar közvéleményhez. A tudományos eredményekhez ragaszkodó kutatókat váratlanul érte ezen áltudományosság térnyerése, s az erre válaszul adható reakció is csak megkésve érkezett.¹²³

¹²¹ Balassa 2001, 99–102. Tény azonban, hogy a hatalom rejtett eszközei továbbra is működtek, amint azt az antropológusként a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetében dolgozó Kiszely István ügynöki szerepvállalása is bizonyította. Vö.: Tabajdi-Ungváry 2008.

¹²² Mócsy 1986; Bóna 1986. A vita kapcsán lásd: Harhoiu 1987; Bóna 1988; Köpeczi 1993.

¹²³ Vásáry 2008, 15–16. A kutatók hosszú ideig figyelmen kívül hagyták ezeket a véleményeket, mert az áltudományos elképzelések hirdetői az ezekre adott cáfolatokból azt olvasták ki, hogy nézeteik „vitaképesek”, tehát nem gondolataik tudományos voltával van a baj, hanem a személyükkel. Véleményüket azzal is alá kívánták támasztani, hogy a kutatókat nem egyszer szimplán „kommunistának” vagy a megbukott politikai rendszer fegyverhordozóinak bélyegezték, és úgy próbálták beállítani ezeket a szakembereket, mint akik nem tudományos meggyőződésük alapján vontak mérleget elképzeléseikről, hanem valamilyen ideológia szolgálatába szegődve utasítják el az ő elképzeléseiket. Az összeesküvés-elméletek és a rendszerváltás után is fenntartott egyfajta „ellenzéki”, „védekező-kisebbségi” szerepkört az áltudományos eszmék köré szerveződők máig fenntartották, szinte vallásos

Középtávon számos előremutató, de negatív hatás is kimutatható. Komoly problémát jelent a kelet-közép-európai térségben kibontakozott nacionalista hullám és annak tudományformáló hatása.¹²⁴ A korábban szocialista berendezkedésű országok egy jelentős részében az addig mesterségesen korlátozott nacionalista elképzelések a politikai átalakulások során a felszínre kerültek. A magyar koratörténet kapcsán erre jó példa a Szovjetunió felbomlása után nagyobb gazdasági és kulturális önállóságot élvező Baszkíriában népszerű és a tudományos kutatók által is támogatott elképzelés

hittel hirdette elképzeléseik igaz voltát. Az így megjelenő laikus vélemények hangoztatóit nem egy esetben politikai csoportosulások is támogatták, ezáltal pedig még erősebben hangsúlyozva azt az (egyébként nem létező) véleményt, hogy az elképzelések elutasítása mögött valójában politikai szándékok lappanganak. Mindeközben a sokszor a vallásos hittérítőkre jellemző meggyőződéssel bíró, a tudományos koinétól eltérő nézeteket hangoztató személyek vagy csoportok kemény magja marginalizálódott és egymás ellen is harcot hirdetett. A kérdés hátterére újabban: Kanyó 2010. A probléma szociológiai vonatkozásaira: Zsuppán 2004; Eörsi-Zsuppán 2004; Zsuppán 2005; Eörsi-Zsuppán 2005. A tudományos reakció késedelme érthető, hiszen először pontos és szabatos választ akart nyújtani a felmerült laikus kérdésekre, amint tette azt már jóval korábban is (erre vonatkozóan lásd: Hajdú 1969; Bárczi 1974; Fodor 1982), másrészt a kutatók nem kívántak részt venni a kialakult, a tudományos véleményeket figyelmen kívül hagyó sárdobálásban. A szélesebb közvélemény számára megtevesztő lehetett az is, hogy számos esetben olyan személyiségek is szerepet vállaltak a tévedések népszerűsítésében, mint Szabó István Mihály mikrobiológus, ökológus akadémikus, aki idős korában kezdett el foglalkozni a magyarok történetével és „urali nyelvet beszélő paleolit vadászokról”, „a paleolitikum óta végbement többszörös magyar honfoglalásról”, „obi-ugor indiánokról” értekezett munkáiban. Vö.: Szabó 2004a; Farkas 2003; Róna-Tas 2003. A Szabó István Mihály munkája kapcsán kialakult vitában (Simon 2005a) az idős kutató válaszait (Szabó 2004b; idem 2005) mind stílusát, mind tartalmát tekintve – joggal – utasították vissza a téma neves szakértői. Vö.: Bálint 2005a; Honti 2005. Hasonlóan megtevesztő lehet a kérdés iránt érdeklődők számára az is, hogy ha egy szaktudományos szempontból is kimagasló kutató fordul szembe addigi elképzeléseivel, és újabb munkáiban, a nagyközönség számára tartott előadásában éppen a laikus teóriák mellett tör lándzsát, ahogyan tette azt a régész Bakay Kornél vagy a művészettörténész Pap Gábor. Ezek a személyek nem egy esetben összemosták a széles tudományos konszenzus által elfogadott tudományos eredmények elemeit a laikus elképzelésekben élő tudománytalan ötletekkel. A szaktudományok képviselői a felmerült jelenségekre adott válaszaikban a problémákhoz vezető alapvető nehézségekre igyekeztek ráirányítani a figyelmet: a helytelen érvelésre, a tudományos módszerek használatának figyelmen kívül hagyására vagy félreértésére, a forráskritika hiányára. A részletes és széleskörű áttekintéseket is tartalmazó összefoglalások a laikus véleményekkel szemben pontos és hatalmas tudományos apparátust felvonultató munkákban cáfolták az egyes elképzelések tarthatatlanságát (Honti et al. 2010; Bálint 2010). Másrészt a kérdés iránt érdeklődő, a tudomány tényleges eredményei iránt nyitott közönség és a hagyományörző csoportok bevonásával, a tárgyrekonstrukciók és az experimentális régészet kérdéseinek bemutatásával (Sudár et al. 2015) és népszerűsítő jellegű, de tudományos igénnyel írt kötetek kiadásával a szakemberek is segítik az új ismeretek mind szélesebb körű népszerűsítését (Révész 1999; Sándor 2011, Sudár-Petkes 2014, Petkes 2015).

¹²⁴ Glatz 1993, 175–176.

a baskír–magyar rokonságról.¹²⁵ Az átrendeződést követően azonban nem egy posztnacionalista állapot, hanem egy neonacionalista irányvonal erősödött meg számos országban.¹²⁶ Az egymásban ellenséget látó nemzetek műltszemlélete több-kevesebb mértékben lecsapódott a tudományos munkákban is.¹²⁷ A térség gazdasági átalakulása jelentős nehézségeket okozott a kutatásban, mindez pedig nagymértékben segítette a nacionalista irányvonal térnyerését. A korai magyarság szerepe, területi tagozódása és a Kárpát-medence 10. századi emlékéanyagának a megítélése újra kényes kérdéssé vált a mai Magyarországon kívül. A külföldi kutatók egy része a nacionalista politikai eszmék hatására vitatta a 10. századi Kárpát-medencei emlékéanyag és a korai magyarság kapcsolatát, miközben gyakoribbá vált a „nacionalista” jelzővel mint pejoratív minősítéssel való megbélyegzés gyakorlata az egyes tudományos vitákban.¹²⁸

A kutatási irányok ilyen széttartása nem segíti a térség 10. századi emlékéanyagának régészeti elemzését, a területek közt valamikor létezett kapcsolatok jellegének a megértését. A különböző nemzetiségű kutatók közt meglévő gyanakvás, nem egy esetben nyílt ellentét feloldódása valószínűleg azonban nem a tudományos testületeken múlik, hanem az adott terület gazdasági felemelkedésén. Úgy tűnik, hogy a regionális tudománypolitika és a gazdasági jólét teremtheti meg azt az optimális állapotot a tudományon belül, amikor nem ellenséget látnak a szomszédos nemzetek egymásban, hanem összefogva közösen próbálnak választ találni a felmerülő kérdésekre. Mindaddig azonban, amíg ezek az állapotok nem alakulnak ki, általánosan jellemző maradhat az a jelenség, hogy a kérdésben megszólalók egy része olyan politikai szempontokat támogató nacionalista szemléletet hirdet, amely nem védhető meg tudományos alapokon. A különböző politikai irányvonalak ilyen munkákkal legitimálják álláspontjukat a közvélemény számára, számos esetben újra előcibálva 19. századi nacionalista mítoszokat; sőt megjelentek olyan egzotikus – korábban már komoly szakmai bírálatot és elutasítást kapó – elképzelések is, mint amilyen például az etruszk–magyar rokonság elmélete.¹²⁹

¹²⁵ Mažitov 2006.

¹²⁶ Erről lásd: Chernykh 1995; Kohl–Tsetschladze 1995; Mamzer 1999.

¹²⁷ E gondolkodást jól érzékelteti: Renfrew 1996. Ez a szembenállás jól leszűrhető azokban az összefoglalásokban, melyek a különböző népcsoportok közt meglévő különbségekre helyezték a hangsúlyt, nem pedig a kialakult kapcsolatokra. Vö.: Heitel 1994; idem 1994–1995; a szlovák kutatásban: M. Kučera 2000.

¹²⁸ A problémát jól szemlélteti a Vásáry Istvánnal szemben „nacionalista” vádakat megfogalmazó Florin Curta vitastílusa és a vitatott kérdések köre. Vö.: Curta 2006; idem 2006a; Vásáry 2006.

¹²⁹ Szilágyi 2005; Gheno 2010, 125–129.

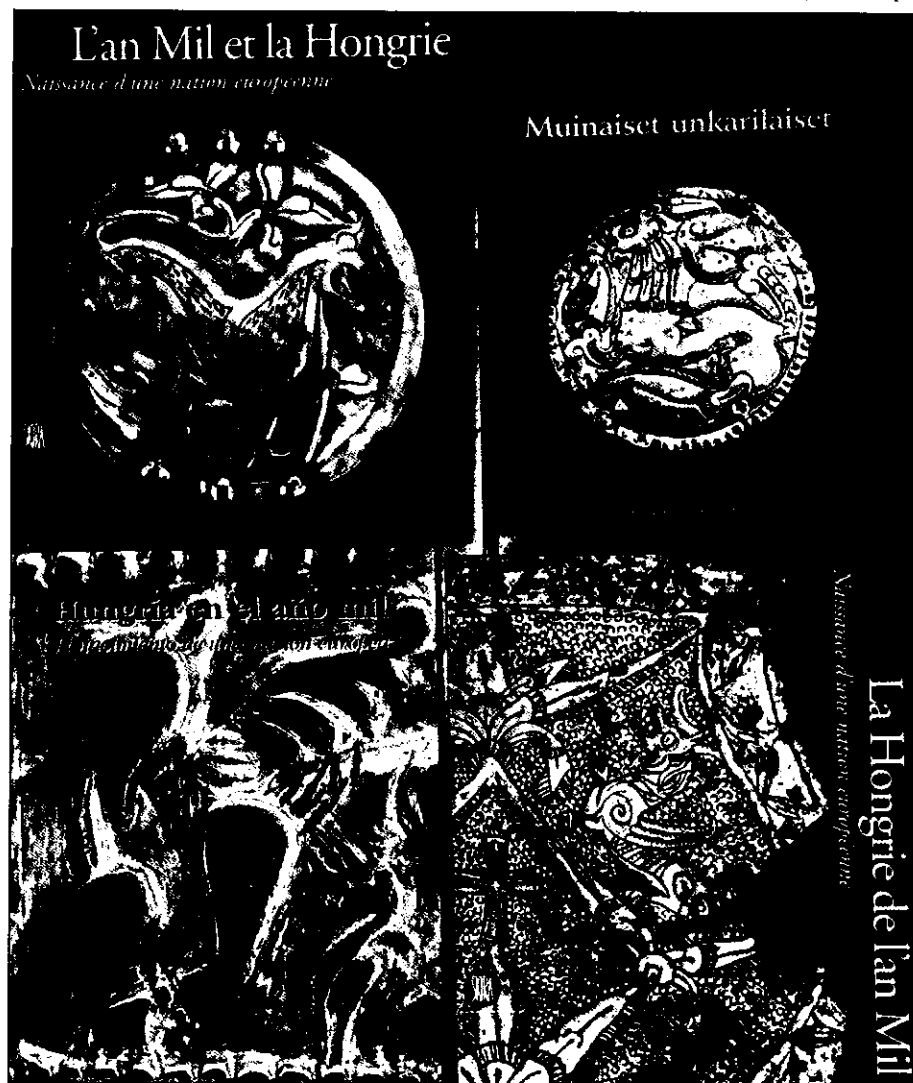
Ezek a mozzanatok azonban paradox módon éppen a tudomány objektivitásával kapcsolatos gyanakvásokat erősítik, nehezítve az újabb kutatási eredmények beágyazódását a társadalom mind szélesebb rétegeibe.¹³⁰ Számos tekintetben azonban komoly előrelépés is tapasztalható. Megszaporodtak a nemzetközi tudományos együttműködések, melyek alakításában élen jártak a vezető tudományos intézmények. A Magyar Nemzeti Múzeum munkatársai számos vidéki gyűjtemény bevonásával reprezentatív kiállítást készítettek a 10. századi anyagi kultúráról, ami a sikeres magyar tárlatokat követően Európa számos régiójába is eljutott (Olaszország: Bologna; Franciaország: Caen, Toulouse; Finnország: Turku, Spanyolország: Madrid).¹³¹ A kiállításokon bemutatott emlékéanyag reprezentatív képet nyújtott a korai magyarság anyagi kultúrájának sokszínűségéről, illetve annak rétegeiről. Az érdeklődő közönség így árnyaltabban láthatta a 10. századi magyarságot, mint a sok helyen máig tetten érhető sztereotip közfelfogásban a „barbár”, „rablóhadjáratokat folytató kegyetlen magyarokról” meglévő kép. A múzeumi tárlatok által nyújtott kulturális misszió folytatását jelen-

Honfoglalás kori tárgyakat tartalmazó vitrinek a *L'an Mil et la Hongrie: naissance d'une nation européenne* kiállítás toulouse-i megnyitóján

¹³⁰ Hamberger 2001a, 52, 54–55.

¹³¹ Kat. Bologna 1998; Kat. Caen 1998; Kat. Toulouse 1999; Kat. Turku 1999; Kat. Madrid 1999.

Az 1996-os millecenáriumi honfoglalás kori
kiállítás külföldi állomásainak katalógusai

tette a Brüsszelben megnyitott kiállítás,¹³² majd a 10. századi Közép-Európát érintő nemzetközi tárlatok, ahol a kiállításba nemcsak bekerültek a korai magyar emlékek, hanem a kiállításához kapcsolódó kiadványokban részletes ismertetésükre is lehetőség adódott.¹³³ A nyugat-európai középkorkutatás is egyre élénkebben érdeklődött a korai magyar emlékek iránt. Úttörő

¹³² Kat Brüsszel 1999.

¹³³ Kat. Budapest 2000a; Kat. Ausburg 2001; Kat. Magdeburg 2001.

jelentőségűek voltak e téren Mechthild Schulze-Dörrlamm problémaközpontú dolgozatai,¹³⁴ valamint kiemelkedik a magyar emlékek észak-európai kapcsolatainak megújuló vizsgálata.¹³⁵ Szerencsés módon 1990-től egyre nagyobb számban jelentek meg idegen nyelvű összefoglalások e témában magyar szerzőktől, így ma már kellő mélységben lehet tájékozódni az egyes részletkérdésekről idegen nyelven is. Fontos állomása volt a korai magyar emlékek kutatásának az ausztriai Gnadendorfban előkerült 10. századi temetkezés, majd pedig a mainzi Römisch-Germanisches Zentralmuseum által szervezett többéves kutatási program.¹³⁶

Időközben jelentős fordulat következett be a dél- és a kelet-európai tudományos kutatások vonatkozásában is. Fodor István úttörő jellegű kutatásaihoz kapcsolódva, Bálint Csanád ösztönzésével és támogatásával Türk Attila kezdte el a korai magyar emlékek keleti kapcsolatrendszerének vizsgálatát. Kutatásai nyomán jól elkülöníthető, a 10. századi magyar leletekkel szoros kapcsolatokat mutató emlékcsoport körvonalazódott, amit Türk Attila és Olekszij Komar a szubotci lelőhely alapján külön régészeti lelethorizontként tárgyal.¹³⁷ A magyar kutatás eredményei iránti érdeklődést mi sem mutatja jobban, mint az, hogy Fodor István legfrissebb összefoglalása orosz nyelven is megjelent,¹³⁸ miközben számos orosz szerző külön monográfiát szentelt a kérdésnek.¹³⁹ A regionális együttműködések jelentőségét jelzi, hogy mind a Román Tudományos Akadémia Régészeti Intézetében (Gáll Erwin), mind a Szlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézetében (Nevizánszky Gábor, Gabriel Fusek, Prohászka Péter) vannak olyan kutatók, akik e korszakra specializálódtak, s a leletanyagot kiválóan ismerik. Munkájuk révén mind a régi, mind a frissebb ásatások során előkerült emlékek kiadása felgyorsult.¹⁴⁰ Mindeközben a szomszédos országokban szerencsés módon nagy számban jelentek, jelennek meg az új 10. századi régészeti emlékek bemutató leletközlő és értelmező összefoglalások.¹⁴¹

¹³⁴ Schulze 1984; idem 1984a; idem 1991; idem 2002; idem 2006.

¹³⁵ Hedenstierna-Jonson 2006, idem 2009; idem 2012.

¹³⁶ A program keretében megjelent kiadványok és tanulmányok bibliográfiája: Werther 2015. I.

¹³⁷ Az eredmények áttekintő magyar nyelvű összefoglalására: Türk 2014. Vö. még: Türk 2013; Komar 2011; idem 2013.

¹³⁸ Fodor 2015. Az elmúlt évek újabb orosz nyelven megjelent kutatásait Fodor István és Türk Attila tanulmányai mellett Gyóni Gábor Jekatyerinburgban megvédett s kötet formájában kiadott monográfiája tekinti át. Vö.: Ovčinnikova-Gyóni 2008.

¹³⁹ Ivanov 1999; Belavin et al. 2009.

¹⁴⁰ Gáll 2013; Nevizánszky 1994; idem 1996; idem 2013; Prohászka 2012; idem 2013; Fusek 2012.

¹⁴¹ Ezek felsorolása önmagában is hatalmas irodalomjegyzéket eredményezne. Egy kiadványt viszont mindenképpen szeretnék kiemelni. A valkóvári 10-11. századi temetőt egy hatalmas, többkötetes kétnyelvű monográfiában dolgozta fel Željko Demo (2009).

Fontos szerep hárult az egyetemi oktatásra is. A nagy múltra visszatekintő szegedi és budapesti régészeti tanszékek oktatói közt a téma legjelentősebb szakértői (Budapesten Bóna István, az ő elhunytával Klima László, valamint a fiatalabb generációból Mordovin Maxim; Szegeden Fodor István, majd utóbb Kovács László, Révész László és Wolf Mária) nemcsak a graduális oktatás tekintetében, hanem a doktori iskolák vonatkozásában is megújították a korábbi képzési struktúrát.¹⁴² E képzés tovább bővült a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészeti Tanszékének kialakításával, ahol szintén jeles kutatók oktatnak (Takács Miklós, Türk Attila). Mindezek nyomán több egymástól eltérő szemléletű képzés valósult meg, s így lehetőség nyílik arra, hogy az egyetemi peregrináció kereteit kihasználva egy hallgató a különböző régészeti iskolákban tanulva ismerje meg az eltérő irányvonalakat, kutatási tapasztalatokat.

A magyar kutatás számos kérdést vizsgált újra, és nem maradtak visszhang nélkül a nemzetközi tudományosság (elsősorban a processzuális és posztprocesszuális régészet) által felvetett új megközelítési szempontok és kérdésfelvetések sem.¹⁴³ A kutatásban egyre nagyobb súlyt kapott annak a figyelembevétele is, hogy a különböző időszakok megközelítési rendszere eltérő volt, így eltérő véleménnyel rendelkeztek a nép fogalmáról és a származástudatról is.¹⁴⁴ Egyre nyilvánvalóbbá vált mindenki számára – az a David C. Clarke eredményei alapján általánosan elfogadottá vált – közhely, hogy nem lehet sem az anyagi kultúra, sem annak egyes elemei alapján etnikus jellegzetességeket meghatározni.¹⁴⁵ Az is széles körben evidenciaként kezelt megállapítássá vált, hogy a nyelvészeti vagy a régészeti kategóriák önmagukban nem alkalmasak arra, hogy meghatározzák azt a csoportot, amely népként feltűnt a kortárs írott forrásokban.¹⁴⁶ A történeti források és a régészeti adatok arra pedig még kevésbé alkalmasak, hogy az egykori népek maradéktalanul azonosíthatóak legyenek az évszázadok alatt folyamatosan változó és a nemzeti eszmék hatása nyomán formált és formálódott nemzetekkel.¹⁴⁷

Mindezzel együtt egyre inkább előtérbe kerül a regionális műltszemlélet.¹⁴⁸ A régészeti leletanyag tudományos vizsgálatát az európai uniós

¹⁴² Kalla 2003; Fodor 2003.

¹⁴³ Az irányvonalakra történő általános reflexiókkal: Raczky 1995; Szeverényi 2014. A modern szemléletek alkalmazására példaként: Merva 2014.

¹⁴⁴ Róna-Tas 1995, 167–179, 227–253, 275–304; Bóna 1997; Kristó 1997.

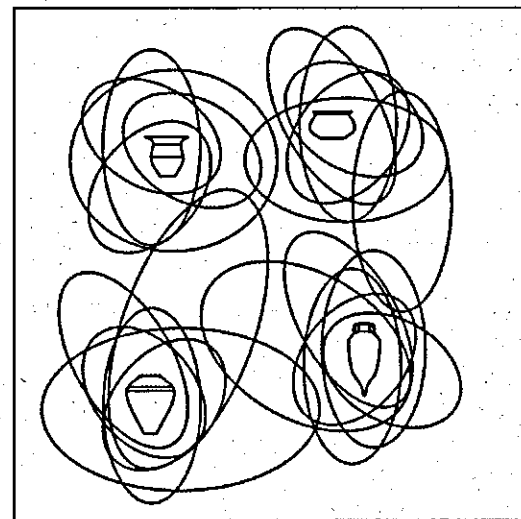
¹⁴⁵ Clarke 1968, 373.

¹⁴⁶ Bálint 2005a.

¹⁴⁷ Geary 2014.

¹⁴⁸ A regionális szemlélet elfogadottságát mind a mai napig hátráltatja az alap- és középfokú történelemtanítás és a történetírás fogalomrendszere, témakijelölése, mely Közép-Európában jórészt máig a nemzetállami keretek közt zajlik. Vö.: Glatz 2001, 97; Szabolcs 1995.

kapcsolatok és az unió által megfogalmazott kutatási prioritások sok szempontból segítik. Az Uniós törekvések hangsúlyozzák a korábbi országhatárokon túlmutató kutatás jelentőségét.¹⁴⁹ Az új keretek pedig – amint az a fentebbi példák alapján is látható – lehetővé teszik a szomszédos országok szakemberei közt korábban előforduló tudományos gyanakvás feloldódását s a régészeti leletanyag mind szabadabb publikálását, értelmezését. Az elmúlt időszak kutatásai során egyre nagyobb hangsúlyt nyertek az országhatárokon túlmutató tudományos összefogások,¹⁵⁰ valamint azok az interdiszciplináris kutatások, amelyek a természettudományos módszerek mind szélesebb skálájának bevonásával kívánják értelmezni a rendelkezésre álló emlékanyagot. A folyamatosan kiépülő tudományos csoportok már nem csak a régészet felől közelítik meg egy-egy emlékanyag kapcsolatrendszerét és belső összefüggéseit.

David C. Clarke modellje a különböző régészeti kultúrák kapcsolatairól

6. „Az ország határainak megállapítása”

A fenti áttekintésben említett nehézségek szemléltetésére a régészet szempontjából különösképpen alkalmas lehet a határok vizsgálata.

¹⁴⁹ Annak ellenére, hogy a 10. századi magyarságra vonatkozó közvetlen kérdéseket nem érintette. Jó példája ennek a számos fórumon méltatott, széleskörű szakmai összefoglalást felvonultató Transformation of the Roman World nemzetközi kiadványsorozat, melynek szerzői a kora középkor legnevesebb kortárs szakértői voltak. Ukrajna és orosz tudományos kezdeményezésre jött létre a magyarság korai időszakával kapcsolatba hozható tárgyi emlékanyag feltérképezését és elemzését felvállaló konferenciasorozat a Международный мадьярский симпозиум. Vö.: Mocja 2011; Botalov–Ivanova 2013.

¹⁵⁰ A regionális műltszemlélet megjelenése jól tükröződik a közösen rendezett kiállításokban, mint a német, magyar, lengyel, cseh és szlovák összefogás alapján az ezredforduló idején rendezett nagyméretű kiállítások: Kat. Budapest 2000a; Kat. Ausburg 2001.

A határ fogalmának változását a középkor óta számos felfogás és ideológia befolyásolta – ráadásul maga a fogalom eleve nem volt mentes az ideológiai és politikai konstrukciótól. Elég talán az antikvitásban is gyakorta használt természeti határok tropikus képzetére¹⁵¹ és az ókori szerzők által is gyakran hivatkozott, az uralkodók védelmező, a határokat megtartó (*aeternus defensor*) feladatára utalni.¹⁵² Az államhatárok a politikai és a hatalmi reprezentáció fontos elemének számítottak, miközben számos más *határ* – természetföldrajzi határok, nyelvhatárok, vallási határvonalak, kulturális és társadalmi határok stb. – vizsgálata a politikai vonatkozások alá sorolódott.¹⁵³ A nemzeti mozgalmakhoz kapcsolódóan már azok születésekor fontos kérdés volt az adott nemzet által lakott terület kiterjedésének kérdése, így a törekvéseknek fontos eleme volt a nemzet határainak megrajzolása. A modern történeti kutatásokban a történelmi tér fogalmának használata és vizsgálata jelentősen átrajzolta a korábban oly egyöntetűnek és egyszerűnek tűnő képet egy-egy adott hatalmi képződmény egykori hatáiról. Mindközben a társadalomtudományok s ezen belül a régészet maga is kialakította a határ vizsgálatához kapcsolódó tudományos szempontokat.¹⁵⁴

A Magyar Nagyfejedelemség¹⁵⁵ 10. századi kiterjedésére vonatkozóan a kortárs írott kútfők nem adnak pontos földrajzi térhez és időszakhoz köthető határokat. A korabeli Közép-Európáról legfontosabb forrásként használt bizánci munka – a 950 körül írt *A birodalom kormányzásáról* – szerint a magyarok Kárpát-medencei szálláshelye „a Dunán túl” található. A honfoglalók e forrás szerint „Turkiában” éltek, amely „Traianus császár hídjánál” kezdődik. Másik határára nézve azt mondja a forrás: „azonon túl [van] a kereszteletlen Nagy-Morávia, melyet a türkök megsemmisítettek”. A magyarok földjéhez tartozik az a rész, mely a Duna folyótól „felfelé esik, ahol Turkia egész szállásterülete van, azt most az ott folyó folyók nevével

¹⁵¹ Hornstein 1957.

¹⁵² Whittaker 1994; idem 2004.

¹⁵³ Urciuoli 1995.

¹⁵⁴ Green-Perlman 1985; Lightfoot-Martinez 1995.

¹⁵⁵ Nem egységes a szakma az 1000 előtti magyar állam megnevezésében sem. A kutatók – eltérő felfogásukból eredően – hol fejedelemségről, hol törzsszövetségről beszélnek. A kérdést legutóbb Szabados György tekintette át. Abból kiindulva, hogy két, egymástól független írott kútfő „nagyfejedelem” értelmű kifejezéssel illet egy-egy magyar uralkodót, Szabados a Magyar Nagyfejedelemség kifejezést ajánlja (Szabados 2014, 136). Az említett két „nagyfejedelem” jelentésű kútfőadat a görög magas arkhón és a latin senior magnus. A *De Administrando Imperio* címen ismert, a 10. század közepén szerkesztett bizánci kormányzati kézikönyv Árpádot egy ízben „Turkia [Magyarország] nagyfejedelmeként” (μέγας Τουρχίας ἀρχὼν) említi. DAI 178–179. Mintegy fél évszázaddal később Querfurti Brúnó egy Magyarországra indított levélről szóló akképp, hogy azt Gézához, „a magyarok nagyfejedelméhez” (ad Ungarorum seniore magnus) intézték. MPH, IV/2, 19.

nevezik el”.¹⁵⁶ Mindebből pontos határokat megállapítani igencsak bajos. A muszlim források is csak hozzávetőlegesen helyezik el a területeiket, Ibn Hajján szerint a „szálláshelyeik a Duna folyó mentén vannak”,¹⁵⁷ a Hudūd al-Álam szerint a magyaroktól „keletre egy hegy van”, tőlük „délre egy keresztény nép van, akiket W.n.nd.r-nak neveznek. Nyugatra és északra a rūs vidékei vannak”.¹⁵⁸ A nyugat-európai munkák sem segítenek, a fuldai évkönyvek Pannónia elfoglalásáról, a illetve a magyarok 900-as hadjárata kapcsán Ennsburg („oppidum Ens”) védelméről számoltak be,¹⁵⁹ míg Regino prümi apát szerint a „pannónok és az avarok pusztáin kóboroltak”, majd „ellenséges támadásokkal törtek be a karantánok, morvák és a bolgárok határterületeire”.¹⁶⁰ Talán a leghitelesebb leírás a lobbis-i monostor apátjától, Folcuintól származik: „E nép a Duna partján telepedett meg. A tartományt, ahol lakik, Pannóniának nevezték a régiek, Magyarországnak hívják a maiak”.¹⁶¹ Az egykori leírások elnagyoltan kezelték a számukra távoli területeket,¹⁶² s erre az említett nyugati forráshelyek közül jó példa a bajor humanista történetíró Aventinus, aki a magyarok lakhelyeként Dáciát jelölte ki, de ami az ő értelmezése szerint a Garam folyótól a Fekete-tengerig tartott.¹⁶³ E tekintetben még Anonymus munkája is hasznosnak tűnik, hiszen külön fejezetben foglalkozott az ország határaival. E munka azonban éppen kései születése kapcsán inkább már a Magyar Királyság határait rajzolta meg, s kevésbé nyújt segítséget a 10. századra vonatkozóan.¹⁶⁴

¹⁵⁶ DAI XXX, XL. A XXX. fejezet magyarokkal kapcsolatos részének értelmezéséhez: Constantine 1966, 141. Vö.: Olajos 2012, 192–197.

¹⁵⁷ HKIF 65.

¹⁵⁸ HKIF 41; Hudūd 1937, 101; 321–322.

¹⁵⁹ „Avari, qui dicuntur Ungari, in his temporibus ultra Danubium peragrantes multa miserabilia perpetraver.” Annales 410; „et citissime in id ipsum tempus, pro tuicione illorum regni validissimam urbem in littore Anesi fluminis muro obposuerunt” Annales 415. A forráshely magyar fordítása: HKIF 190; 193. Az előbbiről hasonlóképp: Albericus: „Pannoniam inhabitare cepit” Chronica aevi Suevici 748. A forráshely magyar fordítása: HKIF 264.

¹⁶⁰ „Et primo quidem Pannoniorum et Avarum solitudines pererrantes, venatu ac piscatione victum cotidianum quaeritant; deinde Carantanorum, Marahensiu ac Vulgarum fines crebris incursionum infestationibus irrumpunt” Regino 132–133. A szövegben idézett magyar fordítás: HKIF 198. A „pannónok és az avarok pusztái” kifejezés értelmezéséhez a korábbi irodalommal: Olajos 2012, 141–150.

¹⁶¹ „Gens quaedam ripam insidet Danubii. Provinciam quam incolit Panoniam vocaverunt antiqui, Hungariam moderni; ex qua Hungri venientes” Folcuini 65. A szövegben idézett magyar fordítás: HKIF 228.

¹⁶² Jó példa erre a muszlim és a bizánci források kapcsán a honfoglalás kor előtti szállásterületek lokalizációjával kapcsolatos meg-megújuló vita. A szakirodalomban felmerült vélemények legfrissebb áttekintésére és a korábbi nézetekre vonatkozóan L: Zimonyi 2005, 140–152; Tóth 2015.

¹⁶³ HKIF 269. 852.j.

¹⁶⁴ Anonymus-Kézai 1999. Vö.: Berend 2012, 24–28.

A szállásterület rekonstruálásához ezért a régészeti leletek nyújthatnak további hasznos adalékokat.¹⁶⁵ A 10. századi magyarság tárgyi hagyatékának vizsgálatát már a 19. században meghatározta a történelmi tér, melybe a kor régészeti leletanyagát elhelyezve meghúzták az egyes (népekhez sorolt) régészeti kultúrák kiterjedését, azok határait.¹⁶⁶ Az ekkor született elképzelések a fejedelemség határaitól a 20. század jelentős részében is tovább éltek. Ennek okait Glatz Ferenc emelte ki a régió történelmi kutatásáról adott áttekintésében, hangsúlyozva, hogy: „A térség történetírásai – amióta modern történetírás létezik – a nemzetállami célok foglyai. Két okkal magyarázható mindez. Az egyik ok: a modern európai történetírás nemzetállami céljainak átvétele. A másik ok: a közép-kelet-európai politikai fejlődésben a nemzetállami szempontok máig erősek”.¹⁶⁷

A honfoglaló magyarság kapcsán a régészet kutatási területe az, ahol a 10. században jelen volt a markáns, a korábbtól eltérő anyagi kultúra. A magyarok által megszállt területet, mint ahogy a 10. századi Magyar Fejedelemség határait is – részben a német földrajztudós, Friedrich Ratzel hatására – a 19. század végén elsősorban a természetes földrajzi határok figyelembe vételével határozták meg, azt feltételezve, hogy a honfoglalás lezárulását követően pontosan a Kárpát-medencére terjedt ki a magyar fennhatóság.¹⁶⁸ A 19. században tehát a történelmi Magyarország határait tekintették a honfoglalás határainak, amit a Thaly Kálmán kezdeményezésére az 1896-os millenniumi ünnepségsorozat részeként felállított emlékoszlopokkal is megjelöltek.¹⁶⁹ A történészek az Árpád-kori Magyar Királyságnak a forrásokból ismert határait vették tehát alapul és vetítették vissza a korábbi időszakra (sokszor egészen az Avar Kaganátus idejéig).¹⁷⁰

A történelmi kútfők alapján bizonyos, hogy a magyarok a Kárpát-medence központi területét több szakaszban foglalták el, tehát a „határvonal” ebben az időszakban dinamikusan változott.¹⁷¹ Kezdetben a foglalás a Duna bal partjáig terjedt, majd a folyó természetes határvonalát átlépve – a frank uralomtól vagy a Római Birodalomtól eltérően, az avar foglaláshoz hason-

¹⁶⁵ Curta 2005, 2.

¹⁶⁶ A régészeti kultúra fogalmára vonatkozóan: Siklósi 2006.

¹⁶⁷ Glatz 2001, 97–98.

¹⁶⁸ Ratzel hatására általános jelleggel: Lévy 2002, 24–25. A kérdés magyarországi recepciója: Hajdú 1998. Vö.: Vékony 1983, 227. Általános kelet-európai meglétére vonatkozóan lásd még: Takács 2006a, 181.

¹⁶⁹ Thaly 1898; Varga 2011; idem 2012.

¹⁷⁰ A természeti határok fogalmának tropikus használatára a történelmi kutatásban: Boia 1994, 10–12.

¹⁷¹ Bóna 2000, 33–35. Itt jegyzendő meg, hogy a közelmúltban Szőke Béla Miklós gondolta újra a honfoglalás időrendjét, és a 9. század közepétől kezdődő, több évtizedig zajló eseményként értékelte. Szőke 2004, 108–110.

lóan – a Duna jobb partját és a mai Dunántúlt is felölelte.¹⁷² A magyarok a folyó mindkét partját birtokukba vették, és a 10. század jelentős részében az uralmuk kiterjedt a Duna-medence nyugati zónájára.

Dienes István és Bóna István régészeti eredményei azonban arra figyelmeztették a szakembereket, hogy a korai Magyar Nagyfejedelemség földrajzi határai a régészeti leletek alapján sem minden esetben jelölhetőek ki pontosan.¹⁷³ E nehézségek részben a régészeti emlékek értékelésének módszertani okaiból,¹⁷⁴ részben a régészeti források és a kortárs írott forrásanyag összevethetőségének problémájából, végül, de nem utolsósorban pedig abból adódik, hogy a 10. században eltérő volt egy-egy politikai entitásnak a határról vallott fogalmi rendszere, és azt a mai vagy a későbbi időszakokban kialakult államhatár fogalomnak nem lehet pontosan megfeleltetni.¹⁷⁵ Fontos azt is látni, hogy a határok e területen nem olyanok voltak, mint korábban a Római Birodalom határai, melyek mind az írott, mind a régészeti források alapján markáns jelenségeként ragadhatóak meg. Az egykor volt limes ugyan már a kései antikvitásban átalakult, azonban a kora középkorra a rómaiak helyére érkező népek egyáltalán nem is gondolkodtak e korábbi időszakhoz hasonló módon kijelölt alakzatokban.¹⁷⁶ A határ ekkorra már sok helyen nem lineáris, választóvonal jellegű egydimenziós alakzat volt, hanem egy sokkal szélesebb keretek között kijelölt sáv.¹⁷⁷ A határról a helyi, közép-európai hagyományoktól eltérő fogalmi struktúrák mentén gondolkodhattak a magyarok, akik valószínűleg egy steppei hátterű térszemléletet tartottak mértékadónak ebben a kérdésben.¹⁷⁸ E fogalmi és rendszerbeli különbség egyik markáns elemére hívták fel a figyelmet a honfoglalás kor jeles kutatói: Györffy György és Kristó Gyula, amikor rámutattak arra, hogy a tényleges szállásterület és a befolyási övezet, a „hatáskör” korántsem fedte egymást.¹⁷⁹ A határok így mindenképpen egy tágabb régiót jelölnek, amely azonban nemcsak elvá-

¹⁷² Szőke 1994, 168–194; idem 2004. A Karoling Birodalom keleti határaitól lásd még: Vékony 1986; Wolfram 2002.

¹⁷³ Dienes 1972, 25–26; Bóna 1986, 576.

¹⁷⁴ A módszertani kérdések összefoglalására vonatkozó kérdéseket az utóbbi időben több tanulmány is áttekintette: Révész 2013; Takács 2013; Horváth 2014, 339–342.

¹⁷⁵ Reimitz 2000, 106–108; Wolfram 2001; Hardt 2001; idem 2008. A korabeli és a modern fogalmi eltérésre: Pohl 2000, 17; Török 2009, XV; 7–8., Berend 2012, 13–19.

¹⁷⁶ A kérdésről összefoglaló jelleggel és további szakirodalommal: Curta 2005.

¹⁷⁷ Berend 2012, 17–18. A 10. századi magyarságra vonatkozóan: Giesler 2002, 399–400.

¹⁷⁸ A steppei államalakulatok ilyen jellegű felfogására vonatkozóan: Vásáry 1983.

¹⁷⁹ Györffy 2000, 49–53; Kristó 1996, 245; idem 2002a, 254–255. Az elképzelést a történelmi kutatás nemcsak elfogadta, hanem aktívan használja is. Vö.: Veszprémy 2002, 100. Ez az elképzelést a régészeti kutatók is felhasználták elemzéseik során: Takács 2013, 647; Horváth 2014, 342.

Albrecht Dürer iskolájának metszete:
Szent Kálmán és Szent Lipót az *Ausztria*
védőszentjei című metszetről

sis I.5.) („Quibusdam namque difficillimis separata a nobis erat interpositionibus, quas Clusas nominat vulgus, ut neque ad meridianam neque ad occidentalem plagam exeundi habuerit facultatem.”) (Liudprand 1915, 7.) Később Arnulf „az északi népek igen vitéz királya, minthogy Centebaldust, a morvák említett fejedelmét, hősie ellenállása miatt legyőzni nem tudta, lerombolván – ó fájdalom! – azon jól megerősített akadályokat, amelyeket a köznép, mint említettük, clusa-knak nevez”. (Cremonai Liudprand Antapodosis I.13.) Liudprand 2005, 319–320, 330. („earum quae sub Arcturo sunt gentium rex fortissimus, cum Centebaldum Maravanorum ducem, quem supra memoravimus, sibi viriliter repugnantem debellare nequiret, depulsis his, pro dolor, munitissimis interpositionibus, vulgo clusas nominari prediximus”) Liudprand 1915, 15. A clusa etimológiájára vonatkozóan: HKIF 212. 676. j. Du Cange 1883–1887, II. 379. Vö.: Horváth 2014, 340.

¹⁸¹ Jaspert 2007, 62–65. A kérdés régészeti vetületére: Giesler 1980; idem 2002. Az egymással inkább ellenséges, mint baráti viszonyt fenntartó politikai alakulatok azon tagjai, akik a végvidéken éltek, nem csak úgy viszonyultak a határ túloldalán élőkre, mint ellenségekre. E viszonyrendszer általában jóval összetettebb volt a szembenállásnál, hiszen a központokból nézve e perifériák lakói sokkal inkább tudtak azonosulni a határ másik oldalán (hasonló körülmények közt) élő azonos társadalmi státusúakkal, mint a saját országuk központi területein élő azonos helyzetű családokkal. Számos esetben házassági, rokoni kapcsolatokat is kiépítettek a határ két oldalán lakók, függetlenül az államok közt fennálló politikai rivalizálástól, feszültségektől. Vö.: Falkenhausen 1984; Matuz 1990, 27–28; Sivan 1996; Sirks 1996; Curta 2005.

¹⁸² Horváth 2014, 340.

lasztja,¹⁸⁰ hanem a határ két oldalán élőket össze is kötheti (amint azt a 10. századi leletek kapcsán Kelet-Alpok vidékének viseleti elemeinek Kárpát-medencei elterjedése, vagy déli irányból a balkáni és a bizánci kistárgyak megjelenése mutatja).¹⁸¹ A szomszédos régióból származó leletek a határrégió másik oldalán gyakoriak, ami a különböző javak és közösségek mozgását jelzi, és mindezt adott esetben nem befolyásolták az olyan tényezők sem, hogy a határon túl pogányok éltek (ahogy a magyarokra tekinthettek a Karoling Birodalom alattvalói) és ellenségnek számítottak, akikkel szemben védekezni kell.¹⁸² A bi-

¹⁸⁰ A magyarok útját álló akadályokról szól Cremonai Liudprand is: „Ugyanis súlyos akadályok, amelyeket a köznép clusa-knak nevez, választották el őket tőlünk, úgy, hogy sem délre, sem nyugatra nem tudtak ezeken át kitörni.” (Cremonai Liudprand Antapodosis I.13.)

zalmatlanság egyik legismertebb áldozata Szent Kálmán, akit a Szentföldre tartó zarándokútja során 1012-ben azért akasztottak fel két rablóval együtt az ausztriai Stockerauban, mert a magyarok kémjének hitték. A határ olyan választóvonalnak tűnhetett, amely mögött a nyugati krónikaírók által félt barbár világ kezdődött, míg a határ nyugati oldalán a civilizáció első lépcsői voltak. Valószínűleg – és furcsa módon – ugyanígy tekinthettek magukra és a határon túli területekre a magyarok is. A határ a távoli messzeséggel azonos, a nép körében élő hagyomány megőrizte az Óperencián túli világ idegenségét és kalandokkal, veszélyekkel teli voltát.¹⁸³ A közel egykorú írott források kapcsán is fontos azonban a kritikai megközelítés, hiszen az így fennmaradt emlékezet nem egy esetben archaikus toposzokat is felhasznált, melyek nehezítik a határ pontos rekonstrukcióját.¹⁸⁴

A határok megállapítását a „mikor” kérdés is bonyolíthatja, hiszen egy olyan mozgalmas évszázadban, mint amilyennek a Magyar Fejedelemség szempontjából a 10. század tekinthető, a katonai erőviszonyok és a politikai változások miatt többször változhatott a határterület kiterjedése és helyzete.¹⁸⁵ Vékony Gábor hívta fel a figyelmet, hogy a középkori magyar gyepűrendszer nem a nomád közösségekre jellemző határvédelmi rendszer, hanem a letelepült földműves népcsoportokra jellemző.¹⁸⁶ Megállapítását a magyarok tekintetében a politikai határ 895 és a 10. század vége közt végbement többszöri változása is alátámasztja, hiszen egy katonai konfrontációk során folyamatosan változó határszakaszon nehezen képzelhetőek el a magyarok részéről kialakított statikus védelmi struktúrák, melyek éppen nehezítenék a dinamikus és kedvező határmódosítások lehetőségét, valamint a könnyűlovas harcmodorban rejlő taktikai gyorsaság kihasználását. E kérdést a történeti források újabb elemzése alapján Bóna István tekintette át, és erősítette meg azt az általánosan elfogadott véleményt, hogy a magyarok nyugati határvonala a pozsonyi csatát követően egészen az Enns folyónál, a magyar néphagyomány már említett Óperenciájánál (~ *ob der Enns*, az Enns folyón túl) húzódott.¹⁸⁷ A Fuldai Évkönyvben említett Enns mint határfolyó azonban egyes filológiai elemzések alapján akár toposz is lehetett, és csupán feleleveníti az avar határterület (*certus limes*) emlékezetét, amely száz évvel korábban, Nagy Károly uralkodása alatt a folyónál terült el.¹⁸⁸

¹⁸³ A határ két oldalának ilyen elválasztó percepcióit jól megőrizte a sokat kutatott észak-amerikai „frontier” irodalom. Érzékletes példákkal: Billington 1966, 69–95.

¹⁸⁴ Reimitz 2000, 151–152.

¹⁸⁵ Bóna 2000, 25–28, 33–37, 70–71, 76–82.

¹⁸⁶ Vékony 1983.

¹⁸⁷ Bóna 2000, 36.

¹⁸⁸ Reimitz 2000, 15; idem 2001, 192; Horváth 2014, 340. Vö.: Vékony 1983, 225.

7. Az Óperencián innen – a nyugati határterület kutatásának példája

A fennálló bizonytalanságok jobb bemutatása végett érdemesnek tűnik kiválasztani azt a határszakaszt, amelyről a legtöbb kortárs forrás megemlékezik, és amelyik – helyzetéből és a történelmi kutatásokban felvetődött kérdésekből adódóan – máig a legjobban kutatott résznek számít mind a történettudomány, mind a régészet oldaláról. A Magyar Nagyfejedelemség nyugati határáról a források viszonylagos „gazdagsága” áll rendelkezésünkre, mivel a magyarok e régióban közvetlenül egy olyan államalakulattal kerültek szomszédságba, amelynek ekkor már kiépült (jelentős írásbeliséggel rendelkező) adminisztrációja és hatalmi szervezete (várak, kolostorok) volt. A területen élők nemcsak elszenvedték az új keleti szomszéd betöréseit és katonai vállalkozásait, hanem fel is jegyezték azokat.¹⁸⁹ E régió történeti kutatása szabadabb volt, mint a többi szomszédos országban: az 1919-es békekötéseket követően ugyanis Ausztria tekintetében volt a legkisebb a határmódosítás, és ez a folyamat ott ment végbe leginkább demokratikus keretek között. Az 1945 utáni politikai kapcsolatok tekintetében a magyar revíziós törekvések miatti bizalmatlanság általános volt a szomszédos államokban. Az a tény, hogy az 1919 után kijelölt államhatárok a 10–11. században a magyarok által bírt szállásterületek jelentős részét is érintették, jelentős mértékben kihatott az államhatárokon kívüli területeket érintő régészeti kutatásokra. A szocialista országokat erővel egyben tartó politikai irányvonal miatt sem volt lehetőség a szomszédos országok esetében hasonló kutatások elvégzésére. A 10. századi határ helyzetével kapcsolatos kérdések elemzése egyedül csak a nyugati táborhoz tartozó Ausztria tekintetében volt megengedett. A Kárpát-medencében berendezkedő Magyar Nagyfejedelemség nyugati peremterületeinek jobb körülhatárolását szerencsés leletek is segítették, mint az ausztriai Gnadendorf településen a közelmúltban előkerült fiatal fegyveres magyar harcos sírja,¹⁹⁰ vagy a magyarok által elpusztított Sandnál fekvő földvár emlékménye.¹⁹¹ A gnadendorfi sír felvetett egy kérdést: mivel magyarázható e sírlelet jelentős térbeli távolsága a hasonló leletegyüttesektől? A válaszok két vélemény mentén váltak el: az adott elképzelés számolt-e azzal, hogy e területre a sír megásásakor még kiterjedhetett a Magyar Nagyfejedelemség uralma vagy nem. Utóbbi esetben felmerült annak a lehetősége, hogy az ide temetett személy egy katonai vállalkozás során esett el,¹⁹² vagy egy,

¹⁸⁹ Veszprémy 2014.

¹⁹⁰ Daim–Lauermann 2006; Daim 2006.

¹⁹¹ Felgenhauer 1996; Felgenhauer–Schmiedt 2002; idem 2006; Daim 2006, 35–40.

¹⁹² A kutatók szerint az Aprés-lès-Corps lelőhelyen talált sírban egy katonai vállalkozás

a központi területekről valamilyen okból elköltözött vagy elmenekült család vagy közösség tagjának a sírját sikerült feltárni a felső-ausztriai településen. A leletek vizsgálata kapcsán mind több munka foglalkozott a Magyar Nagyfejedelemség nyugati határát érintő kérdésekkel, a Kárpát-medencébe érkező új népesség és a keleti frank területek összetett kapcsolatrendszerével.¹⁹³

A mai Ausztria területére eső Órvidék (Burgenland) és Alsó-Ausztria területén már korábban is számos olyan emlék került elő, amelyek kapcsolódtak a 10. századi

Kárpát-medence régészeti lelethorizontjához. Az első leleteket még a 20. század elején adták közre Carnuntumból (Németóvárról),¹⁹⁴ és Árpád feltételezett sírjának keresésére is szerveztek itt ásatásokat.¹⁹⁵ A területhez kapcsolódó átfogó leletközlésre először mégis csak a 20. század második felében, a Duna bal partján talált dévényújfalui – 10. században kezdődő, de főleg a 11. században használt – temető esetében került sor.¹⁹⁶ A korszak vezető magyar kutatói mindazonáltal figyelemmel kísérték a nyugati régiókhoz köthető emlékeket, és lehetőség szerint értékelték azokat.¹⁹⁷ Beszámolóikban azonban nem tekintették céljuknak a lelet-

áldozata nyugszik. Vö.: Schulze 1984; Szarka 2003; Bede–Langó 2015.

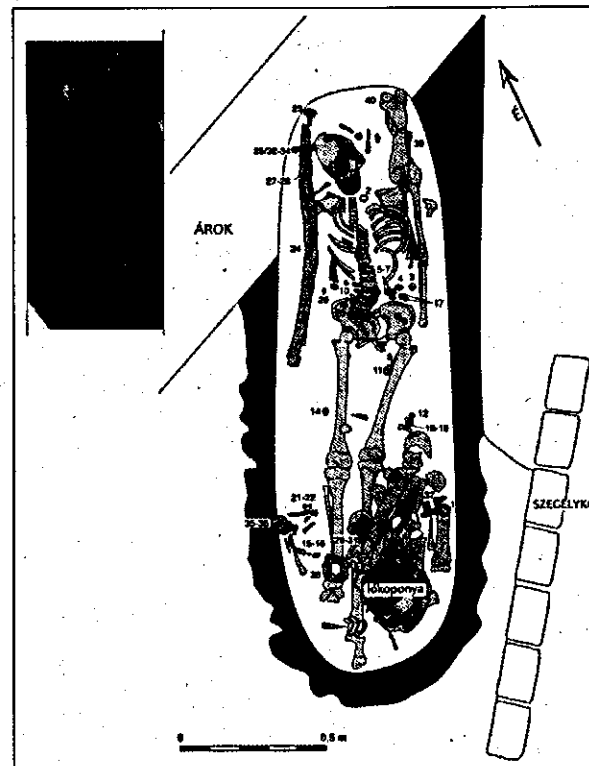
¹⁹³ Fodor 1997.

¹⁹⁴ Tragau 1897, 26–27.

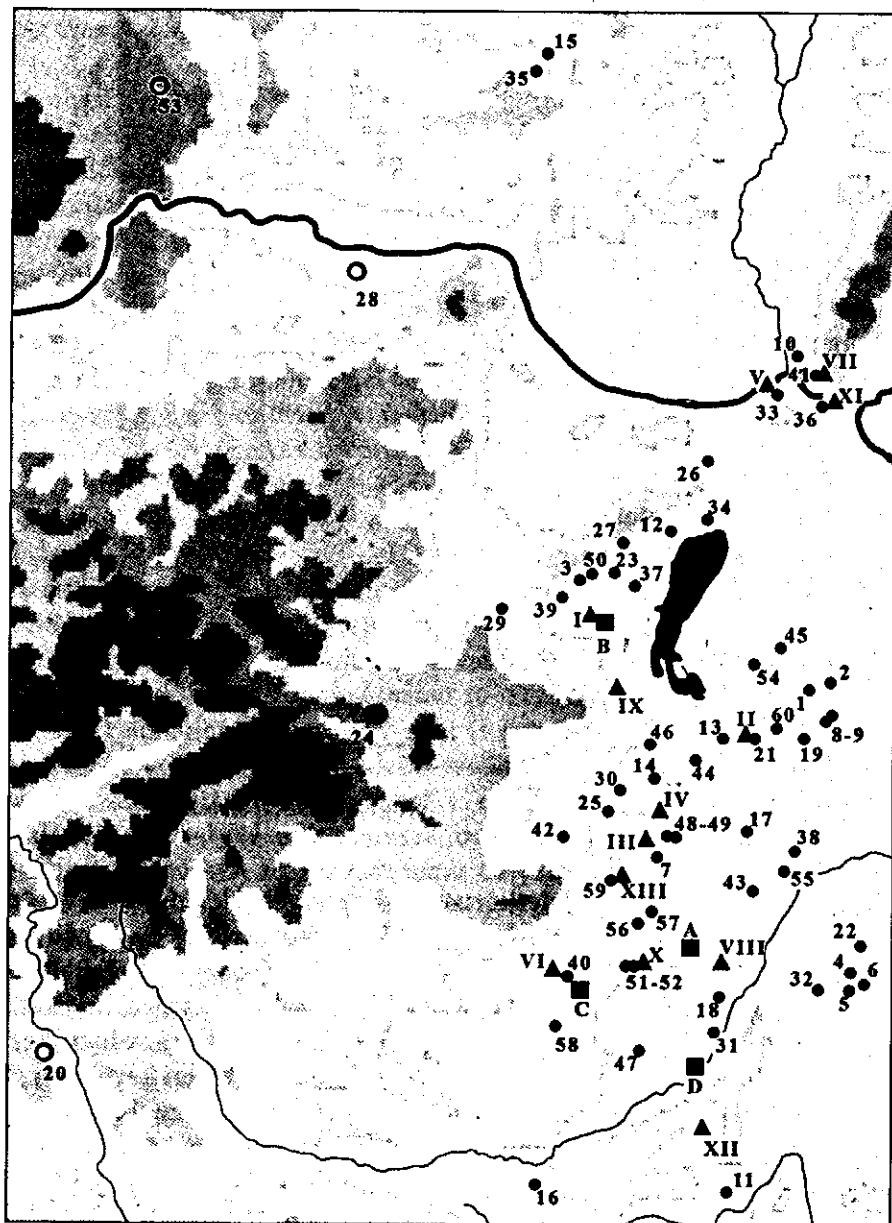
¹⁹⁵ Springer–Sacken 2000.

¹⁹⁶ Eisner 1952. A leletek jelentőségére vonatkozóan és a kérdés irodalmára: di Cave 1995, 240. 514. j.

¹⁹⁷ A kérdéskörhöz kapcsolódó újabb irodalomra vonatkozóan l.: Kovács 1985; Mesterházy 1993; Fodor 1997; Gömöri 2000. 31. 137. j.; Gáll 2013, 665–668; Horváth 2014, 339–412.

A gnadendorfi sírlelet

9–11. századi, a magyar emlékanyaggal kapcsolatba hozott
sírleletek és temetkezésre utaló szórványleletek: 1–60;
kincsleletek: A–D; földvárak, korai erősségek: I–XIII.

anyag szélesebb értelmezését, a forráscsoport kronológiai és településtörténeti vonatkozásainak a mélyebb vizsgálatát. Az osztrák kutatásban hosszú időn keresztül nem kapott különösebb figyelmet ezen emlékek vizsgálata,¹⁹⁸ így átfogó értékelésük az újabb kutatások eredménye.¹⁹⁹

Az okok részben magyarázhatóak csak azzal, hogy e területeken ez az időszak nem tartozott a régészeti kutatás fősodrához:²⁰⁰ korábban előfordult, amint azt a carnuntumi emlékek esete is mutatja, hogy a más időszakok leletegyütteseinek feltárása során talált 10. századi Kárpát-medencei vonatkozású emlékek – azok nemzeti jellegéből adódóan – főleg a magyar kutatás számára bírtak jelentőséggel, és az osztrák szakemberek érdeklődését kevésbé keltették fel.²⁰¹

Az egyoldalúság egyik fő oka valószínűleg politikai természetű lehetett és – hasonlóan a pozsonyi csata „elfelejtéséhez” – a 19. század történéseihez kapcsolódik.²⁰² A millenniumi ünnepségek és az ennek kapcsán a politikai színtérre is hatást gyakorló magyar múltértelmezés ugyanis éppen az államszövetség másik oldalán váltotta ki a leghevesebb ellenérzést és bírálatokat.²⁰³ A német és a szláv nyelvterületek kutatói a magyarokat – hasonlóan a korabeli magyar tudomány egyik meghatározó irányvonalához, de ellentétes előjellel – előszeretettel kötötték össze a kora középkori Nyugat-Európa történetében feltűnő steppei nomád népekkel, a hunokkal és az avarokkal. A 18. századra általánosan meggyökeresedett az a vélemény, hogy ezek a nomádok (beleértve a korai magyarságot is) barbárok voltak, akikkel szemben a korabeli nyugat- és kelet-európai népesség a későantik hagyományokon alapuló „kulturát” próbálta meg védeni.²⁰⁴ A modern tudományosság megszületése során alakult ki az a steppei népeket érintő pejoratív látásmód, amely Ammianus Marcellinus hunokról írott toposzaiban gyökerezett.

¹⁹⁸ A terület 10. századi kutatásának áttekintéséről: Daim 1980, 17–18; Friesinger–Vacha 1987, 145–148; Fischbauer 2010. Az újabb kutatásokra vonatkozóan lásd még: Kreitner 2001.

¹⁹⁹ Obenaus 2010.

²⁰⁰ Neugebauer 1995, 119.

²⁰¹ Hampel 1907, 266–267; Fomin–Kovács 1987, 57; Kovács 1989, 48–49; Bálint, 1991, 102. A lelőhelyen előkerült nyílcsúcsok problematikájára: Berger 1994, 74. 340.j.

²⁰² Ezt példázza az Ostmark kifejezés használata az osztrák történeti irodalomban. A megnevezésre, valamint a „marcia orientalis” összetétel használata és magyarázata mögött meghúzódó nézetekre vonatkozóan: Zöllner 1998, 53; Csendes 1976, 38; idem 1991, 95; Reimitz 2000, 105–112. A politikai irányvonalaknak a korai történeti hagyomány vizsgálatára vonatkozó hatását a magyar–osztrák viszonylatban jól mutatja Gombos F. Albinnak a 984-es melki események történeti értelmezéséhez fűzött magyarázata: „A mieink [a magyarok] közül korábban háborút csináltak a melki apát híréből, az újabbak a németek hatása alatt egészen elhallgatják.” Vö.: Gombos 1911, 502.

²⁰³ Hanák 1998, 15–17; Langó 2005, 226–232.

²⁰⁴ Henning 2005, 23–24.

Népek vándorlása mint a „barbárok inváziója” egy 20. század elején kiadott francia történelemkönyv metszetén

A 20. század elejére a korabeli tudományos és „kollektív tudás” részét képezte ez a negatív vélemény.²⁰⁵ Az Osztrák–Magyar Monarchia szláv és német anyanyelvű kutatóinak direkt és indirekt véleménye hatott a magyar kutatásra is. A „vas százada”²⁰⁶ így vált a 20. század elejére az osztrák és a szláv történelmi narratívában egyaránt „sötét évszázaddá”, aminek emlékeit leginkább a pusztulás nyomai jelzik, ezért e korszak tárgyi hagyatékát nem is igen keresték.²⁰⁷

A magyar szellemi elit meghatározó része sem gondolkodott ekkoriban más logika mentén, mint a szomszédos országok véleményformálói. A magyar álláspont egyik fő üzenete a millenniumi ünnepségekre időzítve a korabeli magyar államhatárok megerősítésének hangsúlyozása és megvédésének fontossága volt.²⁰⁸ Az egykori kulturális kommunikáció ezen rétegét mutatják az ekkor felállított „dévényi és brassói kivont kardú szittyavitézek”, valamint a turul- és Árpád- emlékművekben, gránitobeliszkekben megfogalmazott ezeréves magyar államiság (és államhatár)

²⁰⁵ Lüttich 1910; Bóna 1993a, 16–22; Gießauf 2006.

²⁰⁶ Capitani 1991, 15–22.

²⁰⁷ Az osztrák kutatásban kialakult katasztrófaelméletéről l.: Csendes 1991, 95. A magyar honfoglalás és a kalandozások 19. század végi osztrák tudományos megítéléséről Ebenreuth 1897, 407–408, 411–412. Az elképzelésnek a korabeli szláv szakirodalomban való meglétére és hátterére l.: Hamberger 2004, 78–81.

²⁰⁸ Varga 2012.

folytonosságának az eszménye.²⁰⁹ Egyébiránt nem vagy csak korlátozott mértékben tekintettek a kor kiemelkedő tudósai a vizsgálataik és elemzéseik során a magyar államhatároktól nyugatra és délre.²¹⁰ Kelet felé, a korábbi magyar szálláshelyek megtalálása reményében, már a 19. század közepétől aktív érdeklődés jellemezte a hazai kutatást,²¹¹ de a Kárpát-medence más szomszédos régiói irányában nem volt ilyen mértékű a figyelem.²¹²

A 19–20. század fordulójára azonban nem csak a tudománypolitikai irányvonalak hatására alakultak ki jól körvonalazható, ellentétes narratívák a magyar kutatók és a szomszédos népek régészei között. Ebben az időszakban hódított teret az a hibás, a tisztánlátást hosszú időn keresztül nehezítő álláspont, mely a szegényes mellékletű, jórészt csak karikaékszereket tartalmazó sírokat magyarázta.²¹³ Amint arról korábban már részletesen szó esett, ezeket a nagy sírszámú temetőket a szláv és a német kutatók (etnikumjelzőnek tartva a sírokra jellemző, S végű karikákat) egyöntetűen szlávként határozták meg, míg az ezzel kapcsolatban sokáig – joggal – ellentétes álláspontot képviselő magyar kutatás az 1900-as évek elejére feladta korábbi véleményét, és végül „kitagadta” a 10. századi magyarság köréből a „szláv szolgáknak” tartott halottakat.²¹⁴ Ezek nyomán szlávvá vált a Bécsei-medence, a Kárpát-medence és a Szerémség számos 10. századi leletegyüttese. Miután az így elkülöníteni vélt leletek népességét szlávnak tartották, a „keletről jött” új népcsoport – a magyarok – szálláshelyét a Kárpát-medence központi régiójába helyezték.²¹⁵

A 20. század első felében a magyar tudományosság, a már említett „határvédő” szerepet támogatva, az Árpád-korra helyezte a hangsúlyt, és a nyugat-magyarországi határok megállapítása kapcsán a területen lévő Őrvidék és Őrség helynévrendszerének kialakulását és a terület későbbi

²⁰⁹ Az emlékművek felállításáról a 1896. évi VIII. tv. 1. §. határozott. Az emlékművek felállításának körülményeire és azok hátterére vonatkozóan: Thaly 1898, 7–13.

²¹⁰ Majláth 1890, 421–422; Kuzsinszky 1896, 68–70; Langó 2007, 87–89.

²¹¹ Ennek kezdeteire: Jerney 1851; Römer 1875, 39–48.

²¹² Részben talán ennek az érdektelenségnek is oka lehetett abban, hogy ma nem Magyarországon, hanem az Egyesült Államokban őrzik az albániai Vrap lelőhelyen előkerült kora középkori kincsleletet, melyről Hampel József már eladását megelőzően tudomást szerzett, és melynek megvásárlására lépéseket is tett. Ezekért az információkért Prohászka Péternek tartozom köszönettel, aki kutatástörténeti munkáival (2005; 2008) jelentősen módosította a korai leletek értékelésére vonatkozó ismereteinket.

²¹³ Bóna 1997, 347–348, 360.

²¹⁴ A magyar kutatás kezdeti véleményét jól mutatja: Majláth 1890, 421–422. A tárgytipus értelmezésének hátterére vonatkozóan áttekintő jelleggel: Brather 2004a; Langó 2005, 204.

²¹⁵ Prohászka 2001a.

történelmi szerepét vetítette vissza a 10. századra.²¹⁶ A kor földrajzi vonatkozásainak e statikus képe ily módon is a folyamatosság hangsúlyozását szolgálta.²¹⁷ Az ekkoriban alapvetően és kizárólagosan történelmi stúdiumként értelmezett régészet a fentebbi okokból adódóan kevesebb hangsúlyt fektetett a nyugati területek 10. századi vonatkozásainak vizsgálatára.

A problémakör megítélése csak fél évszázaddal később változott meg. A 20. század középső harmada számos szempontból nem kedvezett a régészeti emlékek átértékelésének. Az első világháborút lezáró béketárgyalásokon mindegyik tárgyaló fél történelmi érvekkel is próbálta megtárgyalni elképzeléseit az új nemzetállami határookra vonatkozóan. Később a szélsőséges és radikális nemzeti mozgalmak ideológiájában szerves részt kapott a múlta történő hivatkozás. A határmentek tekintetében mind a két időszak kedvezőtlenül hatott a 10. századi Kárpát-medencével kapcsolatba hozható leletek kutatására. Előbb az államhatárok megállapítása, később egy esetleges revízió lehetősége is gátja volt annak, hogy az 1920-as években Alsó-Ausztria és Burgenland területén előkerült, nem kontinuum vagy helyi csoportokhoz köthető régészeti leletek kapcsán nagyobb feltárást, leletmentést végezzenek az osztrák kutatók.²¹⁸ Osztrák oldalról később e területek német voltának megerősítése volt a célja mindegyik lokális politikai erőnek (többek közt a szociáldemokratáknak és a liberálisoknak is).²¹⁹ Magyar szempontból e terület vizsgálata hosszú ideig marginális témának számított, változást csak egy 1942-ben kezdődő kutatássorozat hozott. Ekkor Bottyán Árpád és Nemeskéri János a „gyepűvidék” Árpád-kori embertani hátterének vizsgálata céljából, folytatva Sötér Ágoston korábbi vizsgálatait, számos ismert és újabban előkerült lelőhelyet tárt fel.²²⁰ Sajnos a háborús események okozta pusztítás nyomán a leletek nem vagy csak töredékesen váltak ismertté,²²¹ és mivel e feltárások célja elsősorban antropológiai jellegű volt,²²² ezért e kutatások eredményei

²¹⁶ Karácsonyi 1901; Tagányi 1903; Fodor 1936; Kniezsa 1938; Kring 1938; Moór 1938. Az újabb irodalomra vonatkozóan lásd: Takács 2006, 249, 361.j. A helynévkutatás szerepe nemcsak a magyar, hanem a kortárs osztrák szakirodalomban is jelentős volt: Mitscha-Märheim 1937; Csendes 1976, 38; Schuster 1994; idem 1995.

²¹⁷ A statikus határ elképzelésének kritikájára már: Klein 1965, 190. A statikus térszemlélet tudománytörténeti hátterére: Keményfi 2004. A történeti és régészeti kutatásban gyakorolt hatására: Parker 2013, 22–23.

²¹⁸ Daim 2006, 269–270.

²¹⁹ Kovács 2002, 145–146.

²²⁰ Sötér 1896, 240; Bottyán–Nemeskéri 1943; FÉK No. 54; 64; 67; Fodor 1997, 46; Kiss 2000, 22–24, 146–239; Horváth–Merva–Tomka 2012.

²²¹ Az ásatások történetére, az előkerült leletek és a feltárási dokumentáció hányattatásaira vonatkozóan: Nemeskéri 1943; Bottyán 1972; idem 1973; Radnóti–Gabler 1982; Kiss 2000a, 22, 146–147, 202; 205–206.

²²² A lelőhelyek közül több Árpád-kori, templom körüli temető (Csempezkopács,

a legtöbb esetben nem váltak szakmai közkinccsé, így azok egy részéről mindmáig nincs bővebb ismerete a tágabb szakmai közvéleménynek. A kor véleményformáló magyar kutatóit (László Gyulát vagy Fettich Nándort) pedig inkább az egykori keleti őshazák helye, a 10. századi anyagi kultúra keleti elemei érdekelték, és kevésbé a hont foglaltó magyarok nyugati határvidéke.²²³ Később, a világháborút követően leereszkedő vasfüggöny egy ideig még inkább megnehezítette a tudományos kommunikációt, azonban aktuálpolitikai okok miatt ebben az időszakban mégis ez a határszakasz volt az egyetlen, amit vizsgálni lehetett. Az 1958-ban Nováki Gyula és Dienes István által feltárt szakonyi, kis sírszámú temető vezetett a magyar kutatásban ahhoz a felismeréshez, hogy a korábbi, már említett helynévkutatásokon alapuló, 10. századi őrségi és várvidéki gypű feltételezése kiegészítésre szorul.²²⁴ A leletről beszámoló Dienes István hívta fel a figyelmet, hogy nehezen képzelhető el a szakonyi, gazdag mellékletekkel temetkező közösség tagjairól, hogy az akkori határvidéken, az Árpád-kori írásos források nyomán jórészt lakatlannak tartott határövezetben hagyja nyugodni a hozzátartozóit.²²⁵ A korábban feltételezett „statikus határ” megítélése is változott. Egy jóval dinamikusabb határképzet meglétének a lehetőségét vetették fel az ekkor megjelenő magyar kutatók nomád államszemlélettel és népcsoportokkal kapcsolatos dolgozatai.²²⁶ A tényleges régészeti emlékekkel teljesebb áttekintésével Fodor István szolgált, aki a kismartoni múzeum vonatkozó forrásait és a Burgenlandban feltárt sírokról szóló információkat foglalta össze.²²⁷

Ezzel párhuzamosan változás következett be a német nyelvterületen folytatott kutatásban is. Herwig Friesinger – a hazai és a nemzetközi kutatásban mindmáig meghatározó – munkájában adta közre Alsó-Ausztria szláv emlékeit.²²⁸ Mára nemcsak a 10. századot megelőző időszak

Mosonmagyaróvár, Sopronbánfalva) volt, azonban 10. században kezdődő sírmezőket (Oroszvár, Sorokpolány) is feltártak. Nemeskéri 1943; Gömöri 2000, 160–163; Horváth–Merva–Tomka 2012.

²²³ Fettich Nándor és László Gyula elképzeléseire vonatkozóan: Langó 2005, 233–234.

²²⁴ Gömöri 2000, 30–31. A temető emlékei között, amint arról Gömöri János az újabb kutatásai nyomán beszámolt, van olyan tárgy is, amelyhez a szakonyi temetőben nyugvók helyben juthattak hozzá. A temető egyik sírjában levő korong analógiája a közeli Alsópéterfalva (Unterpetersdorf, Ausztria) 9. század második felére keltezett sírjában is megtalálható. Vö.: Gömöri 2008, 18. Az alsópéterfalvi leletről még: Giesler 1997, 188, 199. A kelet-alpi jellegű lelettipusok és a Kárpát-medencei 10. századi anyagi kultúra kapcsolatainak legfrissebb áttekintéséhez lásd: Horváth 2014, 357–412.

²²⁵ Dienes 1972, 13–14.

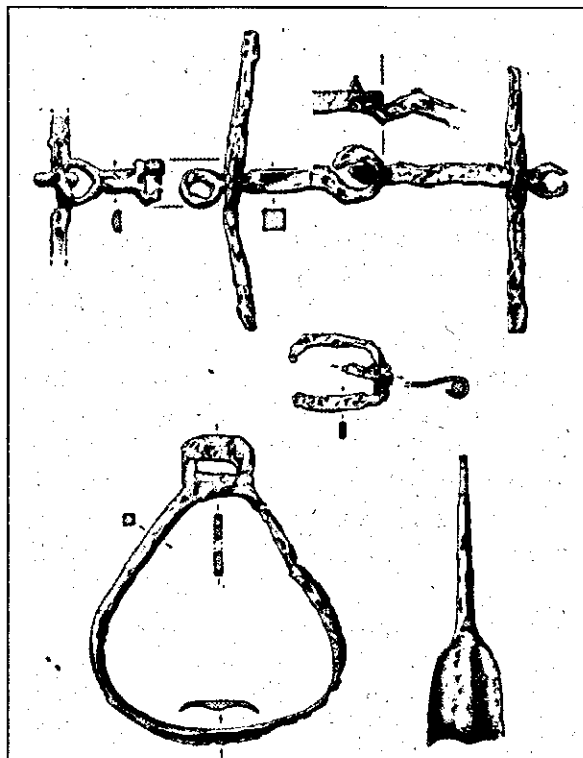
²²⁶ Vásáry 1983; Vékony 1983; Bálint 1983.

²²⁷ Fodor 1997.

²²⁸ Friesinger 1974.

településstruktúrája, egyházi szervezete körvonalazódott,²²⁹ hanem a 10. századra keltezhető magyar leletek elemzése és az egykorú helyi lakosság hagyatékaként elkülöníthető lelőhelyek feldolgozása is elkezdődött.²³⁰ Jochen Giesler a kelet-alpi régió 8–11. századi anyagi kultúrájának áttekintése során pedig az úgynevezett Kottlach-kultúra Kárpát-medencei vonatkozásait vizsgálta meg.²³¹ Munkája nyomán az egykor létezett areális kapcsolatok mind szélesebb horizontja bontakozott ki, és kutatásait nagyban segítette az ezen időszakra keltezhető szlovéniai leletek előkerülése is.²³² Az

újabb kutatások során felmerült, hogy ez a kelet-alpi régióban feltételezett kultúra mégsem sorolható egy régészeti horizontba, hanem több egykorú kulturális egységet foglal magában, melyekben hasonló ékszerek találhatók.²³³ A kelet-alpi jellegű leletanyag Kárpát-medencei párhuzamait pedig egy magyar kutató foglalta össze, felhívva a figyelmet arra, hogy a „megfigyelhető kétirányú kapcsolatok ellenére mégse alakult ki egy olyan egybefüggő zóna – régészeti módszerekkel legalábbis nem tudjuk ennek meglétét igazolni –, melyben a két műveltség találkozási helyénél ezekből egy harmadik, sajátosan egyedi arculatú kultúra jött volna létre” úgy,

A bécsújhelyi 10. századi sír leletei

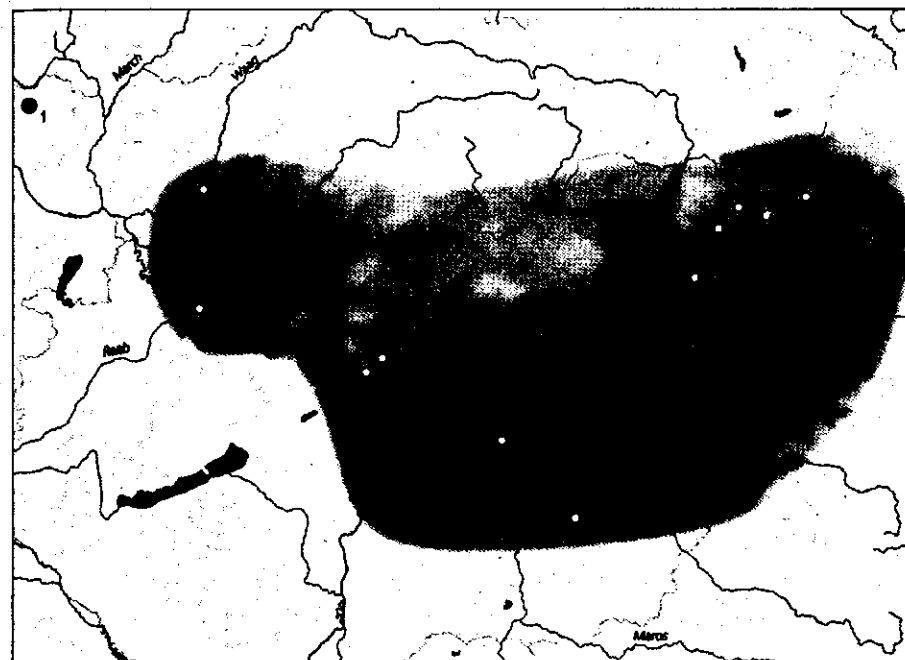
²²⁹ Zehetmayer 2007.

²³⁰ Giesler 1997; Zeller 2007; Steinhübel 2007; Eichert 2010.

²³¹ Giesler 1980; idem 1997, 108–182.

²³² Šribar–Stare 1974; idem 1975; Korošec 1979. A két területet összekapcsoló régészeti emlékekre újabban: Ciglenečki 1994; Kat. Ljubljana 2001, 106.

²³³ Eichert 2010, 168–175.

A magyarok korai településterülete a 10. század elejéig Mechthild Schulze-Dörrlamm elképzelése szerint; a térképen jelölt sírok a gnadendorfi sírlelet párhuzamait tartalmazó leletgyűttesek

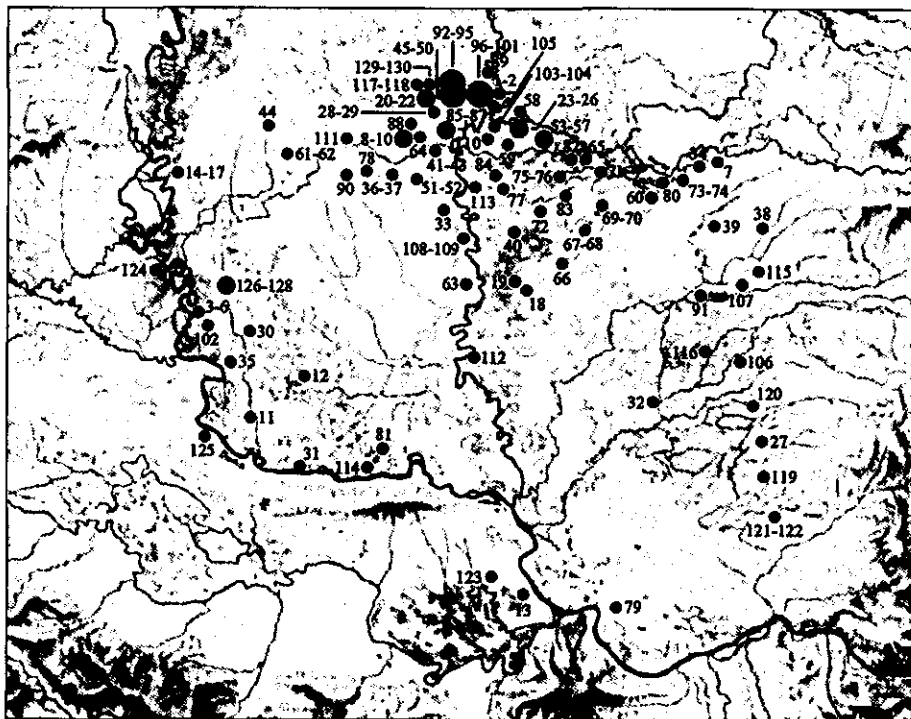
ahogy a magyar honfoglalás előtt a Dunántúlon az megtörtént.²³⁴ Egyre inkább körvonalazódik az a nyugati területek felé eső átmeneti zóna, ahol régészeti nem adatolható a Magyar Nagyfejedelemség politikai fennhatósága, ám ott is megtalálhatóak olyan tárgyak, amelyek a korabeli Kárpát-medence köznapi viseletének a részét alkották.²³⁵ Kiss Gábor, majd Horváth Ciprián és Révész László kutatásai pedig arra – a korábban Mechthild Schulze-Dörrlamm által is említett jelenségre – hívták fel a figyelmet,²³⁶ hogy a Balatontól északra, a Zala völgyében, a későbbi Vas megye területén csak a 10. század második felében jelentek meg a magyar temetkezések. A Fertő-tó környékén már a 10. század első felében megtelepedtek és temetőket nyitottak a beköltöző magyarok, azonban az Őrség, az Őrvidék és a Göcsej területén csak később jelentek meg a magyar közösségekhez köthető sírmezők.²³⁷ A Bécsi-medencében, valamint a nyugatabbi területeken talált

²³⁴ Horváth 2014, 412.

²³⁵ Ibidem 357–412; Ungerman 2006, 351–369.

²³⁶ Schulze-Dörrlamm 2006.

²³⁷ Kiss 2000, 275–285; Révész 2013, 622–623; Horváth 2014, 344–357.

10. századi sírok és temetőleletek a Kárpát-medence déli harmadában

szórványleletek és korai sírok esetében eltérő vélemények fogalmazódtak meg: van, aki a gnadendorfi lelethez hasonlóan ezeket a sírokat is a 10. századi magyar foglалások nyomaként tartotta számon,²³⁸ míg mások inkább a hadműveletek lehetséges áldozatait rejtő, vagy a határvédelem olyan temetőjeként értékeli, amely a törzsterületektől távolabb létesülhetett a határ régióban.²³⁹ Annak ellenére, hogy az egyes lelőhelyek értékelése tekintetében a kutatók közt véleménybeli eltérés található, abban mindenképpen egységesnek tűnik a régészek állásfoglalása, hogy a Dunántúl és a nyugati határ régió betelepülése sokkal lassabban haladt, mint ezen részek elfoglalása. Utóbbi folyamat a kutatás jelenlegi állása szerint a 10. század második felében mehetett végbe, s korábban a magyarok csak a fontosabb stratégiai pontok megszállására, a már elfoglalt területek és az uralom biztosítására törekedtek.²⁴⁰

²³⁸ Takács 2006; Daim 2006a.

²³⁹ Révész 2013, 622–623; Horváth 2014, 348.

²⁴⁰ Horváth 2014, 356.

8. „Szittyaország” és „Pannónia” között – a Magyar Nagyfejedelemség határainak és a 10. századi magyar szállásterület változásának kérdése az újabb régészeti kutatások fényében

A déli határszakasz esetében is hasonló sajátosságok figyelhetők meg, mint a nyugati régió vizsgálatakor.²⁴¹ E terület esetében, sajnos, a nyugati határrészhez viszonyítva sokkal kevesebb írott forrásanyag áll rendelkezésre, míg célzott régészeti kutatásokra 1945 után politikai okok miatt nem volt mód.²⁴² Az írott forrásanyaghoz kapcsolódó nehézségeket mi sem bizonyítja jobban, mint az a vita, amely egy esetleges déli Morva Fejedelemség megléte körül alakult ki.²⁴³ A 10. századi magyar leleteket összegyűjtő és az eredményeket értékelő Takács Miklós a magyar lelőhelyek déli vonalát a Száva és a Dráva közti részen,²⁴⁴ valamint a Duna és a Száva mentén (Szlavónia és a Szerémség Duna-menti szakaszán) fellelhető emlékek alapján határozta meg. Vizsgálatai alapján kiderült, hogy a déli régió egyes sűrűbb lelőhelycsoportjait nagyobb „fehér foltok” választják el egymástól, ami részben kutatástörténeti okokkal, részint természetföldrajzi adottságokkal magyarázható.²⁴⁵ A földrajzi határok azonban itt sem jelentettek minden esetben határpontokat, erre utal a Duna jobb partján fekvő vojcai és a 10. század közepső harmadában nyitott valkóvári temető. A területről ismert lelőhelyek időrendje arra utal, hogy a nyugati régióhoz hasonlóan a 10. század első felében a Dráva és a Duna vonalától délebbre nem terjedt ki a megszállás, így ezen a területen is csak a század második felétől ment végbe a fentebb vázolt folyamat.

Az előző két régióhoz hasonló jelenség figyelhető meg az északi, felvidéki területek esetében is. A történeti források alapján ismert, hogy a magyarok a 10. század elején legyőzték Szvatopluk örökösét, II. Mojmir.²⁴⁶ A magyarok azonban itt sem törekedtek a teljes megszállásra, hanem jórészt a folyók mentén (Vág, Nyitra, Zsitva és a Garam völgye), valamint a már létező nagyobb központok közelében telepedtek le.²⁴⁷ Az északi területeken, a Kárpátok régióiban nem kerültek elő még magyar leletek. A legnyugatabbról említett leletek (a szakolcai sírlelet és a morvaszentjánosi szórványemlék) 10. századon belüli keltezése nem lehetséges,²⁴⁸ azon-

²⁴¹ Bálint 1991, 155–157, 182–183, 206–262.

²⁴² Takács 2013, 646.

²⁴³ A kérdésre vonatkozó irodalomról összefoglaló jelleggel: Langó 2012, 256–260; Szabados 2012a; Katona-Kiss 2012.

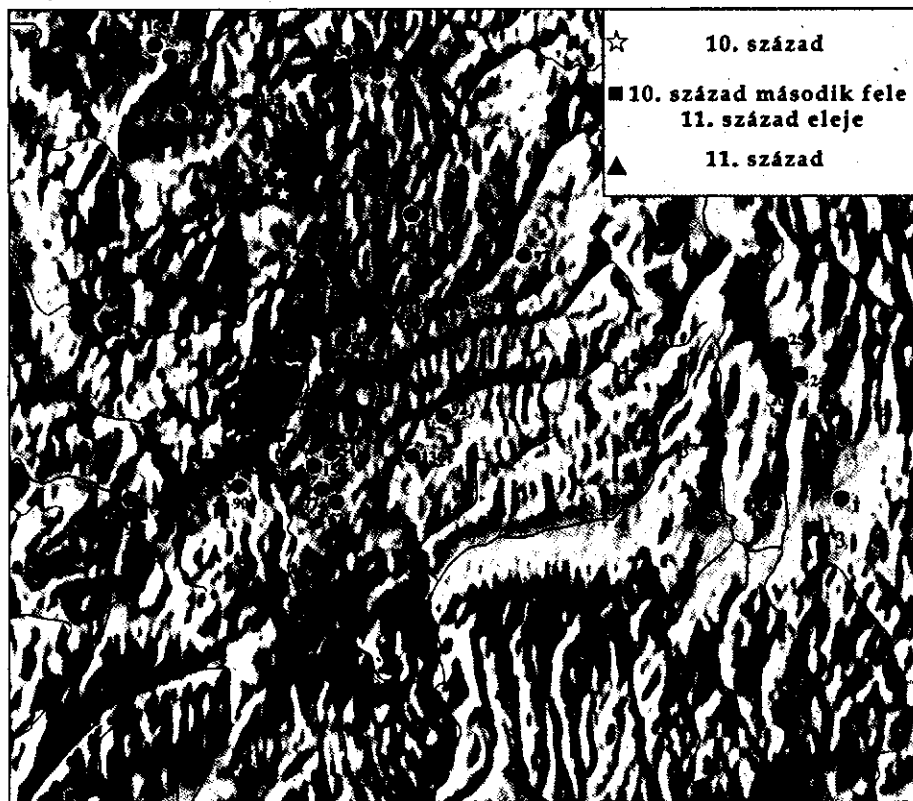
²⁴⁴ Takács 2006, 233–235.

²⁴⁵ Idem 2013, 654.

²⁴⁶ Bóna 2000, 30–34; Třeštík 2002, 147.

²⁴⁷ Nevizánsky 1994.

²⁴⁸ Idem 1996, 130–131.

Erdély eddig felfedezett, régészeti elemzés nyomán hitelesnek tekinthető 10–11. századi temetői

ban az előbbi – amint arra már Nevizánszky Gábor kutatásai is rámutattak – lehet olyan temetkezés, mely a törzsterülettől távolabb letelepített határőrző közösséghez tartozhatott, de az is elképzelhető, hogy egy katonai hadjáratban elhunyt személyt helyeztek itt nyugalomra. A szlovákiai magyar kutató arra is felhívta a figyelmet, hogy a Cseh- és Morvaországban előkerült magyar jellegű leletek szintén a kalandozások hagyatékaként értékelhetők, vagy pedig – hasonlóan, mint nyugaton és délen – a kétirányú kapcsolatok tárgyiasult bizonyítékai, melyek vagy a kereskedelem, vagy a zsoldosként idegenben „munkát vállaló” magyar fegyveresek emlékei.²⁴⁹ Szintén a határvidékhez és a határvédelemhez kötik a kutatók a Kárpátok külső oldalán, a lengyelországi Przemyślnél előkerült temetőt, melyet valószínűleg szintén csak a 10. század közepén nyithattak meg.²⁵⁰

A délkeleti, erdélyi határok esetében is hasonló jelenségeket írtak le

²⁴⁹ Ibidem

²⁵⁰ Koperski-Parcewski 1978; Fodor 1996, 437–438; Koperski 1996; Takács 2006, 231–232. Eltérő keltezéssel: Poleski 2013, 134.

a kutatók, mint a többi határterület kapcsán. Az emlékek kritikai összegyűjtését és értékelését elvégző Gáll Erwin kiemelte, hogy a „10. század első felében a klasszikus honfoglalás kori fegyveres réteg csak É-Erdélyben mutatható ki”.²⁵¹ Gáll azt is hangsúlyozta, hogy a magyarok „Erdély középső és D-i területein később jelentek meg”,²⁵² a 10. század második felében.²⁵³ Révész László, aki szintén elemezte a terület emlékanyagát, hasonló eredményekre jutott, mint az erdélyi magyar szakember, és kiemelte, hogy ebben a régióban ugyanúgy, ahogy a többi határrégióban, a magyarok inkább csak „kisebb létszámú közösségeket telepítettek ide, a bolgár és szláv kolóniák ellenőrzésére”.²⁵⁴

A fentebbi megállapítások arra utalnak, hogy a magyarok a 10. század első felében Erdély északi részét, a Kárpát-medence alföldi régióját, a Dunántúlt és a Felvidék keleti részét és a Kisalföld területét szállták meg. Kérdés, honnan eredt az az embermennyiség, amelyik aztán a 10. század második felétől képes volt benépesíteni a Kárpát-medence további részeit, valamint az ezen kívül eső régiókat. Pár évtized alatt ilyen jelentős népességnövekedés lett volna a beköltöző magyaroknál – vagy a helyben talált (avar, szláv, bolgár) közösségek integrációja révén állt rendelkezésre az ehhez szükséges népesség? Esetleg a központi vezetés irányításával, szervezett folyamat részeként, a beköltöző magyarok addig egybetartozó közösségeit megosztva, új csoportokat kialakítva telepedtek meg a 10. század második felében az új területeken? Valószínűleg ezen lehetőségek mindegyike szerepet játszhatott. De az is kérdés, hogy mi lehetett a kiváltó ok, ami miatt az eleddig meg nem szállt területek elfoglalására is sor került. E kérdés kapcsán felhozható párhuzam lehet az avar időszak, amely alatt szintén több lépésben szállták meg a Dunántúlt, s kezdetben szintén csak a stratégiailag fontos helyeken jelentek meg az avar temetkezések.²⁵⁵ Kérdéses azonban, hogy mi volt az ok, amiért erre a döntő lépésre rászánták magukat a magyarok. Az avarok esetében ezt a lépést általában a bizánci háborúban bekövetkezett változásokkal és az így kialakult hatalmi krízis által megkövetelt lépésekkel magyarázza a kutatás, de ez nem feleltethető meg a magyar katonai hadjáratok miatt bekövetkezett eseményeknek. A nyugat-európai kalandozások vége ugyanis nem jelentette a hadi vállalkozások végét, a kortárs források sem említettek olyan eseményeket, melyek a fejedelemségnek

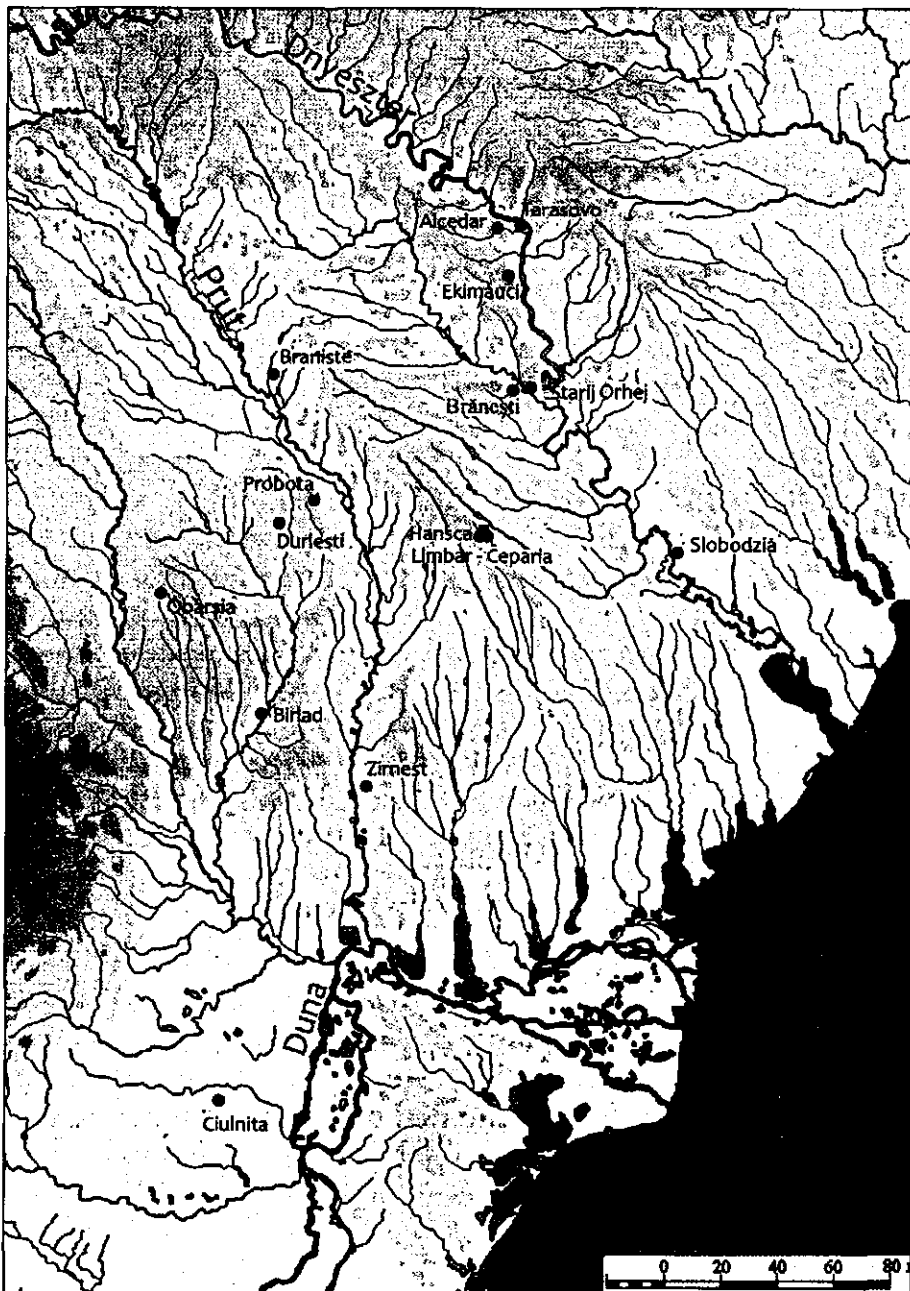
²⁵¹ Gáll 2013, 835. Vö.: Révész 2013.

²⁵² Gáll 2013, 835.

²⁵³ Ezt a lelethorizontot nevezte el Révész László Déva–Marosgombás temetőhorizontnak: Révész 2013, 614–615.

²⁵⁴ Ibidem 614.

²⁵⁵ Martin 1990; Vida 2009.

A Prut- és a Dnyeszter-menti terület fontosabb, Szvetlana Rjabceva és Roman Rabinovics által kiemelt 9–10. századi régészeti lelőhelyei

(az avarokéhoz hasonló) megrendülésére utalnának.²⁵⁶ E kérdéshez kapcsolódik azonban az az elképzelés, amire két moldáviai kutató, Szvetlana Rjabceva és Roman Rabinovics tett javaslatot. Az ő véleményük szerint a Dnyeszter menti területre vonatkozó 9–10. századi írásos források és régészeti leletek alapján ebben a régióban a magyarok a 10. század első felében (a 940-es évekig) fenntartották befolyásukat, s csak azt követően hagytak fel a keleti területek biztosításával. Véleményük szerint ezt támasztják alá azok a források, melyek az ulicsek és a tiverecek politikai helyzetéről és a Rusz fejedelmekhez való viszonyáról adnak hírt, de e mellett szólnak a dunai Bolgár Cárság keleti határára vonatkozó információk és a 10. század első felének régészeti emlékei is.²⁵⁷ Kérdés azonban, hogy ha tényleg a magyarok befolyási övezetéhez tartozott ez a terület, akkor maradtak-e ott nagyobb számban magyar közösségek, vagy csak – a nyugati végvidékekhez hasonlóan – felügyelték a régiót.

Ha az újabb kutatások is alátámasztják a moldáviai kutatók véleményét, akkor talán a magyarok 10. század közepi Kárpát-medencei terjeszkedésének háttere is jobban magyarázható lesz.²⁵⁸ Ebben az esetben ugyanis felvetődik az a lehetőség, hogy a keleten maradt magyar közösségek kései Kárpát-medencei szállásfoglalása nagyban hozzájárulhatott ahhoz, hogy az addig csak a befolyási övezethez sorolt részek is a tényleges magterülethez kerültek, és a magyarok belakták azokat. E gondolatmenet bizonyíthatóságának jelenleg legnagyobb nehézségét éppen a régészeti adatok jelentik:

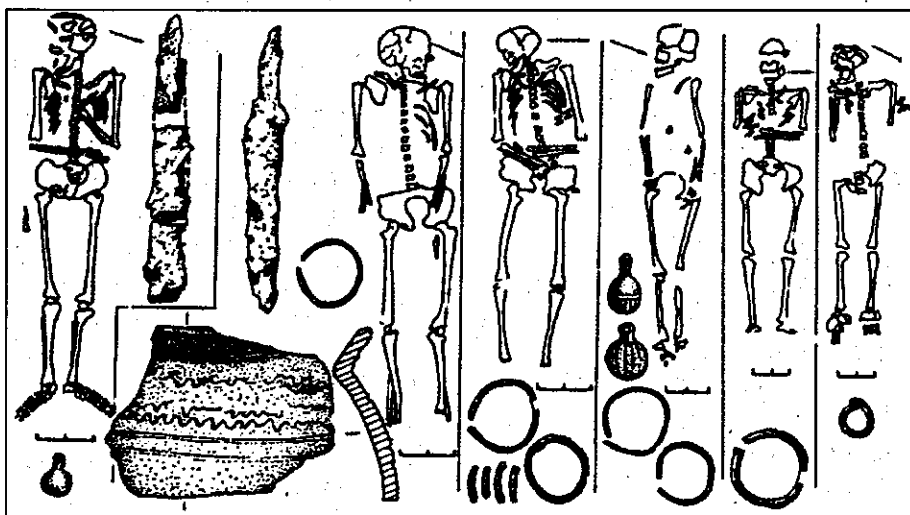
1. A Dnyeszter és a Prut folyók vidékéről egyelőre hiányoznak azok a nagyobb kiterjedésű – a 10. század első felére keltezhető – temetők, melyek a Kárpát-medencei leletanyaggal kapcsolatba hozható emlékeket tartalmaznak. Kérdés, hogy mennyiben tekinthetők e szempontból relevánsnak azok a helyek, melyeket Bóna István, valamint tőle függetlenül a moldáviai szerzőpáros is magyar jellegű leleteket tartalmazó lelőhelyekként azonosított a moldáv és nyugat-ukrán

²⁵⁶ Bóna 2000, 51–56; Veszprémy–Torma 2015.

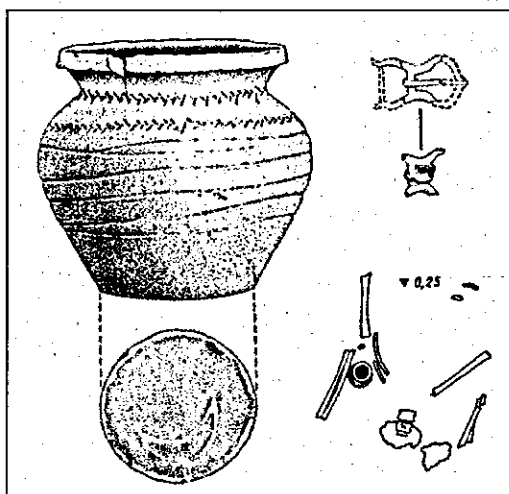
²⁵⁷ Rjabceva–Rabinovics 2007; idem 2014.

²⁵⁸ Bóna 2000, 97–98; Rjabceva–Rabinovics 2007, 207, 222, 224–225. A keleti területek felett a 10. század első felében gyakorolt magyar politikai befolyás elképzelésének igazolása esetén számos korábban vitatott kérdés is új megvilágításba kerül. Még inkább megerősödhet az a vélemény, mely szerint a 895-ös honfoglalás nem tekinthető a besenyők elől való menekülésnek. Vö.: Takács 2002; idem 2004a; Szabados 2011a, 143–162. A Felső-Tisza-vidék gazdag temetőinek értékelése s a terület kiemelkedő leletsűrűsége is új megvilágításba kerül. Ugyanis ha a Dnyeszter menti régió is a Magyar Nagyfejedelemség része volt ebben az időszakban, akkor a Felső-Tisza-vidék már nem peremrégióként, hanem a hosszan elnyúló magyar uralmi terület központi részeként értékelhető. Utóbbi kérdés kapcsán lásd még: Révész 1994; Mesterházy 1995.

területekről (Brănești, Capraria, Cîrnățeni, Durlești, Echimăuți, Limbari, Szudova, Visnya stb...).²⁵⁹

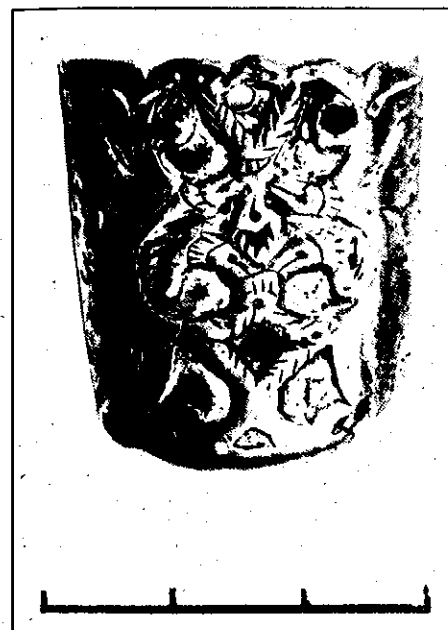

10. századi sírleletek a brănești temetőből

A limbari temető 48. sírja és leletei

²⁵⁹ A vonatkozó leletek kapcsán: Csebotarenko 1982; idem 1990; Fedorov–Csebotarenko–Velikova 1984; Demcsenko–Csebotarenko 1988, Hinku 1973; idem 1987; Postică–Tentiuc 2014; Tentiuc 1988; Fodor 1993. A kérdés kapcsán felmerül esetleg a Hasca falu közelében előkerült limbari temetőnek e korszakra való keltezése is. Vö.: Hinku 1970. Ekimauci kapcsán már: Fedorov 1953. Az ott előkerült egyes emlékek kapcsolatára a korai magyar emléktárhelyek: Bálint 1989, 136. A fentebb említett lelőhelyek értékeléséhez lásd még: Rafalovič 1972; Csebotarenko

Díszített hüvelyvég
Echimăuți lelőhelyről

2. A Dnyeszter menti régió és az Alföldön meglévő településterületek közé eső északkeleti erdélyi részek, esetleg Bukovina korai megszállását jelző és magyarokhoz kapcsolódó 10. század első felére keltezhető leletek kis száma szintén az elképzelés bizonyításának nehézségeként említhető.

Ezek a kérdések még további kutatásokat igényelnek; igaz, a területről számos szórványos emléket már korábban is a magyarokkal hozott összefüggésbe a régészeti kutatás (Frumușicán, Probotán, Grozeștinél talált sírok).²⁶⁰ A hiányolt leletek és temetők kapcsán pedig azt a kutatási helyzetet sem szabad elfelejtenünk, amit az adott terület vonatkozó emlékeinek összegyűjtése jelenthet, hiszen ilyen jellegű

temetők „feltárása és közzététele soha nem tartozott (s ma sem tartozik) a szakmai prioritások közé”.²⁶¹ Amint azt Révész László külön is kiemelte: „Amit nem keresnek, az nem is kerül elő, vagy ha mégis, akkor nagy eséllyel nem kerül múzeumba.”²⁶² Mindez pedig nemcsak Erdély, hanem az attól keletebbi, moldvai és moldáviai leletek esetében is igaz. Elég talán arra utalni, hogy Türk Attila és Olekszij Komar kutatásai óta mennyivel más képet mutat az ukrainai területeken előkerült „magyargyanús” régészeti emlékek száma és a korai magyar szállásterület 9. századra keltezhető tárgyi forrásanyaga (Szubotci-horizont).²⁶³ További nehézséget jelent az is, hogy a

1983. A terület demográfiai változásaira és az előkerült emlékek újabb értelmezésére lásd még: Postică 2007.

²⁶⁰ Bóna 1986, 198; Fodor 1993; idem 1996, 438–439. A kriloszi lelőhely vizsgálata kapcsán azt olyan druzsinatemetőként azonosította a kutatás, ahol a magyaroknak tartott sírok a halomsíros sírmező különböző részein helyezkedtek el. A magyarokkal kapcsolatba hozott sírok temetőn belüli szórt helyzetéből adódóan feltételezték, hogy itt is idegenbe szegődött zsoldosokról lehet szó, akikről a bizánci, a muszlim és az orosz forrásokban olvashatunk. Tomencsuk 2006, 58–69.

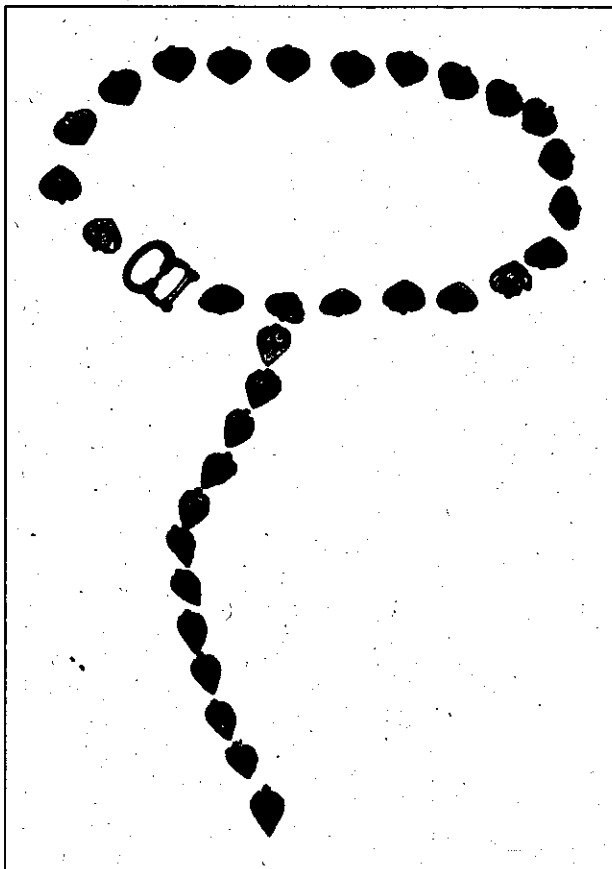
²⁶¹ Révész 2013, 613.

²⁶² Ibidem 613. 48.j. Hasonló vélemény: Takács 2013.

²⁶³ Türk 2010; idem 2013; idem 2014; Komar 2011; idem 2013.

kelet-európai területeken, így Moldáviában is nagy divatja van a kora középkori régészeti leletek illegális gyűjtésének, így nagy számban lehetnek magángyűjteményekben őrzött leletek (melyekre Szvetlana Rjabceva és Roman Rabinovics is hivatkozik), amelyek eddig nem kerültek a kutatás látókörébe.²⁶⁴

A határterületek esetében hasonló folyamatok figyelhetők tehát meg a magyar szállásterületek elhelyezkedése kapcsán. Az egyes lelettípusok feltűnése a szomszédos régiókban, és az utóbbi területek jellegzetes tárgytypusainak a megjelenése a Kárpát-medencei emléanyagban egyaránt mutatja a kulturális kapcsolatrendszer meglétét. A különböző lelettípusok mozgása pedig adalékul szolgálhat ahhoz a kulturális változáshoz, mely a nagyobb régiót tekintve a 9–10. század fordulóján végbement a területen.²⁶⁵ A 10. századi magyarság és a szomszédos közösségek kapcsolata tehát kevésbé a (pontosan nem is megrajzolható) politikai határok, mint inkább a kulturális vonatkozások alapján ítélt meg. Az éles határvonalak helyett inkább kapcsolati zónák rekonstrukciója lehetséges, ahol a különböző műveltségek találkozása figyelhető meg. A határrégiókban az éles kulturális különállások elmosódtak, a különböző

10. századi veretek és csat a Moldáv Nemzeti Múzeumból

²⁶⁴ Rjabceva–Rabinovics 2007, 209.

²⁶⁵ Erre vonatkozóan újabb kifejező példákkal: Profantová–Stolz 2006; Maháček 2014. A kérdés módszertani hátterére: Türk 2006, 187.

műveltségek nem választhatóak szét egymástól – ugyanúgy, ahogy a nemzeti nyelvek 19. századi kimunkálása és elkülönítése előtt ezekben a régiókban az egyes népcsoportok nyelvének és anyagi kultúrájának is végtelenül sokszínű átmenete lehetett jelen.²⁶⁶ A régészeti kutatás célja ezért ezeken a területeken nem is annyira a pontos határvonalak felrajzolása, hanem a különböző kultúrák fejlődési folyamatának összevetése, azok egymásra hatásának és kereszteződésének, valamint a kulturális javak cseréjének a vizsgálata, a differenciált kapcsolatrendszerek feltérképezése és a regionális sajátosságok elkülönítése.

9. Összefoglalás

A fenti tudománytörténeti áttekintés a korai magyarsághoz köthető tárgyi emléanyag kutatásának és a nemzeti tudományoknak a kapcsolatát vizsgálta, hogy milyen közvetett és közvetlen úton hatottak az adott korok nemzetértelmezési szempontjai e korai időszak megítélésére illetően. Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a régészeti kutatás e tekintetben hasonló utat járt be, mint Európa más részein, azoktól jelentős eltérés csak abban az időszakban figyelhető meg, amikor egyes diktatúrákban (így Hitler birodalmában, a Sztálin által vezetett Szovjetunióban, vagy a Ceaușescu irányította Román Szocialista Köztársaságban) a régészet – hasonlóan más tudományterületekhez – szélsőséges hatalmi rendszerek kiszolgálójává degradálódott.²⁶⁷ Hasonló jelenségre Magyarországon még a vulgármarxista tudományos megközelítés időszakának csúcsán, a Rákosi-korszakban sem volt példa. A honfoglalás kori régészet kutatási irányvonalainak kialakításában mindig meghatározók maradtak a kontinentális, elsősorban német népvándorlás kori kutatás által hangsúlyozott tudományos szempontok, miközben a különböző politikai irányvonalak által hangsúlyozott nemzetszemléletek (akár a dualizmus idején, a két világháború közti időszakban vagy a szocialista korszak különböző szakaszaiban) nem vagy csak nagyon áttételes módon hatottak a kortárs tudományos kutatásra. Utóbbi szempontrendszer érdemben nem befolyásolta sem a tudományos véleményeket, sem a megközelítések módszereit. E megállapítás kapcsán azonban fontos hangsúlyozni, hogy mindez természetesen csak rendszerszinten érvényes. Az egyes szakemberek személyes életsorsa, a tudományos előmenetel érdekében vállalt

²⁶⁶ Geary 2014, 43.

²⁶⁷ Leube–Hegewisch 2002; Grunwald et al. 2016; Klejn 1997, idem 2012; Szeverényi 2014, 9–19.

esetleges kompromisszumok és/vagy elutasítások tükröződése az egyes munkákban, a tudósok által megélt jelen és közelmúlt példáinak áttételes formában való megjelenítése a tudományos művekben vizsgált kérdések során mindenkor megfigyelhető volt, s ilyen értelemben természetesen – más társadalomtudományos területekhez hasonlóan – a politika mindig jelen volt a kutatásban.²⁶⁸ Mindeközben jelentősen hozzájárultak az újabb irányvonalak megjelenéséhez az olyan eszmerendszerek, mint a pozitívizmus vagy a marxizmus.²⁶⁹ A különböző hazai tudományos műhelyekben folytatott más jellegű (történelmi és néprajzi, valamint a régészeten belül a római provinciális régészeti és a klasszikaarcheológiai) kutatások, valamint azok a külföldi műhelyek (Szőke Béla révén az egykori csehszlovákiai régészeti iskola, később pedig a szovjet régészeti kutatások hatása), melyek egyszerre tudták megújítani a leletanyag értelmezésének hagyományos kereteit és a korai magyarság kulturális képének megrajzolását.²⁷⁰

Jól vizsgálható a határok kérdése a nemzetközpontú tudományos kérdésselvetés kereteiben. Ez a régészet vonatkozásában azon a – sokak által vizsgált és bemutatott – tudományos megközelítésen alapul, amely egy, a tudományos kutatás által körvonalazott régészeti kultúrát egy, az évszázadok során koherens egységként folyamatosan létező néphez köt.²⁷¹ A határok kutatása során ugyanis határozottan és a 20. századra még inkább érzékelhető módon jelentkezett az az irányvonal, amely az egyes népeket egymástól markáns módon elkülönülő entitásként kívánta bemutatni, és ennek következtében – a történeti jogfolytonosságra hivatkozva – a határok megváltoztatásának a lehetősége is felmerült egyes véleményformálókban. A határterület kérdésének kutatását e tekintetben kimondottan jól mutatja a Kárpát-medencei Magyar Nagyfejedelemség nyugati határrégiója, az arról szóló történeti források és régészeti adatok kutatásának alakulása. A politikai határterületek vizsgálata esetében az első világháború utáni időszakban még inkább élt a történeti érvekkel élő határrevízió gondolata (illetve az ilyen elképzelésektől való félelem). A második világháború után a hazai politika leginkább az eltérő politikai berendezkedésű Ausztria területén egykor húzódó határterület kérdését tartotta vizsgálhatónak. A szomszédos szocialista (jelentős magyar kisebbségekkel bíró) országok esetében

a korai magyar szállásterület kiterjedésére vonatkozó kutatásokra ebben az időszakban nem volt lehetőség.²⁷²

A szomszédos országokban a történeti kutatásokban sokszor megfigyelhető volt a korai magyarok pejoratív megítélése és a saját nemzeti karakterekkel való szembeállítás. Ezek az előítéletek ugyanúgy az adott nemzet nagyságát voltak hivatva bizonyítani, mint ahogy a magyar vagy a német területeken megtalálható korai szlávokkal kapcsolatos lenéző magatartás is ezt szolgálta. Mindez azonban nem az egykori magyarok „barbárságára” és a szlávok lenézett voltára, hanem a kortárs nemzetek politikai minősítésére építő nacionalizmusok politikai meglovagolására tett erőfeszítések voltak, melyektől azonban (a 10. századi események kutatása kapcsán) mind a magyar, mind a külföldi régész kutatók tartózkodtak. A szakemberek soha nem fordították a tudományt ilyen módon a politika szolgálatába. Azt, hogy az így megfogalmazott és múltba vetített előítéleteknek komoly tudományos háttérük soha nem volt, jól mutatja, hogy a magyarok egykori „barbársága” – amely magyarázatul szolgált volna a 9. századi Kárpát-medence belső viszonyainak megváltozására, a honfoglalás kapcsán feltételezett és az itt élt lakosság által elszenvedett hatalmas embervesztésre – ma már olyan üres közhely a szakértő kutatók körében, amelyet semmiféle tudományos bizonyíték nem támaszt alá.²⁷³ A 10. században a magyarok által vezetett katonai hadjáratok pusztító voltával kapcsolatos rémtörténetek is komoly fenntartással kezelendők. Érdemes néha a sorok mögé látni – bármely egykori közösségről olvashatóak hasonló megállapítások... – kinek (kiknek) állt az érdekében negatív módon bemutatni egy másik közösség (adott esetben a korai magyarság) tagjait? Mindezek és talán a későbbi népvándorlások alkalmával hangoztatott félelmek kapcsán is elgondolkodtatók lehetnek Konsztandinosz Kaváfisz közismert versének záró sorai:

*„Mert éj lett, és a barbárok nem jöttek el.
S futárok érkeztek a limesek felől,
jelentve, hogy barbárok többé nincsenek.*

*S most – vajon barbárok nélkül mi lesz velünk?
Ők mégiscsak megoldás voltak valahogy...”²⁷⁴*

²⁶⁸ A magyar régészet tekintetében erre vonatkozóan számos példával: Szeverényi 2014.

²⁶⁹ Ezen eszmerendszerek hatásaira vonatkozóan: Langó 2007, 32–33, 150; Szeverényi 2014, 17. A marxizmus régészetre gyakorolt hatásának általános vonatkozásait áttekinti: Patterson 2003.

²⁷⁰ Bóna 1997, 352; Langó 2007, 125–126.

²⁷¹ Siklósi 2006; Szeverényi 2014.

²⁷² Takács 2013, 643.

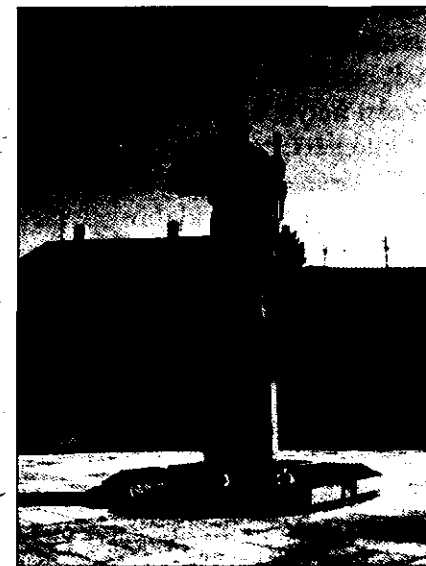
²⁷³ Gießauf 2006, 133–134. A barbár fogalom tudományos megjelenésének háttérére vonatkozóan újabban lásd még Kiss 2014, 35–39.

²⁷⁴ Konsztandinosz Kaváfisz: A barbárokra várva. Somlyó György fordítása.

„Szobrászat és emlékműszobrászat két külön világ, melynek sokkal kevesebb köze van egymáshoz, mint első pillanatra látszik. Az előbbinek alkotója szobrász, az utóbbinak állami zsoldba kényszerült emlékműkészítő.”¹

1. Nyitrai séta

Nyitrán a katolikus püspökség reprezentatív épületei által övezett Pribina téren a várba igyekvő látogatók megcsodálhatják a magyar nevű nyitrai szobrász, Bártfay Tibor művét a tér névadójáról, az egykori „herceg”-ről – amint arról a felirat „Knieža” jelzője is tanúskodik –, a későbbi kalandos sorsú vezérről, aki életének utolsó szakaszát a mai Zalavár határában fekvő Mosaburgban töltötte. Az 1989-ben elkészült alkotás az egyik utolsó mementója a szocialista Csehszlovákiának. A szobrot azért készíthette az emlékműveiről elhíresült alkotó, mert az akkori politikai kurzus (is) nagyban támogatta a realista művészt. A Gottwald-díjas szobrász (akinek a Klement Gottwaldról készített szobra ma a Barsi Múzeumban porosodik) az egykori duxot a szovjet és más szocialista emlékműveken megfigyelhető hősies pózban ábrázolta, mint aki szélfúttá ruhában, a kezében egy kardot markolászva, keményen néz előre. Ha közelebbről szemügyre vesszük a fegyvert, akkor azt láthatjuk, hogy markolatának geometrikus díszítése és stiláris ábrázolásai egyedi jellegűvé teszik a tárgyat. Figyelmesen járva Nyitra belvárosában máshol is belébotlunk „Pribina kardjába”. A sétálóutcán,

A nyitrai Pribina-szobor

¹ Ghenton István szavait Radocsay Géza alapján idézte Pótó János (2003, 21.)

A nyitrai Pribina-szobor és a blatnicai kard

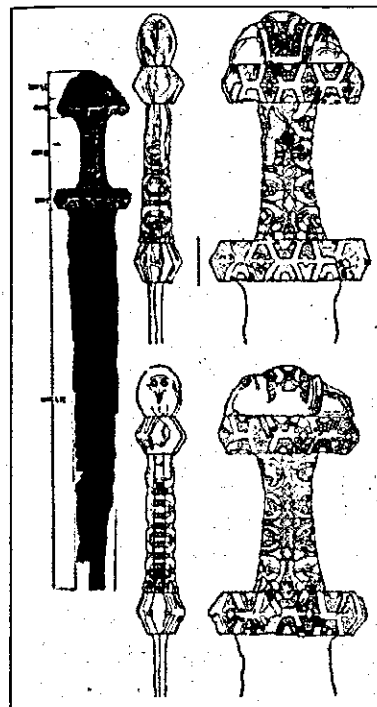
amelyik egy „talpig férfiról” kapta a nevét, aki „a megfelelő időben a megfelelő helyen” volt,² a földből (jelen esetben az utca kövezetéből) áll ki egy hasonló szálfegyver, mint a mondabeli Excalibur. A bronzszobor markolata pontosan egyezik a Pribina által szorongatott karddal; s mindkettő forrása egy Budapesten, a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött műtárgy.

A fegyver eredetileg Révay Ferenc birtokáról, a Turóc megyei Szklabinya várából származott, s 1876-ban onnan került a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe, hogy aztán 1880-ban több hasonló emlékekkel kiegészülve – melyeket az akkori főigazgató, Pulszky Ferenc kért el Révay bárótól – mint „blatnicai lelet” vonuljon be a magyar

és szláv archaeológiai (és ezen túlmenően történeti) kutatásba.

A blatnicai leletek előkerüléséről és annak körülményeiről, sajnos nincsenek további adatok. Korábban tévesen a 18. század végére teljesen leromlott blatnicai várhoz tartozónak írták le,³ míg a leletek eredeti őrzési helye, a Blatnicától mintegy 17 kilométerre fekvő, „Révay uraságok” várának egyik kamrája volt. Ma már azonban a szklabiniai várból sem kerülhetnek elő hasonló leletek, mivel ez az erősség is hasonló sorsra jutott, mint a blatnicai, csak itt nem az idő,⁴ hanem német hadsereg okozta a vár végét, amikor a helyi partizánokkal hadakozva 1944-ben felgyújtották azt. A leletek azonban ettől függetlenül a szlovák nemzeti emlékezet kultikus ikonjaivá váltak.

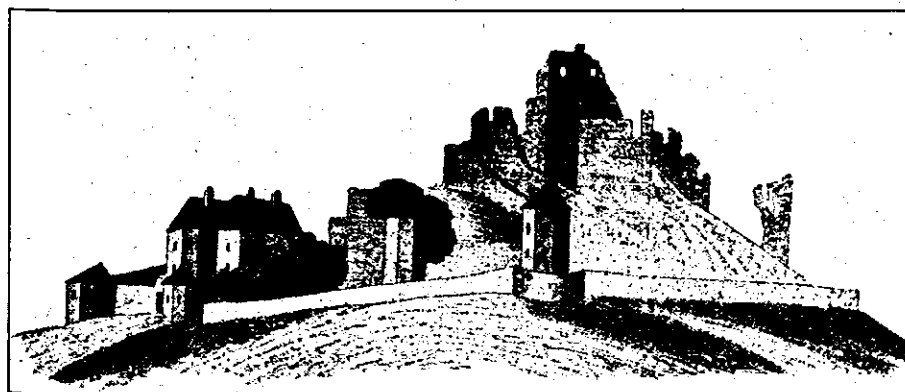
A blatnicai kardot mintázó szobor
Nyitra belvárosában

A Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött blatnicai fegyver rajza

A blatnicai lelet és az „egy bizonyos Priwina, akit Mojmir a Dunától északra élő morvák fejedelme elűzött, eljött Ratbodhoz”⁵ között nem mutatható ki tényleges összefüggés. A szobron látható fegyver az egykori „dux” kezében inkább csak egyfajta művészi szemléltetés, ami a korai szláv államiség megtestesülését van hivatva kifejezni. Kapcsolatukat pedig az ilyen módon artikulálni kívánt üzenet hozhatja összefüggésbe: a Turóc megyében talált kard viselője is olyan „szláv törzsfő” lehetett,⁶ mint amilyennek Pribinát képzei a szélesebb közvélemény. E művi kapcsolat hátterét erősítette az is, hogy a fentebb említett fegyver a 9. század első felére keltezhető emlék, tehát egybeesik a 830-as években biztosan politikai vezetőként tevékenykedő Pribina életének egy szakaszával. Azt is mondhatnánk, hogy ez a fegyver nem lehetett Pribináé, de a frank hűbérességet választó szláv vezető rendelkezhetett hasonlóval, mint az a Turóc megyében

A szklabiniai várrom rajza

⁵ „quidam Priwina exulatus a Moimaro duce Maravorum supra Danubium venit ad Ratbodum” A magyar fordítás: Nótári 2005, 184.

⁶ Bóna 1984, 365

² Lipták 2000, 81–94.

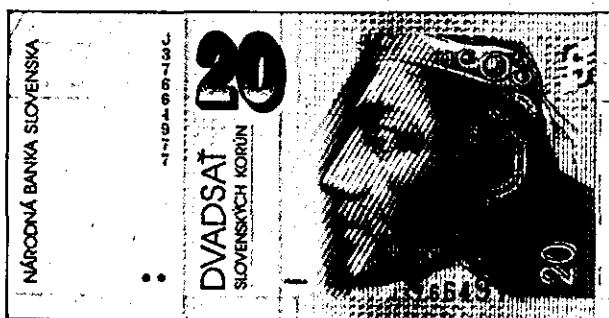
³ Undset 1890, 164.

⁴ Ernyey 1923.

eltemetett előkelőség, aki egykoron az ezüstveretes kardot birtokolta. Nem tudjuk azonban, hogy valójában rendelkezett-e ilyen jelvénnel Pribina. Csak annyi bizonyos, hogy a frankokhoz menekült szláv vezetőt a morva fejedelem üzte el korábbi szálláshelyéről, majd később – a kortárs híradások szerint – a halálát is a morvák okozták.

Pribina kapcsolata Nyitrával és a morvakkal azonban több mint kérdéses. Ennek ellenére kitüntetett figyelmet szentelt személyének a modern szlovák kutatás, mert a nemzet ősiségének alátámasztását biztosító történelmi narratíva alapzatának számít. A személyéhez kötődő nemzeti kutatásokban fellelhető a 19–20. századi hőskultusz motívuma, mivel feltételezett nyitrai regnálása egyben komoly érvként szerepelt arra vonatkozóan, hogy a szlovák/morva-szláv korai nemzeti egység (és államiság) már a 9. században (vagy még az előtt) létezett, ezért Nyitra kapcsán mint egyfajta „alapító atya” került előtérbe. Szláv volta – amint Szőke Béla Miklós rámutat – korántsem biztos, sőt még az is kérdéses, hogy a Karoling-kori Nitravához volt-e bármi köze.⁷ Szőke rámutatott ugyanis, hogy a Pribináról szóló latin forrásban az egykori dux és Nyitra kapcsolatát alátámasztani látszó mondatrész utólag került bele a szövegbe, és az ott elbeszéltekkel nem áll összefüggésben. Ez a kései betoldás nemcsak stílusát tekintve lóg ki szövegkörnyezetéből, de tartalmilag sem állítja, hogy Pribina székhelye eredetileg Nyitrán (Nitraván) lett volna. Ha utóbbit feltételeznénk, számos feloldhatatlan ellentét keletkezne, amiket nem lehet megmagyarázni, ha figyelembe vesszük, hogy ugyanez a forrás miként tudósít a későbbi eseményekről.

Pribina rajza a szlovák húszkoronáson

emelte a rejtélyes vezért. Ennek fő oka nyilvánvalóan az ősi múlt nemzetteremtő és nemzetmegtartó normatív erejéhez kapcsolódó – szinte vallásos jellegű – tiszteletben rejlött. Ezt jogosan nevezte el egy neves

⁷ Szőke 2013, 163–164.

kutató úgy, mint a „térsgünkben oly közkedvelt sokfordulós Ki volt itt előbb? c. játékos vetélkedő”.⁸ Pribina kései felemelkedésében a legfontosabb ok mindenképpen az lehetett, hogy amíg a 19–20. század fordulóján – ugyanúgy, mint Csehszlovákia létrejöttékor – ismert morva centrumok és a korszak akkortájt ismert lelőhelyei jórészt Csehország területére estek (így az Uherské Hradiště és Velehrad melletti Staré Město, Těmice, Břeclav, Brno stb.),⁹ addig Nyitra már ekkor is a szlovák nemzeti tudat egyik kiemelt térsége volt. Amikor pedig a szlovák nemzeti mozgalom egyes vezetői csalódtak az egységes Csehszlovákiában, és nem a nemzeti egységet, hanem az államon belüli paritásos viszonyt és a mind szélesebb szlovák autonómiát tartották fontosnak, még jobban felértékelődött a „nyitrai vezér” jelentősége. Mindezen érdekekkel szemben a csehszlovák kormány próbálta szimbolikusan is kiemelni a morva nemzeti múlt szlovákiai helyeit, s így az 1929-es Vencel-évforduló után (Vencel halálának ideje kapcsán ugyanis a korábbi, 929-es keletkezést, s nem a későbbi, 935-ös évet támogatták), 1933-ban nagyszabású egyházi és világi eseményekkel összekötött ünnepségsorozatot rendeztek Nyitrán Pribina emlékére.¹⁰ Annak ellenére azonban, hogy kizárták Andrej Hlinkát, a Szlovák Néppárt elszakadáspárti vezetőjét a hivatalos eseményekről, a dilemma („Mit kezdjen egymással a két nemzet?”) és az ahhoz kapcsolódó eltérő válaszok továbbra is fennálltak, egészen a 20. század végén bekövetkező – jelenleg utolsó – felvonásig.¹¹ A különböző megoldási kísérletek az „együtt vagy külön” kérdésre a szlovák államiság sorsfordulóihoz vezettek. Mind a két oldal egységes azonban abban, hogy Pribina szerepe és szimbolikus kapcsolata a szláv államisággal elvitathatatlan.

Az egykori dux újkori karrierjét azonban nemcsak szobrok és más műalkotások jelzik, hanem az is, hogy arcképe egy ideig a nemzeti fizetőeszközön szerepelt, s többek közt névadója lett egy nemzeti érdemrendnek is. A mostoha sorsú 9. századi vezér így máig a szlovák műltszemlélet egyik sarokpontja. E folyamat egyben azt is jelzi, hogy a művészetek segítségével (is) az egyes műtárgyak és történelmi emlékek miként váltak a modern nemzeti múlt letéteményeseivé, hogyan és miért épült rájuk egy modern nemzetállam múltképe, s hogyan formálták mindazokat az ismereteket, amelyeket egy nemzet polgárai múltjukról tudni vélnek.

⁸ Fodor 1994, 48.

⁹ Áttekintésükre: Kat. Brno 2014.

¹⁰ Albrecht 2003, 66–68.

¹¹ Lipták 2000, 186–194.

2. A szobrok metamorfózisa

Ovidius híres költeményének egyik hőse Pygmalion, akinek életre kelt alkotása szűzies szerelemmel jutalmazta a vétkes szeretőktől elzárkózó alkotót, s aki nemcsak az alkotás örömeivel megelégedő művészt szimbolizálja, hanem bemutatja a klasszikus időkben készített szobor által megfogalmazott szépségideált is. Az újkori szobrok azonban már nem a szépségükkel vagy más, hasonló bűverejükkel vonták magukra csodálók figyelmét, hanem azzal az ideológiával, amit hirdetni volt hivatásuk.¹² A szűziességüket így elvesztő alkotások, még ha olyan helyen állították is fel azokat, melyeknek az egykoron ott élők hite szerint köze volt a szűzekhez, mint e fejezet példája, a dévényi millenniumi emlékmű – azután, hogy az őket megalkotó szellemiség időszerűtlenné vagy ellenségessé vált, megbecsületlenül hulltak alá.¹³ Így járt – Szlovákiában maradván – Fadrusz János Mária Teréziát mintázó szobra Pozsonyban vagy az ezeréves magyar államiságot hirdetni akaró nyitrai emlékmű.

Utóbbi története jól demonstrálja azt a folyamatot, amikor a nemzetek eszméi és félelmei összezsapnak, és a harc kárvallottjai a gondolatok megtestesítőinek tartott a szobrok. Dévényt joggal nevezte Gabriela Kiliánová a Pierre Nora által vizsgált emlékezettörténeti megközelítés alapján a „*lieu de mémoire*” egyik reprezentatív közép-európai példájának.¹⁴ A Morva és a Duna torkolatánál fekvő – stratégiaiailag is jól védhető – kiszögelés tetején lévő erőd már az őskortól kiemelt fontosságú volt. A kelta boiusokhoz tartozó vidéken megjelenő rómaiak a túlsáron fekvő településsel (a mai

A dévényi várrom napjainkban

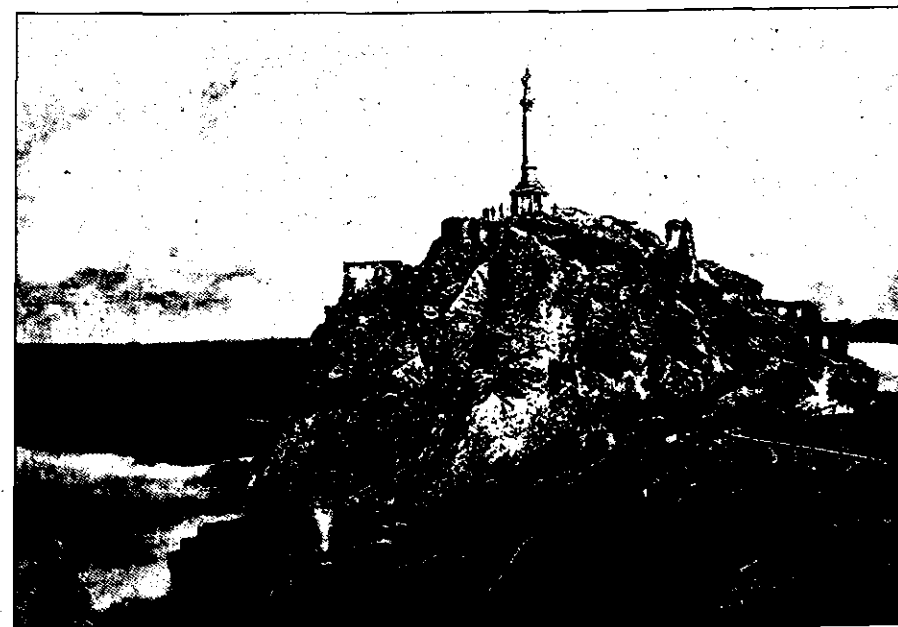

¹² Póty 2003, 22–24.

¹³ Dévény nevét általában a szláv deva ~ szűz kifejezésből szokás magyarázni. Vö.: Kiliánová 2006, 356; Kovács 2010, 42.

¹⁴ Kiliánová 2006.

Hainburggal) együtt Carnuntum vonzásköréhez kapcsolták a területet. A Dévényben talált késő római kori épületmaradványok, köztük az ókeresztény *cella memoriae* típusú épület a Duna túlsárához kötötte e régiót.¹⁵ A közeli Oroszvár határában fekvő katonai tábor (akkori nevén Gerulata) romjai – valamint az úthálózat – a római kultúra hatását jelzik,¹⁶ a pozsonyhidegkúti germán környezetbe épített 3. századi római fürdő és tárgyi emlékegy pedig az itt találkozó kultúrák békés kapcsolatának az emlékei.¹⁷ A Duna két szárára eső erősségek a népvándorlás korától kezdve azonban már nem összekötötték a folyópart mellett élőket, hanem a különállásnak, az elhatárolódásnak a szimbólumaivá váltak. A Duna jobb száráján fekvő Hainburg a középkorban a Babenbergeket, majd a Habsburgok birtokába került, s korai történetét ekkoriban a Nibelung-ének eseményeihez kötötték (úgy vélték, itt lépet házasságra a hun uralkodó Attila és a gót Krimhilda). A túlsáron lévő Dévény vára a Morva Fejedelemség egyik erőssége, majd pedig a Magyar Királyság határvára volt, s mint ilyen – ellentétben Hainburggal – nem csak a különböző mítoszok őrzője, hanem újak helyszíne is lett.

A dévényi emlékmű és a várrom

¹⁵ Dévény régészeti emlékeinek áttekintéséhez: Chropovský 1978, 56–63; Plachá et al. 1990; Polla-Vallašek 1991, 18–36.

¹⁶ Polla-Vallašek 1991, 135–142.

¹⁷ Kolník-Varsik 2012.

A 9. században ez a morva erősség a Fuldai Évkönyvekben Dowin formában szerepelt, míg az itt talált 5–7. századi germán és avar leletek a népvándorlás korábbi hullámaikat jelezték.¹⁸ A morva időszakban kiemelt határerődítmény volt, amit az ásatási eredményeken kívül azok a történeti vélemények is alátámasztani látszanak, melyek szerint itt sáncolta el magát a második Mojmirida uralkodó, Rastislav, a keleti frank császár, Német Lajos ellen vívott háborúja alkalmával.¹⁹

Az erősség a magyar honfoglalást követően az új népcsoport kezére került: erről tanúskodik a 10. században nyitott és a 12. századig használt temető. A helység ezután határvár volt, később pedig – mint megannyi, a Magyar Királyság szélén elhelyezkedő erősség – többször gazdát cserélt, míg végül Napóleon katonái 1809-ben végleg el nem pusztították.²⁰

Az újkorban itt megtelepültek kevésbé éltek együtt a vár néha zajos, de a 18. századra már inkább lecsendesült múltjával. Az osztrák oldalról érkező és itt otthont találó német családok (ők még nem sejtették, hogy jelenlétük, amely ekkoriban újra összekötötte a folyó két oldalát, később ürügyet ad majd egy diktátornak, hogy rájuk hivatkozva csatolja saját birodalmához a térséget) serény lakói voltak a folyamatosan fejlődő településnek. Dévény ekkori prosperitása összefüggött azzal, hogy közel esett a két központnak számító városhoz: Pozsonyhoz és Bécshez, valamint azzal is, hogy miután újra összekötötte a folyó két partját, fellendült a kereskedelem. A 19. század végén az itt lakó négy nemzet közül (a horvátokat kivéve) három a magáénak vallotta a település múltját is. Miközben a szlovákok Ján Kollár és Ján Hollý nyomán a szlovák nemzeti tudat egyik pilléréként tekintettek az erősségre, és így került be a romantikus szlovák nemzeti identitásképpbe, addig a magyarok számára e hely továbbra is az országuk határát jelképezte, a német anyanyelvűeknek pedig a település és a vár kapcsán Dévény a törökök megfutamításának a színhelye volt. Azoknak, akiket a fentebbi történeti vonatkozások kevésbé ragadtak meg, a helyi gasztronómiai értékek, a ribizlibor és a máig fennmaradó sörfőzde áldásai juthattak eszükbe.

Ján Kollár *Szláva leánya* című versében úgy szerepel ez a hely, mint a szláv erő és egyenlenség színhelye. Ján Hollý már a morva idők emlékeként írt róla a nagy nemzeti eposzában (*Szvatopluk* – 1833), ahol ez az események központi helyszíne: itt válik Szvatopluk a morvák uralkodójává, amikor átáll a frankok oldaláról a népe mellé.²¹ A szlovák nemzeti zarándoklatok a romantika idején, az 1830-as években kezdődtek, amikor

A dévényi emlékmű

¹⁸ Plachá-Hlavicová 1996; Štefanovičová 2000.

¹⁹ Szőke 1994, 467.

²⁰ Engel-Feld 1994; Kiliánová 2002.

²¹ Danczi 1942; idem 1943. Hollý munkásságára újabban: Käfer 2009.

„Sláva ifjú harcosai” a romok közt élték meg összetartozásuk felemelő voltát (annak ellenére, hogy az első kirándulás kis híján kocsmai verekedéssel záródott).²² A kortárs magyar emlékezetben kisebb jelentőséggel bírt a hely: úgy tekintettek rá, mint Magyarország nyugati kapujára (*porta Hungarica*), és egyre inkább elemévé vált a magyar közgondolkodásnak, amit talán legjobban Ady híres sorai mutatnak. A millenniumi ünnepségek jegyében 1896 novemberében itt helyezték el Jankovits Gyula szobrát, a vár egyik tornyának a helyén. A gazdag díszítésű, 21 méter magas korinthuszi oszlopon Ausztria irányába néző hadfi egykorú értelmezését jól illusztrálják a millenniumi emlékünnepek és a hét országos emlékmű felállításával megbízott, kurucos szellemű Thaly Kálmán sorai: „Tudniillik az Árpád-kori vitéz a bal kezét egy pajzsra támasztja, amely pajzson Magyarország címere van ábrázolva, hogy így a Dévényhez gőzhajón érkező idegen utas mindjárt lássa Bécsből jövet e feltűnő helyen álló szoborról, hogy itt a határ, ez már »Hongrie«, nem »Autriche«, mert fájdalom, a kettőt nagyon összetévesztik még a külföldön és többnyire csak emezt ismerik, mint államot. A vitéz jobb kezébe (Ausztria felé fordulva) én a leeresztett görbe magyar kardot azért javaslám, hogy e kard a leeresztve

1927-es fénykép a dévényi emlékmű helyéről

²² Kiliánová 2006, 357–358.

tartással jelképezze az ország meghódításának a befejezését. Fölemelt, vágó kardot, úgymint például a Jellasics szobrát Zágrábban, mely Magyarország felé vág, azért nem javasoltam, mert kerülni akarám Ausztriának ezzel mintegy provokálását. Ugyanis ha a dévényi magyar vitéz kardja arra, Bécs felé suhintana: oda-által mindjárt jajgattak volna az osztrákok, hogy ez az emlék reájok nézve bántó, kihívó jellegű stb. A leeresztett kard ellenben azt jelenti: Itt a határ, a honfoglalás itt volt befejezve; azonban egyúttal jelzi azt is, hogy: Eddig német, és ne tovább, mert én ezt a kardot akármikor fölemelhetem, s akkor majd föl is emelem hazám védelmére! Tiszteld a magyar állam területi épségét!”²³

Az avatást követően „Árpád vitézének szobrából” „Árpád szobra” lett; s ezzel megkezdődött az addig a magyar nemzeti tudatban csak periférián számon tartott emlékhely felmagasztalása. Az emlékmű azonban nemcsak a harsány kurucos fenyegetőzéssel viszonylag hamar megbékélő osztrákokat zavarta, hanem a szlovákoknak is sérelmes volt. Utóbbi közösség romantikusai korábbi nemzeti zarándoklatuk színhelyét és a morva-szlovák kontinuitást megcsúfoló jelképnek tartották a szobrot. A legyőzött morva romok felett magasodó magyar felsőbbrendűség allegóriájaként tekintettek a kardos vitézre. A szlovák értelmezés maga után vont azokat az eseményeket, melyek a csehszlovák állam létrejöttét követően történtek. Az új állam megalakulása után sok helyen lerombolták azokat az emlékeket, melyek a korábbi időszak „háromszáz éves rabságára” emlékeztették a szlovákokat.²⁴ Érdekes, hogy a dévényi emlékmű először mégis „csak” feledésbe merült; elpusztítására később került sor. A szobor először „hatalmas bronzkardját vesztette el, aminek azonban egészen apolitikus oka volt: a fémhulladékot már abban az időben is gyűjtötték” – és már akkor sem csak a hulladékot tekintették a gyűjtők hulladéknak.²⁵ Az emlékmű megsemmisítésére a területi változásokat szentesítő békeszerződést követően került sor, közvetlenül azután, hogy Budapesten az akkori Szabadság téren hatalmas felvonulással egybekötve leleplezték az elszakított országrészek szobormásolataiból álló kiállítást. Minden bizonnyal ezt sokan provokációnak tekintették „Slovenskóban”, így napokra rá először „csak két suhanc” próbálta meg felrobbantani a dévényi emlékművet – ekkor még sikertelenül –, majd a rákövetkező nap a rombolás már sikerrel járt, a szobor égbe magasodó tartóoszlopa szét-tört, az egykoron Bécsre fenyegető harcos darabjai pedig a Morva partjára zuhantak, megsértve az emlékmű talapzatául szolgáló bástya maradványait. A német nyelvű liberális pozsonyi napilap szerint a rombolást

²³ Thaly 1898, 20–21.

²⁴ Lipták 2000, 254.

²⁵ Ibidem 256–257.

a hadsereg végezte, az állítás ellen azonban a helyi gyalogoshadosztály parancsnoka tiltakozott – mert egy ilyen tette, évekkel a forradalmak és a politikai átrendeződés után, a gentleman szokásrend szerint működő (vagy azt a morált látszólag fenntartó) korban nem volt miért büszkének lenni.²⁶

A rombolás körüli vihar csak lassan ült el, az eseményekről beszámoló magyar és német nyelvű újságok egyaránt elítélték azt, s hosszú időn keresztül úgy jelentek meg a várról készített magyarországi képeslapok, hogy jelölték az egykori emlékmű helyét. A pusztítást a korabeli rendőrségi jelentés szerint a helyi szlovákság „megelégedéssel fogadta”, míg a magyar és a német nyelvű polgárság, valamint a szomszédos országok fórumai egyaránt tiltakoztak. Az egymásnak feszülő indulatok közepette azonban feltűnt egy-egy józan hang is, így például Ján Hofmané, aki a műemlékvédelem oldaláról már ekkor elítélte a szoborrombolásokat.

A szobrok – elsősorban a köztéri alkotások – a 19. században tényleg metamorfózison estek át. Korábban az isteni felsőbbrendűséget hirdették és az olyan magasztos eszméket, mint a szépség, a szerelem, az emberi létről és a világról alkotott felfogás. Ezen ősi szobrok általános jelképei még ha idővel elpusztultak vagy porba hullottak – de újra felfedezve későbbi korokban is a művészet erejével kötötték össze a különböző közösségeket. A modernitás felé haladva az emlékezet ezen köztéri gyűjtőpontjainak egy része azonban átváltozott, és már nem a pygmalioni szépség kelt új életre általuk, hanem az adott közösség kiválasztott voltát hangsúlyozva elkezdtek hirdetni a nemzeti nagyság fontosságát. Ez a fajta reprezentáció a kapitalizmus versenyszemléletéhez alkalmazkodva versenyre kelt a többi nemzettel, saját elsőbbségét hirdetve. Ezen mementók (mint például a Vercingetorix-emlékmű Alesiában, Arminius szobra a teutoburgi erdőnél vagy Jellasics szobra Zágrábban) egyben a különállás harcos szimbólumai lettek, gyakran győztesekre és legyőzöttekre osztva adott közösségeket; s így már nem összekötöttek, hanem a szembefordulás, az egymás iránti ellenérzések jelképeivé formálódtak.²⁷ Megosztó szerepüket azonban nemcsak felállításuk, hanem pusztulásuk során is továbbörökítették, mivel romlásukat egyesek győzelemként ünnepelték, mások pedig „a szívükben nem csituló haragtól megsebzetten” kísérték nyomon.

Kivételt inkább csak olyan emlékek jelentettek, mint a pozsonyi régi városháza udvarára költöztetett, Stróbl Alajos által készített Rómer Flóris-szobor. A város neves szülötte, aki a honfoglaló magyarság és

a Kárpát-medencében előkerült korai szláv emlékek megmentését hasonló ügyszeretettel pártfogolta, tevékenyen segítve az akkoriban megalakuló régészeti egyletek működését. Az egykori katolikus főpap mellszobra alatt a pogány ősi múlra utaló, lókoponyákkal díszített talapzat; valamint a tabula ansatába foglalt név egyaránt utal a pozsonyi születésű tudós széleskörű munkásságára. A historikus kompozíció Rómer Flóris munkásságát jelképezi, és megjeleníti azt a gazdag és páratlan történelmi múltat, amely fontos kötelékként kapcsolja össze az eltelt évezredek folyamán itt élt és élő népeket.

Stróbl Alajos által készített szobor
Rómer Flórisról Pozsonyban

3. Szvatopluk pajzsa

Pozsony egyik, felállítása óta sokat vitatott emlékműve az egykori barokk várudvaron lévő Szvatopluk-szobor. A szlovák szocialista realizmus emblematisztikus szobrászművésze által készített alkotás a kortárs politika viharaiig vezet. A 7,8 méter magas bronzszobor felállítása, majd tervezett elköltöztetése körül évekig huzakodtak a szlovák közélet szereplői. A szobor – ugyanúgy, mint alkotója – továbbra is vitatott maradt. Az alkotás végül – bizonyos változtatások után – a helyén maradt, kirántott karddal köszöntve az oda látogatókat vagy éppen az ott dolgozókat. A bronzöntvény talán legtöbbet kritizált részlete a morva király pajzsán lévő kettős kereszt ábrázolása volt. Ján Kulich (figyelmetlenségből vagy célzatosan?) ugyanis olyan keresztet formázott meg, amilyen a Hlinka-gárda alakulatainak címerében volt. Amíg Jozef Tiso hívei a kettős keresztet a korabeli szélsőséges nemzeti ideológiák eszmerendszeréhez kapcsolódóan kívántak egy „sajátosan szlovák” jelképet fabrikálni (ugyan-

²⁶ Johnson 2007, 26.

²⁷ Brather 2000.

úgy, mint a nyilaskereszttel magyarországi eszmetársaik), addig Ján Kulich minden bizonnyal inkább a szlovákság keresztény kötődését szerette volna szimbolizálni. Véleményét erősíthette a szobor avatásával egy időben kiadott kortárs történelmi munka is, ahol Szvatopluk olyan európai szintű keresztény uralkodóként jelenik meg, akinek a politikai súlyát jelezte, hogy komoly levelezést folytatott a római pápával.²⁸

Mielőtt azonban a morvák kereszténységére kitérnénk, érdemes összefoglalni, ki volt Szvatopluk, s mit tudunk személyéről, kereszténységéről.

Szvatopluk – vagy ahogy a források hívják, Zuentibald – Mojmirida herceggént tűnt fel a morva történelemben, amikor 869-ben a frank évkönyvek kiemelik, hogy a frank uralkodó őt, vagyis Rastislav unokaöccsét (*nepos Rastizi*) segítette a nagybátyja ellenében. A morva fejedelemjelölt az uralomra kerülése előtt Rastislav korábbi városában (*urbs antiqua Rastizi*), székel, s amint azt a Metód által az egyháztartományába magával hozott és a legendájában idézett pápai bulla jelzi, már a királyi cím elnyerése előtt fontos pozíciót töltött be Moráviában. Zuentibald kalandos úton vált egyeduralkodóvá, ami megihlette a romantikus Ján Hollýt is. Tizenkét énekből álló, hexameterekben írt eposza hőseként szerepeltetve őt teremtette meg a morva uralkodó újkori kultuszát. Szvatopluk az eposz kiadását követően a szlovák függetlenség jelképe lett. Igaz, a megismert történelmi kép nem annyira letisztult és idealizált, mint a 19. századi történelmi tabló. Az azonban tény, hogy az unokaöccse meggyilkolását előkészítő Rastislav elfogásában segítséget nyújtott a frankoknak Zuentibald is, így nagybátyja száműzetése (és későbbi megvakíttatása) nyomán már nem veszélyeztette semmi a Mojmirida klán új vezetőjének uralmát. Karlmann, majd Arnulf

Szvatopluk szobra az eredeti, kettőskeresztes címerrel

keleti franki uralkodók főségét elismerve majdnem negyedszázadig uralkodott a morvák felett. Kormányzása alatt a morva fejedelemség elérte legnagyobb kiterjedését: a cseh területek és a Visztula környéki lengyel vidék egy részét is ellenőrzése alatt tartotta. Zuentibald és a frankok kapcsolata azonban nem maradt örökké békés: Morávia korábbi frank kormányzóinak utódai Arnulf támogatásával ellene fordultak, s ez újabb harcokhoz vezetett. A morva fejedelem célja – elődeihez hasonlóan – a függetlenség elérése volt, ezért is támogatta – nagybátyjához hasonlóan – a keresztény missziók munkáját. A frank forrásokban – hasonlóan a Metód életrajzában leírtakhoz – nem tartották jó kereszténynek Zuentibaldot és udvarát. Az uralkodása alatt azonban már nemcsak a morva előkelők (*principes*), hanem a köznép jelentős része is keresztény lett. Az állami függetlenség azonban ekkoriban összefüggött az egyházi függetlenséggel is, s ez volt az a gyakorlati ok, ami miatt a morva uralkodók támogatták Metód missziós tevékenységét.²⁹ E tekintetben a pajzson lévő keresztábrázolás érthető, habár a fentebb említett szlovák történelmi vélemény továbbra is elfogult és túlzóan egyoldalú. De miért éppen kettős kereszt van azon a pajzson?

A pozsonyi Szvatopluk-szobor kettőskeresztes pajzsa

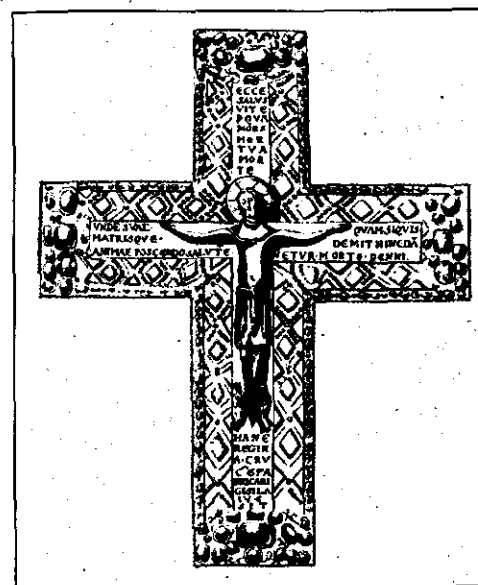
A kettős kereszt egyaránt megtalálható a magyar és a szlovák címerben, szimbolikáját tekintve hosszú jelképes hadakozás ütközőpontja a két nemzet között. A szlovák elképzelések az 1848-as eseményekre mentek vissza, akkor a Szlovák Nemzeti Tanács az ezüstsínnű kettős keresztet használta címerként.³⁰ Az 1860-as években az újraéledő nemzeti mozga-

²⁸ Kučera 2010, 159.

²⁹ Váczi 1938, 233.

³⁰ Krekovičová 2002.

lom tagjai a szlovák nemzeti memorandum megfogalmazásakor a császár által kibocsátott októberi diplomában kilátásba helyezett széleskörű autonómiában reménykedtek.³¹ Az ekkor szerveződő nemzeti egyesület, a Matica Slovenská az 1848-as előzmények ürügyén szintén a kettős keresztet választotta címeréül. Utóbbi választásban a kezdeményező Štefan Moyzes besztercebányai püspök által propagált szláv apostolok kultuszán túl az is közrejátszhatott, hogy így a magyar közjogi gondolkodáshoz is kapcsolódtak. Utóbbi azért érezhették szükségesnek az egyesület alapítói, mert így az esetleges (szeparatizmussal érvelő) magyar politikai vádakkal szemben védhetővé vált a jelkép azzal, hogy akár az összetartozást is szimbolizálhatta. A kettős kereszt magyarázatára a szlovák „nemzetébresztő” történetírók részéről ezt követően viszonylag hamar megszületett a nemzeti olvasat, amely később számos újabb érveléssel kiegészülve a Moráviától a korabeli szlávságig meglévő folytonosságot hirdette. A történeti alapot a Matica titkáráként tevékenykedő kapucinus szerzetes, František Vítázoslav Sasínek munkája, majd pedig Peter Keller-Hostinský 1867-ben megjelent értekezése nyújtotta.³² Munkáik révén meggyökeresedett az elképzelés, hogy a szimbólum Cirill és Metód térítése nyomán a Morva Fejedelemség időszakától kezdve a szlovákok nemzeti szimbóluma. Az elképzelés kiterjedt a címer alatt elhelyezkedő hármashalomra is, azt a Tatra – Fáttra – Mátra hegységek hármásával magyarázva. Utóbb pedig általánosan elterjedt az a nézet is, hogy a magyar címer valójában a morvától „örökölte” meg a hármashalmot és a kettős keresztet is, összekapcsolva azt a morva „utódállamiság” (és egyfajta szlovák államiság) meglétének bizonyítékával, ami az Árpád-kori dukátust, majd Csák Máté uralmát jelentette volna. A 19. századi nemzeti törekvések múltba vetítésével érvelő szlovák szemléletet a magyar és a cseh történetírás is részletesen tárgyalta, „jámbor vágyak” közé sorolva a fentebbi magyarázatokat.³³ A kettős kereszt morva meglétét igazoló ikonográfiai bizonyíték máig nem ismert. A morvákhoz hasonlóan az Árpád-kor korai időszakából a magyaroknál sem adatolható a kettős kereszt használata. Szent István és utódai érméin egyaránt a latin kereszt figyelhető meg.³⁴ Latin kereszt található az első magyar királyi pár reprezentatív ajándékán, a Szent István és Gizella által készíttetett liturgikus ruhán, a fehérvári Boldogasszony-bazilika egykori, keleti selyemből készített harang alakú *casuláján* is.³⁵ Latin kereszt a ma Bajor-

A Gizella-kereszt ábrázolása
a Pray-kódexben

korábbi kettőskeresztek azonban csak a 12. századból ismertek a Magyar Királyságból.³⁶

A szimbólum a 9–10. században a bizánci területeken volt általános, ahol a talapzatra állított kettős kereszt a Szent Ilona (Helena) által megtalált jeruzsálemi Szent Kereszt ereklyét (Crux Vera) jelképezte. Ennek felső szára a Krisztus feje fölé szögezett *titulus* sematikus ábrázolása. Megjelenése Nyugat-Európában (VII. Benedek ezüstdénárán vagy Ludolf magdeburgi érsek pénzén) azonban jelzi, hogy a jelkép nem volt ismeretlen a 10–12. században a nyugati területeken. A bizánci hatalom feletti isteni áldást jelképező szimbólum csak a Komnénoszok udvarában nevelkedő későbbi magyar uralkodók, III. Béla hazatérését és ura-

országban őrzött – a magyar királyi udvar megrendelésére készült – úgynevezett Gizella-kereszt is, mely az első magyar királyné anyjának, burgundi Gizellának regensburgi sírjához készült.³⁶ A felsorolt példák azt mutatják, hogy a magyar királyi szimbolikában ekkor még nem volt jelen a kettős kereszt. A bizánci háttérű kettős kereszt relíviák azonban már ekkor sem lehettek ismeretlenek a Kárpát-medencében: erre utalnak azok a források, melyek egy II. Bazileosz császár által adományozott keresztrelíviáról tesznek említést, amire a későbbi Árpád-házi uralkodók is tisztelettel tekintettek.³⁷ A leg-

12. századi ereklyetartó
mellkereszt

³¹ Albrecht 2003, 29.

³² Kumorovitz 1941.

³³ Ivánfi 1869; Kumorovitz 1941.

³⁴ Huszár 1979, 31–38; Kovács 1997.

³⁵ Szilárdfy 1996; Tóth 2000.

³⁶ Kovács 1998; Trogmayer-Visy 2000.

³⁷ Szilárdfy 1996, 67–68.

³⁸ Kovács 1978, 44, 46.

lomra jutását követően került át a magyar uralmi szimbolikába, és a 12. századtól egyre általánosabb jelképpé vált.³⁹

A korai Magyar Királyságban tehát a Szent Kereszt kultusza kevésbé volt szervesült része a magyar uralkodók hatalmi reprezentációjának (a székesfehérvári *casulán* az egyes alakok kezében tartott *globuson* vagy *pyxisen* jelenik meg a latin kereszt). Amint arra Gerics József és Ladányi Erzsébet, majd Kovács László és Marosi Ernő kutatásai is utaltak, az István kezében feltűnő lándzsajelvény, amely a korabeli közép-európai királyságok akkoriban általános uralmi jelvénye volt, kifejezhette a király uralkodásának isteni megerősítését. A kereszttel ellentétben ez a jelkép megjelent a korai pénzekben is,⁴⁰ és nemcsak Magyarországon, hanem a III. Ottó idejében készült, Aachenben őrzött Liuthar-evangeliárum egyik képén is fennmaradt.⁴¹ Használatának hátterében az Ottó-kori *renovatio imperii* gondolat húzódott meg. Azonban mivel az erekyelándzsajelképét az Ottókat követő Száli-dinasztia időszakában egyre inkább a császári kegyből kapott investitúrával (ezáltal pedig az adományozott vazallusi függésével) hozták kapcsolatba, e jelkép kikerült az uralmi szimbolikából.⁴² Visszatérve a kettős kereszt ábrázolásához: látható, hogy olyan jellegű folyamatossága, mint amit a romantikus szlovák kutatás elképzelt, sem a morva, sem a magyar emléktárgyak alapján nem adatolható.

A hármashalom magyarázatát szintén Kumorovitz L. Bernát fejtette ki legrészletesebben a magyar kutatásban. Véleménye szerint e szimbólum korai formája a kettős keresztet kapcsolódik, a keresztet ugyanis gyakran egy talapzathoz kötve ábrázolták. Talapzatként a magyar heraldikában először a koronát használták, majd feltűntek a geometrikus és a félkörívű talapzatok is. Maga a hármashalm (vagy lóhereív ~ Kleeblattbogen, ahogy a heraldikában nevezik) a gótikus mérművek gyakori eleme, s mint ilyen a 13. századi heraldikában számos helyen feltűnt (a Magyar Királyságban először II. András érmein), majd az alakzat Európa-szerte megjelent a sírköveken (helyenként talán az egykori Golgotára is utalva). A hármashalom e gótikus „divat” hozományaként végül az Anjou-időszakban vált általánossá a magyar uralkodói címerhasználatban. Az alakzatnak azonban ekkoriban még nem volt széles értelemben vett általános tartalma, amit jól jelképez az is, hogy a késő középkori munkák mint „hármashalmot” vagy mint „zöld halmot” említik, minden azonosítás nélkül. Először egy portugál jezsuita szerzetes, António Macedo azonosította a három halmot a Tátrával, Fátrával és a Mátrával; később

Koller József, Timon Sámuel, majd pedig a szélesebb kortárs heraldikai irodalom általánosan elfogadta ezt az értelmezést, s ezt a feltételezést vette alapul a későbbi szlovák nemzeti magyarázat is.⁴³

Az előbbi hosszas fejtegetések talán jól bizonyíthatják, hogy a magyar címer egyes elemei nem hirtelen, egyik pillanatról a másikra alakultak ki, jelentek meg a magyar állami szimbolikában, hanem lassan, évszázadok során formálódott ki ma ismert formájuk. Mindebből adódóan nem támasztható alá az sem, hogy a Morva Fejedelemség idején ezen szimbólumok bármelyike jelen lett volna az állam szimbólumrendszerében. A morvák pénzt nem vertek, címerek, hatalmi jelvények nem maradtak fenn egy morva uralkodótól sem, így ottani meglétüket nem lehet kimutatni. Az a feltételezés sem állja meg a helyét, hogy (egy vélt folyamatosságra hivatkozva) ezek az elemek az Árpád-házi szimbólumok alapján visszavezethetők lennének egy korábbi időszakra; az Árpádok által használt szimbólumok és uralmi jelvények jól dokumentálhatóak, azokról számos és sokrétű forrás maradt fenn, s így jól látható ezen elemek viszonylag kései, 12–13. századi feltűnése, majd fejlődése. Ján Kulich lovaszobráról azonban (részben a kormányzat számára kényelmetlen Szlovák Testvériség által rendezett felvonulások miatt) időlegesen eltűnt a kettős kereszt, s azt egy „pajzsdudor” takarja el, így téve „interaktív” az alkotást.

A Svatopluk-szobor a kettőskeresztes címerű pajzs átalakítása után

³⁹ Székely 1989.

⁴⁰ Gerics – Ladányi 1991; Kovács 1997, 57.

⁴¹ Fried 2001.

⁴² Marosi 2002, 28.

⁴³ Kumorovitz 1934; Bertényi 1983, 78–80.

4. Cirill és Metód attribútumai

„Elküldtük hát hozzád azt, akinek az Úr megjelentette a mondott betűket, e tiszteletre méltó, igazhívó és nagyon tudós Filozófust. Ím fogadd el e minden aranyból és ezüstből, drágakőből és mulandó javakból becsesebb ajándékot”.⁴⁴ Konstantin (halála előtt felvett szerzetesi nevén Cirill) pannóniai legendájában e szavakkal ajánlotta III. Mihály császár Rastislav morva uralkodó figyelmébe a misszió idején 36 éves szerzetest. Ő testvérével érkezett Bizánctól a morvákhoz, hogy segítse a fiatal állam vezetőjének azon törekvését, hogy szuverenitását önálló egyház kialakításával megerősítve szakítson a frankoktól való függéssel.⁴⁵

A szerzetesek Bizánc „ajándékaként” 863-ban érkeztek meg Rastislav udvarába, minden bizonnyal egy nagyobb küldöttség tagjaiként. A testvérpár moráviai tevékenysége alapvetően változtatta meg a szláv kultúrát, elég csak az általuk megalkotott új – később glagolitanak nevezett – írásrendszer megteremtését és az egyházi szláv liturgia kialakítását kiemelni, melyek

a szláv vallásosság alapjaivá váltak. Munkásságuk kulturális jelentősége máig vitathatatlan.⁴⁶

A „szláv apostolok” moráviai megérkezését és tevékenységét számos alkotás ábrázolja. A nyitrai vár előtt található szobor Ľudmila Cvenegrošová alkotása, és ma a város egyik jelképe. A szobor ikonikus szerepét jelzi, hogy pár évvel a leleplezése után epoxigyán-

Cirill és Metód szobra a nyitrai várban

Cirill és Metód ábrázolása egy 19. századi festményen

⁴⁴ Pannóniai legendák 62.

⁴⁵ Betti 2014, 83.

⁴⁶ H. Tóth 2003.

A korpusszal díszített könyv és a pyxis
Ľudmila Cvenegrošová szobrán

és legjelentősebb 9. századi lelőhelyén formálódó emlékparkban is megtalálható a bronzszobor nyitrai kisebb másolata (szintén Ľudmila Cvenegrošová műhelyéből). A szobrászművész alkotásai a kortárs szlovák képzőművészet kiemelkedő, sok helyen fellelhető reprezentánsai (a Szlovák Nemzeti Bank előtt, Alexander Dubček büsztje vagy Rastislav szobra Dévényben). A művésznő sokrétűségét mutatják kisplasztikái, kerámia alkotásai és medalionjai is.⁴⁷

Az említett szobor, eltérően a barokkos vagy minimalista Cirill és Metód-emlékművektől, historizáló formában az egykori történelmi hitelesség felélesztésére törekszik. Az alkotás minden bizonnyal azt a jelenetet ábrázolja, amikor a szlávok apostolai megjelentek a morva udvarban. A fiatalabb testvér Konstantin – vagy amint a legendák nevezik, a Filozófus – áll az előtérben, jobb kezével áldást oszt, baljában pedig egy korpusszal díszített könyvet tart. Mögötte áll több mint 10 évvel idősebb bátyja, Metód, aki elefántcsont pyxist tart a bal kezében.

A könyv minden bizonnyal egy Szentírás, ami egyszerre utal a szláv apostolok írásalkotói és fordítói tevékenységére, a pyxis pedig Bizánctól jelképezi. A könyvön lévő korpusz és az

A korpusszal díszített könyv
a szobron

⁴⁷ Kolník-Kolníková-Vladár 2010.

elefántcsont doboz konkrét tárgyi emlékekre vezethetők vissza, és érdekes kapcsolatokra világíthatnak rá.

A szobron ábrázolt könyv fedőlapján a korabeli szentírások hagyományát követve díszítés látható: egy Krisztus-ábrázolás. A Megváltó kerek arcán szakáll, testét *colobium* fedi, aminek a szélén lévő ferde rovátkolás az egykori ruha szegélyét jelzi. A jelenet egyértelműen nem az áldást osztó vagy imádkozó Krisztust, hanem a keresztre feszítés jelenetét ábrázolja. Erre utalnak a széttárt tenyerek esetében jelzett szögek nyoma is. A keresztt egy konkrét tárgyat vett alapul. A lelőhely a mai Csehország területén fekvő Mikulčice. Több mértékadó szakember véleménye szerint ez volt az egykori Morávia egyik legkiemelkedőbb települése, és ez lehetett

a Mojmiridák uralmi központja is.⁴⁸ A lelőhelyen az erődítésen belül került elő a nyitrai szobron látható keresztábrázolás forrása. Az ezüst mellkereszt 4,1 cm magas volt és a bazilikától délre, egy konkrét objektumhoz nem köthető feltárási rétegben feküdt. A kutatók feltételezték, hogy eredetileg egy sírhoz tartozhatott, amit valamikor még a morva temetkezések idején bolygattak meg.⁴⁹ Az emléket részletesen elemző munkák ugyan több esetben is hangsúlyozták, hogy az ábrázolás számos eleme (a *colobium* kialakítása és mintája, a korpusz ábrázolásmódja) keleti-bizánci hatásokkal is kapcsolatba hozható, ám Krisztus fejének maszkyszerű ábrázolása és arcvonásai az ír-skót lelkiségből táplálkozó angolszász

A Mikulčice lelőhelyről származó ezüst mellkereszt

térítés kulturális hatásaként értékelhetőek. Ezek a vizsgálatok végül egyértelműen a tárgy nyugati jellegzetességeit helyezték előtérbe, mivel a tárgyon megfigyelhető bizánci vonatkozások lényegesen általánosabbak voltak és azok a kortárs nyugati emlékeken is megjelentek.⁵⁰ A nyugati kapcsolat mellett szól az is, hogy a Mikulčicen talált kereszt legközelebbi

⁴⁸ Schulze-Dörrlamm 1995; Poláček 1996.

⁴⁹ Klanica 1995, 212; Poláček 2000.

⁵⁰ Schulze-Dörrlamm 2003.

formai párhuzama a mainzi klarissza kolostorból ismert.⁵¹ Ha a kereszt nyugati típus, akkor viszont kérdés, hogy miért ez került Konstantin szobrára. A művész talán azt a történeti álláspontot akarta ezzel jelezni, hogy Konstantin és Metód moráviai missziója alatt a helyi latin rítusú hagyományt is felhasználta a térítés és a tanítás során?⁵² Esetleg arra a későbbi pápai döntésre akart utalni a szobor készítője, amikor II. Adorján engedélyezte a szláv nyelvű liturgiát?⁵³

A díszített pyxis a szobron

Még érdekesebb a pyxis, amelynek az eredetije 1974 áprilisában töredékesen került elő a Nyitrától keletre 30 kilométerre található Feketekelecsényben (szlovák nevén: Čierne Kľačany).⁵⁴ A vízvezetékásás során talált neolit, bronz- és középkori régészeti leletek a mai településtől mintegy 500 méterre, a Malom-dűlőben voltak. A csonttégely maradványai egy bolygatott emberi váz mellett feküdtek. A lelet környezetében még egy kisebb edény maradványát és további kerámiatöredékeket találtak. A sír bolygatott volta, valamint az, hogy annak közelében további bolygatott csontmaradványok és őskori kerámiatöredékek kerültek elő, arra utal, hogy nem egy jól elkülöníthető intakt rétegből származik a kiemelkedő lelet.⁵⁵ Mindez eleve bizonytalanná teszi a tárgy keltezését. Mi támasztja alá, hogy az a 9. századhoz kapcsoló-

⁵¹ Poulik 1975, 124; Klanica 1995, 214; Poláček 2000.

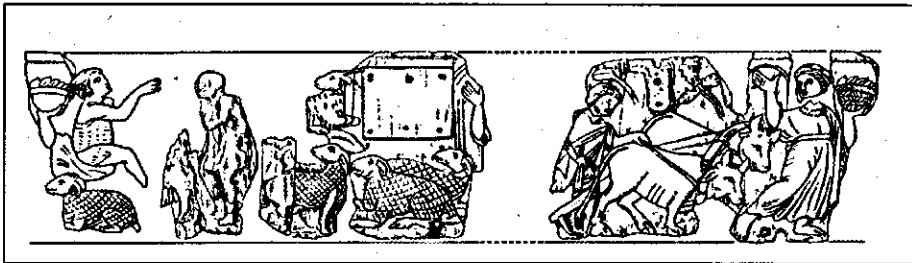
⁵² H. Tóth 2003, 100–101.

⁵³ Grünbart 2013, 355.

⁵⁴ Dvořák 2004, 138.

⁵⁵ Az előkerülés körülményeiről lásd: Veliačik 1975; Kolník-Veliačik 1983, 17.

dik? A szlovák kutatók szerint a tárgy a stílusa alapján biztosan késő antik elefántcsont ládika. A hasonló emlékek 8–9. századi divatjából adódóan és a kelecsényi lelet közelében talált kerámiatöredékek feltételezett 9. századi keltezése alapján határozták meg a tárgy földbe kerülésének idejét, a bolygatott sír egy mellékletének tartva azt.⁵⁶ A területen talált további leleteket a kora középkorra keltezte a feltáró, és – a rövid leírás alapján – azok a morva időszak előtti emlékek lehettek.⁵⁷

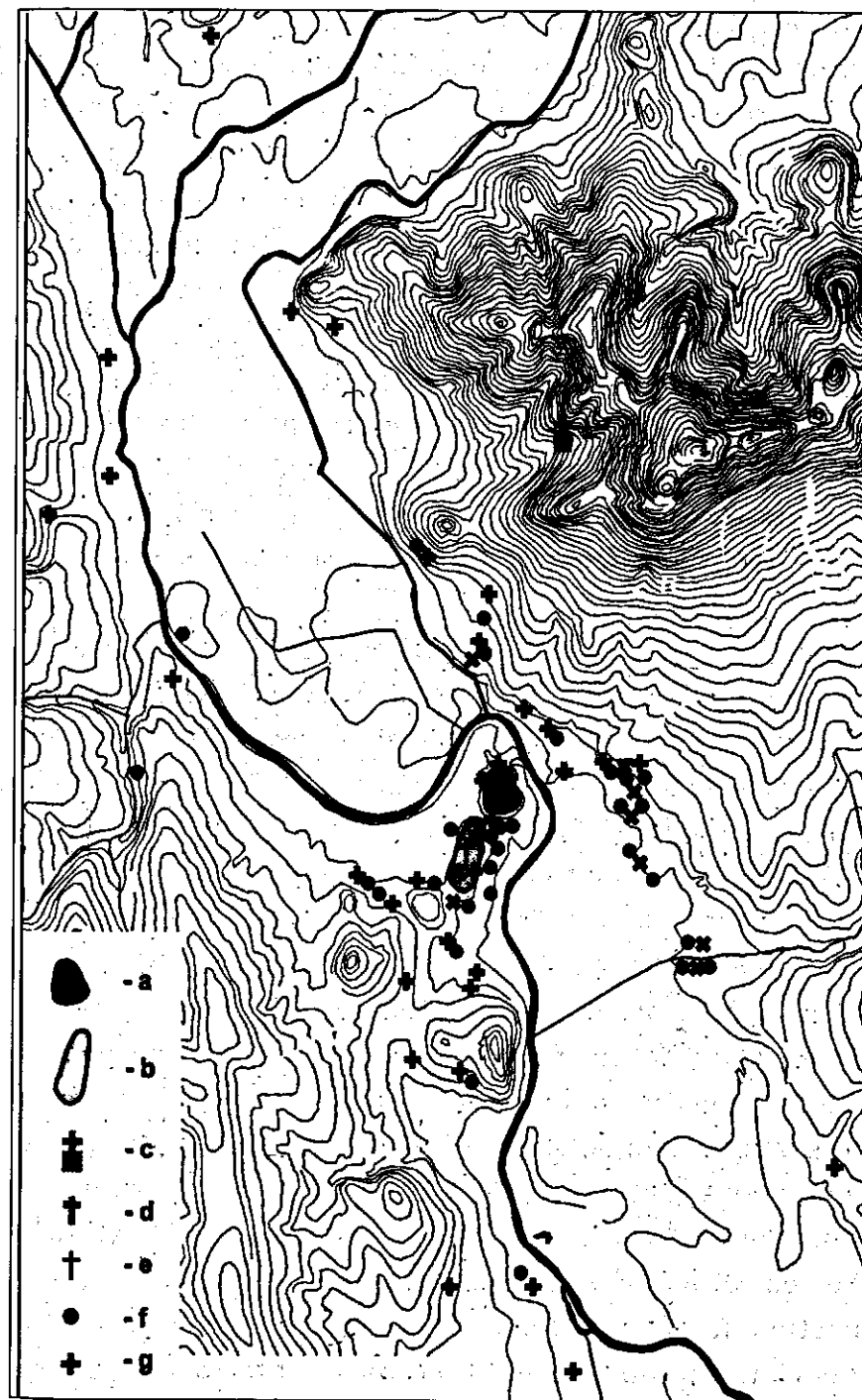

A Feketekelecsényben (Čierne Kľačany, Szlovákia) előkerült pyxis díszítésének rajza

A pyxis vizsgálatára és morva háttérre vonatkozóan részletes elemzés készült. A tanulmány szerint e tárgy típus reneszánsza a 8–11. századra esett Európában, ezért a 3–4. századi párhuzamokkal rendelkező tárgy – amit vagy a 4. század elején, vagy a 6. század közepén készítettek – a Morva Fejedelemség időszakában kerülhetett e területre. A feltételezések szerint a tárgy a Morva Fejedelemség és Bizánc kapcsolatfelvételének, a thesszalonikéi testvérpár térítő útjának az emléke. Az elképzelések alapján a díszes antik fedeles edényke tömjéntartó vagy oltáriszentség-tartó lehetett, azonban az sem zárható ki, hogy ereklyetartóként használták. A pyxist a szerzők Nyitrához kötötték, azonosnak tartva a morva kori és a jelenlegi Nyitra földrajzi lokalizációját, és szerintük ez az emlék is azt támasztja alá, hogy a forrásokból ismert település a 9. században fontos szereppel bírt.

⁵⁶ Kolník–Velačik 1983, 18–19.

⁵⁷ Veliačik 1975, 109. Az általa említett leletek az úgynevezett földvárak időszakába tartoztak (Burgwallzeit; „doby hradištněj”), nem említi azonban, hogy annak korai (7–8. század), középső (9–10. század), vagy késői (10–11. század) periódusához kapcsolódó leletek kerültek elő. A szöveggörnyezet alapján valószínűsíthető, hogy a szerző a korai periódusra gondolt. Azonban, amint arra Mordovin Maxim is felhívta a figyelmet doktori értekezésében: „A leírt kronológia erőltettségét és alkalmatlanságát a történeti folyamatok pontos lefedésére már régóta érzékelik a szakemberek, de mivel általa el lehetett kenni egyrészt a honfoglalással és a magyar államalapítással, másrészt a német terjeszkedéssel és kolonizációval járó kronológiai határokat, az 1980-as évekig szilárdan használatban maradt, sőt a mai napig az egyik legfontosabb „korjelző” kifejezés.” (Mordovin 2010, 86.) A fázisok rövid ismertetésére lásd: Eisner 1959, 211; Brather 2001, 196.

Nyitra és környéke a 9. századi régészeti leletek fényében: a: vár; b: erődített rész; c: Szent Hippolit-monostor; d: valószínűsített templomhely; e: feltételezett templomhely; f: települések helye; g: temető

A tárgy közvetlen előkerülési helyét a Metód halálát követő változásokkal, a szláv rítus moráviai betiltásával, valamint az ilyen rítust végző egyházi személyek elüldözésével magyarázták. Véleményük szerint valaki Metód tanítványai közül nem a forrásokból ismert déli menekülés lehetőségét választotta, hanem Nyitra környékén maradt, e nemes emlékekkel együtt.⁵⁸

Az előbbi történet számos kérdésre nem ad választ, miközben módszertani szempontból is komoly problémákat vet fel. Semmi sem támasztja alá, hogy a pyxis biztosan a 9. században rejtették el. A lelet előkerülési körülményei szerfelett bizonytalannak tűnnek a közlemények alapján. Nem közöltek sem rajzos, sem fényképes dokumentációt a tárgy pontos előkerülési körülményeiről és a tárgyhöz kapcsolódó sír helyzetéről. A váz bolygatott volta, valamint az a megállapítás, hogy „feltehetően a csontváz déli oldalán volt a pyxis”,⁵⁹ bizonytalanná teszi a sír és az elefántcsont ládika összetartozását. A leleteken kívül talált, 9. századnak meghatározott kerámiatöredékeken kívül kérdéses a további kora középkori kerámiák kora. Kérdéses az is, hogy milyen korú a váz. Megválaszolatlan marad, hogy a sírhoz kapcsolódóan készült-e bármilyen archaeometriai vizsgálat, mely alátámasztja annak a 9. századi keltezését?

Nem igazolható az eddig közölt régészeti ismeretek alapján az, hogy a pyxis és a sír összetartozik, így az sem, hogy az elefántcsont szelencét a 9. században használták. A területen kerültek elő a 9. századnál korábbi („földvárhorizont időszaka”) és későbbi (11–12. századi) leletek is.⁶⁰ Mi támasztja alá, hogy csak és kizárólag a 9. századra helyezhető az elefántcsont tárgy elrejtése és nem későbbre – vagy korábbra? Az egyes leletek esetleges összetartozásának bizonyításához elengedhetetlen a helyszínen végzett megfigyelések pontos leírása és az ásatási dokumentáció részét képező metszet- és felszínrajzok kiadása. Zárt, egymástól jól elválasztható rétegek, jelenségek híján – mint ahogy jelen esetben történt – a fenti kijelentések még kockázatosabbak és még inkább bizonyításra szorulnak. Ezen szakmai lépések elmulasztása eleve komolytalanná teszi a történeti interpretációt, s ezért a szlovák kutatók által megalkotott konstrukció annyira szilárd, mint egy patakba helyezett papírhajóra épített kártyavár. Hasonlóképp vélekedik az ilyen jellegű leletekről Robin Cormack, aki szerint „az a fő gond az összes olyan tárggyal, amelynek eredete és története tisztázatlan, hogy amennyiben diplomáciai ajándéknak gondoljuk őket, bármiféle következtetés csak elméleti és megalapozatlan marad”.⁶¹ Joggal merülhet

⁵⁸ Kolník–Velačik 1983.

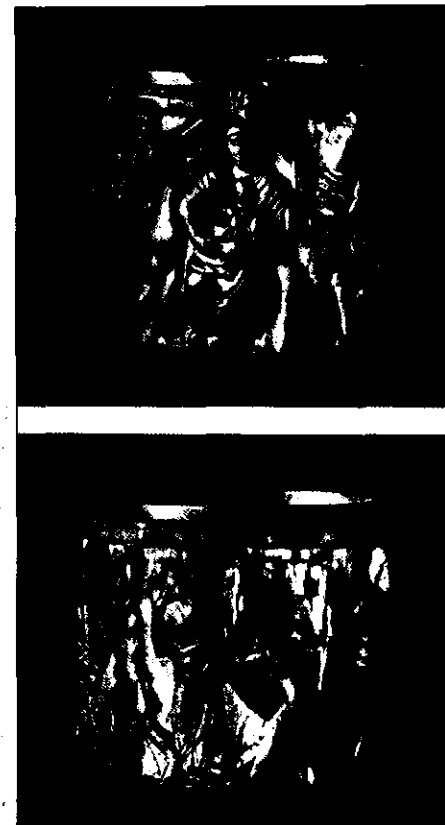
⁵⁹ „Pri nich, pravdepodobne z južnej strany kostry, vraj našli zlomky slonovinovej pyxidy” (Kolník–Velačik 1983, 17.).

⁶⁰ Velačik 1975, 109.

⁶¹ Cormack 2006, 313.

fel hasonló hiányérzet a szóban forgó lelet kapcsán is. A pyxis formai és művészettörténeti kutatása jól jelzi a tárgy antik előképeit és késő antik párhuzamait, azonban nem segít a 9. századi keltezés eldöntésében. A bizánci térítéssel kapcsolatos írott források sem szolgálnak adatokkal a tárgy 9. századi használatára nézve. Ahelyett, hogy mindezek ismeretében a tárgy elrejtésének időpontjáról tudományos vita alakult volna ki, a tárgy és a thesszalonikéi testvérpár missziójának történeti emlékezete végképp összeforrott. Ezt az összetartozást a Morva Fejedelemséget bemutató kiállítások ugyanúgy hangsúlyozták, mint ahogy a népszerűsítő kiadványok, képi ábrázolások és a kiindulásként választott szobor is.⁶² Ennek oka nyilvánvalóan az a nemzeti nézőpont, amely a misszióhoz kapcsolódó történeti ikonná formálta a ládikát mint a korai morva államiság jelképét. – s egyben a folyamatosan továbbélő Nyitra koraiságának és központi szerepének szimbólumát.⁶³

A fenti történeti magyarázat azonban nemcsak régészet, hanem a történeti kutatások oldaláról is számos megválaszolatlan kérdést vet fel. A régészeti és a művészettörténeti kutatások már hosszú ideje kimutatták a késő antik elefántcsont tárgyak, s köztük a pyxisek recepcióját a Karoling-kori Európában.⁶⁴ Az is való-

8–9. századi karoling pyxis
Nagy Károly udvari műhelyéből

⁶² Dvořák 2004, 138–153; Kat. Brno 2014, 451.

⁶³ Vö.: Bednár–Ruttkay 2014. A mai Nyitra koraisága önmagában kérdéses, amint arra a szlovák (Fusek 2008; idem 2008a) és a magyar (Szőke 2014, 49.) kutatás egyaránt rávilágított. További nehézség a bizánci térítőik esetleges nyitrai jelenléte. Kniezsa István még az 1940-es években írt tanulmányaiban számos érvet felsorolt annak alátámasztására, hogy Cirill és Metód működésének nem Nyitra lehetett a központja. Felhívta a figyelmet arra, hogy az írott források adatai alapján ebben az időben Wicing volt Nyitra püspöke, tehát a területen ekkor már folyamatban volt a keresztény térítés. Ezen túlmenően, a kánonjogi előírások alapján sem lehetett azonos Metód érseki székhelye Wicing hivatali központjával. Vö.: Kniezsa 1942. A vonatkozó kérdéseket legfrissebb áttekintésére: Szőke 2013.

⁶⁴ Kat. Aachen 1965, 330–333; Schnitzler 1965, 311–312; Volbach 1976, 120–121; Kat. Padernborn 1999, 686–689, 740–743; Effenberger 1991.

színű, hogy korábbi időszak díszes tárgyai fennmaradhattak Bizánc templomaiban és kincstáraiban is – amint arra a Konstantin-életrajz is utal⁶⁵ –, és ezeket felhasználhatták az uralkodói reprezentációk alkalmával.⁶⁶ A tárgy így akár Nyugatról vagy – amint a szlovák kutatók feltételezték – Keletről is érkezhetett a morvákhöz. Ha azt tényleg Mihály császár küldte, akkor azt is meg kellene válaszolni, hogy miért ilyen antik – eredetileg bukolikus jelenetsorral díszített – tárgyat adományozott a bizánci uralkodó a morva fejedelemnek,⁶⁷ s miért nem az adott misszió számára készített darabot? Elefántcsont pyxiseket ugyanis nemcsak a korábbi évszázadokban, hanem a közép-bizánci időkben is készítettek az udvari műhelyek.⁶⁸ A „sok ajándéknak”, amit a császári udvarban a küldöttség számára összeválogattak,⁶⁹ biztosan adott célja és üzenete volt, azonban ezen „ajándékcsomag” összetételére vonatkozóan nincsenek információink.

Kérdés az is, hogy mit tarthattak a pyxisben. Ezek a tárgyak dísz-tárgyként ugyanúgy szerepet kaptak, mint a vallási életben.⁷⁰ Ha a bizánci misszióhoz és a keresztény térítéshez kapcsoljuk a tárgyat, akkor figyelembe kell vennünk, hogy ezeket az Egyházban általában az oltáriszentség őrzésére funkcionáltak.⁷¹ Felmerült azonban az is, hogy tömjéntartóként vagy ereklyetartóként használták.⁷² Minden bizonnyal az utóbbi lehetőségre utal a nyitrai szobor. Konstantin a kazáriai missziója során megtalálta Szent Kelemen ereklyéit.⁷³ Ezek az ereklyék később is Konstantinnál maradtak, így magával vitte azokat Moráviába, majd onnan Rómába, ahol a Szent Kelemen-templomba kerültek. Később Konstantint is ide temették, együtt azzal, akihez himnuszt írt és akinek „földi maradványaival idejött”.⁷⁴ Ilyen kerek tárolókban a 8–9. században biztosan tartottak ereklyéket,⁷⁵ azonban ha a kelecsényi pyxis Szent Kelemen vagy valamely más szent ereklyetartója lett volna, akkor kérdéses, hogy miként kerülhetett a sírba, hiszen az ilyen ereklyéket nem temették el, hanem templomokban tisztelték, miként Kelemen ereklyéit is.⁷⁶ Felvetődik a lehetőség, hogy Metód személyes ereklyéje vagy a személyéhez

⁶⁵ Konstantin 13. c.; Pannónia legendák 59.

⁶⁶ Cormack 2006.

⁶⁷ A pyxis jelenetsorát természetesen lehetett keresztény kontextusban is értelmezni. Vö. Kolník-Velačik 1983.

⁶⁸ Goldschmidt-Weitzmann 1934, II. 18; Wixom 1981; idem 1996; Cutler 1994, 66.

⁶⁹ Konstantin 14. c.; Pannóniai legendák 62.

⁷⁰ Kolník-Velačik 1983, 23–24; Diós 2006.

⁷¹ Diós 2006.

⁷² Kolník-Velačik 1983.

⁷³ H. Tóth 2003, 45–46.

⁷⁴ Konstantin 18. c.; Pannóniai legendák 77.

⁷⁵ Pagés 1999.

⁷⁶ H. Tóth 2003, 130.

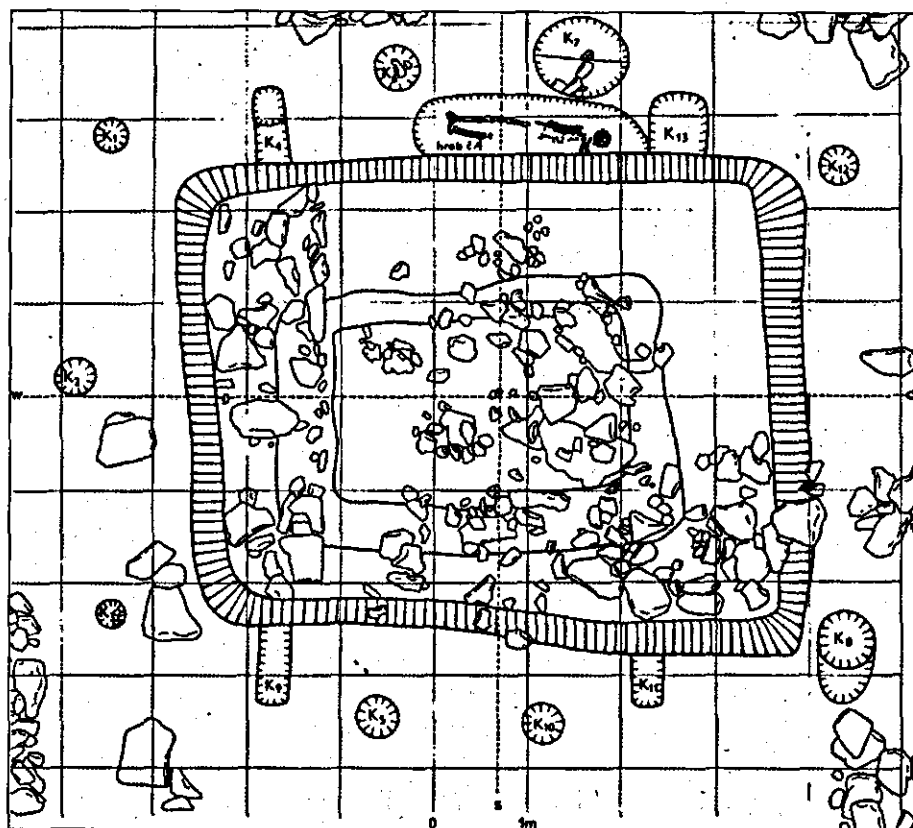
Cirill és Metód Rómában átadja Szent Kelemen ereklyéit II. Hadrianus pápának.
Freskó a római Szent Kelemen-templomból

kötődő más kegytárgy tárolója lenne az elefántcsont dobozka. Ismerte azonban a későbbi érsek megpróbáltatásait – többek közt az elítélésére szervezett regensburgi zsinatot, majd pedig raboskodását az ellwangeri kolostorban⁷⁷ –, kérdéses, hogy maradhatott ilyen érték Metódnál. Magyarázatra szorul az is, hogy ki és miért kapta (kaphatta) sírmelléklet gyanánt ezt a tárgyat.

Ha az elefántcsont szelence eredetileg a bizánci császár profán ajándékát tartalmazta volna, akkor újra felmerül az előkerülés helyének problémája. Miért nem a morva fejedelmi kincstárba került a tárgy, s miként került a Malom-dűlőben lévő lelőhelyre?

Van azonban egy másik pyxis is, amely az egykori Morávia területén került elő. Brnótól 10 kilométerre keletre található egy dombtető, amely már azelőtt beírta magát a történelembe, hogy ott Josef Poulík vezetésével 1948-ban ásatás kezdődött. Napóleon ugyanis erről a dombról irányította 1805-ben az egyik legnagyobb győzelmét, a „három császár csatájaként” ismert austerlitz-i ütközetet. A domb első ásatója még a 19. század közepén Peter Ritter von Chlumecký, a morva régészet egyik kiemelkedő alakja volt. A lelőhely teljes feltárására 1948 és 1950 között került sor. Az ásatásról részletes dokumentáció készült, így a leletek értelmezése

⁷⁷ Nótári 2007, 267–268.

A Žuráň-ban feltárt II. sírkamra rajza

mindenki számára elérhető és használható.⁷⁸ A kutatások során az őskori (neolit és bronzkori) leleteken kívül két kamrasír is előkerült. A Žuráň-ban feltárt II. sírkamrában egy 42 év körüli nőt temettek el. Az itt talált leletek közt voltak a kelecseányihez hasonló, 6. századi elefántcsont pyxis töredékei.⁷⁹ A leletegyüttes keltezésével kapcsolatban kezdetben eltérő vélemények alakultak ki, azonban általánossá vált az az álláspont, hogy a sír a 6. század közepére helyezhető, s minden bizonnyal a langobardokhoz köthető.⁸⁰ E sírlelet azonban már a feltárásról közreadott dokumentáció tekintetében is ellentéte a kelecseányi ásatásnak: ehhez elég Josef Poulík első beszámolóját⁸¹ vagy áttekintő

⁷⁸ A lelőhely részletes, kutatástörténetét is érintő bemutatására lásd: Poulík 1995.

⁷⁹ Poulík 1995, 71–75.

⁸⁰ Ibidem

⁸¹ Idem 1949.

A Feketekelecseányban és a Žuráň-ban talált pyxisek fényképe

összefoglalását kézbe venni.⁸² A lelet kontextusa egyáltalán nem kérdéses, jól értelmezhető az előkerülés helye és körülményei is. Kérdés már csak az, hogy a biztosan a 6. században készített és ugyanebben az időszakban sírba került tárgy hogyan került a Morva Fejedelemségről készített kiállításra.⁸³ Lehet, hogy már ez a biztosan keltezhető emlék is morvává fiatalodott a kelecseányi lelet ismeretében.

⁸² Idem 1995.

⁸³ Kat. Brno 2014, 451.

5. Összefoglalás

Talán e néhány példa is jól mutatja azt a gyakorlatot, mely tágabb korszakunk és tágabb régióknak történeti szobrászatának markáns irányvonalát jellemzi. A kiemelt példák ugyan szűkebb területről valók, de természetesen további példák is említhetők lennének Bulgárián keresztül Oroszországon át akár a mai Magyarorszáig. Mindegyik államnak megvannak a maga „Szvatoplukjai és Pribinái” és a hasonló emlékművei.

Nem egy helyi jellegzetességről, hanem egy jóval szélesebb körű, értelmezési nehézségekkel terhelt kérdéstről van szó. A múlt romantikus olvasatai némely esetben olyan művészi gondolatársításokkal találkozunk, amelyek torzítanak a valós történeti képen. Így a műalkotások által sugallt egykori múlt és a tényleges történeti valóság eltávolodik egymástól, s eltérő világokat hoz létre. Ebből olyan történelmi mítoszok kapnak újabb megerősítést, melyekhez képest a valóság teljesen másként festett vagy történhetett. E mítoszok így kimondva-kimondatlanul „létező” narratívákként kerülnek át a „köztudatba”, s eközben elfelejtődik mítosz voltuk, mialatt több esetben (is) politikai érvekként szerepelnek a kortárs történelemcsinálók eszköztárában. Ilyen módon fognak össze egyes politikusok a hasonló történelemszemléletet képviselő művészekkel, hogy bizonyos esetekben „alternatív” történéseket helyezzenek régi korokba – így erősítve saját koruk támogatandónak tartott eszméit. Ezen összefogás alkalmával a művészek gyakran a „művészeti szabadságra” hivatkozva ragaszkodnak elképzeléseikhez, miközben a megrendelők éppen a „valóságos”, „meg nem írt történelem” így kimondott formájára hivatkoznak, hogy miért is van szükség ezekre az alkotásokra. Nem szabad azonban elfelejtkezni arról sem, hogy ezek az így megálmodott mítoszok sokszor „apróságokon” lepleződnek le, hiszen e múltteremtés nagyvonalú, és így nem fordít gondot olyan kérdésekre, melyek részleteire például éppen az ábrázolt régi tárgyak ismerete nyújt(hat) magyarázatot. E jelenség azonban nem csak a kortárs gyakorlatnak volt a része. Így volt ez egy évszázaddal korábban is, amikor Jósa András nyíregyházi főorvos és régész szellemes kritikát írt Munkácsy Mihály festményéről, a *Honfoglalásról*: „Ha akkor, midőn ezt a képet festette, tudomása lett volna azon honfoglalási leletekről, biztosan nem adott volna Árpádnak talpa alá olyan XV-ik századbeli koppantó tálczához hasonló kengyelt, mint a milyent Marokkóban ma is használnak, - nem függesztett volna oldalára olyan kardot, a milyeneket 1847-ben a jurátusok viseltek, nem adott volna az üdvözlő tömegnek markába bütykös fokú török szablyákat, nem hordoztatta volna a lófarkkal díszített lándzsákat, alkalmazta volna azon számtalan ruhát díszítő ékszereket is, melyek közül a mi kis szerény

muzeumunk is őriz”.⁸⁴ De ezen alkotásokkal mindaddig nincs baj, amíg szemlélői észben tartják, hogy amit ábrázolnak, azok mítoszok, és nem akarják bennük az egykori valóságot látni. Ellenkező esetben szembe-sülhetünk Tamási Áron sokszor és sokat idézett figyelmeztetésével: „Aki nem ismeri múltját, nem értheti a jelent, amely a jövőnek hordozója”.

⁸⁴ Jósa 1900, 2.

„Akárki már kikezdhető,
mindenki kirekeszthető,
mindenki elfelejtve lesz,
erre kereszt.”¹

TURULOK...

1. Politikai viharok egy jelkép körül

Budapesten a XII. kerület önkormányzata az Istenhegyi és a Böszörményi út sarkán 2005-ben egy turulszobrot állított, így emlékezve meg a második világháború polgári és katonai áldozatairól. A szobor körül hosszú politikai és társadalmi vita alakult ki, ami nem egyedi, ugyanis napjainkban az egyes emlékművek felállítását gyakorta kísérik hasonló jelenségek. Az ilyesfajta szobrokat állító és értelmező kortárs magyar emlékezetkultúrát ugyanis átszövik a felállításuk mellett vagy az ellen szóló hangos „érvelések”. Az egyes emlékek áttelepítése, átértelmezése, megrongálása, meggyalázása vagy ledöntése is ugyanúgy a véleménynyilvánítás része, mint az emlékművek átépítése, újak emelése vagy „mobil emlékhelyek” kialakítása. Mindeközben ez az egész vitafolyamat láttatja a történelmi választak közti döntéseket és az azok közti irányváltást, melyek megosztották az elmúlt évtizedek magyarságát.²

A turulszobrok körül kialakult viharok háttérében egy olyan ragadozómadár-alak áll, amely az Árpád-kor óta adatolható a hazai íráshagyományban. A mitikus állat nem tekinthető elsődleges nemzeti vagy állami szimbólumnak, csupán az Alkotmányvédelmi Hivatal (korábban Nemzetbiztonsági Hivatal) címerében szerepel,³ de ettől függetlenül a történelmi és a kortárs nemzeti szimbólika része,⁴ egyúttal kedvelt eleme a historikus emlékművek-

¹ Cseh Tamás – Bereményi Géza: *Ne állítsatok szobrokat*.

² A kérdés modern kori történetéről: Sinkó 1992; idem 2012, 57–59; Póttó 2001; Boros 2001.

³ Voigt 1985, 63; Halász-Schwitzer 2010.

⁴ Szabados 2014, 155.

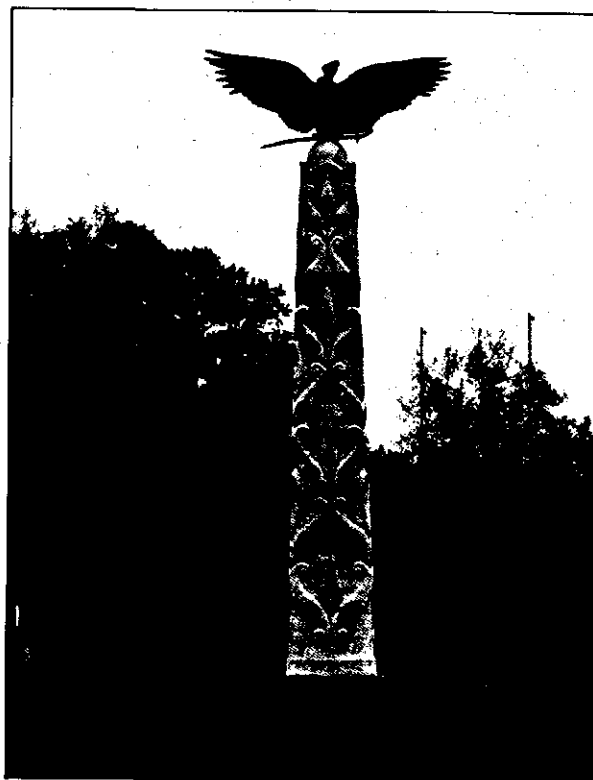

A II. világháború XII. kerületi áldozatainak emlékműve

nek. Az utóbbira példa a Matl Péter által készített „Nemzeti Összetartozás Emlékművén” látható kitárt szárnyú madár Ópusztaszeren. A bécsi szablyához hasonló fegyverrel a karmai közt megformált turul egy mészkőoszlop tetején áll, miközben az

oszlop díszítése a 10. századi magyar művészetre utal és Magyarország egykori vármegyéinek bronzból öntött címereit tartalmazza. A szobor – a felállításkor született méltatások szerint – a magyarok keletről nyugatra vándorlását és történelmi küldetését jelképezi.⁵ Turulszobrok állítása azonban nem csak mai jelenség, erre a 19. század végétől vannak példák. A madár-alakot megmintázó alkotások száma jelentősen megnőtt az első világháborús hősi halottakra emlékeztető falusi és városi szobrok felállításakor.⁶ A második világháború után azonban számos korábbi emlékmű a baloldali

mozgalmárok buzgó tevékenysége nyomán „turultalanításon” esett át, és a madarak helyére vörös csillagok kerültek,⁷ majd az 1990-es rendszerváltást követően ez a folyamat visszafordult, és a korábban eltávolított jelképeket visszahelyezték eredeti helyükre, miközben újabb szobrok is készültek. Az elmúlt másfél évszázad turulszobrai így mára megsokasodtak, és jelen vannak a magyarok vidékeken minden szegletében.⁸

A Nemzeti Összetartozás Emlékműve, Ópusztaszer

⁵ <https://goo.gl/MScf21>

⁶ Voigt 1985; Szabó 1991, 61; Hankiss 1991, 76–80; Nagy 1991.

⁷ Voigt 1985, 62.

⁸ A turulszobrok és a turulként értelmezett köztéri szobrok, és faragványok fontosabb adatairól a világhálón tájékoztatót a <http://turul.info/> oldal. A lelkes gyűjtés minden, a

Turul, Mátrai Erik installációja

A jelkép és annak jelentése körül kialakult kortárs értelmezések ellentmondásai sokkal hevesebbek, mint korábban bármikor, s a diszkusszió során feltörő indulatokat jól leírják az elmúlt évek „turultörténetei”. Az egyik ilyen – tipikusnak mondható – „történet” a Budapest XIV. kerületében felállított Trianon-emlékműhöz, míg egy másik Mátrai Erik installációjához, a 2012-ben a Műcsarnokban rendezett „Mi a magyar? Nemzeti önazonosság a kortárs magyar képzőművészetben” című időszakos kiállításához kapcsolódik. Míg a zuglói turulszobrot a felállítását követően „festékszórós terroristák gyalázták meg” egy sajtóközlemény szerint,⁹ addig a Műcsarnokban bemutatott alkotás (és az egész kiállítás) vehemens

vágómadár-alakúak és a sólyomalakúak rendjébe sorolható madarábrázolást turulként azonosított, így ebbe olyan téves adatok is kerültek, mint például a Magyar Tudományos Akadémia allegóriájaként ismert Johann Ender-festmény madáralakja. A festményen az ifjúság istennője, Hébé látható, aki Zeusz pohárnokaként a nektár felszolgálója, míg a mögötte megfestett sas egyszerre utal a tudásra szomjazó magyar nemzetre és a görög főistenre – miként Pierre Julien Louvre-ban kiállított Ganümedész-szobrán, François Rude Hébé-szobrán vagy Pierre Gobret, Gavin Hamilton, Jean-Marc Nattier, Jacques Louis Dubois Gaspare Landi és mások Hébé-festményein. A fentebb idézett internetes oldal történeti magyarázatai is elszakadnak a hagyományos értelmezésektől és a modern alternatív irányzatok véleményeihez kapcsolódnak. Az egyes műalkotásokon megfogalmazott madáralakok értelmezésének nehézségeire már Voigt Vilmos is felhívta a figyelmet: Voigt 1985, 61.

⁹ http://hvg.hu/itthon/20130704_Festekszoros_terroristak_gyalaztak_meg_a

bírálatokat kapott.¹⁰ Vitát váltott ki az is, amikor a fentebb említett, a Hegyvidéken felállított szobor csőrébe egy kortárs angol képzőművész műanyag emberi végtagot helyezett.¹¹ E viharok a szemben álló táborok turulképzeteit is leírják: vannak, akik a nemzeti hagyományok fontos elemeként tekintenek erre a madáralakra, míg a másik oldal képviselői letűnt és/vagy feléledni tűnő totalitárius gondolatok megjelenítését vélik kiolvasni ezekből a szobrokból és magából a szoborállítások aktusából is.¹² „Kicsiben” olyan ez, mint a magyar őstörténethez (avagy korai történethez) való ideologikus viszonyulás „nagyban”, aminek ellentmondásosságát Vásáry István gondolata szemlélteti. „Mivel a konzervatív, politikai jobboldal számára a nemzet komoly és fontos érték, így érthető, hogy a magyar őstörténet olykor csak jámbor, olykor pedig agresszív dilettáns rajongóinak kis csapatai a politikai jobboldalhoz csapódnak, óriási kárt okozva szellemi színvonaltalanságukkal a konzervatív-nemzeti oldal szellemi szélsőségektől mentes, józan többsége számára. Ugyanakkor a politikai baloldal részéről a nemzeti kérdések iránti nagyfokú érzéketlenség és közöny az oka, hogy a nemzeti történelem korai századainak, így különösen az őstörténetnek a kutatása eleve averziót kelt sokukban, és az őstörténetet eleve valami jobboldali szemfényvesztésnek tartják, de legalább is valami elavult kelléknek (akárcsak a nemzeti érzést), amihez ennek megfelelően viszonyulnak.” Megszívlelendő a turkológus-történész akadémikus azon kíváncsi is, hogy „a magyar őstörténeti kutatásokat minél nagyobb mértékben ideológiátlanítani (dezideologizálni)” kellene.¹³

E gondolatmenet jegyében kívánja értékelni az alábbi elemzés a karakteres ítéletalkotás helyett a szobrot és annak jelképét a történeti, művészettörténeti előképek és hatások tükrében. Ilyenformán ebből a fejezetből nem áll elő olyan vélemény, mely a két politikai pólus bármelyikét erősítené.¹⁴ Kizárólag az említett szempontok alapján kívánjuk végigkövetni a szimbólum jelentésformálódását. Ennek során talán olyan kérdésekre is választ kaphatunk, mint hogy miként került a turul a fentebb leírt

ellentmondásos szerepkörbe, és miért, nem utolsósorban pedig hogyan ábrázolták korábban. Mit tudunk a középkori és az újkori magyar turulképzeteiről? Találkozhatunk-e már a turul honfoglalás kori (vagy esetleg azelőtti) ábrázolásával a magyarsághoz kötődő tárgyi emlékeken is?

2. A turul feltűnése az írott forrásokban

A kutakodást a turul írott forrásadatainak áttekintésével érdemes kezdeni, méghozzá az elejéről, hiszen a középkori íráshagyomány szolgáltatja azt a hivatkozási alapot, amire a következő idők emlékezete épített.

A legkorábbi ismert említés, amit a turullal össze szokás kötni, Béla király névtelen jegyzőjének 13. század elejére keltezett művéből, a *Gesta Hungarorum*-ból való.¹⁵ Anonymus munkája szerint: „Az Úr megtestesülésének 819. esztendejében Ügyek, amint azt fent mondtuk, hosszú idő után Magóg király nemzetiségéből volt Szkítia legnemesebb vezére, aki feleségül vette Dentümogyérben Eunedubelianus vezér lányát, Emese nevezetűt. Tőle született Álmos nevű fia. Őt egy isteni közbeavatkozás révén nevezték el Álmosnak, mivel várandós anyjának álmában egy sólyomforma isteni látomás jelent meg, aki mintegy hozzáérkezvén megter-

Gebauer Ernő: *Emese álma*

¹⁵ A forrásrészlet madáralakjának turulként való értelmezésére már: Ipolyi 1854, 72–73. Vö.: Szabados 2011, 165–166.

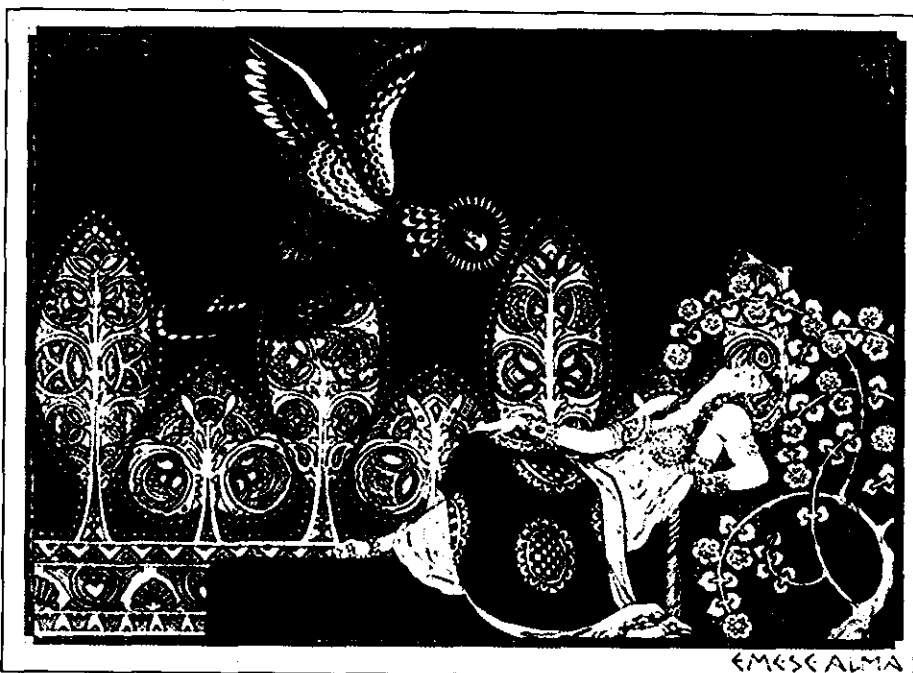
¹⁰ <http://www.hir24.hu/kultura/2012/10/12/kaka-ország-kaka-neppel/>

¹¹ http://index.hu/kultur/klasz/2009/06/11/levagott_kezet_raktak_a_turul_szajaba/; http://hvg.hu/kultura/20090706_turul_XIIkerulet_liane_lang_csizmadia; http://archivum.magyarhirlap.hu/velemenyszentmihalyi_szabo_petersarkosan_fogalmazva2009_06_12.html

¹² E madárábrázolások újkori értelmezési keretének sokszínűségére Voigt 1985, 62–63.

¹³ Vásáry 2008, 16.

¹⁴ Annyi azonban mindenképpen megjegyzendő, hogy egy nép régmúltjának jeles eseményei és jeles alakjai identitásképző erővel rendelkeznek, és ez alól a különféle humán tudományterületen tevékenykedő kutatók – így például a szociális antropológia, a medievisztika vagy a régészet művelői – sem vonhatják ki magukat: Eriksen 2006, 328; Szabados 2015, 95.

Helbing Ferenc: *Emese álma* (1928)

mékenyítette, és feltárta előtte, hogy méhéből folyam indul, és ágyékából dicsőséges királyok származnak, de nem saját földjén fognak sokasodni. Minthogy a sompniumot magyarul álomnak mondják, és az ő eredete álomtól jövőndöltetett, ezért hívták Álmosnak. Avagy azért hívták Álmosnak, azaz szentnek, mert leszármazottai közül szent királyok és hercegek születnek.”¹⁶ P. mester elbeszélésében a magyar történeti kutatás alapvetően egy korai pogány hagyomány elemeit vélte felismerni,¹⁷ melyet mind a gesta ismeretlen nevű szerzője, mind a későbbi krónikaírás egy mára elveszett, de feltételezett korai forrás, az *Ösgesta* alapján ismerhetett.

¹⁶ „Anno dominice incarnationis DCCC-o XVIII-o Vgek, sicut supra diximus, longo post tempore de genere Magog regis erat quidam nobilissimus dux Scythie, qui duxit sibi uxorem in Dentumoger filiam Eunedubeliani ducis, nomine Emese, de qua genuit filium, qui agnominatus est Almus. Sed ab eventu divino est nominatus Almus, quia matri eius pregnantis per sompnium apparuit divina visio in forma asturis, que quasi veniens gravitavit, et innotuit ei, quod de utero eius egrederetur torrens et de lumbis eius reges gloriosi propagarentur, sed non in sua multiplicarentur terra. Quia ergo sompnium in lingua Hungarica dicitur almu et illius ortus per sompnium fuit pronosticatum, ideo ipse vocatus est Almus. Vel ideo vocatus est Almus, id est sanctus, quia ex progenie eius sancti reges et duces erant nascituri.” SRH I. 38. A szövegrész magyar fordítását Szabados György alapján közlöm: Szabados 2012, 417. Vö. még Veszprémy László fordítását: Anonymus–Kézai 1999, 12.

¹⁷ Az újabb kutatásokra lásd: Kristó 1970, 117–118; Kordé 1994, 693; Kristó 2002, 13–15; Szócs 2010; Szabados 2010a; idem 2012. Mindegyikben további szakirodalommal.

E monda megjelent a 14. századi krónikakompozíció azon részében, melynek a lejegyzését a kutatás még a 11. század második felére datálta,¹⁸ vagyis a későbből fennmaradt szöveg őrizheti a korábbi mondaváltozatot.¹⁹ A Képes Krónika az alábbi formában hozza a mitikus történetet: „Az Úr megtestesülésének 677. esztendejében, Attilának, a magyarok királyának a halálát követő 104. évben, III. Konstantin császár és Zakariás pápa idején, amint az meg van írva a rómaiak krónikájában, a magyarok másodszor is kijöttek Szkítiából az alábbi módon. Ügyek fia Előd Eunodbia lányától Szkítiában fiút nemzett, akit Álmosnak neveztek ama esemény miatt, mert anyjának, amikor az várandós volt, álmában egy madár, mintegy sólyom formájú, hozzá jöven feltárta, hogy méhéből folyam indul, és nem az ő földjén fog sokasodni. Ez pedig azért volt, mert az ő ágyékából dicsőséges királyok származtak. És mivel a sompnium a mi nyelvünkön álom, és az ő eredete álomtól jövőndöltetett, ennél fogva Álmosnak nevezték el...”²⁰

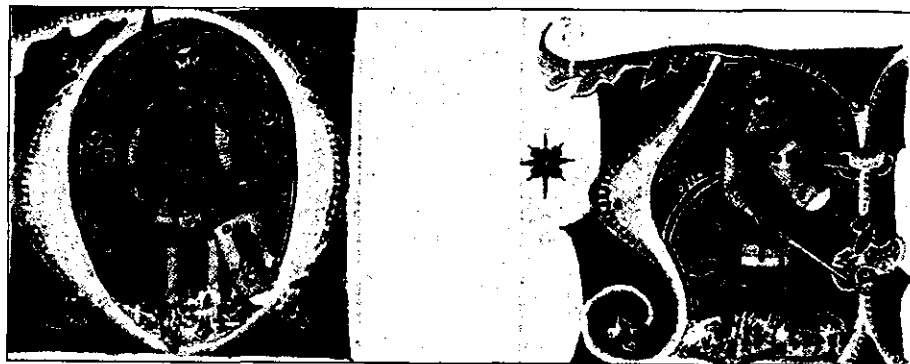
A források latin szövegében következetesen az *austur/astur* kifejezést használták a szerzők, amit a magyar fordítások és a filológusok egyöntetűen a „sólyomforma madár” szóösszetétellel adnak vissza.²¹ A *turul* szó első (és a krónikák lapjain egyben utolsó) feltűnése IV. (Kun) László uralkodási idejére esett. Kézai Simon mester 1285 előtt készített munkája több helyütt is használja ezt a kifejezést. Az itáliai egyetemen is tanult szerző művéből azonban kimaradt maga a monda, mindösszesen annyi szerepel a magyarok vezetőiről, hogy „Ezen kapitányok közül a Turul nembeli

¹⁸ Képes Krónika 2004, 176. 206. j.

¹⁹ Ennek megítélésében nincs tudományos közmegegyezés. A krónikás változat elsőbbségét valló nézetre lásd: Hóman 1925, 85, 95–97, 103–106; Horváth 1954, 16–17; Szabados 2010a. Velük ellentétben lásd: Györffy 1993, 41; Kristó 2000, 15–16.

²⁰ „Anno ab incarnatione Domini sexcentesimo LXX-o VII-o, a morte vero Atyle regis Hungarorum anno centesimo quarto, tempore Constantini imperatoris tertii et Zacharie pape, sicut scribitur in chronica Romanorum, Hungari de Scythia secundo egressi sunt hoc modo, quod Eleud filius Vgeg ex filia Eunodbia in Scythia genuit filium, qui nominatur Almus ab eventu, quia mater eius in sompno innotuerat avis quasi in forma aturis veniens, dum esset gravida, et quod de utero eius egrederetur torrens ac in terra non sua multiplicaretur. Ideoque factum fuit, quod de lumbis eius gloriosi reges propagarentur. Quia vero sompnium in lingua nostra dicitur alm, et illius ortus per sompnium fuit prenoscitatus, ideo ipse vocatus est Almus...” SRH I. 284. A szövegrész magyar fordítását Szabados György alapján közlöm: Szabados 2012, 418. Vö. még Bollók János fordítását: Képes Krónika 2004, 25–26.

²¹ Voigt 1985, 55. A kifejezés értelmezésére vonatkozóan részletesen: Szabados 2012. Vö. még: Mállyusz–Kristó 1988, 142. A magyar fordításokban a Szabados György által említett példákön kívül eltérést még Thuróczy János krónikájának Bellus Ibolya által készített fordításában leltem, ahol a kifejezés „turul” alakban került a magyar szövegbe. Vö.: Thuróczy–Rogerius 2001, 60. Petrus Ransanus munkájának magyar nyelvű változatában a Blazovich László és Sz. Galántai Erzsébet szerzőpáros meghagyta a latin kifejezést, az „astur madár” szókapcsolatot használva. Vö.: Ransanus 1999, 65. Az *austur* szó háttérére lásd még: Horváth 1954, 283. 46. j; 323. 24. j; Györffy 1993, 41; Szócs 2010, 250.

A *Képes Krónika* miniatúrái: a „D” iniciáléban Előd vezér turulos pajzzsal a kezében; az „A” iniciáléban Árpád vezér karddal és turulos pajzzsal

Árpád, Álmos fia, Előd unokája, Ügyek dédunokája a többiekénél gazdagabb volt és hada is erősebb.”²² Ez a látszólagos ellentmondás feloldható azzal, hogy Kézai Simon szövege csak kivonatos formában maradt ránk,²³ tehát nem lehet kizárni, hogy az elveszett, teljes mű tartalmazhatta a mondat. Ennek fényében érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a Kézai-gestát bizonyíthatóan felhasználó későbbi krónikaszerkesztések nem nevezik meg a turult, és a már említett „súlyomforma madár” körülírással adják vissza a nevezetes madáralakot. A turul azonban fontos motívuma a krónikának, hiszen ez is az egyike azoknak a kapcsolódási pontoknak a magyarok és a hunok között, melyek bizonyítanak e népek összetartozását, egy korábbi fejezetben ugyanis Attila hun király kapcsán Kézai kiemeli, hogy: „Etele király címere, amelyet pajzsán viselt, egy madárhoz hasonlított – magyarul turul a neve –, fején koronával. Ezt a címet a hunok egészen Géza fejedelem idejéig, amíg közösen kormányozták magukat, mindig magukkal hordták a hadban.”²⁴ A *Képes Krónika* (1358) után a *Budai Krónika* (1473) és a *Thuróczy-krónika* (1488) ősnymtatványa is tartalmazza Álmos születésének mondját, ami aztán átkerült más szövegekbe,²⁵ és e

²² „Ex istis ergo capitaneis Arpad, filius Almi, filii Elad, filii Vger de genere Turul rebus ditior erat et potentior gente.” SRH I. 165. A szöveg hely magyar fordítását Bollók János munkája alapján idézem: Anonymus – Kézai 1999, 103–104.

²³ Domanovszky 1906, 8–18.

²⁴ „Banerium quoque regis Ethelae, quod in proprio scuto gestare consueverat, similitudinem avis habebat, quae Hungaricae turul dicitur, in capite cum corona. Istud enim banerium Hunni usuque tempora ducis Geichae, dum se regerent pro communi, in exercitu semper secum gestavere.” SRH I. 152. A szöveg hely magyar fordítását Bollók János alapján idézem: Anonymus – Kézai 1999, 96. Ugyanezt idézi az *Oklevélszótár* alapján Voigt Vilmos is. Vö.: Voigt 1985, 55. Kézai leírásának értelmezéséhez: Klaniczay 2011, 191; Ács 2014, 30.

²⁵ SRH II. 31; 61. A krónikák kapcsán lásd még: Domanovszky 1905; Szovák–Veszprémy

kútfőink megemlítik Attila címerállatát is.²⁶ E forrásokban továbbra is az *austur/astur* kifejezést használják (ez alól egyedül talán csak a humanista Antonio Bonfini hatalmas művének vonatkozó része képez kivételt, ahol az *aquila* ~ sas szó szerepel).²⁷ Kézai munkájából azonban – amint az a fentebbi idézetből is kitűnik – az Álmos születésével kapcsolatos elbeszélés hiányzik, és mindösszesen csak a „Turul-nemzetségre” történő hivatkozás található meg.

1999, 762–763. A dubnici krónika korábbi kiadása kapcsán még más következtetésre jutott Ipolyi 1854, 78; azonban ő csak Stephan Ladislaus Endlicher összefoglalását használta fel. Endlicher 1826. Vö.: Domanovszky 1899, 4. Thuróczy munkájában: „Porro Eleud, filius Ugek, ex filia Enodbilii in Scicia genuit filium, quem ex eventu, Almus denominavit. Nam mater illius, dum esset gravida, vidit in somnis avem quandam, in forma asturis ad se venire suoque in gremio caput reclinare quodque ex utero illius torrens persplendidissimus ortus fuisset, decurrensque in terra aliena extitisset multiplicatus, quod et factum est.” Thuroczy 1985, 59. A szöveg hely magyar fordítása Bellus Ibolya tolmácsolásában: „Továbbá Előd fiának, Ügyeknek Szkítiában Enodbili leányától született fia, akit egy esemény miatt Álmosnak nevezett el. Anyja ugyanis, amikor terhes volt, álmában egy madarat látott: turul alakban jött hozzá és fejét az ölébe hajtotta, azután mintha méhéből ragyogó forrás fakadt volna, és továbbfutva idegen földön sokszorosára növekedett volna.” Thuroczy–Rogerius 2001, 60. Hasonló módon Petrus Ransanus munkájában: „Arpadus nomine filius Alomi viri apud eam gentem summa auctoritate praesentantis, qui ex Atilae genere ortus fuisse dicebantur. Constans autem fama tunc apud Hungaros erat fuisse huic viro a matre auspicatum inditum nomen, ante enim quam partu ipsum edidisset, vidisse illum per quietem affirmabant asturem arem ad illum voluisse seque insinuasse in illius uterum, ex quo fuisse mox ortum torrentem, nimio splendore coruscum, illudque magna cum luce fluxisse ad remotissimam quandam orbis terrae partem, ibique perstitisse quidem, sed emisisse ex se undique radios, quibus loca omnia circumiecta lucem accipere videbantur, quia vero Hunnorum lingua somnus vocabatur alom natum ex se filium illum nominasse Alomum.” Ransanus 1977, 95. A szöveg magyar fordítása Blazovich László és Sz. Galántai Erzsébet fordításában: „Álmos a legtekintélyesebb volt abban a nemzetségben és – mint mondják – Attila nemzetségéből származott. Ez a férfi anyjától kapott, Istennek tetsző nevet viselt, anyja ugyanis, mielőtt megszülte őt, állítólag álmában egy astur madarat látott magához repülni és az behatolt méhébe, ahonnan később nagy csillogás és fény közepette ő megszületett és annak nagy fénye eljutott a földkerekség legtávolabbi részeig, és ott maradt, de kibocsátott mindenféle sugarakat, amely sugaraktól – úgy tűnt – minden környező vidék fényt kapott; mivel pedig a hunok nyelvén a somnus álmot jelent, a tőle született fiút Álmosnak nevezte el.” Ransanus 1999, 65.

²⁶ SRH II. 21.

²⁷ Sed Arpadus Almi filius, ne minus quidem viribus et divitiis quam nobilitate ceteris prepolere videbatur. Matrem Almi, cum gravis esset, aquilam per somnium in gremio reclinato capite iacentem vidisse memorant et mox ex utero eius fluvium erupisse eumque, quo longius per aliena loca fluere, eo maiora sibi augmenta fecisse.” Bonfini 1936, 180. A szöveg hely magyar fordítása Kulcsár Péter munkája alapján: „Úgy emlékeznek, hogy Álmos anyja, amikor terhes volt, álmában látott egy sast, amely lehajtott fejjel megpihent az ölében, aztán méhéből folyó fakadt, és az minél messzebb futott távoli földeken át, annál nagyobbra duzzadt.” Bonfini 1995, 188. A mondaszüzsé kora újkori értelmezéséhez lásd még: Kertész 2004.

A kutatók különbözőképpen értékelték a krónikák ezen eltérő adatait. Voltak, akik úgy gondolták, hogy Kézai Simon munkájához egy ősi „turulmonda szolgált alapul”,²⁸ míg a fentebbi ellentmondásnak – amint azt láttuk – az lehetett az oka, hogy a gesta csak kivonatos formában maradt az utókora. Ezek szerint Kézai Simon munkája beleilleszkedett egy szélesebb hagyománymagba, csak a gestájából más adatok maradtak fenn, mint a többi krónikából. Összetartozásukat és azonosságukat e vélemény szerint az is erősítené, hogy a többi krónikaszerző által leírtak megegyeznek a Simon mester munkájában lévővel, csak ők a latin *austur/astur* kifejezést használták a turul helyett. Erre Kézai Simon és a későbbi krónikaszerkesztések hasonló szöveghelyei utalhatnak: így például Attila címerével kapcsolatban a Képes Krónika hasonlóképpen fogalmaz, csak nem a turul, hanem az *austur* kifejezést használja: „Attila király címere, amit pajzsán viselt, egy sólyomféle volt, fején koronával. Ezt a címet a hunok egészen Taksony fia Géza fejedelem idejéig, amíg közösen kormányozták magukat, mindig magukkal hordták a hadban.”²⁹ További bizonyítékként arra vonatkozóan, hogy ugyanarra a madárra gondolhattak krónikásaink, a Képes Krónika iniciáléit és miniatúráit emelte ki a kutatás. E munkában Attila, Álmos és Árpád ábrázolásait éppen a zászlókon és a pajzsokon ábrázolt, „hollóra emlékeztető”³⁰ madáralakok alapján lehet megkülönböztetni másoktól.³¹ Attilát, illetve Álmost és Árpádot tehát a krónikás képek alapján összeköti, hogy ugyanolyan madár található a címerükben, vagyis

²⁸ Hóman II. 109.

²⁹ „Baluerium quoque regis Atile, quod in suo scuto gestare consueverat, similitudinem austuris in capite habebat cum corona. Quod signum Hungari, dum se regerent per communitem, usque tempora ducis Geyche filii Toxun, in exercitu semper communium gestaverat.” SRH I. 263. A szövegben idézett magyar fordítás Bollók János munkája: Képes Krónika 2004, 16.

³⁰ Dercsényi 1964, 153.

³¹ Csapodiné 1964, 191, 193, 195; Wheli 2000, 302; Hegedűs 2013, 86; Rácz 2013. A hun zászlókon és az egyes személyek pajzsain megfigyelhető, profilból ábrázolt madár általánosan bevett gyakorlata a kor képzőművészetének, amint azt a hasonló (de meghatározhatatlan besorolású, madarat megjelenítő) ikonográfiai párhuzamok is bizonyítják. Vö.: Singer 2014, 146–147. Ez az ábrázolástípus eltér a heraldikus pózban ábrázolt ragadozó madár-ábrázolás típusától. Vö.: Zajic 2014, 243–244. A 13–14. századi vadászmadár-ábrázolások hátterére vonatkozóan lásd még: Meinecke 1995. A Képes Krónika említést tesz arról, hogy a 13. századra a magyar előkelők körében biztosan feltűnt a sas a címerképben. A hispániai eredetű Martonfalvi család ősei kapcsán jegyzi meg a krónika összeállítója: „In Yspania enim nulla generatio in scuto suo aquilam ferre audet nisi Symon et Michael, eapropter, quod exercitum soldani de Tunisio, qui Maioricam et Minoricam insulas per naves intrando et classes occupaverant, ceteris militibus regis Aragonie deficientibus eorum generatio fertur expulisse. Unde regis et communis militia decreto est statutum quod priori signo, quod fuerat totum rubeum sine aliqua expressa figura, in aquilam mutaretur.” SRH I. 302–303.

vizuális kifejezőeszközök segítségével is igyekeztek erősíteni azt az üzenetet, hogy ezek a vezetők ugyanahhoz a nemzetséghez tartoztak, tehát ők és az általuk vezetett népek rokonok. Tény, hogy Kumorovitz L. Bernát megállapítása szerint ezek az „ábrázolások azonban XIV. századi heraldikai visszavetítések olyan korba, amikor a címet még nem ismerték”.³² Nem szabad viszont elfelejteni azt sem, hogy a korábbi kutatás a madáralakos címerek létezésében azért sem kételkedett, mert számos olyan középkori hagyományt sikerült fellelni, ahol ilyen madáralakok jelölték egyes törzsek és közösségek összetartozását.³³ Vagyis a jelképeket használhatták akkor is, ha címerekről (s így címerbe foglalt jelképekről) csak az élő heraldika korában lehet beszélni, ami a 12. század második felétől számítható.³⁴

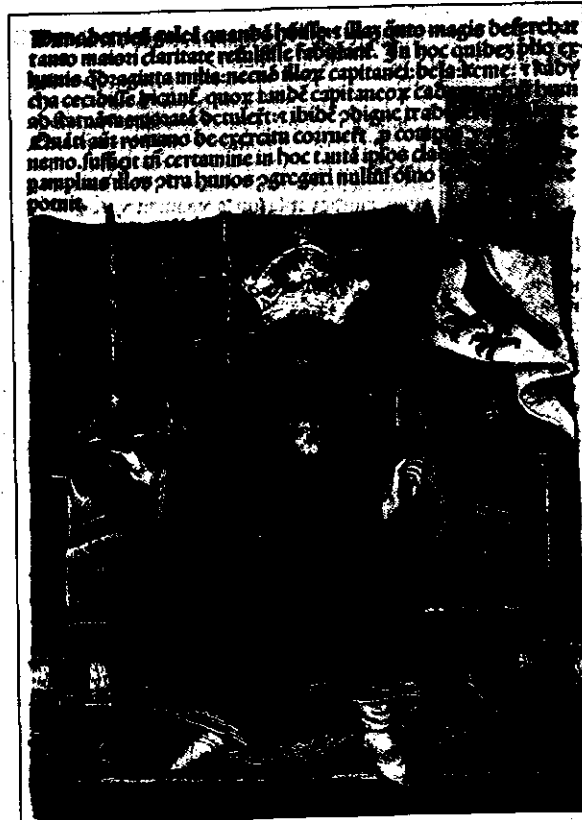
A Képes Krónika madárábrázolásai később is visszatérő képi elemek maradtak. Visszatérően tűnt fel Thuróczy krónikájában, ahol az Attila királyt ábrázoló képen ugyanilyen madárral díszített zászlót tart a hun uralkodó.³⁵ Mátyás reneszánsz udvarában a hun nagykirály kultusza újabb tartalmi elemekkel bővült. Ekkorra Attila és címere már nemcsak az Árpádok és a magyarok őseként, valamint az előbbi szimbólumaként tűnik fel, hanem Mátyás személyéhez is szorosan kapcsolódik, aki „Attila Secundus”-ként tündökölt a történeti munkák egy részében, és akinek hollós

³² Kumorovitz 1954, 21.

³³ Róheim 1917, 80–81.

³⁴ Bertényi 1993, 11–17.

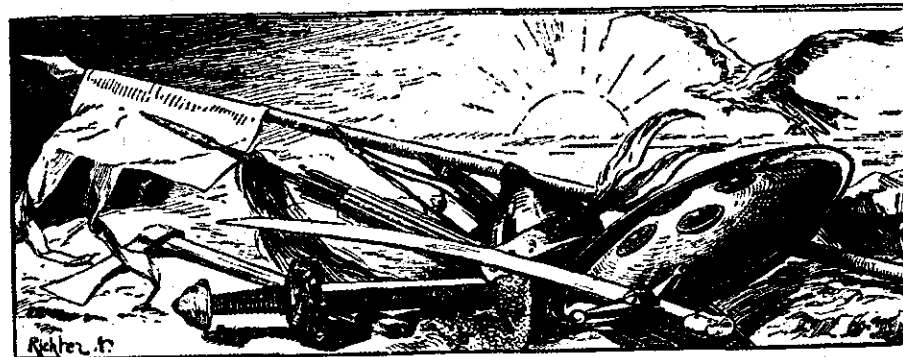
³⁵ Ács 2014, 28–29.

Attila király turulos lobogóval
a Thuróczy-krónikából

címere hasonlított a nagykirály madáralakos címerére. Az ábrázolás ekkor tehát már a kortárs politikai törekvések szolgálatában (is) állt.³⁶

A 19. században fogalmazódtak meg az első kételyek a turul szó eredetiségét illetően. Ekkor tudatosította a kutatás azt, hogy a turul madárnév a középkorban csak Kézai Simon gestájában és egy magyar nemzetség nevében maradt fenn.³⁷ E korszak neves történész-filológusa, Szabó Károly ezért is gondolta azt, hogy: „Miután a turul madárnévnek nyelvünkben nyomát nem találjuk, ellenben közönségesen ismeretes a karvaly népiesen karoly és karuly madárnév, lehetetlen volt azon gyanításra nem jönnöm, hogy krónikáink sok másoló kezén átment szövegeiben turul hibásan áll curul (= karuly, karoly, karvaly, mint Turzol = Tarczal) helyett.”³⁸ A nemzetiség- és birtoknevek meglepte azonban megnyugtatta a kutatókat, hogy létezhetett a kifejezés közszóként is; igaz, az utóbbi csak a 19. század elejétől adatolható (akkor is éppen a krónika népszerűségének hatására).³⁹ A szó török nyelvi hátterét a kérdés 19. századi kutatói is jól ismerték,⁴⁰ végleges tisztázását aztán a neves nyelvész, Gombocz Zoltán végezte el a 20. század elején, a török toyrul madárnévvel azonosítva a szó gyökerét.⁴¹ E szónak a középkori magyar nyelvben történő általános meglétét a magyar kutatás magától értetődőnek tartotta, hiszen a fentebbi krónikás hagyomány mellett igazolva látta azt a középkori nemzetség- és helynevek alapján.⁴² A magyar koratörténeti adatok nyelvészeti hátterének egyik neves kutatója, Benkő Loránd azonban a korábbiaktól alapvetően különböző elképzelést vázolt utolsó könyvében. Véleménye szerint ugyanis a „turul” szó Kézai Simon „szóújítása” volt a magyar nyelvben, aki valószínűleg az egykori szülőhelyének tágabb környezetéből ismerhette ezt a török eredetű szót, s aztán alkalmazta ’héja, ölyv’ jelentésben. A nyelvészprofesszor szellemes érvelése alapján éppen a Zala megyében Kézai életében kiemelkedő Turul család neve adhatta az ötletet a krónikásnak, hogy szűkebb pátriájának (a mai Alcsútdoboz határában fekvő Kinza/Ginza-pusztá)⁴³ besenyő kifeje-

Turul és 10. századinak tartott fegyverek ábrázolása egy, a millennium idején készült rajzon

zését felhasználva megalkossa Árpád Turul-nemzettségét.⁴⁴ Annak ellenére, hogy Benkő Loránd ötlete számos ponton további megerősítést igényel, ezek a hiányosságok – a munkáról eddig született nyelvészeti szempontú kritika alapján – nem olyan mértékűek, hogy ne kelljen komolyan számolnunk a fenti lehetőséggel.⁴⁵ További vizsgálatokat igényel tehát annak alátámasztása, hogy a magyar őshagyományban a „turul” mint olyan nem azonos az Álmos születési mondájában említett sólyomforma madárral, mert korántsem bizonyos, hogy azt egykoron turulnak nevezték. Ugyanakkor a krónikák szöveg-hagyományozódásának sok esetben feltérképezhetetlen kuszasága miatt⁴⁶ nem árt a fokozott óvatosság. Benkő professzor elképzelése ellen szól még a 10. századi magyarság jól ismert török háttere, és a turul név korai megléte a törökség körében. E tekintetben elég talán csak az Anatóliába bevándorló steppei nomád szeldzsukok híres vezetőjének a nevére, Togrilra (Toghrıl) utalni, aki a 10. század végén született,⁴⁷ de említhetjük az oszmánok őseinek tekintett Ertugrult is.⁴⁸ Vagyis ha a török névadás ismerte és használta az elnevezést, akkor miért ne létezhetett volna ez a szó a szintén török névadási szokásokat követő korai Árpádoknál?⁴⁹

Kérdéses az is, hogy miként formálhatta a monda alakulását a gesták és a krónikák szerkesztésének idején népszerű irodalmi előkép. Desericzky József Ince még 1760-ban hívta fel a figyelmet *De initiis ac majoribus Hungarorum* című művében,⁵⁰ hogy az Anonymusnál leírtak érdekes összefüggéseket mutatnak a középkorban népszerű Nagy Sándor-mondakörrel. Ezt a kapcsó-

³⁶ Borzsák 1984, 33–34, 37; Klaniczay 2011, 193–195; Ács 2014, 28–30.

³⁷ Erre már Szabó Károly felhívta a figyelmet Kézai Simon munkájának első magyar nyelvű fordításának kiadásakor. Kézai 1862, 23. Vö. még: Marczali 1895, 46.

³⁸ Szabó 1869, 28. 1. j. Hasonlóképpen vélekedett Toldy Ferenc is: „A XIII. századbéli Kézai által leírt régi krónikás ugyanezt beszéli, midőn Árpádot Turul nemzetségbelinek mondja, mely nevet én Karul- (Karvaly)-nak olvasok; sőt ezzel függ össze Etele kir. zászlaja is, melyen ugyanazon krónikásunk szerint koronás karul-madár volt látható, melyet a magyarok egész Gyéza fejedelemig viseltek harcaikban”. Toldy 1868, 379.

³⁹ Benkő 2009, 12.

⁴⁰ Vámbéry 1882, 183–184, 293; idem 2008, 216; Nagy 1883, 33; Thury 1886.

⁴¹ Gombocz 1914, 297–298.

⁴² Karácsonyi III. 116–119; Gombocz 1914, 297; Pais 1949; Sebők 1994; Benkő 2009, 10–12. Mindegyik munkában a kérdéshez kapcsolódó további irodalommal és forrásokkal.

⁴³ Kulcsár-Veszprémy 2006, 381; Sándor 2011, 321; Az egykori Kéza falura lásd még: Györffy III. 392.

⁴⁴ Benkő 2009; idem 2009a, 56–66; Tóth 2010, 19–20.

⁴⁵ Tóth 2010, 20.

⁴⁶ Ezek szemléltetésére a krónikakutatásból lásd: Hóman 1925; Horváth 1954.

⁴⁷ Bosworth 2000; idem 2011, 18–19; Hillenbrand 2011, 22–23.

⁴⁸ Róheim 1917, 79–80.

⁴⁹ Thury 1886, 125.

⁵⁰ Dümmerth 1886, 17.

latrendszert a 19. század egyik legsokoldalúbb, Árpád-korral is foglalkozó történésze, Marczali Henrik szintén hangsúlyozta.⁵¹ A névtelen jegyző fogalmi rendszere és „tudós felvetései” ugyanis teljes egészében a középkori, sok esetben fiktív jogi gondolkodáson és szemléletmódon alapultak.⁵² Felvetődött annak a lehetősége, hogy a monda e legendakörhöz kötődik, és P. mester franciaországi olvasmányainak a hatására került a gestába.⁵³ Ha Marczali Henrik felvetését elfogadjuk, akkor kérdésessé válik, hogy mennyiben tekinthető „totemisztikus pogány”⁵⁴ mondának Álmos születéstörténete. Elképzelt az is, hogy csak a forma kapcsolódik a Nagy Sándor-regényekhez – így téve a kortársak szemében még elegánsabbá a magyar történetet –, miközben a tartalmi mondanivaló tényleg ősi hagyománymagon alapul. Kézai Simon munkája kapcsán Borzsák István is utalt a Nagy Sándor-regények hatására. A neves filológus véleménye szerint a *Gesta Hungarorum*-ban az Attila kapcsán említett turulos címer előképe esetleg az e forrásokban leírt perzsa nagykirály, III. Dareiosz aranysassal díszített kocsija lehetett.⁵⁵ Felvetődik annak a lehetősége is, hogy Bonfini munkájában az Álmos születése kapcsán szereplő sas kifejezés is az Alexandrosz-mondakörhöz kapcsolódott.⁵⁶

Más oldalról világította meg e kérdéskört Bálint Csanád, aki arra hívta fel a figyelmet, hogy „a turul-mondára akár csak távolról is emlékeztetőre nem találunk a türköknek, valamint a török és a szibériai népeknek a sassal és általában a ragadozó madarakkal kapcsolatos hitvilágában”.⁵⁷ A monda ősi magja és a születésmítosz eredetisége mellett szólhat azonban Fodor István véleménye, aki a korábbi kutatásra utalva felhívta a figyelmet „egy kirgiz és egy burját nemzetiségi eredetmondára”. A kirgizben egy uhu, a burjátban pedig egy „az istenek által küldött sas” szerepel. Ezek az állatok mind a két monda szerint ősapák voltak, valamint hozzájuk kötődnek a szellemvilág felé közvetítő sámánok is.⁵⁸ Úgy tűnik tehát, hogy a hagyományos elemzéseken túl további rétegei és kapcsolódási pontjai is lehetnek a krónikás hagyomány sólyom- és turulleírásainak.

Az Álmos születésével kapcsolatos mondaszüzsé régebbi és újabb vizsgálatai számos ellentmondásra világítottak rá. A szövegek egyes névalakjainak hátterét kutatva érdekes eredmények születtek. Szentmártoni Szabó Géza, majd Szabados György kutatásai szerint a névtelen krónikás munkájában az Emese név mögött az 'émés, émik' ~ 'révült állapotban lévő' kifejezés

⁵¹ Szabados 2006, 182; Marczali 1877, 360–366; Horváth 1954, 203–204; 217.

⁵² Horváth 1954, 19; Györffy 1993; Vásáry 2008, 111–129.

⁵³ Marczali 1895, 46. 4. j.

⁵⁴ Horváth 1931, 38.

⁵⁵ Borzsák 1984, 18.

⁵⁶ Bonfini 1936, 180.

⁵⁷ Bálint 2004, 138.

⁵⁸ Fodor 1999, 148–149.

sejthető, vagyis az egykori gestaíró ezen szóból alkotta meg Álmos anyjának nevét, aki az Őskrónikára visszavezethető más krónikában nem így szerepelt. A Képes Krónika szerint ugyanis Álmos anyja Eunodbilia – akit P. mester Álmos nagyanyjának tart. E tekintetben tehát – fogalmaznak a kutatók – egyértelmű a tévedés: Anonymus félreértette a szöveget, és egy plusz személyt teremtett, a soha nem létező Emesét, miközben a szó, amit félreértett, valójában Eunodbiliára utalhatott, vagyis pontosan arra, hogy az anya révült állapotban látta a gyermeke jövőjét feltáró sólyomforma madarat.⁵⁹ Felhívták a figyelmet arra is, hogy Álmos apjának neve (Előd) mögött esetleg az Ölyüd ~ 'ölyv' szó rejtőzhet, míg az Eunodbilia név mögött egy Ünödbéli (szarvasünő?) alak. A nevek hátterében felsejleni látszik a képzőművészeti alkotásokról ismert küzdő szarvas és ragadozó madár; vagyis a nevek egy mitikus születés emlékei.⁶⁰ De természetesen nem ez az egy megfigyelési javaslat létezik az Eunodbilia névre: felmerült olyan ötlet, hogy azt 'Jenödbeli ~ a Jenő törzs szálláshelyéről való' alakban kellene feloldani,⁶¹ vagy az, hogy mindez csak P. mester „szerzeménye” lenne.⁶²

Az ismertetett elképzelések az alábbi sarokpontok köré rendezhetők:

1. Az Árpád-ház mitikus eredethagyománya a krónikás hagyomány szerint összekapcsolódott egy „sólyomforma madár” tiszteletével.
2. Kérdéses, hogy ezek a leírások mennyire tekinthetők ősinek, a népi emlékezethez vagy az Árpád-házhoz kapcsolódó fennmaradt elbeszélések lenyomatának. Esetleg a középkori szerzők írói alkotásai, melynek forrásai például a Nagy Sándor-legendák voltak?
3. A munkákban szereplő madár magyar neve bizonytalan; a hagyományos felfogás szerint azt turul névvel illették, azonban elképzelhető, hogy ezt a nevet csak Kézai illesztette bele krónikájába, s eredetileg sólyomról vagy más ragadozó madárról (esetleg sasról) lehetett szó.
4. A történeti nyelvészeti kutatások alapján felvetődik annak a lehetősége, hogy a korai krónikás hagyományt ismerő Kézai Simon a dunántúli Turul-nemzetségből és a – szülőhelyének török (besenyő) nyelvi környezetéből ismert toyrul, turgul madárnév átvételével alakította ki az Árpádok Turul nemzetségének hagyományát; amit azonban a – Kézai munkáját nagy becsben tartó – későbbi krónikás hagyomány sem akkor, sem később nem vett át.
5. Ugyanezen hagyomány szerint Attila címerét egy koronás sólyom-szerű madár díszítette; ezt a kódexek nyelvi és a vizuális eszközök

⁵⁹ Szentmártoni Szabó 2002; Szabados 2010; idem 2012.

⁶⁰ Szentmártoni Szabó 2002; Szabados 2010.

⁶¹ Balogh 1993.

⁶² Szócs 2010.

segítségével is összekötötték az Árpádok Álmos születése kapcsán leírt álomkép madarával.

6. Álmos anyja és az általa látott álom a krónikairodalomban keresztény értelmezést kapott, így a feltételezett ősi történet elemei a keresztény vallás hatására formálódhattak, részben átalakulhattak.

3. A turul felemelkedése

A Kézai Simon gestájában meglevenedő hunhagyomány már a középkorban szerves részét alkotta a nemesi jog- és társadalomszemléletnek. Mátyás udvarának tudósai, majd a későbbi magyar szerzők is politikai aktualitással töltötték meg az így kialakított hun-magyar összetartozás tudatát,⁶³ míg Werbőczy István szokásjoggyűjteménye révén mindez szerves elemévé vált az elitkultúrán kívüli általánosabb nemzetfelfogásnak is.⁶⁴ A hunhagyománnyal együtt Attila koronás, sólyom formájú madárral díszített címere is szimbólummá vált; igaz, turulnak csak azt követően kezdték nevezni, hogy nyomtatásban is megjelentek a középkori források: Anonymus gestájának első kiadása 1746-ban (első magyar fordítása 1790-ben), Kézaié 1781-ben. A 18. század második felében megteremtődött a tudományos minőségű – igaz, akkor még latin nyelven művelt – történetírás.⁶⁵ A 19. század elejétől kezdve vált történettudományunk jellemzően magyar nyelvűvé,⁶⁶ ilyenformán eredményei a szélesebb közönség számára is elérhetővé váltak. Az akkoriban feltűnő új kiadványtípusok miatt a korábban csak a nemesség által vallott nemzetszemlélet előbb a magyar anyanyelvű polgárság szemléletét formálta, majd pedig – kalendáriumok és a ponyvairadalom és a ilyen irányú olvasmányainak hatására – a parasztság magyarságképét is alapvetően meghatározták.⁶⁷

E folyamat fontos indikátorának tekinthető a turul, melynek feltűnése és egyre fokozódó népszerűsége végigköveti a fenti állomásokat. A kezdőpontot Kézai Simon munkájának nyomtatott kiadása jelentette (1781), melynek fontosságát és az iránta megnyilvánuló népszerűséget mi sem jelzi jobban, mint az, hogy az első bécsi kiadást követően még ugyanabban az évben – javítva – Budán is megjelentették a munkát. A turul hagyománya ezek nyomán bontotta ki szárnyait. A kór kutatói a szövegben előforduló kifejezéseket és a többi krónika adatait össze-

⁶³ Borzsák 1984; Szörényi 1993; Klaniczay 2011; Ács 2014.

⁶⁴ Ring 2004, 111.

⁶⁵ A folyamat bemutatására: Szabados 2006.

⁶⁶ E folyamat régebbi, de máig fontos feldolgozása: Hóman 1938.

⁶⁷ Mikos 2010.

kötte teljesen természetesnek vették, hogy a latin *austur/astur* kifejezés ősi, magyaros alakja a turul lehetett. Ekként jár el a középkori magyar források kiadását elősegítő könyvtáros professzor, a bécsi Stephan Ladislaus Endlicher is, aki 1826-ban a Dubnici Krónika ismertetésekor kiemelte, hogy az Attila címerén lévő madár magyar neve turul.⁶⁸ Az ő működésének idején tehát már általános volt az a vélemény, amely egy egységes elbeszélésbe rendezte ezeket az adatokat, és a magyar nemzeti emlékezet részeként kezelte a turult. A romantika irodalma még inkább hatással volt e folyamat kiteljesedésére. Kiemelkedő szerepe volt a kérdésben a nemzeti nagyelbeszélés nemes ügyét felvállaló Vörösmarty Mihálynak, aki a *Zalán futása* címet viselő eposzával kívánta betölteni a nemzeti reprezentáció díszes alapszövege iránti igényt. Az ő munkásságára a kor neves történésze, a mindenhol ősmagyarokat látó Horvát István gyakorolt jelentős hatást.⁶⁹ Vörösmarty nemcsak ismerte Kézai Simon krónikáját, hanem annak elemeit szuverén módon fel is használta őstörténeti témájú műveiben. A turult közzsóként már az 1827-ben született *Magyarvár* című epikus munkájában megemlítette, ahol Csímor és Bendeg személyét jellemezve írja, hogy a lányrablók:

„Titkos barlangok lakozói Koros vize mellett,
Kik mint tévedező turulok járnak ki rabolni,
S a puszták ijedelme nevők, s éj színe ruhájok.”⁷⁰

A madárnév később Arany János költészetének hatására honosodott meg még inkább az irodalmi nyelvben. *Keveháza* című költeményének kezdősorai már az ölyvvel együtt tűnt fel mint a tárnokvölgyi csata baljós előjele:

„Mért vijjog a saskeselyű?
Mért szállong a turul s ölyű,
Hadintéző, baljós madár,
Széles Dunának partinál?”

A mű elején szereplő turul azonban nemcsak egy madár, hanem a győzelemre elszánt hun had jelképe is. Arany ugyanis visszanyúl Kézai krónikájához, és nem Álmos születésének anonymusi magját használta fel, hanem Attila címerére utalt vissza. A *Keveházában* a turul a hunok hadilobogóját díszítő motívum, ebből következően a hun harci szellem metaforája:

⁶⁸ „in balnerio avis imaginem habens admodum austuris, que hungarice Turul dicitur”: Endlicher 1826, 9.

⁶⁹ Gere 2013, 86, 108–113. Horvát személyére vonatkozóan még: Klaniczay 2011, 185–188.

⁷⁰ Szörényi 1989, 214–215; Gere 2013, 114–122.

„Hej Béla, most, hej Kadosa,
Kemény tánc lesz ez a tusa!
Barna hajú szép hunfiak,
Mi haszna még a gyors nyilak!
Bár tőlük a nap elborul,
Tárnokvölgye bealkonyul:
Zászlótokon lecsüngve áll,
Nem repdes a turulmadár.

...
Harmadnap a hunok hada,
Mint új vihar, feltámad;
Harmadnapon kürtödbbe fúsz
Torda fia, hős Bendegúz!
Zászlóidat a keleti
Szellő vígan lebegteti,
Hogy a turul repdes belé –
Nyugot felé, nyugot felé!”

A német-magyar ellentét történeti visszavetítéseként bemutatott hungermán (gót, alán és római) párharc egyszerre szólt a nemzet buzdításáról,⁷¹ a hun és a magyar történet összekapcsolásáról és ezen keresztül a Vörösmarty által vállalt feladat folytatásáról, a magyar nemzeti eposz megalkotásának előkészületeiről.⁷² A turulos harci lobogó azonban nemcsak Arany János munkáiban, hanem mások, így például Szekszárd szülötte, Garay János költészetében is megtalálható. Ő egyik – az Árpádok balladafüzérben olvasható – munkájában írt a „szellőben turulos lobogóról”.⁷³ Legnagyobb sikerét mégis Arany későbbi, a magyar koratörténettel kapcsolatos munkái hozták el, a költő ugyanis ezekben állandó szereplőjévé tette a madarat, aki az égi hatalmak közvetítőjeként,⁷⁴ a „hun-magyar

⁷¹ Szörényi 1989, 178–183; Dávidházi 2011.

⁷² Domokos 1990, 120–17; Mikos 2010, 58.

⁷³ Idézi: Mikos 2010, 198.

⁷⁴ Erre példa az *Utolsó magyar* című költemény alábbi sorai:

„És míg alant szellő se jár,
Fenn zúg, köszönget a sudár.
Ott fészkel a turul, - lakása
Az égi felhők állomása;
Ott még nem járt ledér suhanc,
Vagy élet nélkül lezuhant,
Mivel szent a fa és madár,
A nemzet-ág védelme, őre;
Jaj volna ott... a vakmerőre
Isten nehéz haragja vár!”

testvériség” megtestesítőjeként, illetve Attila hadijelvényeként is szerepelt.⁷⁵ Az Álmos-mondának pedig a nagyenyedi születésű, későbbi református püspök és akadémikus irodalmár Szász Károly szentel egy önálló verset, melynek egyik főszereplője szintén a madár:

„Égből lecsapott s rászállta Turul
Ott csüng kebelére tapadva.
Két szárnya kitárva, úgy öleli át,
Hő ajkait éri az ajka...”
„És ébred Emese. Majd álma betölt;
Igért fia meglőn, az álmos;
Turul vala apja, őt rettegi föld,
Ellennek a karja halálos.”

A turul azonban ebben az időszakban már nemcsak a nemzeti irodalomban tűnt fel, hanem a történeti értekezések tematikájában is szerepet kap annak vizsgálata, hogy miként értelmezhetők a krónikák fentebb említett adatai. Ipolyi Arnold a magyar ősvallásról szóló feldolgozásában részletesen foglalkozott a madárral: összegyűjtötte a rendelkezésre álló forrásokat és véleményeket, megteremtve ezzel a turulra vonatkozó első tudományos áttekintést.⁷⁶ Az írott forrásokban feltűnő adatok kritikai szemléletű értelmezése is ekkor vette kezdetét. Szabó Károly az *austur* ~ turul kifejezések azonosításával kapcsolatos nehézségeknek adott hangot,⁷⁷ és Toldy Ferencsel együttesen más, forráskritikán alapuló magyarázatot is javasolt.⁷⁸ Ezekben az értekezésekben – hasonlóan a fent említett irodalmi alkotásokhoz – a 19. század utolsó évtizedeire általában mint „a magyar nemzet legrégibb valóságos hadi címere” jelent meg a mitikus állatalak.⁷⁹ E felfogásnak a tudós körökben való népszerűségét mi sem mutatja jobban, mint az a tény, hogy az 1883-ban megalakuló Heraldikai és Genealógiai Társaság választmánya úgy határozott, hogy a társaság – ma is működő – folyóiratának címe Turul legyen.⁸⁰ Komoly tudományos vita alakult ki a turul szó értelmezéséről is, egyre több hazai és török nyelvi adat bevoná-

⁷⁵ A Buda halálában:

„Közepütt nagy dombon Etele hajléka,
Fedi a legcsúcsát ős Turul árnyéka,
Emelint roppant szárnyát repülőre,
Aranybul egészen, verte ki szerzője”

⁷⁶ Ipolyi 1854, 72–73, 78, 161, 239–240.

⁷⁷ Kézai 1862, 23.

⁷⁸ Toldy 1868, 379.

⁷⁹ Nagy 1883, 30.

⁸⁰ Turul 1883, 53.

sával.⁸¹ A szót már ekkor török eredetűnek vélték, amit a korabeli török nyelvi rokonság pártolása mellett⁸² a tudományoktól független gazdasági törekvések is ösztönöznek,⁸³ ám ettől függetlenül a „turul” szó törökös kapcsolata helytálló.

Az ezredévi ünnepek időszakára a turulra egyre inkább mint a magyarok ősi hadi jelvényére tekintett a közvélemény.⁸⁴ A madáralak – némely esetben versengve a Habsburg birodalmi sassal⁸⁵ – egyre többet tűnt fel akkoriban a könyvek belső címoldalain, sokszor a magyar állami címerrel együtt. A millenniumi ünnepségsorozat gazdagon illusztrált összefoglaló könyveiben Benczúr Gyula címeres metszeteinek állandó eleme, míg más esetekben az ősmagyar vitézek kísé-
rője és így a korai, független és vitéz tettekre hivatott magyarság attribútumaként szerepelt.⁸⁶ Sok kortárs kiadványban megtalálható a turul motívuma az egyes fejezeteket elválasztó képeken.⁸⁷ Ezeken általában a turul karmai közt szablya látható, így jelezve, hogy tulajdonképpen nemcsak egy ragadozó madár, hanem olyan szimbólum, amely beleillik a kor-
szak hasonló jellegű ábrázolásainak sorába.⁸⁸ A fegyver egyben erősítette

Benczúr Gyula metszete a magyar címerrel és a turullal

⁸¹ Vámbéry 1882, 185, 293; idem 2008, 216; Thury 1886.

⁸² Domokos 1990, 128–129; Vásáry 2008, 191–196.

⁸³ Szabó 1991, 61.

⁸⁴ Marczali 1895, 46; Pallas XVI. 436.

⁸⁵ Voigt 1985, 63.

⁸⁶ Horváth 1899, 15.

⁸⁷ Marcali 1895, 4, 137; Horváth 1899, 12.

⁸⁸ Fontos megjegyezni, hogy a 19. század második felének ilyen típusú ábrázolásmódja nem csak Magyarországon terjedt el (vagyis nem tipikus magyar jelenséggel van dolgunk). Ha a Kárpátok vonalán túlra tekintünk, tapasztalhatjuk, hogy régtől fogva ott is jelen volt a kiterjesztett szárnyú és a karmai közt fegyvert tartó ragadozó madár szimbóluma. Elég csak Havasalföld

Than Mór: Árpád az ország határán

a madár alakjának hadi jelvényként való értelmezését is. A millenniumi ünnepségekkel meginduló szoborállítások pedig végképp kanonizálták a mitikus madáralak szerepét a kor emlékezetében. Erre utal Than Mórnak az ünnepségre készített befejezetlen (majd később elpusztult) festménye, a *Honfoglalás* címmel megfesteni szánt triptichon középső része, melynek címe: „Árpád az ország határán”. Ezen a képen a turul elmosódott árnyéka főszereplővé vált: Árpádot és népét ő vezeti új honuk felé.⁸⁹

címerére utalnunk, illetve arra, hogy I. Károly román király koronázásakor a királyi párról készült rézkarcokon gyakorta a turulhoz hasonló formában ábrázolták a romániai (korábbi havasalföldi) címerállatot: fegyverrel a karmai közt. A különbség mindössze két pontban figyelhető meg – a román jelkép csőrében kettős kereszt található, míg a sas által megragadott szálfe-
gyver nem szablya, hanem kard. A két jelkép ugyan eltér, azonban az ábrázolásmód hasonlóságai arra utalnak, hogy a motívum azonos megformálása olyan kortárs jelenség, amely nem szűkíthető le csak a korabeli magyar művészetre, azt máshol is felhasználták mint az államiság jelképét.

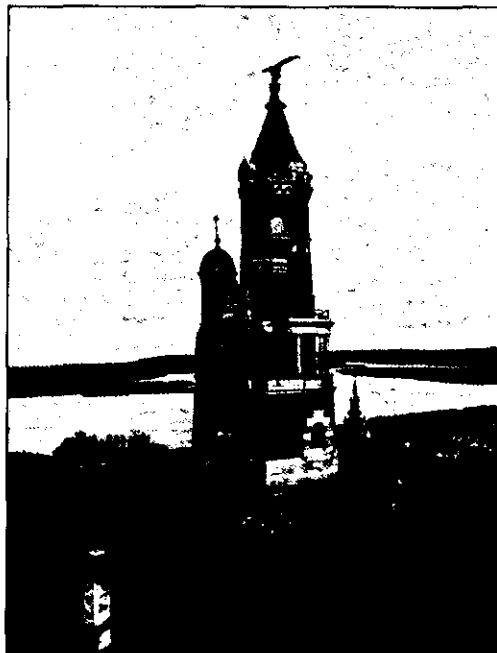
⁸⁹ Kalapis 1997.

4. „Mely dicsőség – Semmi kétség – Ő érte Jött létre”⁹⁰

A millenniumi ünnepek közeledtével a madáralak egyre általánosabb jelentést vett fel. Megjelenése, ismertsége és népszerűsége a század végére tetőzött. Ezen jelenség oka, hogy az irodalom és a romantikus történetírás által közvetített kép nemcsak áthatotta a kor gondolkodását, hanem fontos, politikailag is értelmezett jelképpé emelte a turult. Ekkorra érte el ugyanis Magyarországot az emlékművekben és szobrokban testet öltő szimbolikus térfoglalás és narratívaalkotás általános divatja, s ebben fontos szerep hárult a mitikus madárra. A nemzeti emlékezetformálás ezen eszméje elsősorban Bécs felől érkezett,⁹¹ de számos ötletet és elképzelést merítettek a magyar véleményalkotók a német fejedelemségek, majd az egységes Németország területéről,⁹² illetve Nyugat-Európában másutt felállított emlékek szellemiségéből.⁹³

A magyar honfoglalás ezredévi ünnepségsorozatához kapcsolódó historizáló emlékművek „inváziója” nemcsak tematizálta, hanem át is alakította a magyar nemzetszemléletet.

A műalkotások felállításának előkészületei 1881 óta tartottak, s már akkor, majd azt követően egészen az egyes emlékek ünnepélyes átadásáig folyamatos polémia övezte az azok formai és szimbolikus elemeinek megítélését.⁹⁴ A tervezés szakaszában nagy szerepe volt az ellenzéki Thaly Kálmánnak, akinek javaslatára elkészültek az „ország-hódítást” és a magyarság felsőbbbbségét hirdető emlékművek az ország különböző pontjain.⁹⁵ A millenniumi emlékműprog-

A zimonyi ezredévi emlékmű

⁹⁰ Arany János: *A fülemile*. Nagykőrös 1854.

⁹¹ Sinkó 1983, 187; idem 1991, 19–25.

⁹² Nipperdey 1976, 133–173; Pohlsander 2008; Kovács 2010, 7; Werner 2013.

⁹³ Sinkó 1983, 187–194; idem 1991; Bouwers 2010; Varga 2011, 128; idem 2012, 88–89.

⁹⁴ Tarr 1979; Nagy 2001, 216–217; Varga 2012; Sinkó 2012, 60–87, 152–182.

⁹⁵ Kőváry 1897, 127–171; Thaly 1898; Sinkó 1983, 194–195; idem 1991, 34–36; Varga 2011; idem 2012, 240–261. A folyamat hátterére: Pótó 2003, 18–19, 25.

ram Sinkó Katalin fordulatával élve nemcsak „a szoborállítások”, hanem a turulállítások „óriási konjunktúráját és inflációját” hozta.⁹⁶ A turul a korszak egyik védjegyévé vált.⁹⁷ A hét ezredévi emlékmű közül hármon (a munkácsin, a zimonyin és a nyitrain) szerepelt a madár, és ezen túlmenően számos további városban (Biharban, Désen, Szabadkán, Szegeden, Győrött stb.) állítottak turulos emlékműveket.⁹⁸ Ekkorra az ábrázolása egyszerre jelentette a magyarok vitézségét és a magyar állam monarchián belüli függetlenségét.⁹⁹ Az állami integritást – és azon túl annak megvédését hangsúlyozta.¹⁰⁰ A millenniumi ünnepi évet követően a turulok felállítása – ugyanúgy, ahogy az ünnepségre tervezett, de el nem készült emlékművek átadása – nem fejeződött be, hanem folytatta diadalútját.¹⁰¹ Elkészültek Donáth Gyula turulszobrai: 1905-ben a budai várban, majd 1907-ben a bánhidai csata emlékére a Tatabánya melletti Kő-hegy tetejére került egy-egy alkotás.¹⁰² A turul mint a honfoglalás egyik szimbóluma az új haza fegyveres „megszállásának”, a korábbi lakosság meghódításának és a katonai hadjá-

A tatabányai turulszobor

⁹⁶ Sinkó 1983, 194.

⁹⁷ Voigt 1985, 55.

⁹⁸ Kőváry 1897.

⁹⁹ Kőváry László leírása is tükrözi ezt a fajta gondolkort: „Sasos fejedelmeket választottunk királynak, kik tőlünk császárokká lettek; hálából még a koronát is kivitték az országból: fölkel a turulos, fegyverrel visszahozta, s Mátyás király dicső kora következett.” (Kőváry 1897, 54.)

¹⁰⁰ Szabó 1991, 58–60; Hankiss 1991; Pótó 2003, 273.

¹⁰¹ Gábor 1983, 210.

¹⁰² Kőváry 1897, 200.

ratokat folytató magyar harci virtusnak a szimbólumává vált.¹⁰³ Mindezt erősítették az egyes emlékeken a madárhoz kapcsolódó további motívumok, mint például a turul karmai közé vagy csőrébe helyezett szablya – ez „Árpád országhódító kardját” vagy „Attila mesés kardját” szimbolizálta.¹⁰⁴ A szobrok esetében, ahogy az a zimonyi emlékművön megfigyelhető, a „torony felett turul madárral, csőrében arany kard, áttekint a Száván”¹⁰⁵, „Szerbia felé, jelezve, hogy a Száván inneni ország az ő véreiké [értsd: a magyaroké – LP] ma is!”¹⁰⁶ Amint ez az idézet jelzi, a jelképnek egyre inkább a katonai vonatkozásait emelték ki a korabeli értelmezések.

A turul alakja a fokozódó háborús hangulat, majd a világháború során a harci eseményekkel kapcsolódott össze. Az elesettek emlékére felállítandó emlékszobrok létesítését előírányzó 1917/VIII. törvénycikk ajánlásában szerepeltek azok a motívumok, melyeket a képviselőház közigazgatási bizottsága, majd a törvény a szob-

rokat állíttató közösségeknek javasolt.¹⁰⁷ Ezek között volt a turul is;¹⁰⁸ így a világháborút követő időszak egyik legáltalánosabb, a falvakig eljutó jelképévé vált. Az „állami zsoldba kényszerült emlékműkészítők” által az „esztétikán kívüli ideológiával” bíró szobrok jelentős részét azonban már a világháborút lezáró békekötések után emelték; így ezek az emlékművek – a Trianon-emlékművek mellett – egyben a revíziós politika jelképeivé is váltak.¹⁰⁹ A turul azonban csak 1919 után lett a különböző jobboldali szervezetekhez kötődő szimbólum. Ezt megelőzően leginkább általános katonai jelvénynek számított, így a Tanács hatalom idején a Vörös

Nagy Ildikó tipológiája az I. világháborús emlékművekről

¹⁰³ Hátterére: Sinkó 2012, 165–166.

¹⁰⁴ Thaly 1898, 10, 21, 33.

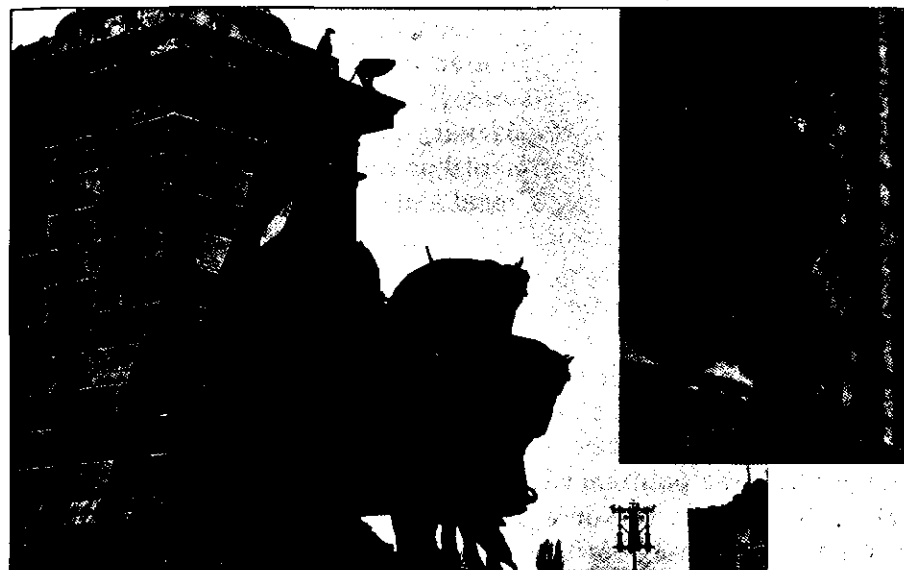
¹⁰⁵ Kőváry 1897, 126.

¹⁰⁶ Thaly 1898, 21. Vö.: Póttó 2003, 273.

¹⁰⁷ Kovács 1991.

¹⁰⁸ Voigt 1985; Nagy 1991.

¹⁰⁹ Voigt 1985, 63. Az emlékművek kapcsán idézett szöveghelyeket Fülep Lajos és Ghenton István kritikus megjegyzései alapján idézi: Póttó 2003, 21.

Tétény szobra a Millenniumi emlékművön és a lobogó tetején lévő turul kinagyított képe

Őrség jelvényében is helyt kapott.¹¹⁰ Ez a gondolatársítás később megmaradt, ezért szerepelt a katonai csapatzászlók csúcscíszeként, a hadizászlók kiegészítő elemeként.¹¹¹ Az 1920-as években megerősödő jobboldali szervezetek a revíziós eszmékör kapcsán, a magyar honfoglalásra és a középkori magyar államra (elsősorban annak területi egységére) hivatkozva a turult a magyarság identitására utaló jelzőként használták megnevezésükben és jelvényeikben. A legjelentősebb szerveződés a Turul Szövetség volt, teljes nevén a Magyar Egyetemek és Főiskolák Országos Nemzeti Turul Szövetsége (Előkészítő Bizottsága). Ez a két háború közti diákszervezet radikális irányvonala és korai időszakának zsidóellenessége miatt erősen leszűkítette a kortársak szemében a jelkép értelmezési kereteit. A turul a radikális jobboldaliság kifejezéséként még hangsúlyozottabb szerepet kapott a Böszörményi Zoltán vezette Nemzeti Szocialista Magyar Munkáspárt (később kaszásokeresztes párt) jelvényében, majd Szálasi Ferenc mozgalmában. A nyilasok a zászlórudak csúcsára helyezték a madáralakot.¹¹² Mindezek komoly nyomot

¹¹⁰ Lezsák 2011, 132.

¹¹¹ A zászlók csúcscíszét a Hadimúzeum akkori igazgatója szerint ki kellett cserélni: „karmaiban görbe szablyát tartó, röpkészre kész, ezüstözött turulmadárral”. Vö.: Décsey 2014, 40; 74; 90.

¹¹² http://www.hetek.hu/hit_es_ertekek/201010/a_nyilas_zaszlok_tortenete

hagytak a turul későbbi megítélésében, és ez volt az oka, hogy számos emléket a második világháború után fasiszta jelképnek minősítettek a hatalomba került véleményalkotók.¹¹³

A jelkép hosszú és kanyargós utat járt be a modern magyar eszméletében: a 19. századi romantikus szellemiségű elképzelésekből a magyar honfoglalás jelképe, majd a magyar harci tradíciók megtestesítője lett, később a háborús áldozatok emlékének őrzője és egyfajta „lélekmadara”.¹¹⁴ A revízió jelképeként a radikális jobboldali eszmék követői kisajátították a jelképet, ami stigmaként hatott a későbbi értelmezésére. A turul olyan motívum, melyet korról korra átértelmeztek, így jelentésmezeje ebből adódóan kitágult. Ha csak politikai síkon akarnánk ezt az ívet leírni, akkor a szélsőbalos (a Tanácsköztársaság vörös terrorja) és a szélsőjobb is (nemzetiszocialista pártok) használatától függetlenül számos olyan, a történeti hagyományokhoz visszanyúló értelmezés is fennmaradt, amelyik nem kívánta ezt a jelképet a szélsőségesek által használt lebutított márkajelzésként felhasználni. Új megközelítéseket az 1930-as évektől leginkább a tudományos kutatások nyújtottak, amelyek tovább vizsgálták a madár hordozta korai jelképrendszer múltját és jelentését.¹¹⁵ A 19. században még művészi képtársításokban gazdag szimbólumrendszer a politikai ideológiák kliséi közé kerülve egyre egysíkúbbá vált, ezért a 20. századi vezető művészei inkább nem nyúltak a jelképhez. Az utolsók közt talán Zala Györgynek a Millenniumi emlékműhöz készített kiegészítő vezérszobrai említendő; közöttük az 1928-ban átadott Tétény-szobor lándzsáján szerepel a turul.¹¹⁶ A szobron megfigyelhető zászlócsúcs előképei nem a 10. századi leletkörnyezetben, hanem a 19. századi festményeken találhatók meg. Feszty Árpád híres körképén az Árpád alakja mögött álló lovas vitézek egyike egy kutyafejre

Turulszobor Neusiedlerben (Neusiedler am See, Ausztria). A szoborból a világháború utáni határváltozásokat követően kivésték a címet

emlékeztető zászlódísszel felszerelt lobogót tart a kezében, míg Munkácsy Mihály az Árpád jobbán álló idősebb vezető kezébe helyezett el egy hasonló kialakítású, turulos díszítésű zászlót a honfoglalásról készült festményén.

A szimbólum így megmaradt a nemzeti romantika és a historizmus időszakában készült alkotások részének. Ezen mesterművek azonban a közművelődésbe beépülve továbbra is hatottak és mozgósító erővel bírtak, így akaratlanul hozzájárultak ahhoz, hogy a turul mindenhol és mindenre felhasználható jelképként jelenjen meg a köztudatban.

Turulos lobogó Munkácsy Mihály *Honfoglalás* című festményének részletén

5. A turul és a 10. századi magyarok

Az imént vázolt modern kori műltszemlélet a turulban ősi jelképet vélt felismerni. Ám a kései elképzelésektől függetlenül is fennáll annak lehetősége, hogy már a 10. században ismert volt a turul. Az idézett krónikairódalom mellé e kérdéshez a tárgyi emlékeket is segítségül szokták hívni a kutatók. Sokan a turul ősmagyar kori meglétét látták igazolva a rakamazi hajfonatkorongpár madáralakjaiban. A ma sokszor a korai magyar ábrázolóművészet egyik ikonikus szimbólumaként is hivatkozott emlék az előkerülését (1956) és közreadását követően a témával foglalkozó munkák gyakori illusztrációja volt és maradt.¹¹⁷ A biztosan 10. századi ötvösmunka közlésével gyakran hangsúlyozni akarják az egyedi emlékre hivatkozó szerzők, hogy a motívum korai megléte vitathatatlan.

A madarábrázolások és a motívumkör kapcsolata kutatásának komoly figyelmet szentelt a régészet. Az újabb eredmények közül három vezető kortárs kutató véleménye kívánczik ide.

Elsőként Fodor István tekintette át részletesen a korábbi kutatásokat. A gazdag steppei tárgyi emlékeanyag felhasználásával bemutatta az egyes leletek keleti hátterét. Vizsgálatának eredményeit összekapcsolta a magyar történeti kutatások eredményeivel. Megállapítása szerint „a honfoglaló magyar hitvilágban élő turul az égi, isteni eredetűnek vélt sas volt, ezt

¹¹⁷ A korongpárt már első közreadója, Csallány Dezső is összekapcsolta a turulmondával. Vö.: Csallány 1959.

¹¹³ Lezsák 2011, 132.

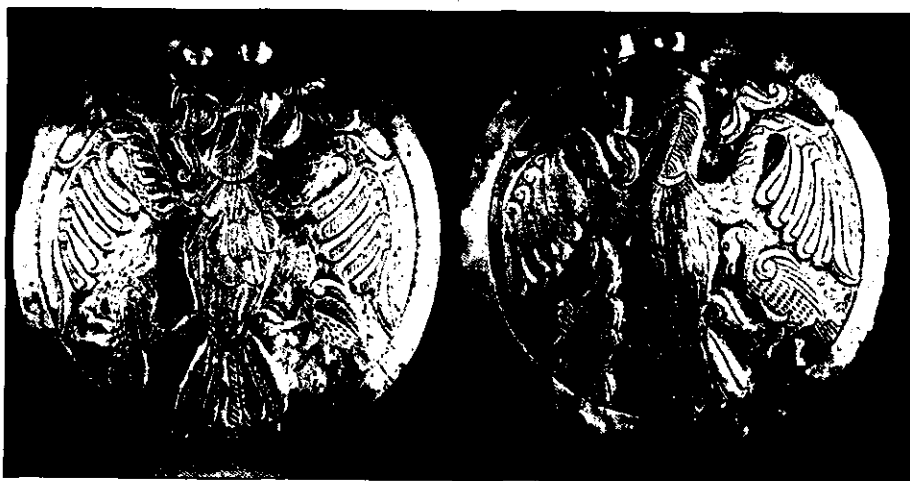
¹¹⁴ Voigt 1985, 56–59.

¹¹⁵ Schenk 1938; László 1944, 241–245.

¹¹⁶ Szöllőssy–Szilágyi–Hadházy 1987, 67.

formálták meg honfoglalóink ötvösei, s Árpád nemzetsége ezt tekintette totem-ösének. E származásmonda alighanem igen ősi keletű, talán a szkíta-szarmata időkre megy vissza.”¹¹⁸

Bálint Csanád a nagyszentmiklósi kincs ábrázolásait elemezve tért ki a 10. századi madáralakos tárgyakra, s elsősorban a rakamazi korongpárra.¹¹⁹ Az avarokhoz kötött kincs aranyedényein található „égberagadási jeleket” korábban ugyanis több kutató összekapcsolhatónak tartotta a rakamazi korongpár ábrázolásával.¹²⁰ Ebből adódóan a kincseletet feldolgozó monográfiájában részletesen kitért e honfoglalás kori ábrázolások hátterének a kutatására. Bálint Csanád nemcsak széles kitekintéssel, hanem művészeti, módszertani szempontok bemutatásával igyekezett szemléltetni a 10. századi ábrázolások helyét és értelmezési kereteit. Véleményével László Gyula és Dienes István kritikus álláspontjához csatlakozott, és azt hangsúlyozta, hogy „nem is ismer(het)jük” ezen ábrázolás „eredeti mondanivalóját”. Ráadásul sem a képtípus konkrét párhuzamait, sem az egyes leletek előkerülési körülményeit nem vették figyelembe azok a feltételezések, melyek konkrét jelentéstartalommal ruházták fel az egyes emlékeken látható állatalakokat.

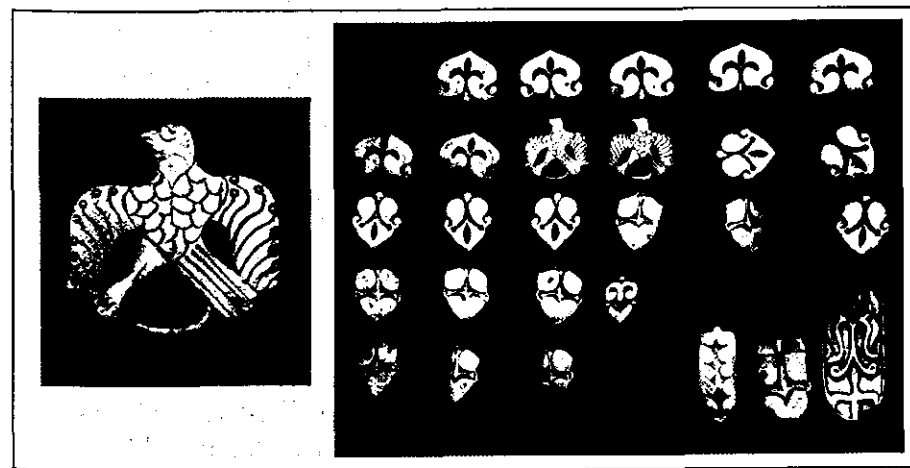
A rakamazi hajfonatkorongpár

Legutóbb Révész László reflektált mindkét tanulmányra. Ő a kérdést szintén széleskörű összefüggéseibe ágyazva, a 10. századi magyar emlék-

anyag művészeti hátterével kapcsolatos megközelítéseket tárgyaló munkájában tért ki ezekre az emlékekre. Hangsúlyozta, hogy ezen ábrázolások sem tekinthetők „jelentés nélküli díszítő” elemeknek, azonban túlzás lenne „minden állatalakban mondai vagy totemöst” sejteni, ugyanis ezen tárgyaknak az egykor bizonyára konkrét tartalommal bíró üzenete „számunkra már csak azért szinte megfeythetetlen, mert a X. századi s még régebbi magyar hőségeknak, mondáknak csupán apró töredékei maradtak fenn”.¹²¹

Látszik, hogy a régészeti emlékek vizsgálatával sem kapunk egyértelmű választ arra, hogy ismerték-e a honfoglaló magyarok a turult. Azt azonban ezek a leletek mindenképpen alátámasztják, hogy a 10. századi magyarság körében ismert volt a vadászmadarak művészi megformálása. Felmerült azonban kérdésként az is, hogy ez egy ősi keleti hagyaték – amint azt Fodor István véli –, vagy inkább kortárs déli, mediterrán hatásként szűrődött át a magyar műveltségbe – ami mellett Bollók Ádám sorolt fel érveket.¹²² Ennek megítélése előtt azonban érdemes számba venni azt a három emléket, melyet e leletek kapcsán ki szokott emelni a régészeti kutatás.

A legkorábbi ilyen lelet Karoson az I. temető 1. sírjából került elő 1936-ban.¹²³ Az ezüst ötvénypáron heraldikus pózban ábrázolt madarak láthatók. A veretek érdekessége, hogy míg a kitért szárnyakat szemből, addig az állat többi részét: a fejet, a testet, az egyik lábat és a faroktollakat profilból ábrázolta az ötvösmester. A sírleletet a veretekkel együtt, de szórványként

A karosi I. temető 1. sír veretei, köztük a heraldikus pózban ábrázolt madarakat formázó darabokkal

¹¹⁸ Fodor 1999, 151.

¹¹⁹ Bálint 2004, 135–139, 327–328.

¹²⁰ Csallány 1959, 324; Kádár 1968; Marschak 1986, 345.

¹²¹ Révész 2010, 381.

¹²² Bollók 2010.

¹²³ Fettich 1937, 135.

előkerült muszlim dirhemek alapján általában a 10. század második évtizedére vagy annál későbbi időszakra keltezi a régészeti kutatás.¹²⁴ Maguk a veretek pedig előkerülési helyzetükből adódóan, minden bizonnyal az eltemetett övét díszítették. E veretekhez hasonló emlékek azonban az itt talált temetők más sírjaiból s más lelőhelyekről sem ismertek. A megformálás közeli párhuzamai a Kárpát-medencén kívül sem kerültek elő; különös tekintettel a madarak oldalról és szemből való együttes ábrázolására. A legközelebbi párhuzam talán a British Museumban őrzött márványpanelen fedezhető fel, amely valószínűleg az egykori bizánci főváros, Konstantinápoly egyik templomából származik; azonban ezen a díszített emléken is vagy csak szemből, vagy csak oldalról ábrázolták a madarakat az egykori mesterek.¹²⁵ A karosihoz hasonló, vadászmadár alakú vereteket magam a korabeli bizánci emléanyagból nem ismerem, annak legközelebbi párhuzamai – amint arra éppen e veret elemzése kapcsán Révész László felhívta a figyelmet – a szaltovói területen figyelhetőek meg.¹²⁶

10. századi konstantinápolyi márványpanel sasokkal, nyulakkal és kígyóval

A legismertebb lelet a már fentebb is említett Rakamaz-Gyepiföld lelőhelyen került elő. A helyiek által megtalált női sírt, sajnos, a megtalálást követően a falusi gyerekek szétdúlták, a korongok sírban való helyzetét és a temetkezés teljes leletanyagát ezért nem ismeri a kutatás.¹²⁷ A töredékesen előkerült sírlelet így is az egyik legkiemelkedőbb 10. századi emlékek számát. Az itt talált korongpáron heraldikus pózban ábrázolt madarak vannak, amelyek a csőrükben ágat, míg karmaikban egy-egy kisebb madarat tartanak. E madarak azonosítása körül is kisebb vita alakult ki, hiszen

¹²⁴ Révész 1996, 187.

¹²⁵ Talbot Rice 1975, 18; Loverance 1994.

¹²⁶ Révész 1996, 106. Vö.: Fettich 1937, 135, XVI. T. 19–21.

¹²⁷ Csallány 1959, 311–312; Fodor 1996, 162.

a kutatók egy része sasként,¹²⁸ míg mások keselyűként azonosították a korong központi alakját.¹²⁹ A jelenet értelmezéséről több vélemény született, már csak abból is kiindulva, hogy a karmok közt tartott kisebb madáralakokat a nagy madár fiókáiként vagy zsákmányállataiként értelmezte-e az adott magyarázat.¹³⁰ Arra már az előkerülését követően felfigyeltek a kutatók, hogy a két korongot nem ugyanaz a mester készítette. Az eredeti korong másolásának okát a kutatók abban látták, hogy az eltemetett nő esetleg házassága alkalmával kaphatta második korongját.¹³¹ E magyarázat ellentmondásaira legutóbb Fodor István figyelmeztetett, amikor felhívta a figyelmet arra, hogy más korongpárok eltérő mintázatúak, míg az egyszerűbb kivitelű, öntött korongpárok esetében az egyezés oka az azonos öntőminta (és ebből adódóan az egyidejű készítés) lehetett.¹³² A korongon ábrázolt jelenet konkrét párhuzama szintén nem ismert,¹³³ míg az ábrázolás egyes elemeinek (madár csőrében tartott ág, karmok közt tartott állatalak, heraldikus pózban ábrázolt madár) előképei és egykorú párhuzamai széles körben elterjedtek.¹³⁴

Talán kevésbé ismert az 1959-ben előkerült zempléni sírban talált korong. A kiemelkedő leletgazdagságú férfisír hat korongja közül az egyikben egy heraldikus pózban ábrázolt sasként meghatározott madár látható. Az emléket már a lelet első értelmezője összekötötte a rakamazi díszekkel.¹³⁵ Fettich Nándor, aki a magyar honfoglaláskor egyik legkiemelkedőbb szakemberének számított, kései, sokat vitatott művében azonban már nemcsak a zempléni és a rakamazi leleteket hozta kapcsolatba a turulhagyománnyal, hanem más, későbbi emlékeket is ide sorolhatónak vélt.¹³⁶ A sír kapcsán megfogalmazott elképzeléseit a munka megjelenését megelőző tudományos vita során elutasították a korszak neves szakértői.¹³⁷ Az is vita tárgya volt, hogy miként kell értelmezni a sasos korongot.

¹²⁸ Alföldi 1969, 360; László-Rácz 1977, 101; Fodor 1999, 146.

¹²⁹ Csallány 1959, 314; Kádár 1968, 107; Bálint 2004, 328.

¹³⁰ Részletes áttekintésükre: Fodor 1999, 144–150. A jelenet újabb értelmezésére: Bollók 2015, 502–530.

¹³¹ Fodor 1996, 164.

¹³² Fodor 1999, 150.

¹³³ Az ábrázolás legközelebbi párhuzamát ez idáig Bollók Ádámnak sikerült fellelnie, aki Szászánida-kori pecsételőkön találta meg a karmai közt kisebb madarakat tartó, heraldikus pózban ábrázolt madáralakot. A kutató véleménye szerint azonban a rakamazi korongok és a 6–7. századi pecsételők közt meglévő (idő- és térbeli) távolság, valamint a további párhuzamok hiánya miatt csak nagyon távoli kapcsolat tételezhető fel a két emlékcsoport között. Vö.: Bollók 2015, 506–507.

¹³⁴ László-Rácz 1977, 102–103; Bálint 2004, 136–138.

¹³⁵ Budinský-Krička-Fettich 1973, 66–77.

¹³⁶ Ibidem 148–152.

¹³⁷ A vita tudománytörténeti vonatkozásaira részletes irodalommal: Langó 2005, 213.

A zempléni korongok

A többi hasonló dísszel együtt a halottat sirató nők levágott és koronggal díszített hajfonatainak egyike volt-e, amit a gyász során a sírba dobtak?¹³⁸ Ezt a feltételezést a kialakult vitában átfogó módon Dienes István cáfolta, aki szintén hajfonatkorongnak tartotta az előkerült leleteket.¹³⁹ László Gyula véleménye a leletek kapcsán az volt, „hogy ezek a korongok nem női hajfonatkorongok”.¹⁴⁰ Ő azokat a kaftán díszeknek tartotta, azonban az is elképzelhető, hogy ugyanolyan kerek lószerszámdíszek lehettek, mint amilyenek a korabeli steppei sírokban szintén előfordultak.¹⁴¹ Feticich Nándorral ellentétben a sír korát sem a 10. század elejére, hanem későbbre keltezte a kutatás.¹⁴² E sasos korongnak azonban szintén nincs konkrét párhuzama a 10. századi Kárpát-medencei emlékanyagban, míg az ott látható ábrázolásmódnak, a heraldikus pózban megformált madáralaknak nagy számban ismertek a párhuzamai.¹⁴³ Ilyen veretek a Kárpát-medencében sem csak a 10. században voltak jellemzőek, hanem – amint azt egy komáromszentpéteri, 11. századra keltezett emlék erősíteni látszik – később is megtalálhatók voltak az anyagi kultúrában.¹⁴⁴ A heraldikus pózban, félrefordított fejjel megformált vadászmadár-ábrázolások tehát jelen voltak a keresztény Magyar Királyság kialakulását

¹³⁸ Budinský-Krička-Feticich 1973, 67.

¹³⁹ Dienes 196, 279.

¹⁴⁰ László 1990, 135.

¹⁴¹ Dvornigenko-Fedorov-Davidov 1989, 110.

¹⁴² Dienes 1966, 280; Bóna 1966, 281.

¹⁴³ Bálint 2004, 137–138.

¹⁴⁴ Trugly 2008, 133–134.

követően is (ugyanúgy, ahogy hasonló díszítésű emlékek nagy népszerűségnek örvendtek a korabeli Nyugat- és Dél-Európában).

A három emléken látható madáralak – szemben például a növényi motívum előtt álló állatalakos korongok egymáshoz hasonló mintázatával – mindegyike egyedi alkotás, nem kapcsolódik szorosan a hasonló darabokhoz,¹⁴⁵ ezért nehéz őket egy közös eredőre visszavezetni. Mint látható, egyes darabok esetében még a madárfaj meghatározásával kapcsolatban sem jutott egységes álláspontra a kutatás.¹⁴⁶ Ami azonban összeköti ezeket a tárgyakat, az azonos korszak (10. század) és a szűkebb területi egység (a Felső-Tisza-vidék). Mindebből általános következtetéseket levonni igen kockázatos. Annyi azonban biztosan megállapítható, hogy a beköltöző magyarok, hasonlóan más nagyállattartó népekhez, ismerték a különböző vadászmadarakat. Ezen állatok-

hoz a vadászatban betöltött szerepükön túl talán vallásos vagy más kognitív tartalmak kapcsolódtak, azonban értelmezésükhöz – amint azt Révész László is kiemelte – „csak feltevéseket fogalmazhatunk meg, de semmiképpen sem a véglegesség igényével fellépő megfigyeléseket”.¹⁴⁷ A komáromszentpéteri emlék pedig arra utal, amint azt Bálint Csanád hangsúlyozta: a korban voltak olyan széles területen elterjedt képtípusok, mint a „kiterjesztett szárnyval való sasábrázolás”, melynek „közkedvelt volta nyilvánvalóan azon alapult, hogy ez a madár a levegő ura”. Így az egykori emlékek közül egyes darabokba „belemagyarázni, belelátni a turulmondát” igen aggályos.¹⁴⁸ Annak dacára, hogy ezek az ábrázolások a turulmonda tárgyi igazolására nem alkalmasak, arra mindenképpen felhívják a figyelmet, hogy a vadászmadarakhoz kapcsolódó elképzelések jelen voltak a korai magyarság kulturális

Heraldikus pózban ábrázolt vadászmadarat mintázó veret Komáromszentpéterről (Svätý Peter, Szlovákia)

¹⁴⁵ A korongtípus vizsgálatára lásd: Révész 1996, 82–86.

¹⁴⁶ Amint azt Bollók Ádám is kiemelte, itt alapvetően az archaeozoológiai, ornitológiai kutatás eltérő meghatározásait kell figyelembe vennünk. Vagyis még a kérdés specialistái számára sem egyértelmű, hogy milyen állatalakot kell például a rakamazi madáralakok mögött sejtenuk. Bollók 2010, 334. Vö. még: Révész 2010, 380–381.

¹⁴⁷ Révész 2010, 381.

¹⁴⁸ Bálint 2004, 138–139.

hagyományában, és erre középkori historiográfiánk adatain túlmenően a tárgyi hagyatékban is találhatunk nyomokat.¹⁴⁹

Összegzésül elmondható, hogy ha a turul ősi létének tisztázása nem is lehetséges, annyi bizonyos, hogy ez a ragadozómadár-alak régóta szervesen hozzátartozik a magyar kultúrtörténethez. A turullal kapcsolatos vélekedések hátterében minden bizonnyal a korai magyarság vadászmadarakkal való szoros kapcsolata állhatott. Azonban az Árpád-korra írott formában is kanonizálódó Álmos-monda és Kézai Simon Turul-nemzetisége új alapot teremtett e képzet tartós helyfoglalására a 14–15. századi magyar historiográfiában, sőt azon túl is. A hagyományfejlődés következő állomását jelentette, amikor a régi krónikákat a 18–19. században újra kiadták, és a romantikus nemzetszemlélet felfedezte magának a rejtélyes madáralakot: kezdetben a magyar honfoglalás szimbólumát, később pedig a teljes magyar nemzeti hagyomány ősi eredőjét látva benne. A turul, azon túlmenően, hogy egyre általánosabb jelképpé vált, ezzel párhuzamosan specializálódott: elsősorban a hadi erények és a magyar szupremácia (többek közt a császári sással való versengés) kifejezőeszközevé formálódott. E hadi vonatkozás öröklődött tovább a millenniumi békeidőket feledtető első világháború utáni korszakra, amikor a turul jelentéstartalma beszűkült és egyre inkább a hadi érdemek megtestesítőjévé és a területveszteségek okán a magyar revíziós törekvések egyik metaforájává vált. E jelentéstartalmak (és nem utolsósorban a német birodalmi sashoz hasonló ábrázolásmódja) eredményezték, hogy szélsőséges eszmék képviselői is jelképpül választották. Ugyanezen okok játszottak közre abban, hogy a 20. század második felében elutasították és „fasiszta jelképnek” bélyegezték az ilyen elemeket tartalmazó alkotások egy részét. A jelen kor végül egy populáris és multikulturális jelképet formált a sokrétű hagyományból, amire nemcsak az ilyen ábrázolással díszített pólók, ékszerek, kulcstartók és tetoválások, és a népszerűsítő jellegű kiadványok utalnak, hanem azok a szobrok is, melyek e sokrétű hagyomány más-más mélységéhez nyúlnak vissza. Így vált a turul mára sokarcúvá, és – vélt pogány hagyománymagja ellenére – ma ugyanúgy megfér a kettős kereszt, Szent István-ábrázolások mellett, ahogy egyszerre lehet vele kifejezni a magyarság összetartozását, a háborús véráldozatokat vagy a fenyegető totalitárius eszméket és a modern kori hatalmak mindent ellenőrizni akaró törekvéseit. Hogy ki mit akar a turulban látni, az nemcsak a madár-ábrázolásoktól függ, hanem attól is, hogy e sokarcúság melyik aspektusát ragadja meg a szemlélő, esetleg egysíkúvá téve saját turulértelmezését.¹⁵⁰

¹⁴⁹ Fodor 1999.

¹⁵⁰ A turul átértelmezésének egy lehetőségét magam hallottam a nagykaposi (Veľké Kapušany – Szlovákia) turulszobor felállításának kezdeményezőjétől. Ez a szobor, eltérő

A rakamazi korongábrázolás modern alkalmazásai tetoválásként és hagyományőrző viselet ruhadíszeként

Annak ellenére, hogy a 20. század második felében hosszú ideig rossz szemmel néztek rá a művészetpolitika irányítói, a 19. századi turulok általában elkerülték a retorziókat, míg a 20. századi alkotások közül kevesebb úszta meg az új hatalom büntetését. Az egyik ilyen Szász Gyula alkotása. A millenniumi ünnepek idején Ráckevén felállított Árpád-szobron ugyanis a fejedelem sisakja csúcsán – a korábban említett történelmi hagyományozódás hatására – egy turul látható. A szobor helye és felállításának ideje is közrejátszott abban, hogy elkerülte a későbbi rombolást. Az Ezredévi emlékmű 1928-ban felállított Tétény vezér-szobrának jobb karjában tartott turulos lobogó megmenekülését köszönhetette annak is, hogy a zászlócsúcson megmintázott madáralak inkább egy keselyűre emlékeztetett¹⁵¹ – ellentétben a hagyományos, sast vagy sólymot mintázó

módon a 19–20. század fordulóján állított kiterjesztett szárnyú turuloktól, a madár testéhez simuló szárnyal készült. Ennek oka a készítettők azon értelmezése, hogy míg a kiterjesztett szárnyú turul a vándorló, nomád magyarokat jelképezte, addig a csukott szárnyú turul a megtelepedő, honalapító és ezer év óta itt élő magyarságot jelképezi. A 19. század végétől élő hagyományos turulábrázolások értelmezésére: Pótó 2003, 61.

¹⁵¹ Keselyűként ábrázolta a turult Fadrusz János is a zilahi Tuhutum-emléken. Az 1902-ben felállított rovásírásos, lókoponyás és fegyveres díszeket tartalmazó emlékmű a 20. század elején divatos „pogány magyarság” kultusz jegyében született. Fadrusz maga is úgy értelmezte munkáját, mint „pogány oltárt”, „emlékére a hálaadó áldozatnak, melyet Tuhutum mutatott be a magyarok istenének itt valahol a Meszes ormán” (Petri 1901, 558.) Az emlékmű fríze a magyar sereg megérkezését ábrázolta azzal a jelentéssel, amikor Tuhutum lováról leszállva a honfoglalás jeléül a lándzsáját a földbe szúrta. Érdekes módon ez az alkotás mind a két világháború túlélte, s csak 1968 nyarán pusztult el, amikor egy éjszaka eltűnt.

turulábrázolásokkal. Igaz, ezzel a részlettel amúgy sem sokat foglalkoztak.¹⁵² A jelképekkel telezsúfolt és részletgazdag szoborcsoport kapcsán ugyanis a zászlócsúcs korántsem szembetűnő, s nem is hangsúlyos. Mindennek köszönhetően Tétény szobra nem jutott arra a sorsra, mint azok a szobrok, melyeket a politika eltávolított eredeti helyükről.¹⁵³

¹⁵² Szöllőssy-Szilágyi-Hadházy 1987, 67–68; Sinkó 2012, 80.

¹⁵³ Pótó 2003.

... ÉS ÁRPÁDOK

6. A millenniumi szoborcsoport

Árpád nagyfejedelem alakját általában a budapesti Hősök terén lévő Millenniumi emlékmű központi alkotása alapján képzelik el a tágabb közvélemény. Ez az érclovas nemcsak a hajdan élt történelemformáló vezér egyik legemblematiszababb ábrázolása, hanem jól mutatja, miként képzeltek el a szobor készítése idején a művészek a korai magyarság viseletét, anyagi kultúráját – s mindezt hogyan közvetítették a nagyközönség felé. Miként is nézhettek ki ezek a harcos magyar vezetők egykoron? Az Ezredévi emlékmű a helye és szerepe alapján egyrészt megtestesítője a nemzeti történelem 19–20. század fordulóján meglévő olvasatának, másrészt ütközőpontja, néha pedig elszenvedője a szobrokban megfogalmazott kulturális emlékezet hangsúlyeltolódásainak. A tér körül zajló politikai események több esetben a szobrokat is érintő változásokkal jártak, a véleményformálók számos esetben ugyanis ezen lépéseikkel is tükrözni kívánták a „hivatalosnak” nevezett történelemszemléletben és történelemértelmezésben bekövetkezett fordulatokat.¹⁵⁴ Mindezek miatt a szobrok

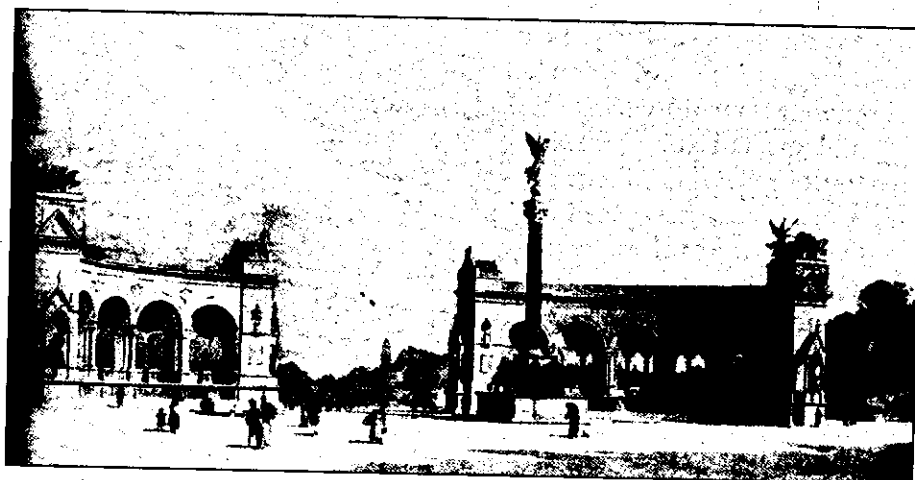

Árpád szobra az Ezredévi emlékművön

¹⁵⁴ Az egyik sokat emlegetett átértelmezésre a Tanácsköztársaság alatti május elsejei ünnepkor került sor. Gábrriel arkangyal alakját egy vörös obeliszkkel fedték el, és elé, a későbbi Árpád-szoborcsoport helyére Marx és egy vasmunkás, valamint egy bányász szobra került – a gipszből öntött szoborcsoportot szintén Zala György készítette. Az átalakított

az eltérő múltértelmezések – a nemzeti emlékezet hangsúlyaiban bekövetkezett változások idején olykor magas hőfokon zajló – dialógusról is tudósítanak.¹⁵⁵

A Schikedanz Albert által megálmodott tér központi szoborcsoportját – a tisztelői által „igazi istenáldotta művészként” emlegetett – Zala György készítette.¹⁵⁶ Árpád lovas szobra azonban nem készült el az 1896-os ünnepségsorozatra, hanem csak jóval később, 1912-ben került a helyére, míg a többi vezér szobrát is csak 1928–1929 között helyezték el, így az emlékmű felavatására 34 évvel a felállítás kezdeményezését követően kerülhetett sor.¹⁵⁷

Schikedanz Albert Millenniumi emlékműterve

A tér legkiemelkedőbb szobra a központi szoborcsoport centrumába helyezett, hosszú sörényű lován ülő és határozottan előre tekintő Árpádot formázza. A fejedelem jobb kezében a nyereghez támasztott buzogányt, baljában a ló veretekkel díszített gyeplőjét tartja. Hívős méltóságot sugárzó alakja azáltal is kiemelkedik, hogy a vezérek szobrai kicsit hátrébb helyezkednek el, szorosan egymáshoz kapcsolódva ölelik körbe a fejedelmet. A szobor egyediségét külön hangsúlyozza, hogy a korban általános „lovas uralkodószobortól” eltérően itt „lovas főve-

emlékművel így kívántak üzeni a rövid életű diktatúra ideológusai, mert az Árpád helyére helyezett Marx egy újfajta honalapítás alapjait volt hivatva jelölni. Vö.: Pótvó 2003, 264–266; Révész 2013a.

¹⁵⁵ Gábor 1983; Gerő 1987; Gyáni 2007, 78–83; Sinkó 2012, 75–87; Kovács-Nagy 2013.

¹⁵⁶ Lesskó 1902, 506.

¹⁵⁷ Gábor 1983, 210; Szöllőssy-Szilágyi-Hadházy 1987, 67; Pótvó 2003, 275–280; Kovács-Nagy 2013, 20–23.

zérek állnak” a középpontban, „míg a királyok gyalogos hadként állnak mögöttük”.¹⁵⁸ Ennek oka részben a korabeli – Thaly Kálmán nevével fémjelezhető – ellenzéki felbuzdulás volt, amelyik azt hangsúlyozta, hogy a „vezéreket bakává ne tegyük”.¹⁵⁹

A vezérszobrok sokat vitatott pontja azonban nem az egyes alakok ábrázolásmódja volt, hanem az, hogy – műtész vélemények szerint – azokból hiányzott a „jelképteremtő” erő, Zala György pedig „inkább csak illusztrátor” szobrásznak tartható, aki „saját erejéből csak allegorikus közhelyeket” teremtett, miközben a „monumentumból éppen a monumentalitás hiányzik”.¹⁶⁰ A részletek tekintetében alaposan kidolgozott szobrok – ezen egykorú és későbbi bírálatok ellenére is – meghatározóak, hogy miként képzeltek el, képzelik el a hont fogláló magyarokat. Az alakok a kor kedvelt „nemes vadember” kultuszához kapcsolódva formálták ezt a képzetrendszert, a részletekkel finoman utalva a hasonló kortárs külföldi alkotásokra és a szélesebb közvéleményben élő topozsokra.¹⁶¹

A szobor azonban korántsem az egyetlen ilyen jellegű emléke a 19–20. század honfoglaló magyarokat mintázó ábrázolásainak. Elég az emlékműnél korábban elkészült és ugyancsak jelentős hatást gyakorló Feszty-körképre, valamint Munkácsy Mihály híres festményére, illetve az ópusztaszeri Árpád-szoborra, a Fadrusz Jánoshoz köthető zilahi Tuhutum-emlékműre vagy a ráckevei Árpád szoborra utalni. Zala György szoborcsoportjára számos elem éppen a korábbi művekről került át: az agancsból kialakított zablalag Feszty Árpád körképén Árpád lován látható, a madárszárnyakkal díszített sisak vagy a turulos zászló pedig Munkácsy Mihály festményéről „származik”.¹⁶² Mielőtt azonban Árpádhoz (és ezen keresztül a honfoglalás kori magyar elit viseletéhez, valamint a fejedelem temetkezőhelyéhez) kapcsolódó elképzeléseket áttekintenénk, érdemes a történelmi Árpádról szóló – igen szűkös – forrásanyagot bemutatni, valamint azt a folyamatot megrajzolni, ahogy Árpád kiemelkedett a nemzeti történelem hősei közül és a honfoglalás

¹⁵⁸ Sinkó 2012, 77.

¹⁵⁹ Ibidem.

¹⁶⁰ Gábor 1983, 211. A szoborcsoport kritikus megítélése szorosan összekötődik azzal a folyamattal, melynek kapcsán a kortárs művészettörténetírás a 19. századtól a politikai propagandával szorosan összefonódó emlékműszobrászatot elutasító kritikával illette. Fülep Lajos, Ghenton István és Melocco Miklós véleményét idézi Pótvó 2003, 21–25.

¹⁶¹ Sinkó Katalin külön hangsúlyozta (2012, 76), hogy a szobrok kialakítása „a német wotanizmussal párhuzamos jelenség”. Az ilyen jellegű kapcsolatra utal Thaly Kálmán egyik parlamenti felszólalása is. Idézi Kovács 2010, 7.

¹⁶² Utóbbin a zászlót az a vezető tartja, akit Munkácsy „koszorús íróknak”, Jókai Mór alapján mintázott. Vö.: Szendrey 1905, 6.

eseménysorozatával együtt a nemzeti emlékezet egyik sarokkövévé vált. Ezt követően pedig végigkísérjük, miként képzeltek el a kora újkortól Árpád alakját a különböző művészeti ágak képviselői.

7. Árpád a 10. században és történeti hagyománya a középkori krónikailrodalomban

Árpádról kevés adat áll a kutatás rendelkezésére, s ebből a többé-kevésbé korabeli forrásokhoz köthető információ még kevesebb. Közülük a legjelentősebb a bizánci udvarban készített munka, melyet VII. (Bíborbanszületett) Konstantin császár állíttatott össze fia, II. Romanosz számára a 10. század közepén. A *birodalom kormányzásáról* címet viselő mű szerint a kazár kagán Levedi első vajdát neki engedelmeskedő magyar bábfejedelemmé akarta megtenni, ám a vajda ezt elhárította, mondván: „van rajtam kívül egy másik vajda, akit Álmosnak neveznek, akinek fia, Árpád legyen inkább fejedelem, aki rendelkezésekre áll”. A kagán ekkor a magyarokra bízta a fejedelmválasztást. „A türkök [magyarok] pedig jobbnak tartották, hogy Árpád legyen a fejedelem, mintsem atyja, Álmos, minthogy tekintélyesebb volt, s egyaránt nagyra becsülték bölcsességéért, megfontoltságáért és vitézségéért, és rátermett volt erre a tisztségre, és így a kazárok szokása és törvénye szerint pajzsra emelvén, fejedelemmé tették. Ez előtt az Árpád előtt a türköknek más fejedelmük sohasem volt, s ettől fogva mindmáig ebből a nemzetségből lesz Turkia fejedelme”. Ez a magyarázat annyiban vitatható, hogy Álmos uralkodói elsőségét valamiért kihagyja,¹⁶³ de egyes kutatók szerint kétséges a kazár ihletésű magyar fejedelmválasztás története is.¹⁶⁴ Mindenesetre a bizánci mű megemlíti, hogy „a besenyők rátörtek a türkökre, és fejedelmükkel, Árpáddal együtt elűzték őket”. Árpád ezek szerint „Turkia nagyfejedelme” volt.¹⁶⁵ Röviden megemlékezik róla egy másik bizánci forrás is, melyet György krónikájának folytatásaként tart számon a tudomány. Ebben a forrásban a Simeon bolgár uralkodó elleni szövetségszövetség végett a magyarokhoz küldték Nikétaszt, aki „elment, találkozott azok fejeivel, Árpáddal és Kusanesszal”.¹⁶⁶ E két szöveghelyen kívül más közel korabeli író nem említi Árpádot. A nyugat-európai források néhány kései kivételtől eltekintve, nem szólnak sem Álmosról,¹⁶⁷ sem pedig Árpádról. A kelet-európai munkák között

¹⁶³ Álmos fejedelmi elsősége mellett meggyőzően érvelnek olyan kutatók, akik máskülönben nemigen egyeznek meg. A kérdés irodalmára: Kristó 1980, 135–143; idem 1993, 14–31.

¹⁶⁴ Szabados 2011, 91–113.

¹⁶⁵ DAI XXXVIII.

¹⁶⁶ AMTBF 59.

¹⁶⁷ Albericus franciaországi ciszterci szerzetes 13. század közepén készített világkrónikája a 893. év kapcsán feljegyezte, hogy a magyarok népe „Álmos nevű első fejedelme idejében

Álmosra vonatkozóan még egy bizonytalan adattal rendelkezünk, melyet a kutatók egy része elfogad, más része vitat. Ez az 1100 körül Nesztor szerzetes által lejegyzett orosz őskronika részlete, ami arról tudósít, hogy az Oleg harcosai által megölt Aszkoldot azon a hegyen temették el, „melyet most Ugorszkójének neveznek, ahol most Olma udvarháza van”.¹⁶⁸ A krónikában feltűnt Olma/Olmin névben az Ugor (Magyar) hegy miatt több szakember az Álmos nevet véli felismerni, és a 9. századi magyar nagyfejedelem udvarával véli azonosíthatónak az említett területet. Más kutatók azonban egy kijevi bojár vagy kazár vezető nevéként értelmezték a névalakot.¹⁶⁹

Árpád és annak apja, Álmos azonban a magyar történeti hagyományban központi szerepet kapott. Anonymus előadásában a fejedelmi személyek „Álmost szabad akaratukból választották meg uruknak”. A hét „kiváló születésű, hadra termett” vezér szerződést kötött: „pogány módra vérüket egy edénybe folytatták”, és megfogadták, hogy „ha utódaik közül bárki hűtlennek bizonyulna a fejedelmi személyhez és ellentétet szítana a fejedelem és rokonai között, a vétkesnek éppúgy vére ontassék, miként ők is vérükkel erősítették meg Álmos fejedelemnek tett esküjüket”.¹⁷⁰

P. Mester itt Álmos fejedelmi elsőségének – minden bizonnyal történetileg helytálló – tényét rögzíti. A „szláv és pannon tartományok” elfoglalása előtt „Álmos kikérve övéi mindegyikének tanácsát és megszerezvén eskü-

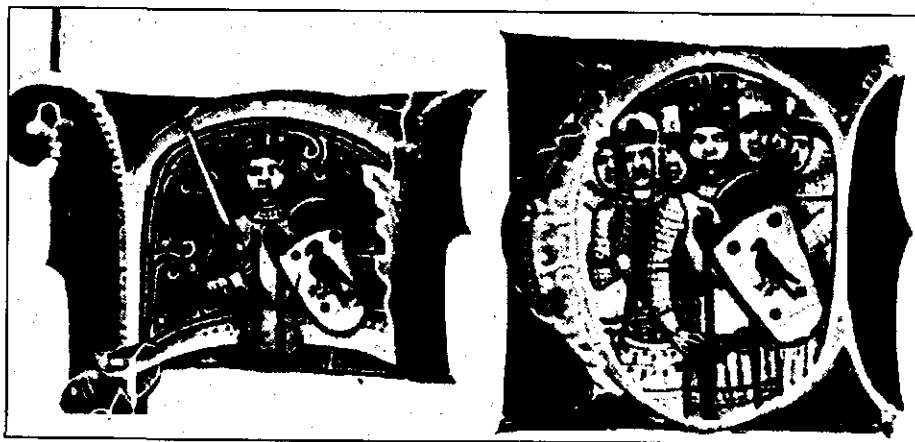
Szkítiából kivonulva megszerezte lakóhelyül Pannóniát” (HKIF 263.) A szövegben szereplő Almo – Alino alakot a kutatás az Álmos torzult változatának tartja, míg a franciaországi szerzetes Álmos címeiként megadott primus dux Anonymus és a magyar krónikás hagyomány szóhasználatára utal. Mindebből adódóan a kutatás úgy véli, hogy az egykori magyar történeti művet is használta a szerző munkája megírásához. Vö.: Kristó 1993, 21; Tóth 2015, 199.

¹⁶⁸ HKIF 173.

¹⁶⁹ A kérdés legfrissebb és áttekintő jellegű összefoglalására lásd: Fodor 2007.

¹⁷⁰ Anonymus Gesta 6. c. „more paganismo fuis propriis sanguinibus in unum vas ratum fecerunt iuramentum [...] Ut, si quis de posteris eorum infidelis fieret contra personam ducal-em, et discordiam faceret inter ducem et cognatos suos, sanguis nocentis fuderetur, sicut sanguis eorum fuit fusus in iuramento, quod fecerunt Almo duci”. Anonymus – Kézai 1999, 13–14; SRH I. 41. A kérdés hátterére vonatkozóan a korábbi magyar kutatás alapvetően Harry Tegnauer (1954) klasszikus összefoglalására épített: Anonymus – Kézai 1999, 55. 56. j. E munka Clay Trumbull 19. század végén megjelent (1898) áttekintését követően fontos átlomása volt a vérszerződés új szemléletű vizsgálatának, s a kortárs antropológiai kutatások segítségével újszerű értékelésének. Vö.: D. Paul 1954. A vérszerződésekre vonatkozó források vizsgálata az elmúlt időszakban újabb lendületet vett – nem utolsósorban azon, leginkább amerikai szerzők által hangsúlyozott elképzelések hatására, mely szerint a középkori „fogadott testvérség” és ilyen tekintetben a vérszerződés útján kötött testvéri fogadalmak hátterében a saját nemük iránt vonzódó férfiak kapcsolatrendszeré állna. A kérdést vizsgáló kutatók nemcsak a fentebbi felvetések félreértéseken alapuló magyarázatait tisztázták, hanem átfogó módon elemezték a vérszerződések általános antik és középkori (Shaw 1997; Oschema 2006), valamint ezenkívül a magyar törzsfők ezen aktusával kapcsolatos (Németh 2002, 181–193) forráshelyeit is.

jüket, fiát, Árpádot még életében megtette fejedelmüknek és vezérüknek”.¹⁷¹ Ez a passzus később fontos eleme lett a régmúlt 19. századi értelmezésének: erre hivatkozva gyakran hangoztatták a történelmi munkák és röpiratok, hogy a magyarok ezzel Európa „első alkotmányos monarchiáját” hozták létre.¹⁷² A középkori magyar történelmi hagyomány szerint ezt követően Árpád és hadvezérei birtokukba kerítették a Kárpát-medencét és kialakították az ország politikai határait.

A Képes Krónika miniatűrái. Az „F” iniciálében Árpád turulos pajzzsal, a „C” iniciálében a hét kapitány, középen páncélingben, hercegi süvegben, karddal és turulos pajzzsal Árpád

A krónikákban mindvégig fontos szerepet kapott a két fejedelem személye. Kézai Simon – Anonymushoz hasonlóan – kiemelte az „első kapitányt” Árpádot, „Álmos fiát”.¹⁷³ A Képes Krónika szerint pedig ő volt a „leggazdagabb és hatalmasabb” kapitány a magyar vezetők közül „Árpád, Álmos fia, Előd unokája, Ügyek dédunokája”, akinek „apját, Álmost, egyébként megölték Erdélyországban, nem vonulhatott be ugyanis Pannóniába.”¹⁷⁴ Ez utóbbi, Álmos halálának körülményeire vonatkozó megjegyzés – melynek értelmezése kapcsán korábban több kutató is egyfajta szakrális fejedelemségvilgosság

¹⁷¹ Anonymus Gesta 13. c; „nito consilio et accepto iuramento omnium suorum dux Almus ipso vivente filium suum Arpadum ducem ac preceptorem constituit” SRH I. 52; Anonymus-Kézai 1999, 19.

¹⁷² Sinkó-Révész 2000; Sinkó 2012, 172.

¹⁷³ Anonymus-Kézai 1999, 103.

¹⁷⁴ Chron. Hung. Comp. Saec. XIV. 28. c. „Arpad filius Almus filii Elev filii Ugeg. Huius autem pater Almos in patria Erdelew occisus est, non enim potuit in Pannoniam introire.” SRH I. 287; Képes Krónika 2004, 27.

emlékét vélte felismerni a kései krónikás szövegben – az újabb tudományos kutatások alapján a középkori biblikus krónikaírási sajátos elképzelésnek tűnik. A munka így két eltérő gyökerű hagyomány (a keresztény és az ősi magyar) összeolvasztásával a magyarokat az őszövétségi kiválasztott nép motívumával felvértezve utal a két nép honfoglalása közti hasonlóságra, míg Álmos sorsát Mózesével állítja párhuzamba.¹⁷⁵

A történelmi elbeszélések arra mutatnak, hogy már a 10. századtól fontos hivatkozási pont volt a magyar hagyományban a két honszerző magyar fejedelem személye. Annak dacára is, hogy tényleges személyiségükről, politikai elképzeléseikről, hatalmi és szövetséges politikájukról csak a fentebbi forrásrészletekből összeállítható bizonytalan és többségében közvetett adattal rendelkezünk. Családi kapcsolataik jelentős része is ismeretlen maradt. Álmos apjáról és anyjáról már esett szó, felesége(i) és esetleges további gyermeke(i) neve – Árpádot kivéve – feledésbe merültek. Árpád feleségének/feleségeinek a nevét sem ismerjük. A birodalom kormányzásáról megőrizte ugyan az Árpádtól származó családfa számos 10. századi férfitagjának emlékét, ám e genealógiai felsorolás is hiányos, illetve ellentmondásos: máig nem tudni, hogy Árpád fiai közül a többtől elkülönülten említett Liüntika (Levente?) azonos-e Tarkacsu, Jeleg, Jutocsa és Zaltas/Zolta valamelyikével, avagy egy „ötödik” – valójában első – Árpád-firól van-e szó.¹⁷⁶ A hazai íráshagyomány kizárólag a legkisebb fiú, Zolta leszármazásrendjét tartalmazza, aki a későbbi királyok őse lett, hiszen az ő fia volt Taksony, akinek idősebbik fia, Géza lett Szent István apja, míg Taksony fiatalabb fia, Mihály nemzette Vazult, akitől az 1046 és 1301 között uralkodó királyok származtak. Tarkacsu, Jeleg, Jutocsa és ivadékaik azért hiányozhatnak a hazai írásos emlékezetből, mert a keresztény Zolta-ág idején kényes, kerülendő kérdést képezett Árpád idősebb

¹⁷⁵ Keszi 1995; Szovák 2015, 147. Vö. Róna-Tas 1996, 269; Pohl 1988, 293–300. Álmos vélt szakrális feláldozásának hatalmas szakirodalma jelent meg magyar nyelven. A toposz modern kori felfutása Róheim Gézához kötődik (1917) aki e kérdés kapcsán James Frazer Aranyág című művének téziseiből indult ki, amint azt már tanulmánya bevezető soraiban is jelezte. Később Róheim véleményét olyan szaktekintélyek is elfogadták, mint a neves orientalista Czeglédy Károly (1985, 113–128), ezért az elképzelést idővel számos magyar kutató tényként kezelte. E tétel tudományos népszerűségét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a kérdésnek Dümmerth Dezső önálló könyvet szentelt (1986), míg több vezető magyar medievista közt arról folyt a vita, hogy a 10. század elején Árpád vagy Kurszán tekinthető-e szakrális fejedelemnek. Volt olyan vélemény is, mely egészen Szent István uralkodásának idejéig meglévőnek feltételezte a szakrális fejedelemségvilgosság intézményét. Vö.: Uhrman 1988. Álmos kazár típusú feláldozásának kritikáját több tanulmány is cáfolta: Keszi 1995; Szabados 2015, 87–88.

¹⁷⁶ DAI 177, 179. E genealógiai forrásproblémáról: Szabados 2011, 243–252. Legújabb áttekintését bőséges szakirodalmi hivatkozással lásd: Tóth 2015, 184–190.

fiainak és azok fiainak az emlékezete.¹⁷⁷ Tehát egyfajta legitimitásigazolás léphetett életbe. Mindenesetre a két első nagyfejedelem jelentősége a kereszténnyé lett királyi utódok körében sem halványult el: Álmos nevét I. Géza fiatalabb gyermeke, Kálmán király öccse, Álmos horvát király viselte,¹⁷⁸ Árpád nevét pedig II. Géza egyik gyermeke kapta.¹⁷⁹

8. „Árpád emeltetése” – a honfoglaló fejedelem alakjának megformálása a 18–19. században

A középkori történeti hagyományban Kézai Simon munkájának hatására még a 13. században hangsúlyeltolódás következett be, és Álmosról, valamint Árpádról Attila személyére terelődött a figyelem, és az ő Kárpát-medencei jelenlétéhez kötötték a honfoglalást. Mivel a hun-magyar azonosság, a Szkítiából történt kétszeri kijövetel gondolata sarokköve volt a korabeli tudós elképzeléseknek, ebből adódóan Álmosnak és Árpádnak csak a honvisszavétel másodlagos szerepe jutott. Attila elsőbbsége és kultusza mellett idővel a hun-avar-magyar etnikai folytonosság tétele is megerősödött, bár Pray György már 1761-re meghaladta a pusztaszeri azonosság gondolatát, és rokon népek több szálon futó történelmeként követte nyomon a hunok, az avarok és a magyarok népvándorláskori múltját.¹⁸⁰ Az előidő-szemlélet hangsúlyaiiban azt követően történt változás, hogy 1739-ben Kéri Borgia Ferenc bőségesen kiaknázza A birodalom kormányzásáról magyarokra vonatkozó részeit, majd 1746-ban Johann Georg von Schwandtner kiadta a *Gesta Hungarorum*-ot.¹⁸¹ Az újonnan megismert források hatására az addig Attila felé forduló érdeklődés egyre inkább Árpád személyére fordult. A tudományos kutatás ekkor alkotta meg az „Árpád-ház” és az „Árpád-kor” kifejezést. E fogalmak először Palma Ferenc Károlynál bukkantak fel, ám Katona Istvánnak köszönhetően terjedtek el. Katona, aki – történetileg helyesen – Álmos első fejedelemsége mellett foglalt állást, azzal indokolja

a dinasztia Árpádról való elnevezését, hogy a magyarok utólag Árpád hatalmát nagyobbak és híresebbnek ítélték, mint Álmosét.¹⁸² II. József németesítő törekvései és az uralkodó által gyakorolt abszolutista hatalomgyakorlás ellenhatásaként Árpád kultusza még inkább megerősödött. A fejedelem személye kapcsán – hasonlóan, mint korábban Attila esetében – hangsúlyt kaptak a bibliai párhuzamok,¹⁸³ s így alakja már szembeállítható volt a hagyományosan katolikus és Habsburg-párti Szent István-kultusszal is. Árpád mint második Józsué szintén bevezette népét az ígért földjére, ebben az esetben a Kárpát-medencébe.¹⁸⁴ Árpád kultuszával így a protestánsok is azonosulhattak, míg személyében a központi akarattal szemben a saját partikuláris jogaikat féltő köznemesség is megtalálta nemzeti hőst.¹⁸⁵ Mindehhez szorosan kapcsolódtak azok a művészeti alkotásokban megjelenő témák, melyek megteremtették a fejedelem, illetve apja, Álmos képi megformálásához kapcsolódó motívumokat. A fontosabb ábrázolások már a 18. század végére kialakultak (így például a vérszerződés, Árpád pajzsra emelése, a honfoglalás, a pusztaszeri gyűlés motívuma), de ezek egymást követő feldolgozásain jól érzékelhetőek a korábbi művek hatásai, miközben az alkotások gyakran újabb elemekkel tovább építették, finomították a már kialakult sémákat.¹⁸⁶ Árpád személyéhez kapcsolódó tropikus elemek széleskörű bevésozásában jelentős szerepe volt az olyan új médiumok feltűnésének, mint a ponyva- és a kalendáriumi rodalom, valamint a sajtóillusztráció. A nagy példányszámban és széles közönség körében terjesztett kiadványok nagyban hozzájárultak az egyes képi megjelenítések toposzként való rögzüléséhez.¹⁸⁷

Árpád a 18. század végén kialakuló nemzeti-politikai identitásképzés egyik központi alakjává vált,¹⁸⁸ a 19. században pedig a nemzeti romantika hatására még inkább kiteljesedett a kultusza. A honfoglalás eseménytör-

¹⁸² Ekkor alakul ki a III. András haláláig tartó Árpád-kor fogalma vagy a vörös-ezüst sávzott pajzsmező „Árpád-sáv” megnevezése. Vö.: Szabados 2006, 215–218; idem 2008, 20. Tóth 2015, 201–203.

¹⁸³ Szörényi 1997, 23–24; Mikos 2010, 52.

¹⁸⁴ Sinkó 2012, 169.

¹⁸⁵ Ibidem, 152–156, 170–171. Jól példázza ezt a protestáns köznemzeti történelemfelfogás témáit megfestő Kiss Bálint festőművésznek Peter Johann Nepomuk Geiger Vérszerződés című munkáját másoló kompozíciója. Kiss nemcsak folytatta az apai történetírói örökséget, hanem a Geiger-munkák magyarázataként megjelenő, Wenczel Gusztáv által írt történelmi és jogi szemlélet tükrében készítette el művét.

¹⁸⁶ E tekintetben különösen fontos a Peter Johann Nepomuk Geiger és Wenczel Gusztáv által kiadott füzet sorozat, melyben a magyar korai történet számos eseményét ábrázolták, értelmezést is adva az egyes képekhez. Geiger képeinek hatása a történelmi festészet későbbi alkotásain – amint azt a művészettörténeti kutatás már részletesen bemutatta – jól nyomon követhető. Vö.: Sinkó–Révész 2000, további irodalommal.

¹⁸⁷ Révész 2000; Mikos 2010.

¹⁸⁸ A folyamatról: Debreczeni 2001.

¹⁷⁷ SRH I, 285, 311–312. Szabados 2011, 250–251. Vazul genealógiai helyének tisztázását Váczy Péter (1940–1941) végezte el.

¹⁷⁸ Kristó–Makk 1996, 129.

¹⁷⁹ Személyéről a *Zágrábi krónikában*: „Hic habuit filios quatuor. Primus fuit dux Stephanus, postea rex; secundus fuit rex Bela; tertius fuit dux Arpad; quartus fuit dux Geyza” SRH I. 210. Személyéről a 14. századi krónikakompozícióban: „Et genuit quatuor filios: Arpad et Geysam, Stephanum et Belam.” SRH I. 460.

¹⁸⁰ Bóna 1993b, 13–20; Szabados 2006; Vö.: Szörényi 1993. Attila kultuszára vonatkozóan további példákat is említhetnénk, így Oláh Miklós munkáját (2000) vagy Leonhardus Unicus verseit: Bitskey 2006, 95–99.

¹⁸¹ Szabados 2006, 175; Vásáry 2008, 133.

ténetének rekonstruálásához kapcsolódva a személye iránti érdeklődés is tovább nőtt. Szerepének előtérbe kerülése – amit a 18. századi történet-tudomány alapozott meg – továbbra is összekapcsolódott azokkal a társadalomtörténeti változásokkal, melyek átalakították a nemzetről alkotott korábbi elképzeléseket. A rendi fegyveres nemzeteszmény és nemzet-megtartó erő képzete mellett egyre nagyobb hangsúlyt kapott a „penna” segítségével történő identitásformálás és nemzetépítés fontossága. Az értelmiségi szerepkör presztízsének kiemelkedését jelző új tudományos munkák és művészeti alkotások nemzeti jellege pedig nemcsak az uralkodó felé lojális, inkább nemzetek feletti főnemességnek, hanem az egyre műveltebb polgárságnak a nemzetképét is formálta. A szegényebb rétegeket kezdetben nem érték el az eliteket érintő hatások, ám később igen, mivel a szépirodalom mellett az ekkor meginduló, már említett populáris alkotások ezekhez a csoportokhoz is eljutottak. A ponyvairodalomban megjelenő egyszerű sémák általában olyan, a nép körében (elsősorban a szóbeli hagyomány révén) meglévő kulturális alakzatokhoz kapcsolódtak (vérszerződés, fehér ló mondája, Árpád vezér alakja stb.), melyek elősegítették a romantikus honfoglalásképet és nemzeteszmény általános elemeinek elmélyedését, ezáltal pedig egy egységes nemzeteszmény megteremtődéséhez járultak hozzá.¹⁸⁹

A szépirodalomban az Árpád-kultusz felvirágzását Dugonics András regényének népszerűsége is jelezte. A téma iránti érdeklődést mutatja a korai történeti források (elsősorban Anonymus és Kézai műveinek) újabb és újabb kiadását övező siker, illetve az olyan kötetek fogadtatása, mint amilyen Székér Joakim szélesebb magyar nyelvű olvasóközönségét célzó, a magyarok eredetével részletesen foglalkozó történeti összefoglalása.¹⁹⁰ Mindebből következett, hogy a nemzeti nagyelbeszélés programja is a honfoglalást és annak vezetőjét helyezte előtérbe. Csokonai eposzterve,¹⁹¹ Mátsár István kéziratban maradt több ezer soros, hexameterekben szedett Anonymus-adaptációja,¹⁹² valamint a kor népszerű történetírójának, Horvát Istvánnak a felhívása a honfoglalás epikus elbeszélésének megalkotására, végül pedig Vörösmarty nemzeti eposza jelzi azokat a fontosabb állomásokat, amely által Árpád alakja kanonizálódott a 19. századi irodalomban és közgondolkodásban. A 19. század elejére megszülető árpádiász műfaja eposzi jelzőkbe csomagolva álmodta újra az uralkodók mindenkor követendő mintájaként a honfoglalás korának vezetőjét.¹⁹³

¹⁸⁹ Mikos 2010, 117–119. Az újabb irodalomból lásd többek közt: Katona 1997; Kríza 1996; idem 1997; Jung 1996; idem 1999; Szovák 2008; Hubert 2010.

¹⁹⁰ Gunst 2000, 172–174; Varga 2015, 322.

¹⁹¹ Beöthy 1907, 193–194; Szabados 1999, 141–148.

¹⁹² Dienes 1968, 162.

¹⁹³ Dávidházi 2001.

Az irodalmi alkotásokkal párhuzamosan megjelentek a különböző köteteket illusztráló képi ábrázolások is. A Nádasy-Mausoleum egyszerre ikonografikus és emblematikus Árpád-alakja alapvetően meghatározta, hogy a 18–19. század fordulóján hogyan képzeltek el az egykori nagyfejedelmet. Az 1664-ben kiadott munka vezérábrázolásain azonban a 17. szá-

A Nádasy-Mausoleum Árpád-metszete
(1619 és 1632 között)

zadi magyar viselet- és fegyvertípusok jelentek meg, amit a metszeteket készítő művész helyenként a fantáziájával egészített ki.¹⁹⁴ Rózsa György kutatásai tisztázták ezeket az előzményeket, például azt, hogy Árpád sisakjának előképét egy „16. századi antikizáló itáliai sisakban találhatjuk meg”.¹⁹⁵ A Mausoleum népszerűsége és hatása a 17–18. századi ikonográfiára később is meghatározó maradt, és napjainkig befolyásolta a fejedelem ábrázolásának művészi megjelenítését.¹⁹⁶ A Mausoleum azonban nemcsak vizuálisan hatott a későbbi Árpád-ikonográfiára, hanem közvetve, az irodalmi alkotásokon keresztül is.¹⁹⁷ Árpád emblematikus tárgyai: a fején megjelenő csúcsos sisak, a kezében lévő buzogány, az övön függő kürt és a hátára vetett párdúcőr

¹⁹⁴ Rózsa 1973, 25. Vö. még: Rózsa 1970; Mikó 2000, 389–390; Mikos 2010, 123.

¹⁹⁵ Rózsa 1973, 25.

¹⁹⁶ Cennerné Wilhelm 1996, 127–128.

¹⁹⁷ A két eltérő műfaj egymásra történő hatásait legutóbb a ponyvairodalom kapcsán Mikos Éva emelte ki: „az ikonográfia gyakorta befolyásolta a szövegeket, s a barokk korszak ikonografikus ábrázolásai hasonlóképp sokszor szöveges előzményekre vezethetők vissza.” (Mikos 2010, 125.)

kacagány¹⁹⁸ mind-mind olyan elemek lettek, melyek alapvetően meghatározták a fejedelemtől, s ezáltal a honfoglalás kori magyar öltözetről a köztudatban élő (anakronisztikus) képet.

Székely Bertalan: *Vérszerződés* (1897)

A viseleti elemek közül a párducbőr kacagány olyannyira népszerűvé vált a 18. századra, hogy a magyar királyi nemesi testőrség gálaöltözetének is része lett. Az ősi mivoltával kapcsolatos elképzeléseket még inkább megerősítették azok a 19. századi versek, melyek a honfoglaló fejedelemtől szóltak, továbbá Vörösmarty Mihály eposza, ahol a fejedelemtől jelzője a „Párduczos” szó. A „nagy őskereső” Horvát István – a magyar koratörténet népszerűsítésében a Katona Istvánt követő idők egyik legmeghatározóbb történésze – külön értekezést szentelt a párducbunda viseletének ősi magyar voltáról.¹⁹⁹ A romantika korában így ez a ruhadarab már állandó részét alkotta az elképzelt honfoglalás kori viseletnek. Székely Bertalan *Vérszerződés* című képén vagy Munkácsy Mihály *Honfoglalás* című festményén ugyanúgy megtalálható, mint a Feszty-körképen, Than Mór *Honfoglalás, Árpád az ország határán* képén,²⁰⁰ Orlai Petrich Soma *Emese álma* címet viselő munkáján. A díszes öltözk mindenütt a vezérek vagy Árpád viseletéhez tartozott, a neves festők alkotásai nyomán pedig még szorosabban összekapcsolódott az ősi magyarnak tartott viselettel, így

¹⁹⁸ Berzeviczy 1907, 204.

¹⁹⁹ Beöthy 1907, 196; Dávidházi 2001; Erős 2009.

²⁰⁰ Cennerné Wilhelmb 1982, 78.

megjelent plakátokon, képes könyvek litográfiáin is. A szobrok – hasonlóan a festményekhez – ugyanígy kacagánnyal ábrázolták Árpádot; igaz, itt nem dolgozták ki úgy a ruházat mintáját, mint a képek jelentős részén. Árpád alakjával azonban szinte teljesen összenőtt a ruhadarab, amint arról Kallós Ede ópusztaszeri vagy Zala György budapesti szobra is tanúskodik.

Árpád alakja Munkácsy Mihály
Honfoglalás című festményén

Az irodalom és a képzőművészet a korabeli tudós elképzelésekkel karöltve teremtette meg a 10. századi magyarok által nem használt ruhadarabot, mely a kiemelt művészi alkotásokkal párhuzamosan gyorsan helyet kapott a populáris irodalomban, a reklámgrafikában és az utcai plakátok ábrázó-

lásain is.²⁰¹ Az elképzelés azonban nemcsak a művészetben és a népszerű irodalomban kapott helyet, hanem a tudományos vélekedésekben is elfogadottá vált, amint azt a 19–20. század fordulójának egyik legmeghatározóbb régész-történészének korai viselettörténettel kapcsolatos munkája is jelzi. A szerző a forrásokban felismerni vélte „az uri rend kaczagányát”, amely „harcosoknál farkas- és egyéb vadállat bőréből készült, az előkelőbbeknél pedig a késő korig fennmaradt hagyományos szokás szerint párduczbőrből, még valószínűbb pedig – tekintve, hogy a régi nyelvben csak az <<oroszlánra>> és a <<kaplonra>> (tigrisre) volt kifejezés – különösen oroszán- és ritkábban tigrisbőrből”.²⁰²

A párducbőrhöz hasonló utat járt be a *Mausoleumban* ábrázolt képen is szereplő „örvös buzogány”, amely szintén emblematikus fegyvere lett a vezéreknek és a hadakozó, kalandozó magyar *levanték*nek.²⁰³ A buzogányt már a 16. századtól a magyar nemesi viselethez tartozónak vélték – amint azt az I. Miksa korában készült ábrázolásokon is megfigyelhetjük –, és ettől kezdve a nemesi viselet állandó kiegészítőjeként tűnt fel.²⁰⁴ Ebben a szerepkörben látható a *Mausoleum* képein is – a fegyvertörténeti kutatások szerint azonban a buzogány legkorábban csak a 11. század folyamán, besenyő hatásra jelent meg a magyarok fegyverei között.²⁰⁵ A 13. századtól már jól adatolható a népszerűsége a magyar lovagok körében. A honfoglalás időszakában való lehetséges magyar használatára vonatkozóan azonban máig is csak gyér és bizonytalan adatokkal rendelkezik a kutatás.²⁰⁶

²⁰¹ Vigh 1996, 255.

²⁰² Nemes-Nagy 1900, 26.

²⁰³ Cennerné Wilhelmb 1996.

²⁰⁴ Kalmár 1964, 35–38; Endrődi 2000, 201.

²⁰⁵ Kovács 2003, 386; B. Szabó 2010, 48–49.

²⁰⁶ A buzogány 13. századi használatára utal Opoj szlavóniai bán buzogányos fegyverest ábrázoló pecsétje 1239-ből (vö.: Kovács 2003, 386.), míg B. Szabó János újabban több érvet is említett arra vonatkozóan, hogy miért nem vethetjük el a tárgy típus 10. századi meglétét. Mindösszesen egyetlen tárgyi bizonyíték a lelet típus 10. századi magyar használatára a felvidéki Szered – Mácsai-dombok I. temető 19. sírjában talált csontgömb (Kovács 2003, 326.). A Kovács László által ostorbuzogány fejeként értelmezett lelet egy bolygatott fegyveres sírból került elő, s hasonló emléket máig nem ismerünk a 10. századi Kárpát-medencéből (Točík 1968, 48.). Az ostorbuzogányok azonban népszerűek voltak a steppei területeken (Kirpičnikov 1966, 59, 63; Gorelik 2002, fig. XI-8, 51–56; Türk 2015, 47.), a korai Ruszban (Kirpičnikov 1966, 62–64.) vagy a mai Bulgáriában (Jotov 2004, 111–113.), és megtalálhatók a Kárpát-medence avar kori emléktárában (Garam 1988). Fontos azonban kiemelni, hogy az említett párhuzamok között az avar koriak jóval korábbiak, a bulgáriai és az orosz darabok pedig a 11. században terjedtek el (Vö.: Kirpičnikov 1966, 63–64; Jotov 2004, 112.). Mindezek alapján továbbra is kérdéses, hogy a szeredi emléket lehet-e ilyen ostorbuzogány-végződésként értékelni. Ennek eldöntésére vonatkozóan érdemes lenne a tárgy újbóli vizsgálata és kiadása. B. Szabó János véleménye szerint a tárgy típus korai meglétére vonatkozóan nem perdöntő az az érv, hogy „a fegyvertípus tárgyi emlékei nem kerültek elő a honfoglalók sírjaiból, valamint

Hans Burgkamir I. Miksa diadalmenetének ábrázolásához 1516–1518 között készített metszete magyar fegyvereseket ábrázol buzogánnyal és pavese pajzsral

A párducbundából készített ruhadarabhoz hasonlóan a kora újkori narratívák hatása érhető tetten, amikor az irodalmi emlékekben – így elsősorban Vörösmarty és más szerzők műveiben – a honfoglalók buzogányáról

mai megnevezése török eredetű” (B. Szabó 2010, 49, 57. j.). Véleménye szerint az ellentmondások feloldhatóak, ugyanis a kun sírleletekben sincs nyoma „a kunok egyik legfontosabb és legjellemzőbb fegyverének, az íjnak”, (B. Szabó 2010, 48.), s ebben az esetben esetleg hasonlót tételezhetünk fel a magyarok buzogányhasználatára vonatkozóan is, míg a feltehetően kun eredetű „buzogány” szavunk elterjedése előtt a magyarok ilyen értelemben a „bot” szót használták (ibidem 49. 57. j.). A szerző elemzése mellett szólhat az, hogy a lánosz és ostorbuzogányokat már a 10. század előtt széles körben alkalmazták (Garam 1998, Türk 2015, 47.), és jelen volt a muszlim és a bizánci hadsereg felszerelésében. Hasonló leletek a mai ismereteink szerint a 8. századot követően csak a 10. század második felétől kezdtek nagyobb számban elterjedni mind a korai Ruszban, mind a bolgár területeken. Ellene szól viszont, hogy a kun sírok esetében az íjak és a nyilak sírba helyezésének hiánya nem jó érv, hiszen gazdag kun temetkezésekből az íjászatra utaló leleteket a Kárpát-medencéből is ismerünk, így például nyílcsúcsokat (Csólyospálos, Csengele) (Horváth 2001, 169–172; Hatházi 2005, 34–36.). Ezek a leletek pedig jól jelzik, hogy a fegyvernek vannak nyomai a kun sírmellékletek között, a szegényesebb mellékletű köznépi kun sírokból pedig általában minden egyéb fegyvertípus is hiányzik. A korai magyar temetkezések esetében azonban a fentebb említett bizonytalan emlék kivételével nem ismerünk buzogányszerű tárgyat.

olvashatunk. Ezen irodalmi alkotásokban a tárgytypus a korai magyarság fegyvereként, nem egy esetben pedig a fejedelmi rang egyik attribútumaként szerepelt.²⁰⁷ A fegyvertípusnak a honfoglalás korba helyezése a 18. századtól folyamatosan adatolható az egyes festmények, képi ábrázolások alapján.²⁰⁸ A *Mausoleum* által is közvetített sztereotípiá így végképp meghonosodott az Aurórában, majd pedig a millenniumi ünnepek időszakában készített műalkotásokon. Árpád személyét részben az akkor már gyakran vezéri jelvényként ábrázolt tárgy azonosítja, elég talán csak Vágó Pál *Magyarok Kijev előtt* című festményére, Lotz Károlynak a Magyar Nemzeti Múzeum díszlépcsőházának freskójára, Munkácsy Mihály művére vagy Zala György szobrára gondolni.

A *Mausoleum* ábrázolásának hatásai jól nyomon követhetők a 19. századi képzőművészeti, irodalmi alkotásokon. Kisfaludy Károly *Árpád emeltetése* című képén is megtalálható Árpád fején az antikizáló sisak (igaz, ez formailag eltér a *Mausoleum*-ban ábrázolttól), míg a fejedelem hátára vetett pettyes ruhadarab, a kezében vezéri pálcaként tartott buzogány, mint a Vörösmarty-eposz esetében.²⁰⁹ Hasonló ábrázolásmód figyelhető meg az Auróra egyik kötetéhez – Kisfaludy Károly által – tervezett rajzon, amely Horvát István Árpád Panno-

²⁰⁷ Már szerepel a buzogány Vörösmarty Mihály Árpád *emeltetése* című versében, amely az Aurórában jelent meg a költő és festő Kisfaludy Károly azonos című képe alatt:

Hadvezetők szabadon választván harcos urokká,
Bátor örömiadás közepett pajzsokra emelték.
Mint kel erős viharok tetején a sziklai nagy sas,
Úgy kele a fejedelmi fiú országos erőben,
Párduca lebbenvén és kardja az égre ragyogván.
S amint lelkében végigpillanta temérdek
Hunnia térségén, láng lett egyszerre szeméből,
És rettentőbben rezegett buzogánya kezében

A tárgytypus fegyverként való említése megtalálható a Zalán futása című műben is:

„Harc veszedelméből sebbel jött csonka vitézek;
Vagy zörgő buzogányokkal diadalmi örömben
A rohanó magyarok jőnek hírt hozni uroktól”

E viselet legszebb leírása Vörösmarty-nál:

„Árpád pedig áll a magasban
Egy kis domb tetején. Vala ékes párduca vállán,
Rendítő buzogány jobbájában, s oldala mellett
Ósei harcaiból maradott nagy kardja világolt;
És könnyű süveg áll a fején, s toll reszke ormán”

A honfoglaló magyarokra vonatkozóan általában fegyverként tűnik fel, így például Tóth Kálmán Árpád sírja versében:

„Föltámadnak haddal, vésszel,
Buzogánnyal, kelevézzel”

²⁰⁸ Basics 1991; Rózsa 1996; Kriza 1996; Basics 1996; Mikos 2010.

²⁰⁹ Vayerné Zibolen 1967; Rózsa 1996, 37–39.

Árpád Pannonia hegyén. Blaschke János és Josef Axmann 1822-es metszete

nia hegyén című elbeszéléséhez készült.²¹⁰ A *Mausoleum* Árpád-képének leghűségesebb utánzata – a ponyvairadalomban feltűnő illusztrációkon túl – az Eduard Kaiser és Vízkeleti Béla által készített, *Pusztaszeri gyűlés* című litográfián található meg, ahol még Árpád testtartásán sem változtattak, mindösszesen annyi eltérés figyelhető meg, hogy egy lóra ültették a fejedelmet.²¹¹

Az antikizáló, különleges díszsík is a honfoglalás kori viselet része lesz, amint azt a fenti példakon túl jelzi Than Mór Álmos Munkács alatt címet viselő alkotása²¹² vagy az 1896-os, *Honfoglalás* címet viselő festménye. Hasonló fejfedők más vezérábrázolásokon is megtalálhatók, amint azt Kovács Mihály

Botond című festménye vagy Roskovics Ignácnak a budavári királyi palotába tervezett képei is jelzik.²¹³ A 18–19. századi másik hagyományos jelene a megválasztott nagyfejedelem pajzsra emelésének motívuma. A jelenet megörökítésének sokat hivatkozott darabja Hell Miksa, majd Kisfaludy munkáját követően Kovács Mihály 1854-es „vázlata”.²¹⁴ Utóbbi népszerűségét az is adhatta, hogy Árpád megválasztásának körülményei a kor politikai gondolkodása szerint szembeállíthatóak voltak Ferenc József trónra kerülésével és önkényuralmával.²¹⁵ A kompozíció ennek hatására a Műegylet litográfiáin túl óráképeken, tájfékpipák díszítéseként is megjelent, és ezek hatására széles körben elterjedt. E képen Árpád szablyát és nem buzogányt tart a kezében,²¹⁶ azonban a díszes sisak és a nemes állatbőr ugyanúgy öltö-

²¹⁰ Horvát 1822. Vö.: Gyulai 1985, 103–104; Lindner 2000.

²¹¹ Basics 1991, 130; idem 1996, 144. A ponyvairadalomban feltűnő alkotásokra: Mikos 2010, 123–130.

²¹² Basics 1991, 129; Sinkó 2012, 171.

²¹³ Kovács Mihály Botond-festménye kapcsán: Mikos 2010, 129. Roskovics Ignác képeiről: Sinkó 2000, 629–630; Bellák 2000, 655.

²¹⁴ Rózsa 1996. Vö. még: Basics 1991, 131.

²¹⁵ Sinkó 2000, 554.

²¹⁶ A szablya idővel szintén Árpád attribútumai közé került, összekötve személyét Attilával. Sinkó 2012, 171.

zete részét képezik, ahogy a többi fentebb felsorolt alkotáson. A 19. században ezek a tárgyak Árpád, majd az ő személyén keresztül a magyar vezérek (egyben az úri magyar honfoglalók) rangjelző díszai voltak az irodalmi és a képzőművészeti alkotásokban.

Az előbb említett művek jól mutatják azt a folyamatot, ahogy az irodalmi és a tudományos munkákban megjelenő honfoglaláskép és a barokk kor történelmi illusztrációi újjáteremtették a 9–10. századi magyarok külsejét. A 19. századi hőskultusz hatására Árpád jelentősége megelőzte Attiláét, s ezzel együtt a magyarok honfoglalását már nem a hunok, hanem Árpád bejövételéhez kötötték. Árpád és magyarjainak fontos alakítója a Katona Istvánt követő történész-nemzedék egyik vezetője, a már említett Horvát István volt. Hatására az egykori fejedelem kultusza tovább erősödött.

A neves történész hozta divatba az Árpád nevet (e névre keresztelve fiát, a későbbi történészt, Szendrey Júlia második férjét). Kazinczy egykori „pesti triumvire” nemcsak népszerűsítette a nemzeti történelmi látásmódot, hanem a közélet alakítójaként – tudománytalan képzettársításaitól eltekintve – jelentős hajtóerőt adott a reformkori őstörténelmi kérdések iránt élénk érdeklődést mutató nemzeti irodalomnak és képzőművészetnek.²¹⁷ A történész, aki egyetemi tanár, majd a nemzeti könyvtár őre, később pedig a Magyar Nemzeti Múzeum megbízott igazgatója volt, fontos alak a reformkori mozgalomban. Karizmatikus egyéniségével és „személyességével” vonzotta magához a nemzeti romantika híveit.²¹⁸ Tanítványaiért és a tanításért lelkesedő személyiségét („Mert mily öröm találni hallgatót”) Vörösmarty Mihály a *Csongor és Tünde* című művében rajzolta meg. A nemzetközpontú kutatásokért tett lépéseit saját korában olyan nagy elismerés övezte, hogy az országgyűlés külön javadalmazást biztosított Horvát István számára, amivel nyugodtan végezhetette tudományos munkásságát. Mindezek nyomán nem véletlen az sem, hogy tanítványai közül többen (Jerney János, Gyárfás

Horvát István arcképe

²¹⁷ Horvát hatására vonatkozóan: Toldy 1856, 44–57; Vass 1895; Szalai 1990.

²¹⁸ Szögi 1985, 145.

István stb.) tűzték maguk elé célként részint a korai magyar történelem, részint a magyarsággal kapcsolatba hozható keleti népcsoportok korai történetének és emlékeinek kutatását.²¹⁹ Magyar koratörténelmi munkássága pozitív hatásával azonban nem elsősorban a történelmi munkákban, hanem tudományszervezői és romantikus (reformkori) nemzetformáló oktatói tevékenységében találkozhatunk. Hatása jól lemérhető a *Zalán futása* vagy a műveit forrásként használó Jókai Mór munkái nyomán. A nagy író *Magyarország története* című könyvét a 19. század végén népiskolai olvasókönyvként használták.²²⁰

A magyar koratörténettel foglalkozó historiográfusok máig szeméretetik Horvátnak az őstörténettel kapcsolatos hóbortos fejtegetéseit – bár azok a születésükkor is ellenvetéseket váltottak ki,²²¹ hiszen a 19. század elejére a barokk óta különböző tudományos értekezésekben feltűnő,²²² a magyarok ősisége kapcsán vallott elképzelések végleg elszakadtak a szaktudományoktól.²²³ A Horvát István felvetéseire hasonló elgondolások tudományos hitele ekkoriban tűnt el, azonban a tarthatatlan nézetek a tudományosságon kívül ezt követően is fennmaradtak és virágoztak²²⁴

Árpád elutasítja Zalán követét. Clarot rajza és Dworzak metszete Vörösmarty Mihály munkáinak 1833-as kiadásához

²¹⁹ Toldy 1856, 55; Szendrei 1907, 150; Lajtai 2009, 39; Péter 1988; Selmeczi 2014, 99.

²²⁰ Beöthy 1907, 194–196; Martinkó 1964; Sinkó-Révész 2000, 540; Borbély 2003; Gere 2013, 108–47.

²²¹ Toldy 1856, 51–52; Berlász 1964, 253. Vö.: Lőkös 1985, 14–15.

²²² Tóth 2012.

²²³ Horváth 2009.

²²⁴ A későbbi kutatók elsősorban Horvát István személyét hozzák fel példának, amikor a délibábos nyelvelméletek megjelenését és elterjedését kívánják bemutatni. Lásd: Zsirai 1943, 270; Borbély 2003, 123. 43. j.; Bereczki 2010, 35; Varga 2015, 319. Martinkó András munkája (1964) is utal arra, hogy a 19. század első harmadában nem Horvát István volt az egyetlen, aki ilyen – már a kortárs szaktudományos kutatók számára is elfogadhatatlan – elképzelésekkel állt elő. Számos korabeli szerző (Horvát Ádám, Szüdi István, Szabó József, Fejér György) Horvátéhoz hasonló elképzeléseket fogalmazott meg, másrészt Horvát Istvánnak folyamatosan akadtak követői vagy hasonló módon gondolkodó pályatársai. Ilyen volt Kiss Bálint debreceni református lelkész, aki 1839-ben jelentette meg *Magyar régiségek* című

mint „őstörténeti csodabogarak”.²²⁵ Horvát halálakor sírjához a reformkori mozgalom fiatalabb tagjai kísérték szeretett tanárukat, s közülük az a fiatal tanítványa búcsúztatta el, aki egyben Árpád sírjának első keresője volt.

9. Árpád sírjának kutatása

A művészeti munkák hatására egyre inkább megszületett az igény, hogy ne csak elképzeljék Árpádot, hanem hamvait megkeressék és a kultusz részévé tegyék. A modern régészet 19. századi kezdeteit követően,²²⁶ majd pedig Janikovich Miklós korszakos jelentőségű felismerése – a 10. századi magyar leletek meghatározása – nyomán a reformkor utolsó szakaszában kezdődött el az a máig tartó kincskeresés, amelynek célja Árpád sírjának megtalálása volt.

E kutatások kiindulási pontja azóta is ugyanaz: Anonymus leírása Árpád haláláról. A névtelen jegyző szerint: „Árpád fejedelem ezután az Úr megtestesülésének 907. esztendejében elköltözött e világból. Tisztességgel temették el egy patak forrása felett, ahonnan az kőmederben folyik Attila király városába. A magyarok megtérése után azon a helyen egy Fehérnek nevezett templomot emeltek a szent Szűz Mária tiszteletére.”²²⁷

A szövegrész alapján, összevetve azt a későbbi határjárásokból származó adatokkal, a szövegrészben említett Alba (Fehér/Fejér) települést azonosnak ítélték a középkori Fehéregyházával, s a középkori Fehéregyház települések közül ezt általában az Óbudán, a mai Bécsi út és a Vörösvári út találkozásánál fekvő egykori településsel azonosították,²²⁸ mivel a leírás szerint a temetkezési hely közel esik „Attila király városához”. A gesta egy másik része pedig azt írja, a hun uralkodó a „királyi székhelyt

– Horvátéhoz hasonló szemlélettel íródott – összefoglalását. Kiss Bálint munkájának jelentőségére vonatkozóan lásd: Basics 1996, 144. Horvát munkáját elsősorban annak népszerűsége emelte ki a korabeli hasonló művek sorából. A kötet sikerét bizonyítja, hogy akadt olyan gazdag személy, aki 5000 forintos alapítványt tett, hogy az időszódo kutató ezirányú kutatásait folytatni tudja. Vö.: Vass 1895, 472.

²²⁵ Gaál 1931; Zsirai 1943; Komoróczy 1976. A laikus ősnyelvészeti és őstörténeti elképzelések – különböző színvonalon végzett – tudományos értékelésére vonatkozóan újabban: Bereczky 2010; Brogyányi 2010; Csúcs 2010; Fodor 2010a; Honti 2010; Sándor 2011, 45–68; Vásáry 2015, 14.

²²⁶ Papp 1992, 60–61; Vékony 2003.

²²⁷ Post hec anno dominice incarnationis DCCCCVII. dux Arpad migravit de hec seculo. qui honorifice sepultus est supra caput unius pavi fluminis, qui descendit per alveum lapideum in civitatem Athile regis. ubi etiam post conversionem Hungarorum edificata est ecclesia, que vocatur Alba, sub honore berate MaRie virginis. SRH I. 106. Az idézett rész magyar fordítása: Anonymus – Kézai 1999, 45.

²²⁸ Anonymus – Kézai 1999, 68. 311. j.

a Duna menti Felhévíz felett alakította ki, amelyet ma Budavárnak hívunk, németül Etzelburgnak”.²²⁹ A középkori Óbuda Attila egykori székhelyeként való azonosítása a névtelen szerző munkájának megírásakor széles körben elfogadott vélemény lehetett, amire a terület német nevén kívül utal többek közt Lübecki Arnold krónikája is, amely Barbarossa Frigyes 1189-es évi keresztes hadjáratáról beszámolva említi Óbudát.²³⁰ Később az itt talált romokat már nem Attilához, hanem Nagy Károlyhoz kötötték, ami jól mutatja, hogy a romokhoz kapcsolódó hagyomány a különböző történelmi időszakokban is változott.²³¹

Árpád sírja felkutatásának terve minden bizonnyal Horvát Istvántól származik. E kutatásért Horvát hálás hallgatósága, Vörösmarty is lelkesedett, aki disztichonban fogalmazta meg a feladat jelentőségét:

*A Duna habjainál ki van itt a kised üregben
Pusztán, s omladozó hamvai jeltelenül?
Menj harsogva, folyam! mely gyakran vitted emelve
A győző seregét, zengj hadat álmaihoz;
S melyet szerze, te légy, országl az erősnek örök jel:
Népvezető Árpád hamvai nyugszanak itt.”²³²*

Az első személyek, akik ásatást kezdeményeztek, Horvát tanítványai, követői voltak. Az egyetemi professzoruk gyűjtő szavaitól fellelkesült fiatalok Vasváry Pál vezetésével láttak a sír felkutatásának. A reformkori ifjúság olyan – később legendás tagjai – csatlakoztak a feltárókhoz, mint Korányi Frigyes vagy a szintén orvos és szabadságharcos Oroszhegyi Józsa, a híres tiszaszlári per későbbi védőügyvédje, Funták Sándor és az a Nyáry Albert báró, aki a 19–20. század fordulóján a liptagergei és a Piliny-Sírmányhegyen előkerült 10–11. századi falusi temetők emlékeit adta közre.²³³ Árpád sírjának keresése azonban nem a „márciusi ifjakkal”, hanem – Szendrey János 20. század elején készített összefoglalása szerint – még Bél Mátyással, majd pedig Katona Istvánnal kezdődött, akik már a 18. században feltérké-

²²⁹ „et regalem sibi locum constituit iux(ta) Danubium super calidas aquas et omnia antiqua opera, que ibi invenit renovari precepit, et in circuitu muro fortissimo edificavit, que per linguam Hungaricam dicitur nunc Buduar, et a Theoticis Ecilburgu vocatur” SRH I. 35. Az idézett rész magyar fordítása: Anonymus – Kézai 1999 10. .

²³⁰ „Inde domnus inperator a rege deductus est in urbem Adtile dictam” Arnold 1868, 130. Hasonló alakban: „apud civitatem ungarie quae teutonice Czilnburg dicitur” Ansburtus Austriensis 57. A kérdés legfrissebb áttekintéséhez: Veszprémy 2013.

²³¹ Ritoókné 1994, 320–321. A Nagy Károly és Óbuda kapcsolatára vonatkozó Mátyás-kori elképzelésekről lásd még: Bonfini 1995, 198–202. Vö.: Wekerle 1884, 105.

²³² Vörösmarty 1830 előtti született verse *A pusztai sír* címet kapta.

²³³ Nyáry 1902; idem 1904; idem 1906.

pezték ezt a területet.²³⁴ A kalandos vállalkozás a 19. század közepétől vett komoly lendületet – a nagyfejedelem sírját keresők és „megtalálók” száma napjainkig folyamatosan gyarapszik. E kutatások kezdete jól érzékelteti a 19. században kialakult Árpád-kultusz hatását. Vasváry expedícióját követően Horvát egy másik tanítványa,²³⁵ a korszak egyik legkiemelkedőbb középkorkutató régésze, Érdy János – a benepusztai sírt követő második 10. századi magyar temetkezés, a verebi sírlelet közreadója és értékelője – eredt az óbudai Árpád-sír nyomába.²³⁶ 1851-es ásatásai során egy kápolnát tárt fel a területen, azonban „nem folytathatta tovább a kutatásait, mert egy ily alkalommal a rendőrség elfogatta, mint kincskeresőt”.²³⁷ Érdytől a stafétát 1860-ban ifjabb Nádasdy Ferenc gróf és Thaly Kálmán vette át. E nyomozásban részt vállalt a magyar börtönök emberközpontúvá tételén dolgozó Réső Ensel Sándor.²³⁸ A lelkes kompánia nemcsak Érdytől, a Nemzeti Múzeum régészétől kapott segítséget, hanem egy másik „márciusi ifjú”, az akkor már mezőgazdasági gépgyáros Vidats János támogatását is bírták. Utóbbi 40 munkásával patronálta az expedíciót. A rendőrség azonban Vidats munkásai miatt szintén mozgásba lendült: bizonyára a gépgyáros személye volt fellépésük fő oka, hiszen Vidats ez előtt az incidens előtt, de ezt követően is, folyamatosan az elnyomás ellen szervezkedett, és Habsburg-ellenes akcióival kivívta a hatóságok érdeklődő figyelmét. Az ásatást a hatóságok betiltották, az ásatásra vezető utat lovas rendőrökkel elzárták, sőt már az óbudai hajókikötőben igyekeztek lefogni a helyszínre igyekvőket. A kezdeményezés végül csupán az adománygyűjtésig jutott: a szervezők egy későbbi kutatás megvalósítására pénzt gyűjtöttek, majd azt a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Bizottságára bízták.

A folytatás a kiegyezés időszakáig váratott magára. Ekkor a Régészeti Bizottság Römer Flórist bízta meg, hogy tárja fel a fehéregyházi pálos kolostor romjait az óbudai Victoria téglagyár területén. A közvéleményben nagy remények éltek a terület kapcsán, hiszen számos kutató valószínűsítette, hogy itt kerülhetnek elő Árpád csontjai. Az ásatások politikai jelentőségét jelzi, hogy az uralkodó, a miniszterelnök és a vallás- és közoktatásügyi miniszter is megtekintette.²³⁹ Römer feltárását követően a sír kapcsán zajló kutatások kisebb megszakításokkal, de folyamatosak voltak a téglagyár területén. Akadtak olyan vélemények, melyek szerint Óbuda

²³⁴ Szendrei 1907, 149, 155.

²³⁵ Horvát és Érdy kapcsolatáról lásd: Hampel 1902, 78.

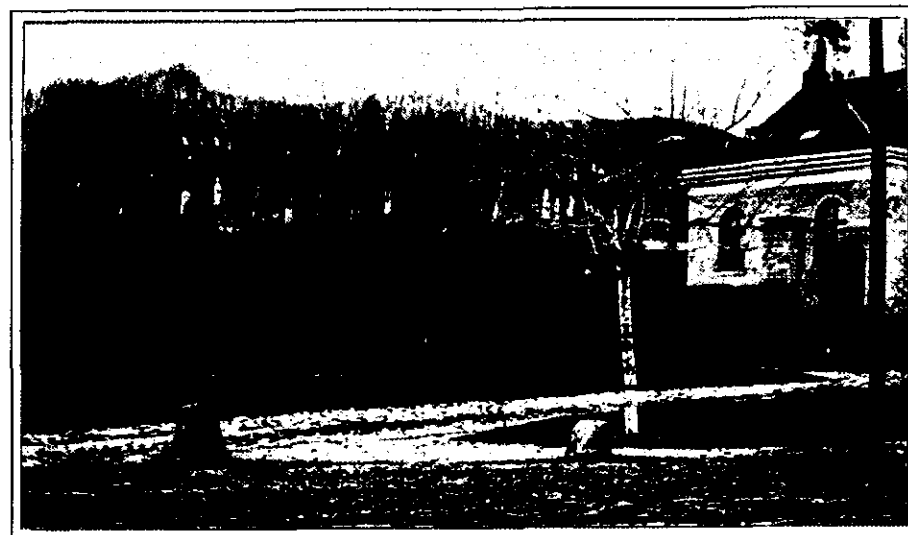
²³⁶ Wekerle 1884, 104.

²³⁷ Szendrei 1907, 150. Vö. még: Réső 1862, 438; Thallóczy 1880, 407. Kutatásaira vonatkozóan összefoglaló jelleggel: Érdy 1851, 27.

²³⁸ Thallóczy 1880, 406; Szendrei 1907, 150. Réső Ensel munkásságára vonatkozóan még: Deák 1998; idem 2008.

²³⁹ Kanyó 2010, 33.

más pontján lehetett a névtelen szerző által közölt és a sír helyeként azonosítható forráshely. Mások teljesen máshová helyezték Fehéregyházát: volt, aki a Csepel-szigeten, másvalaki Dunavecse határában vagy Németóvár őskori és római maradványai közt vélte megtalálni.²⁴⁰ Az utóbbi területen lévő halomsírokat Árpád és Attila sírjaként is számon tartották az ott élők. Az Óbudán feltételezett Árpád-sírral ugyanez volt a helyzet: az ott élők a területet „Attila három-koporsós, sőt Alarich busentői temetkezésével zavarják össze”.²⁴¹ Németóvár kapcsán egy Pozsonyban tevékenykedő olasz mérnök a halmok kutatására biztatta az akkori kor meghatározó régészét, Pulszky Károlyt.²⁴² A régészeti eredmények azonban folyamatos csalódást okoztak a szélesebb közvéleménynek, amely komoly várakozással volt a sír megtalálását illetően. Hogy mi mindent

A két kőpillér az egykori Fehéregyháza templomának helyét jelölte Honéczy Aladár 1912-es felvételén

²⁴⁰ Szendrey 1907, 152–154; Lenkei 1957, 501–503; Kanyó 2010, 33–40.

²⁴¹ Thallóczy 1880, 406–407. Attila és Árpád személyének és temetkezőhelyének összekapcsolása általános volt a 19. század második felében, amint azt Thierry Amadé kifejtette (1864, 120.), akinek a véleménye szerint az ősi hőseposz „Attila, Árpád és Szent István sírjának hármasságára épült”. Vö.: Sinkó 2012, 171. A hunokat és a magyarokat a 19. század második felében feléledő szimbolikus gondolkodásban az akkoriban még hunnak tartott nagyszentmiklósi kincs is összekötötte, amelynek bikafejes ivócsanakját gyakran a magyar vérszerződés kelyheként ábrázolták. Vö.: Marosi 2002.

²⁴² Szendrey 1907, 152–153; Kandler 2000, 20–21; Springer-Sacken 2000, 105–106, 110–111, 117–118.

reméltek akkoriban egy ilyen sírban? Ehhez talán érdemes a kor népszerű írójának, a honfoglaláskultusz egyik fő alakítójának, Jókai Mórnak az egyik írását idézni.²⁴³ Az író egyik utolsó kötetében közölt egy történetet – igaz, nem Árpádról, hanem a másik „nemzeti hősről” – Attiláról. A munkában nemcsak a szerző híres fantáziája elevenedik meg, hanem bemutatja, milyennek képzeltek e fejedelmi sírok környezetét és emlékeit ebben a korban: „A királysírboltot a Hernád közepébe építék lapos kupola idomúra a Hernád medrében, faragatlan dolomit kövekből, melyek vízázhatlan ragaccsal foglaltattak össze. Ez a ragacs olyan kemény lett a vízben, mint a tűzkő: szikrázott a csákányütéstől. Azonkívül a sírbolt nyugati oldalán két sor vastag égerfacölöpöt vertek le gátnak. Ezek a cölöpök tizennégy század alatt egy ujjnyi vastagságban megkövesültek már. Ahogy az építők kiszámították: ez a gát felfogta a folyó áradásait, melyek hóolvadás, nagy záporok alkalmával egész tömegét hömpölygeték alá a görgeteg köveknek, a hegyekről kitépott fáknak, az ennél a gátnál mind fennakadt: zátonyt képezett, a zátonyból sziget lett, túskebokor, égerfa, fűzfa telenőtte; forgószelek összetörték, jégtáblák lefűrészelték a fákat, a törzs újra kihajtott, s századról századra mindjobban betakarta Attila sírkupoláját. Mikor én ez ősemléket felfedeztem, úgy be volt az növe a fák gyökerével, hogy mesterség volt azt kibontani az ős szövevényből. De a sírkupola szétbontása is nehéz munka volt, dinamitot, löport nem volt szabad alkalmaznunk, nehogy a ravatalt is megsértsük, a csákány nem bírt a kemény kövekkel: elő kellett vennünk a régi rómaiak kőrepesztési tudományát, tüzet rakni a szikla mellé, s az átizzott követ ecettel fecskendezni, amitől az szétmállik. Így vájták ki a rómaiak a Csetátye Mare aranytermő üregét. Pedig az egész keleti oldalát a sírboltnak le kellett rombolni, a nyugatihoz nem férhettünk, mert azt a megkövesült cölöpgát zárta le. Mikor már olyan nagy nyílás lett törve a sírbolton, hogy egy ember beférhetett rajta: magam voltam az első, aki az üregbe leszálltam. Davy-lámpát vittem magammal, de fölösleges volt az óvatosság; mert a sírbolt belsejében semmi „bűsz” (rossz levegő) nem volt érezhető. A porond, a falak egészen szárazok, semmi nyirok, semmi penész nyoma. Nagyon jól el volt ez a hely zárva. De ami legjobban meglepett, az maga a lapos kőkoloncon fekvő koporsó volt.

²⁴³ Jókai munkái és közéleti szerepvállalásai is jelzik, milyen fontos alakítója volt a millenniumi ünnepségsorozatnak, illetve ezt megelőzően a magyar honfoglalásról kialakított képnek. Fontos szerepe volt abban is, hogy milyen eszközökkel formálódott a kép, amit a millennium idején a magyar elit kívánt sugározni a honfoglalás kapcsán saját politikájáról. Vö.: Jókai 1888; Kőváry 1897; Jókai 1898; idem 1898a, 837–840; nn 1898, 3; Tarr 1979, 5–10, 31; Sinkó–Révész 2000, 540–542; Boros 2000; Császtvay 2004; Czieger 1915; Klima 2015.

A vas megrozsdásodik a föld alatt: ennek most is megvolt az acélzománca. A széndarabok a koporsó körül bizonyították, hogy a munkások, amidőn a zárókövet beillesztették, elébb tüzet gyújtottak a sírboltban, mely a bennrekedt élenyt elfogyasztá, s kívülről új élenyt nem bocsátott bele a fölötte elhőmpölygő vízár.” Jókai fantáziája arról is számot ad, milyen díszítések fedhették a fejedelem aranykoporsóját: „Az aranykoporsó remeke volt a barbár ötvösművészetnek. Azt a hatalmas király bizonyosan évtizedekkel a halála előtt készítette a maga számára (mint később bebizonyult, olaszországi hadjárata után). Ugyanazok a meghatározhatatlan eredetű vert domborművek, melyek a világhírű nagyszentmiklósi aranyelet edényeit ékesítik: az a lovon ülő király alak, láncszemű páncélban, tollas sisakkal, vállára vetett zászlóval, baljával elfogott ellenségét hurcolva hajánál fogva maga mellett; megint ugyanaz a királyi alak, koronával a fején, amint nyergéből hátrafordulva kezijével a rárohánzó párducot lelövi; paripája szárnyas oroszlán, szakállas emberfővel, fején koronával. Azután a kiterjesztett szárnyú turulmadár, aki karmaival átölelve egy mezítelen hölgyalakot ragad magával: a nőalak egyik kezében csészét emel, melyből a turult itatja, másikban lobogó fáklyát tart. Ugyanaz a tündéralak: pettyes párducon lovagol, de a párducnak ifjú férfi arca van. Ugyanazok az egymással küzdő mesebeli rémalakok, sasfejű szárnyas párducok, halfarkú sellők, repülő kígyók, a körülfogó keret díszítményei három- és ötlevelű fák, makkok, tulipánok. A világ minden régiségbúvárai nem tudják meghatározni, mely népfaj művészete alkotta e barbár remeket.”²⁴⁴ Egyedüli az, nem rokon semmi mással. De élve maradó tanúja annak, hogy az a népfaj, mely a művészetet önmagából fejlesztette ily fokra, hatalmas lehetett. Az aranykoporsó födelét nem kellett fölfeszíteni, egyik párkányán kapcsok voltak, a másikon sarkak: a kapcsok kiugratása után fel lehetett azt tární. A tudósok között nagy vita volt ezalatt. Fogadások történtek az eltérő véleményűek között: vajon kerül-e elő a koporsóból valami írás, mely eldönti a hun-székely betűk hiteles voltát? A legmélyebb csend volt az egész kupolateremben, mikor az aranykoporsó födelét felnyitottuk. Ott feküdt előttünk Attila király! Csak a csontváza már, a többi rőtbarba por volt a koporsó fenekén. A hatalmas nagy koponya ezüst sisakkal volt fedve, melynek taraját fekvő arany oroszlán képezte. Meglepő volt az, hogy az állkapocsban, melyet a sisaklánc a koponyához szorított, minden fog megvolt épen. Egy százéves embernél. Ilyenek voltak az ősemberek! Ahogy Priscus

²⁴⁴ A Jókai leírásában szereplő elképzelések a kortárs művészeti gondolkodásban máshol is megjelentek. A novella kiadásának idején (1900-ban) a *Honfoglalás* képet festő Munkácsy Mihály díszes, a Múcsarnok előtt felállított ravatalához a nagyszentmiklósi kincs korszónak ábrázolásait is felhasználták, ugyanúgy, ahogy Jókai a hun fejedelem kapcsán. Vö.: Marosi 2002.

Rhetor leírja a hun király étkezését, annak egyszerű volta érthetővé teszi, hogy a hajdani emberek nem ismerték a fogfájást, azoknak a fogait nem plombálták. (Manapság már a gyermekeket is a fogorvoshoz járattuk; sőt még a házi kutyánk is fogfájásban szenved.) Az egész csontvázat összetartotta az a finom ezüst sodronyból szőtt páncéling, s azonfelül volt még vetve a válláról sarkáig lenyúló palást aranyszövetből, elöl nyitva, hogy aranyszövetű kesztyűs kezei a hosszú egyenes kard markolatát takarhassák. A kard nem volt rozsdás: damaszkuszi acélból volt, melybe aranyat vegyítettek, az írásjegyek a régi szanszkrit betűkhöz hasonlítottak.²⁴⁵

Mindehhez képest az egykorú tudományos ásatások eredményei komoly csalódást keltettek a közvéleményben. A régészek megállapították, hogy a Victoria téglagyár területén talált középkori emlékek között a „legkisebb nyoma sincs a Szent-István korában épített Fehéregyház-nak”, míg más – szintén ez okból kutatott – lelőhelyeken (így például az úgynevezett Kapucinus-dombon vagy a Schwanfelder-malomnál) csak és kizárólag a római kor emlékei kerültek elő.²⁴⁶ A téglagyárnál zajló kutatás idővel abbamaradt, mert a gyár folyamatos terjeszkedése során a romok jelentős része megsemmisült.²⁴⁷ A nagy összegeket felemészítő ásatások nem találták meg a gazdagnak álmodott fejedelmi sírt.²⁴⁸

Az 1900-as évek elején a fehéregyházi pálos kolostor helyén álló gyártelep fényképe

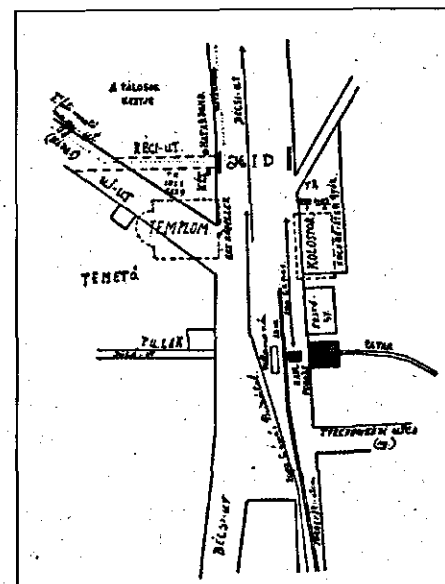
²⁴⁵ Jókai Mór: *Attila sírja*.

²⁴⁶ Szendrey 1907, 151–152.

²⁴⁷ Kanyó 2010, 35.

²⁴⁸ A 19. században általános lehetett az a feltételezés, hogy az Árpád-sír gazdag emlék-

A szellemet azonban már nem lehetett visszazárni a palackba. Sorozatban jelentek meg a temetkezés helyét megtalálni vélők röpiratai, újságcikkei, és sorban jelentkeztek azok, akik pénzt is tudtak szerezni, hogy az adott területet megkutatva bizonyítsák igazukat. Mindeközben Salamon Ferenc elsőként hívta fel a figyelmet arra, hogy a gesta nem tekinthető komoly tudósításnak a honfoglaló fejedelem nyughelyére nézvést.²⁴⁹ Jóllehet többen érveltek azzal, hogy Árpád sírjának hagyománya fennmaradhatott Anonymus koráig, így nem vethető el a forrás hitelessége, de a kritikus szemlélet vált uralkodóvá a kutatásban. Bóna István régész megfogalmazása szerint „P dictus magisternek” „még ködös elképzelései sincsenek a honfoglalás valódi eseményeiről”.²⁵⁰ Az óbudai adatok megbízhatóságát pedig jól mutatják az egykori hagyomány forrásai. Az Árpád sírjára vonatkozó emlékezet „a nép körében szájról-szájra fentartá magát” és azt a helyszínen kutató Érdy Jánossal vagy Thallóczy Lajossal olyan „autochton” forrásközlők osztották meg – „öreg sváb és rác parasztok”, bolgár kertészek –, akik „öregapáik s ükjeik mondásaként emlegetik Árpád ott telepedését”.²⁵¹

Vázlat az egykori fehéregyházi templom rekonstrukciójáról a 20. század elejéről

anyaggal rendelkezhet. Számos régészeti lelőhelyről – függetlenül az előkerült emlékek tényleges korára – az a hír járta, hogy ott Árpád kincse van/volt elrejtve. Példa erre a szihalmi bronzkori telepen talált leletcsoport, amelyről Ipolyi Arnold is megemlékezett (1870, 435.). Ilyen elképzeléseket az olyan gazdagságú leletegyüttesek is táplálhatták, mint az 1799-ben előkerült és az 1884-es magyar ötvösműkiállításán Budapesten bemutatott nagyszentmiklósi kincs. Az egyedi kivitelű aranytárgyak a korszak művészeit és a kiállítás látogatóközönségét – ahogy a fentebb idézett novellarészlet kapcsán Jókait is – magukkal ragadták. A kora középkor akkori kutatói ugyan a magyar honfoglalásnál korábbiak gondolták a nagyszentmiklósi aranyakat, de mindez nem akadályozta, hogy a magyarok kincseit hasonló kialakításúnak és színvonalúnak vélje az érdeklődő közönség. Vö.: Marosi 2002; Bálint 2004, 58–59; Sinkó 2012, 257.

²⁴⁹ Salamon Ferenc e témakör kapcsán írt munkáit és vitáit kimerítően elemzi: Kanyó 2010, 11–13.

²⁵⁰ Bóna 1986, 194. Vö. még: idem 1998, 10–11.

²⁵¹ Thallóczy 1880, 407; Érdy 1851, 27.

A józan és kritikus vélemény azonban nem tudta lecsillapítani az Árpád sírjának feltárását követelők táborát. A századforduló elején, amikor végleg elszakadt egymástól a tudományos régészeti kutatás és a múlt emlékei iránt érdeklődő laikus szemlélet, elváltak a sír kapcsán vallott felfogások is. A tudományt követő szakemberek vagy elfogadták a Victoria téglagyárban talált egyik sírlelet illetően meghatározását,²⁵² vagy Salamon véleményéhez csatlakoztak, de mindenképpen lezárták a kérdést.²⁵³ A laikusok viszont folytatták a nyomozást, és a valóságtól elszakadva, Ósbudavár keresésébe fogva eljutottak a Holdvilág-árokba, a Visegrádi-hegység és a Pilis rejtettebb zugaiba, mert ott vélték fellelni Attila ősi városát és Árpád sírját.²⁵⁴ A sír kapcsán ma élő elképzelések magja azonban jórészt ezeken a 19. századi kutatásokon, valamint azon a műveltségi kánonon alapszik, melyet az 1945 előtti iskolázottságú, majd a világháborút követő politikai változásokat megsínylő csoportok egyes tagjai a rendszerrel szemben életben tartottak és ellenkultúráként továbbörökítettek. A kialakult és napjainkban is virágzó laikus mitológia azonban már messze vezet mindattól, amit a 19. századi kutatás célul tűzött ki.

Az Árpád-sír célzott kutatásának kudarcát jól jelképezi e korszak záró aktusa. 1907-ben, Árpád halálának anonymusi évfordulója alkalmából törvényt hoztak (igaz, Ferenc József 40. uralkodási évét ünnepelték, és az ehhez kapcsolódó törvény része volt a vonatkozó jogszabály) arról, hogy újból felépítik „azt a templomot, a melyet Szent István király az óbudai határban Árpád fejedelem emlékére ennek temetkezési helyére emelt volt”. A templom építése azonban ugyanúgy, mint a romok megmentése, már a törvény szentesítésének idején elfelejtődött.²⁵⁵

10. „A nyelven kívül a szokások, a viselet fejezi ki a nemzet jellemét”²⁵⁶ –
a fejedelemábrázolások, avagy a honfoglaló magyar „vitézi viselet”

Árpád sírjának keresése része volt annak a hőskultusznak, ami a honfoglaló nagyfejedelem körül alakult ki a 19. században. A régészeti kutatások ekkori állapota nem tudta az a támaszt nyújtani, amit a nagyközönség elvárt. A közvélemény azt szeretne volna tudni, hogy miként kell elképzelni a fejedelmet, aki „bölcs tanácsú és gondolkodású, kiváló vitéz és

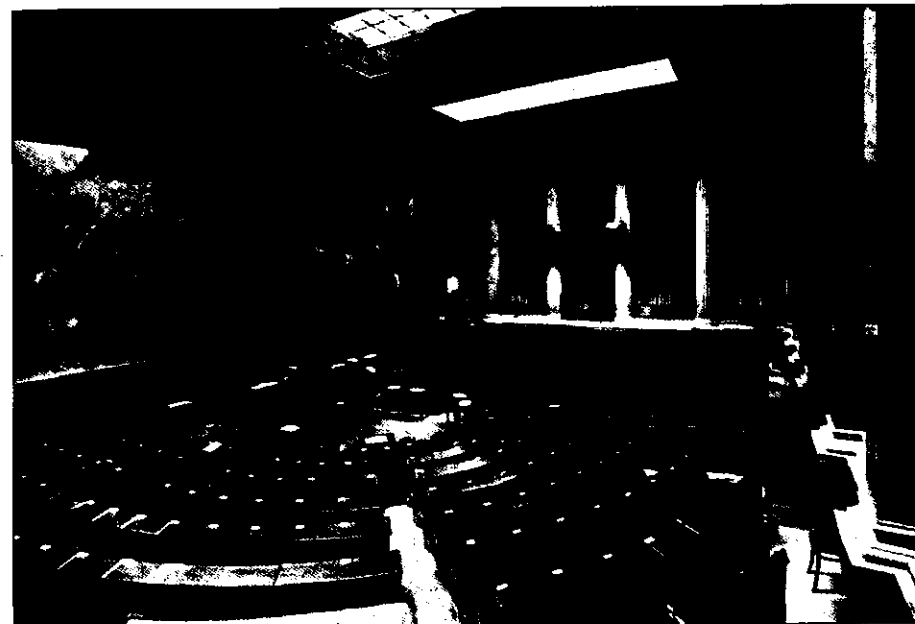
²⁵² Összefoglaló jelleggel: Kanyó 2010, 6, 38–39.

²⁵³ Erre példaként: Török 1894, 7.

²⁵⁴ Laszlovszky 2008; Kanyó 2010.

²⁵⁵ Kanyó 2010, 38–39.

²⁵⁶ Szendrei 1905, 3.

Munkácsy Mihály festménye a Magyar Nemzeti Múzeum dísztermében, az egykori főrendiház üléstermében

uralkodásra termett”, s akinek „esze és keze öntudatos munkája” megmutatkozott a magyarok honszerzésében.²⁵⁷

Az irodalmi és a képzőművészeti alkotások alapján megrajzolt Árpád-kép az újságcikkek és a nagy példányszámban megjelenő ponyvakiadványok átvételével általánosan elterjedt. Mindeközben az 1896-ra áthelyezett, a honfoglalás ezredik évfordulójára rendezett ünneppsorozat során a korábbinál is jelentősebb szerepet szántak az Árpád-kultusz kibontásának. Ennek fényében számos műalkotás készült, melyek kanonizálták Árpád alakját. A legkiemelkedőbb ezek közül a kor ünnepelt festőfejedelmének, Munkácsy Mihálynak a *Honfoglalás* című képe volt.²⁵⁸ A Jókai Mór buzdítására és a magyar kormány megrendelésére készített festmény tervezése kapcsán a művész megpróbált lelkiismeretesen utána járni annak, hogy milyen ruhákban ábrázolja Árpádot és honfoglalóit. Az ikonográfiai előképeken túl a tudományos eredményeket is figyelembe akarta venni. A felkért két kiemelkedő szakértő közül a történész Pauler Gyula inkább általános adatokkal szolgált, míg a Nemzeti Múzeum főigazgatója, a régész Pulszky Ferenc a szlávok és a honfoglalók viseletére,

²⁵⁷ Csánky 1907, VIII; idem 1907a, 215. Hasonló véleményekre vonatkozóan lásd még: Boros 2000, 141; idem 2000a, 643; Czieger 2015, 30–31.

²⁵⁸ Sinkó 2012, 235–240.

fegyverzetére vonatkozóan próbált segíteni.²⁵⁹ Az így kapott útmutatással azonban nem jutott előbbre a festő, a tudósok bizonytalan válaszai csalódást okoztak. Hiába próbálta felhasználni a régészeti közleményekben publikált leletek értékeléseit is.²⁶⁰ Munkácsynak segíteni próbált a viselettörténeti kutatásokat folytató – és a Hadtörténeti Múzeum felállítását célzó kezdeményezés kapcsán külföldi tanulmányútra küldött, ezért Franciaországban is megforduló – Szendrei János, akivel a „keleti anyag tanulmányozása végett” 1890-ben együtt járták be Párizs múzeumait.²⁶¹ Végül Munkácsy jobb híján megfogadta Salamon Ferenc tanácsát, aki egy levelében magyarázta meg, miért bizonytalanok a megkérdezett szakértők válaszai. A neves középkorász szerint „Én elmondhatom, hogy az ősmagyar viselhetett elég hosszú üstököt, de valószínűbb, hogy a régi magyar rövidre nyírta a haját. Lehet mind a kettő igaz, olyanformán, hogy a főemberek hosszú, a közemberek rövid haját viseltek. [...] Ily bizonytalanul beszélhet az író. [...] Azonban a képzőművészet ily esetben segíthet magán, sőt előnyére használhatja föl a tetsző irányt: előnye a szabad választás.”²⁶² Munkácsy – amint azt Mikszáth Kálmán feljegyzéséből tudjuk – csalódottan jegyezte meg mindezek után: „Elvégre is én eleget tettem. Én nem vagyok tudós, hogy akadémikus buvárlatokat végezzek. Én festő vagyok, s feladatom egy képet festeni, melynek művészi hatása legyen”,²⁶³ így „az archeológiai kételyeket a művészet meggyőző erejével” pótolta, és kijelentette: „Árpád bejövételét kétféleképpen lehet megfesteni, vagy úgy ahogy volt, vagy úgy ahogy képzeljük. [...] Hogy milyen volt a magyarok bejövetele, azt senki sem tudja. És különben is Isten mentsen a valóságtól: furcsán díszítetlenül nézhetek ki a ruháik.”²⁶⁴ Ezek után a „képzeletre bázírozva a képet”, 1893-ra befejezte a korban ugyan sokat vitatott, de

²⁵⁹ Boros 2000, 143.

²⁶⁰ Czieger András kutatásai alapján (2015, 33.) kiderült, hogy Munkácsy megkapta azokat a tanulmányokat, melyek az Archaeologiai Értesítőben jelentek meg a magyar honfoglalás kor régészeti kutatásáról. A cikkeket egy laikus régész, a pozsonyi Langfrancioni Enea küldte el. Gyűjtésének jelentőségét később Szendrei János is kiemelte magyar viselettörténeti összefoglalásában (1905, 5.). Ő volt az, aki pár évvel később (1894-ben) rávette Pulszky Károlyt, az Archaeologiai Értesítő főszerkesztőjét, hogy a németóvári Türkenhügelnél található templomot, amit az olasz származású mérnök az egykori fehéregyházi templomnak tartott, tárja fel és keresse meg a szerinte ott található Árpád-sírt. Miután ez a kezdeményezés akkor nem járt sikerrel, 1907-ben több újságcikkkel akarta újra ráirányítani a figyelmet a halomra és a szerinte ott található sírra. Vö.: Szendrei 1907, 152–153; Springer-Sacken 2000, 105–106, 135. Langfrancioni Enea életéről és gyűjteményeiről áttekintő jelleggel: Bognár 2016.

²⁶¹ Szendrei 1905, 6.

²⁶² Boros 2000, 144; Czieger 2015, 32.

²⁶³ Berzeviczy 1907, 207.

²⁶⁴ Boros 2000, 144; Czieger 2015, 34–35.

később mintaadóvá magasztosult festményt. Árpád fegyverzetének forrása a képen Berzeviczy Albert kutatásai szerint egy párizsi múzeumban talált „cserkesz hadi öltözet” volt.²⁶⁵ A munkát tudományos oldalról is több kritika érte, így az akkoriban formálódó antropológia oldaláról Török Aurél bírálta,²⁶⁶ míg a régészet tekintetében Jósza András, a nyíregyházi gyűjtemény megteremtője vette górcső alá az alkotást: „Munkácsy Mihály egy gyönyörű képben örökítette meg honfoglalásunknak egyik mozzanatát, két vagy háromszázezer forint jutalmat érdemelt ki érte és méltán. Ha akkor, midőn ezt a képet festette, tudomása lett volna azon honfoglalási leletről, biztosan nem adott volna Árpádnak talpa alá olyan XV-ik századbeli koppantó tálcához hasonló kengyelt, mint a milyent Marokkóban ma is használnak, nem függesztett volna oldalára olyan kardot, a milyeneket 1847-ben a jurátusok viseltek, nem adott volna az üdvözlő tömegnek markába bütykös fokú török szablyákat, nem hordoztatta volna a lófarkkal díszített lándzsákat, alkalmazta volna azon számtalan ruhát díszítő ékszereket is, melyek közül a mi kis szerény múzeumunk is őriz.

Ezen kép gyönyörű, elbájoló, és dicsőségére válik hazai művészetünknek, csak azon egy hibája van, hogy egyáltalában nem korhű. Munkácsyt azonban ezzel semmi vád nem terheli, mert csak azóta merültek fel olyan honfoglaláskori leletek, melynek alapján ma már tisztább képet alkothatunk magunknak őseink viseletéről, fegyverzetéről és temetkezési szokásairól; a melyre legnagyobb fényt a Vidovich László főszolgabíró barátom által alaposan felkutatott 17 sírból álló bezdédi honfoglaláskori temető vetett.”²⁶⁷ Szendrei János sommás ítélete is jól jelzi a kortárs tudományos vélekedéseket: „Az ilyen képek azután lehetnek művész alkotások, kedélyünket megragadhatják, de múltunk felőli tudásunkat nem gyarapíthatják.”²⁶⁸

Viselettörténeti szempontból azonban a kortárs és a nem sokkal később készült alkotások is hasonló megoldásokkal operáltak, mint ahogy azt Munkácsy tette. A tudós Nagy Géza – a kor egyik elismert régésze – egy ekkoriban megjelent népszerűsítő jellegű reprezentatív kiadványban is csak a rendelkezésre álló források csekély voltát tudta rögzíteni: „Mi volt a magyarság viselete a honfoglalás korában: közvetlen adatunk még annyi sincs, mint a mennyit a népvándorláskorra felhozhattunk. [...] a honfoglaláskori magyaroknál egyetlen egy olyan képes emlékre sem hivatkozhatunk, melyről azt állíthatnánk, hogy magyart ábrázol, a minő volt Árpád korában s a mely

²⁶⁵ Berzeviczy 1907, 207. A cserkesz és tatár viselet több helyen is visszaköszön a festményen, ebben szerepe lehetett Szendrei Jánosnak is, aki szerint a „perzsa-tatár viseletet” a „honfoglaló őseink hozták magukkal”. Vö.: Szendrei 1905, 6.

²⁶⁶ Czieger 2015, 36.

²⁶⁷ Jósza 1958, 154–155.

²⁶⁸ Szendrei 1905, 6.

aztán módot nyújtana arra, hogy abból az öltözet alakját és szabását nagyjából megállapíthatnánk.”²⁶⁹ A neves régész számba vette a rendelkezésre álló régészeti emléanyagot és a kortárs keletpreferens, vagyis a műveltség keleti eredetét túlhangsúlyozó szemléletből adódóan felhasználta az általa „turáni viseletként” nevezett Szászánida- és poszt-Szászánida-kori ezüstdíszek ábrázolásain megfigyelhető ruházatot.²⁷⁰ Véleménye mögött a 19. század végén népszerű, a magyarok ősi keleti hátteréről alkotott elképzelés húzódott meg.²⁷¹ Látásmódja nem volt egyedi, számos hasonló, a keleti gyökerek megragadását célzó elképzelés létezett ekkoriban.²⁷² Nagy Géza azonban nemcsak a keleti emlékek jelentőségét emelte ki munkáiban, hanem azt – a kortárs tudományos felfogásban általánosan vallott – szemléletmódot is vallotta, mely szerint a „népi” és a „rég” között egyenlőségjel tehető. Ez egyben azt is jelentette, hogy a „népi” az eredeti, ősi formákat hordozza. Nagy Géza egy helyen például így fogalmaz: „Nevezetesen az öltözetre vonatkozó ősmagyar (t. i. a honfoglalás kornál régebbi) elnevezésekből és az ily módon ősréginek fölismeret ruhanemek ethnografiai összehasonlításából pusztán elméleti úton is bizonyos képet nyerünk a viselet minémiségéről”.²⁷³ A farkocsa font hajviselet kapcsán pedig kiemelte;

Hunfoglalás kori férfiviselet. Nagy Géza rekonstrukciója és Nemes Mihály rajza

²⁶⁹ Nemes-Nagy 1900, 17.

²⁷⁰ A keletpreferens elnevezés hátterére vonatkozóan lásd: Bálint 2007.

²⁷¹ Nagy 1907. Nagy Géza elképzeléseiről lásd még Csallány 1961. Személyének és tudományos eredményeinek értékeléséhez áttekintő jelleggel: Fodor 2014. Vö. még: Bollók 2015, 13–15; Langó 2005, 205–207.

²⁷² Pusztay 1977; Domokos 1990, 109–135; Szabó 1991, 60–61; Farkas 1993, 861–863.

²⁷³ Nemes-Nagy 1900, 17.

hogy „bár őseink a kereszténység első időszakában pogány szokásnak tekintették, nálunk is fennmaradt, úgy hogy teljesen még ma sem vész ki s némely félreeső vidéken napjainkban is lehet, legalább a közelebbi évtizedekben még lehetett találni öreg parasztokat, somogyi kanászokat.”²⁷⁴ A népviselet egyes elemei, valamint a népművészeti tárgyakon fellelhetőnek vélt „magyar styl” ezért Nagy Géza instrukciói alapján jelent meg a szerzőtársa, Nemes Mihály által megrajzolt rekonstrukciókon.²⁷⁵ Nagy Géza és Nemes Mihály rekonstrukciói nem különböztek a pár évvel később Szendrei János által kiadott viselettörténeti elképzelésektől. Szendrei szerint „a magyar viselet eredetét Ázsia ősnépei közt és általában keleten kell keresnünk”. A néprajzi anyag felhasználása kapcsán is hasonlóképpen gondolkozott, mint Nagy Géza: „Ezeket a népeket a régi szokásokhoz és formákhoz való rendíthetetlen ragaszkodás jellemzi, elannyira, hogy ottan ma is olyan öltözet- és fegyverzeti darabokat és díszítési motívumokat találunk, mint a minőket ezer évvel ezelőtt használtak.”²⁷⁶ A fentebbi vélekedések jól mutatják, hogy a korabeli kutatók hasonló sémák alapján képzeltek el az egykori viselet sajátosságait.²⁷⁷ A díszítések kapcsán Nagy Géza nem csak elfogadta, hanem fel is használta kortársa, a rajztanító és műkedvelő művészetkutató Huszka József

Népművészeti és ázsiai tartott elemek Nagy Géza és Nemes Mihály viseletrekonstrukcióin

²⁷⁴ Ibidem, 21. A viseleti elemek továbbéléséről már: Nagy 1893, 319. Vö.: Nemes-Nagy 1900, 30–32. A kérdés kapcsán lásd még: Hofer 1997; Sinkó 2012, 257–261; Mikos 2015, 108–113.

²⁷⁵ Nemes-Nagy 1900, III. tábla.

²⁷⁶ Szendrei 1905, 6.

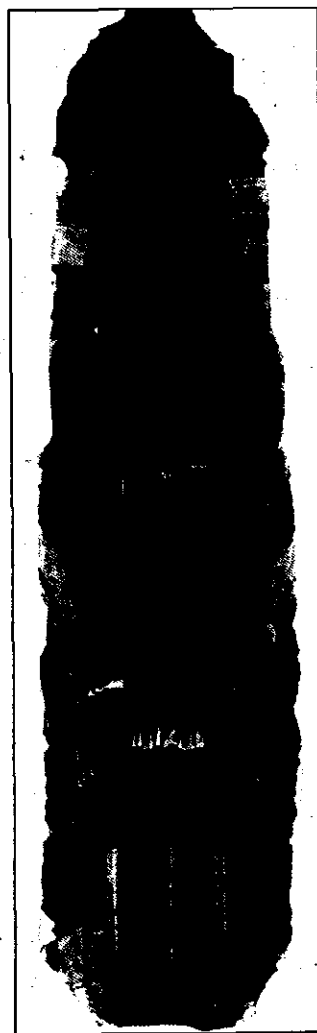
²⁷⁷ Szendrei 1905.

gondolatait, aki szintén a népi díszítőművészetben fedezte fel a magyar ősiség motívumkincsét.²⁷⁸ A népművészet ősisége ekkoriban már nem számított új keletű elképzelésnek, az már a 19. század közepén is általánosan elfogadott feltételezés volt. A 19–20. század fordulóján a jelentőségét az adta, hogy akkoriban a korábbiaknál is nagyobb hangsúly kapott ez a gondolat.²⁷⁹ A Sepsiszentgyörgyön rajzot tanító Huszka, aki kezdetben kora egyik kiemelkedő műemlékvédő-dokumentáló személyisége volt, ebben az időszakban a magyar nemzeti stílus lelkes gyűjtőjévé vált. Korábban Székely Bertalan iskolájából merítette munkáihoz a küldetéstudatot.²⁸⁰ Szerepe, ha az Árpád-motívum kialakításában nem is volt meghatározó, az ősinék tartott magyar motívumkincs általános művészeti elterjesztésében mégis kiemelkedő. A historizáló, majd később a szecessziós művészetre gyakorolt hatása egyaránt jelentős.²⁸¹ Korábbi mestere is készített számos koratörténeti kompozíciót, melyek közt a legismertebb minden bizonnyal a kecskeméti Városházán található *Vérszerződés*.²⁸² Székely utóbbi műve hasonló elvek szerint készült, mint a Nemes Mihály által megálmodott rekonstrukciók. Ő is felhasznált néprajzi motívumokat, a paraszti viselet elemeit, miközben visszanyúlt Peter Johann Nepomuk Geiger munkájához és a *Mausoleum*-ábrázolásokig. Munkáiban azonban nemcsak a népi motívumokat alkalmazta, hanem a 10. századi sírokban talált régészeti leleteket is (igaz, ez utóbbiakat nem viseleti helyzetben, hanem fejfelé lefelé lógatva a vezérek ruháján).²⁸³

Munkácsy Mihályéhoz és Székely Bertalanéhoz hasonló megoldások figyelhetők meg a korszak harmadik meghatározó alkotásán, a Feszty Árpád által készített körképen. A művész más hasonló munkái, így például a Komárom vármegye által megrendelt, a bánhidai csatát ábrázoló festmény vagy a Bihar vármegye által megrendelt *Zsolt eljegyzése* című kép is hasonló elvek szerint készült.²⁸⁴ A körkép népszerűségének és a látogatók nagy számának köszönhetően a honfoglalás korának viseletével kapcsolatos (tév)képzetek a korábbiaknál is szélesebb körben terjedtek el. A körképet

készítő festők a honfoglalókat kucsmában vagy tollal díszített vassisakkal, hetyke szakállal, varkocsba font hajjal, páncélingben vagy bokáig érő szoknyaszerű köpenyekben, kisméretű kerek pajzsokkal ábrázolták.

A fenti munkák széles körű hatása a többi korabeli alkotás alapján jól megítélhető. Árpádot mindenütt hasonló ruhában, ugyanolyan arcszór-zettel és gesztusokkal ábrázolták. Ide sorolható többek közt Frank Kálmán Árpád-szobra az Országház nyugati oromzatán, Szécsi Antal munkája az Országház Kupolacsarnokában, Szász Gyula ráckevei Árpád-szobra és Kallós Ede Pusztaszeren felállított millenniumi Árpád-szobra.²⁸⁵ Ugyanebbe a sorba illeszkedik Zala György már említett szobra a Hősök terén. Egy pozitív kortársi kritika szerint „Zala talán az első művész, a ki a vezérkori sírleleteket gondosan tanulmányozta s egyes részletekben figyelembe is vette, de a fegyverzet ábrázolásában nem tartotta magát szigorúan azokhoz”.²⁸⁶ Ezzel szemben Zala nem csak a fegyverzet tekintetében élt a művészi szabadságával. Az egyik ló szájánál a zabla oldalpálcáit – ugyanúgy, mint Feszty Árpád festményén Árpád lovának zablája esetében – nagyméretű szarvasagancsok helyettesítik, melyek a gyakorlatban csak arra lettek volna alkalmasak, hogy a lovas kárt tegyen saját jószágában és/vagy magában. A lószerszámdíszek vagy a kengyelek formái sem ismertek a 10. századi leletanyagból, mint ahogy Árpád és vezértársai díszöveinek vagy madárszárnyakkal teleaggatott fejfedőinek sincsenek a 10. századból ismert Kárpát-medencei párhuzamai. A vezérszobrok felállításakor (1928–1929) azonban a régészeti kutatás természetesen több információval bírt a honfoglaló magyar férfiviseletről, mint a 19–20. század fordulóján, s még ha azt is feltételezzük, hogy ezek a szobortervek jóval korábban formálódtak, mint ahogy elkészültek, akkor is nyilvánvaló, hogy készítésük során ugyanúgy

Szécsi Antal Árpád-szobra
az Országház
Kupolacsarnokából

²⁷⁸ Nemes-Nagy 1900, 28.

²⁷⁹ Marosi 2002, 137–138; Gellér 2015, 57.

²⁸⁰ Marosi 2002, 138; idem 2006, 9.

²⁸¹ Sinkó 2006. Huszka hatására lásd még: Jurecskó 2003; Bowe 2003.

²⁸² Székely Bertalan koratörténeti vonatkozású munkái kapcsán lásd Basics 1996.

²⁸³ Kürti 1996, 148.

²⁸⁴ nn. 1898a, 797–801. Feszty munkái alapvetően kapcsolódtak felesége nevelőapjának, Jókai Mórnak a munkáihoz. Az író *Levente* című darabja kapcsán (1898) Feszty ugyanekkor rajzolta meg a honfoglalás történetét. A körképen a *Zsolt eljegyzése* című festményhez hasonlóan számos részlet visszaköszön a Jókai-életműből. Utóbbi képen az idézett Jókai-novellában is szereplő nagyszentmiklósi kincs egyik legismertebb darabja áldozati edényként látható.

²⁸⁵ Berzeviczy 1907, 208–210.

²⁸⁶ Ibidem 210.

a „képzeletre bázíroztak” a művészek, mint korábban. A régészeti leletek és a tudományos megállapítások helyett pedig inkább az ikonográfiai előképek és a 18. századtól élő panelek hatottak erre az alkotásra is.

A századfordulón, illetve a csak később felállított millenniumi szoborcsoport felavatásával lezárult a historizáló képzőművészeti alkotások kora. A később készített Árpád-szobrok a századfordulóra kialakult kompozíciós sémák másolásán alapultak, melyek a turulhoz hasonlóan az I. világháborút követő hősi emlékművek alakjaiként széles körben elterjedtek. Nem is törekedtek a szobrok készítői egy új stílus, netán mélyebb művészi vagy az egykori viselet pontosabb rekonstrukcióját célzó alkotások létrehozására. Mindössze a törvényi ajánlásban szereplő előírások megvalósítását tekintették feladatuknak. A már említett rendelkezésben a motívumok közt lehetőségként szerepelt Árpád alakjának megformálása. A nagyfejedelem és a honfoglalás eseményének kultusza alapján nem volt nehéz didaktikus párhuzamot vonni a honfoglalás és a honvédelem motívuma között.²⁸⁷

László Gyula által a 10. századi sírleletek tanulságai alapján megrajzolt viseletrekonstrukciók

²⁸⁷ Kovács 1991; Nagy 1991, 128–129.

Jelentősebb előrelépést e téren Móra Ferenc kezdeményezése jelentett, aki – alapvetően a néprajzi szemléletű kutatásfelfogást követve – Benyovszky Istvánt, a korszak foglalkoztatott festőjét és illusztrátorát kérte fel a honfoglaló harcos megrajzolására.²⁸⁸ Ez a munka már jórészt a szegedi múzeumban őrzött régészeti emlékek alapján készült, noha nem nélkülözte a korábbi, a 19. század végi kiemelt műveken megjelenő motívumokat. Tovább finomította ezt a régészeti szemléletet László Gyula, majd az ő munkái alapján készített rekonstrukciók sora. A régész – és egyben képzőművész – professzornak az egyes viseleti elemek pontos megfigyelésén és régészeti elemzésén nyugvó rajzai máig a legkiemelkedőbb ilyen jellegű alkotások. Az újabb munkák abban is követik a László Gyula által megfogalmazott elképzeléseket, hogy a régészeti megfigyelések segítségével igyekeznek minél pontosabb és hitelesebb képet alkotni az egykori magyarság viseleti sajátosságairól. Ezek a rekonstrukciók számos kérdésben azonban nemcsak erre a szemléletre, hanem a korábbi tradíciókra is építettek, ezért tűnhet úgy, hogy a kialakított összkép részletei, finomságai inkább csak a régészetben jártas szemeknek tűnnek elő.²⁸⁹ Összefoglalva elmondható, hogy a 19. századi historikus hagyományok továbbra is általánosak maradtak.²⁹⁰

11. A fejedelem sírjának elképzelt kincsei

A kiemelkedő vezetők, sorsfordító személyiségek és uralkodók sírját az emberi képzelet mindig mitikus gazdagsággal ruházta fel. Amint Árpád sírjának máig zajló laikus kutatásából kiderül, nem történt ez másként a honfoglaló nagyfejedelem temetkezése kapcsán sem. Ha azonban az egykori fejedelmi sírt a maga valóságában szeretnénk magunk elé képzelni, érdemes a sírrégészet irányából megközelíteni a kérdést. Mely sírok, temetők jöhetnek szóba a kutatók szerint a 10. századi magyar politikai vezetés, az elit tagjainak nyughelyeiként? Ezen áttekintés során, valamint a hasonló jellegű kutatások módszertani eredményei révén közelebb juthatunk annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy azonosítható-e egyáltalán a honfoglaló vezér személye a sírleletek alapján.

²⁸⁸ Kürti 1996, 149.

²⁸⁹ Sudár–Petkes 2014; Petkes 2015.

²⁹⁰ Ezért is hangsúlyozta a művészettörténész Marosi Ernő, hogy a századfordulón „kialakult ikonográfiai tradíció lényegében napjaink régészeti rajzi rekonstrukcióiig töretlen, és kielégíti a mai szemléltetési igényeket is”. (Marosi 2002, 136.)

Már a korábbi régészeti kutatások alkalmával feltételezték egy-egy leletegyüttes kapcsán, hogy 9–10. századi Árpád-házi fejedelmi személy sírjára bukkantak. E tekintetben a leghíresebb ilyen leletegyüttesnek talán a Felső-Tisza-vidék ma Szlovákiához tartozó részén, Zemplénben talált sír tekinthető. A lelőhely feltárására 1958-ban került sor, amikor Blažej Beňadik és Vojtech Budinský-Krička (eredetileg: Budaváry Béla) vezetésével megkezdődött a zempléni földvárnak és tágabb környezetének

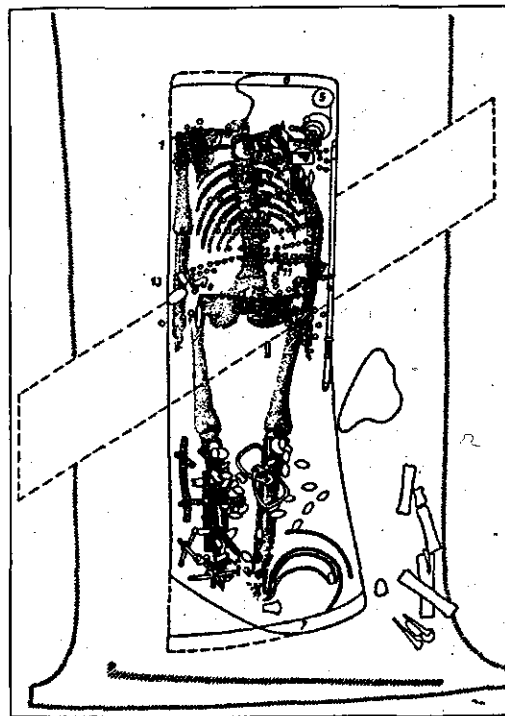
A Zemplén-Szélmalomdomb lelőhelyen lévő 4. domb, Blažej Beňadik és Vojtech Budinský-Krička feltárása

kutatása. A területen jórészt vaskori és a római császárkorra keltezhető barbaricum emlékek voltak.²⁹¹ Az ásatások során a Szélmalomdombon talált 4. halomban azonban egy, a fenti korszakoktól elütő leleteket tartalmazó sír került elő: az egyik leggazdagabb 10. századi temetkezés a Kárpát-medencében. A tölgyfakoporsóban nyugvó halott mellett az elhunyt lovának maradványa, valamint a halott számára sírba helyezett ételáldozat tárolására szolgáló favödör feküdt. A sírban a korszak temetkezéseire jellemző arany és aranyozott ezüstrégiségek kerültek elő nagy számban. Ezek: a lószerszámzat maradványai (zabla, kengyelek, hevedercsat és a bőrszíjakhoz tartozó egykori szügyelődíszek, veretek), fegyverek (nyílcsúcsok, aranyszerelések szablya), a ruházat és az öv fémrészei (gombok, veretek, szíjvégek), ékszerek (aranykarikák, nyak- és karperecek), személyes használati tárgyak (tűzkő, lant alakú csiholó, vaskés, ezüstcsésze), valamint öt darab korong, melyeket a kutatók általában hajfonatdísznek tartanak.²⁹² A temetkezés értékelésére a szlovák kutatók a magyar honfoglaláskor régészetének nagy öregjeként számon tartott Fettich Nándort kérték fel.²⁹³ Az idős szakembert 1945 után Magyarországon nyugdíjazták, akadémiai tagságától megfosztották.

²⁹¹ Az ásatásokról összefoglaló jelleggel és további irodalommal: Pietá 1993; Horváthová-Hreha 2015, 102–104.

²⁹² Budinský-Krička-Fettich 1973.

²⁹³ Fettich Nándor véleményéről népszerűsítő jelleggel a tudományos értekezés megjelenése előtt: Ráthonyi 1964.

A zempléni sírról készített rekonstrukciós rajz

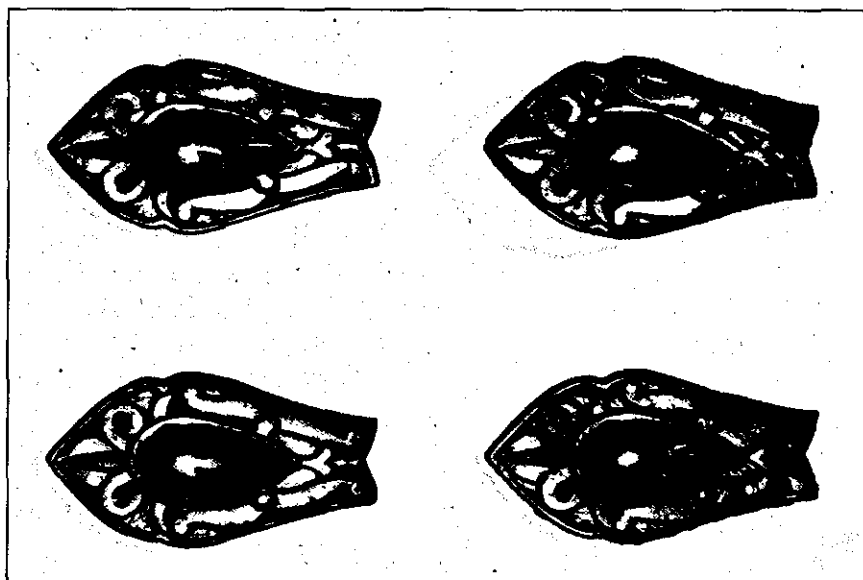
A politikai okok miatt félreállított tudós a sírlelet unikális jellegét felismerve megragadta a kínálkozó lehetőséget, és egy olyan elképzeléssel állt elő, amire szaktársai nem számítottak: a temetkezést Álmos sírjaként azonosította.²⁹⁴ Véleményének kialakításában meghatározó volt az az elgondolás, hogy a sírban lelt nagyszámú nemesfém melléklet az elithez tartozó személy sírjára utal. A keltezés és az azonosítás szempontjából fontos hivatkozást jelentett az 1930-as években végzett kutatása, melynek egyik fő – később hibásnak bizonyult – megállapítása volt, hogy a díszes fémtárgyak (tarsolylemezek, hajfonatkorongok, övveretek stb.) még a magyarok etelközi szállásának termékei, ebből adódóan az ilyen

leletekkel temetkezők a honfoglaláskor elejére keltezendők.²⁹⁵ Ezek az elképzelések arra vezették Fettichet, hogy a sírt korainak és kimondottan előkelőnek tartsa. Az azonosítás mellett felvonultatott érveit ezen túlmenően még a mellőzöttségből fakadó személyes indíttatása is motiválhatta. A kijelentéssel az is célja lehetett, hogy a kezdeményezést magához ragadva tematizálja a korszakkal kapcsolatos régészeti kutatásokat, ezzel szabva meg a tudományos érdeklődés irányát. Megállapítása szerint a sír kiemelkedő gazdagsága csak úgy magyarázható, hogy a sír a meggyilkolt Álmosé, akit még a honfoglalás előestéjén áldoztak fel és temettek el Zemplénben. A bizonyítékként felhozott régészeti és nyelvészeti (toponímiai), valamint történeti érveit a munkáját bíráló kutatók megcáfolták, felhívva a figyelmet arra, hogy a neves szakember elképzelései miért mentek tévútra.²⁹⁶

²⁹⁴ Fettich Nándor pályájáról: Bendeffy 1972; Vékony 2001, 411; Mesterházy 2001; Langó 2005, 210–213.

²⁹⁵ A vélemény kidolgozására lásd: Fettich 1937; idem 1942.

²⁹⁶ Pais 1966; László 1966; Dienes 1966; Bóna 1966; Györffy 1966; Kovrig 1966; Oroszlán 1966; Fettich 1969; Bóna 1969; Dienes 1969; Györffy 1969; László 1969; Pais 1969.

Lószerzők a zempléni sírból

A kortárs régészek a felvetés kapcsán megfogalmazott bírálatukban kitértek Fettich – fentebb ismertetett – elgondolásainak módszertani tévedéseire is.²⁹⁷ A vitát lezáró megállapításokat utóbb László Gyula és Fodor István tanulmányai egészítették ki, melyekben nemcsak az egyes lelettípusok helyének, szerepének és időrendjének a tisztázásához járultak hozzá, hanem bemutatták az egyes lelettípusok újabb párhuzamait is.²⁹⁸ Mindezek nyomán a tudományos álláspont máig egyöntetű a tekintetben, hogy az eltemetett személy nem azonosítható Álmosmal. Az újabb elemzések arra is felhívták a figyelmet, hogy a sír nem a 10. század elejére, hanem inkább a század második felére keltezhető.²⁹⁹ Az eltemetett méltóságának megállapítására született válaszok egyetértettek abban, hogy a halott „előkelő” személy volt,³⁰⁰ „valamilyen vezető embert, vezért temethettek el”,³⁰¹ de kizárt, hogy „fejedelmet”,³⁰² esetleg a halott a zempléni „vár és a környék ura, aki a honfoglalás és Géza, illetve István államalapítása közötti időszakban végezte be életét”.³⁰³

²⁹⁷ Dienes 1968; idem 1969.

²⁹⁸ Fodor 1976; László 1976.

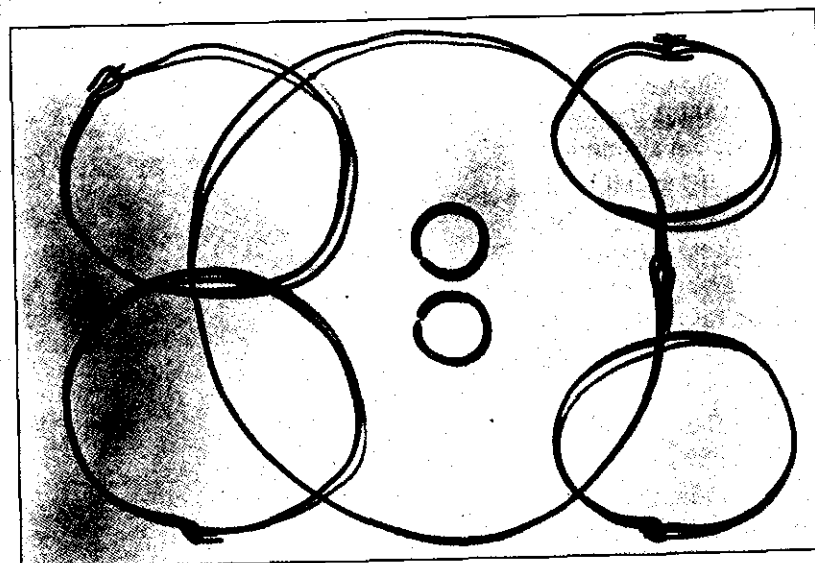
²⁹⁹ Langó – Patay 2016.

³⁰⁰ Fodor 1976, 282.

³⁰¹ László 1976. Hasonló véleményen volt még: Györffy 1994, 132–133; Révész 1994.

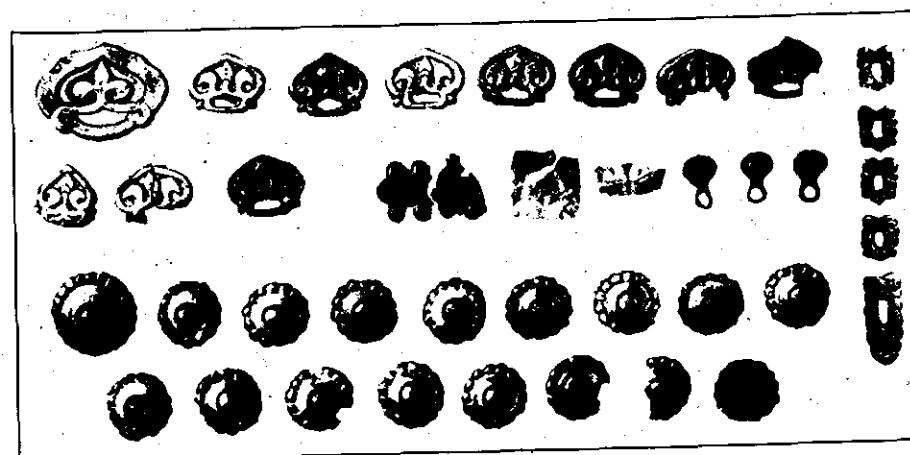
³⁰² Bóna 1966, 281; László 1976.

³⁰³ Dienes 1966, 260–261.

Drótkészletek a zempléni sírból

A másik sír, mely kapcsán felmerült, hogy esetleg Árpáddal lenne kapcsolatba hozható, a Komárom-Esztergom megyei Bana-Ördögásta-hegyen került elő. A lelőhelyen kavicsbányászás során talált, majd a Magyar Nemzeti Múzeumba szolgáltatott 1. sírban aranylemez töredékek,³⁰⁴ öv- és tarsolyszíjveretek, tarsolylemez, ezüst tausirozással díszített bronz-ellenzővel felszerelt szablya, lószerzők és a lószerzőkhoz

A banai sírban talált fémveretek

³⁰⁴ A két aranylemez már a leletközlők szerint is a halotti szemfedő töredéke lehetett, s később a kutatók is elfogadták ezt az értelmezést (Vékony 1999, 198; Révész 2001, 41.), azonban a leletek pontos helye nem ismert Vö.: Kiss – Bartha 1970, 232; Fodor 1996, 363.

tartozó tausírozott kenyel töredéke, valamint a hevedercsat töredékei kerültek elő.³⁰⁵ A sír mellett egy további sírt is feltártak a szétdúlt temetkezést (temetkezéseket) hitelesítő régészek. Ebben egy nő csontvázat találtak, az elhunyt mellett részleges lómelléklettel és három kisméretű ruhaverettel. Az 1. sírt később Vékony Gábor Árpád sírjának tartotta, mondván, a 10. századi Kárpát-medencei leletek közül kiemelkednek a sír leletegyüttesei, míg a bronz szablyaellenző díszítésén kazár rovásfeliratot véltek felfedezni. Hangsúlyozta a lelőhely (Bana) nevével kapcsolatban a korábbi fehéregyházai kutatásokból ismert, az azonosítás kapcsán sokak által keresett településnév meglétét.³⁰⁶ Az érvelés gyengeségeit Révész László foglalta össze.³⁰⁷ Vékony Gábor feltételezése figyelmen kívül hagyta többek között azt, hogy a vonatkozó temetkezés bolygatott volt, ezért már eleve kérdéses, hogy egy vagy több sírhoz tartozó töredékek

A banai sír tarsolylemeze

A banai sír ezüstberakással díszített szablyaellenzője

³⁰⁵ A leletek egy sírhoz tartozása az újabb kutatások fényében vitatott: Fodor 1996, 363.

³⁰⁶ Vékony 1999, 198–204.

³⁰⁷ Révész 2001, 41–43.

tartoznak-e a leletegyütteshez.³⁰⁸ Révész kritikájára válaszul Vékony megismételte korábbi felvetését, azonban újabb szakmai érvekkel nem támasztotta alá az állításait. A vita ezt követően lezárult, és Vékony elképzelése a kutatástörténet érdekességei közé került.³⁰⁹

Más temetkezés kapcsán nem merült fel hasonló elgondolás a tudományban, még a gazdagságával kiemelkedő geszterédi leletet is „csak” egy kalandozó vezér (Bogát) sírjával kísérelték meg azonosítani.³¹⁰ A régészeti kutatásban a karosi honfoglalás kori temetők feltárásakor előkerült újabb, különösen gazdag sírok nyomán Révész László, Dienes Istvánt követve, a kivételes mellékletű sírokat vezéri temetkezésekként különítette el.³¹¹ Véleménye szerint az efféle temetkezésekre nemcsak a sírban talált gazdag nemesfém leletanyag jellemző, hanem a „rangjelző tárgyak” jelenléte is. Ilyen rangjelzőnek tekintette Révész az általa felismert és rekonstruált, veretekkel díszített készenléti íjtartó tegezt, a tarsolylemezeket, az arany- és aranyozott ezüstszerelések szablyát, a díszes öveket és lószerszámzatot. Révész László arra következtetett, hogy ezek a vezetők alkothatták a fejlődési kíséret tagjait, valamint közülük kerülhettek ki a kalandozó hadjáratok vezetői is.³¹² Véleménye széleskörű vitát eredményezett. A karosi temetőket és a Felső-Tisza-vidék 10. századi gazdag sírjait számos szakember eltérő módon értelmezte. Volt, aki a keleti szállásterületeken

A karosi II. temető 52. sírjában nyugvó harcos viseletének rekonstrukciója a sírleletek alapján. A harcos oldalán a készenléti íjtartó tegezzel

³⁰⁸ Kiss-Bartha 1970, 219–220; Fodor 1996, 363.

³⁰⁹ A vita kapcsán lásd még: Vékony 2002, 34.

³¹⁰ Németh 1973, 24. Az 1927-ben a Geszteréd-Kecskelató dűlőn lévő homokdombon a disznók által megbolygatott, majd a kondás által megbontott temetkezés máig az egyik leggazdagabb emlékegyüttes. Vö.: Kiss 1938; Fettich 1937, 75–76; László 1944, 162; Dienes 1968, 151–156; Révész 1996a, 77–81. Bogát személyére vonatkozóan lásd még: Kordé 1994, 116; Bálint 2005, 306.

³¹¹ Révész 1994; idem 1996, 199–201.

³¹² Révész 1994; idem 1996; idem 1996a, 47–50, 72–109, 120–123; Fodor 1996, 67–71, 110–119.

a magyarokhoz csatlakozó kabarok emlékének tartotta azokat, más vélemény szerint a fejedelmi kíséret és a segédnépek, esetleg „afféle testőrség, »koronaőrőség«” temetőjeként értékelhetők az itt talált lelőhelyek.³¹³ A rangjelzőnek tartott tárgyak kapcsán vita tárgya volt, hogy azok tényleg jelölhettek-e rangot, tartozhattak-e valamilyen politikai tisztséghez.³¹⁴ Mások Révész László véleményéhez csatlakozva a Kárpát-medence más régióiban is igyekeztek további – e csoportba sorolható – síregyüttesekkel kiegészíteni az általa vázolt elképzelést.³¹⁵

A gazdag sírok megítélése és értelmezése kapcsán a régészeti szakirodalom komoly elméleti és módszertani munkákat adott közre.³¹⁶ Ezek legfontosabb hozadéka az esszencialista elképzeléseken túllépő olyan konstruktivista megközelítés, melynek egyik eredménye annak felismerése, hogy a gazdag mellékletű sírok nem feltétlenül és nem minden esetben jelentenek politikai rangot, hatalmi státust. A sír helyzete a térben, a sírhely jelölése és a sírpítmény maga, valamint a sírhoz kapcsolódó emlékezet, a közösség kommemoratív rítusai ugyanúgy az egykori státushoz kapcsolódó elemek, mint a sírban talált emlékek. A sírban lelt tárgyak mennyisége és jellege kapcsán ezért egyre inkább egy émius megközelítés került előtérbe.³¹⁷ Korábban általános volt az az elképzelés, hogy egy fejedelmi sír mellékletei közt aranyveretekkel díszített öv és hasonló aranydíszítmények jelzik majd az eltemetett politikai rangját. De a fejedelmi sír reprezentatív jellegét feltételező megközelítés is kérdésessé vált.³¹⁸ Mindezek fényében nyitott kérdés, hogy egyáltalán mi lehetett a honfoglaló fejedelem sírjában. Meg lehet-e különböztetni a fejedelem sírját más (valamivel későbbi vagy kortárs) előkelők sírjától? Megállapítható lesz-e (és ha igen, akkor mi alapján), hogy egy adott sír a fejedelemhez vagy annak családjához, s nem egy másik, a korabeli elitbe tartozó – a történelmi források alapján ismeretlen – személyhez köthető-e?

³¹³ Mesterházy 1995; Bóna 1997. A különböző elképzelések újabb áttekintéséhez és értékeléséhez lásd: Révész 2015, 85–86.

³¹⁴ Mesterházy 1995, 1042; Marosi 1997, 162. A vitával kapcsolatos további vélemények kapcsán: Révész 2015, 82–84.

³¹⁵ Madaras 2009.

³¹⁶ A teljesség igénye nélkül: Morris 1992. D. Borst et al. 1993; Ravn 2003, 12–52; Jarnut-Wemhoff 2003; Effros 2003, 13–78; idem 2004, 71–173; Steuer 2004; Williams 2006; Williams-Sayer 2009; Brather 2010.

³¹⁷ A kérdés módszertani elemeinek vizsgálatára lásd: Bálint 1995, 120–126; idem 1995a; Mesterházy 1995, 1042–1046; Révész 2015, 83–85.

³¹⁸ Bálint 2006, 148–149.

A kiemelkedően gazdag sírok értelmezése kapcsán a kortárs régészeti kutatás gyakran hivatkozik Georg Kossack munkájára.³¹⁹ A német ősrégész a gazdag mellékletű sírok kapcsán tett általános megállapításaiban felhívta a figyelmet, hogy nem kell minden kiemelkedő gazdagságú sírban fejedelmet vagy uralkodót látnunk, miközben egy kevésbé gazdag mellékletű sír is lehetett „uralkodói”.³²⁰ A sírok gazdagságának mértékét ugyanis nem csak a hagyományok befolyásolhatták. Előállhatott olyan esemény is (például egy vereség), amikor az uralkodó dinasztia hivalkodóan gazdag temetéssel/temetkezéssel még inkább igyekezett bizonyítani vezető helyét. Így elképzelhető, hogy Árpád sírjában tényleg minden olyan gazdagság realizálódhatott, ami az egykori fejedelmet körülvette. Ez azonban még inkább óvatosságra intette a kutatást a sír meghatározásának lehetőségével kapcsolatban.

Fontos lehet az a szempont is, amelyre Bóna István is felhívta a figyelmet,³²¹ majd többek között Bálint Csanád vagy Heinrich Härke hangsúlyozta a kora középkori népcsoportok honfoglalásai kapcsán.³²² Az újonnan beköltözők, a hódítók korai sírjai – akár a Kárpát-medencéről, akár Britanniáról van szó – „némák” a régészeti kutatás számára. Nem mutathatók ki az adott népcsoporthoz köthető sírok alapján, hogy melyek voltak a legkorábbiak, kik voltak azok, akiket a honfoglalás során vagy közvetlenül ezen eseményeket követően helyeztek örök nyugalomra. Az említett kutatók véleménye szerint az igazán gazdag sírok sokszor már nem ennek a korai időszaknak az emlékei, hanem egy újabb generáció tagjainak a nyughelyei: ők azok, akik bizonyos esetben még hangsúlyozzák is identitásukat és a honfoglaló közösséghez tartozásukat. Gyakran különösen gazdag sírjaik jelzik, hogy a közösség azon tagjai közé tartoztak, akiknek a családja megengedheti, hogy a halottal eltemessen értékes tárgyakat – olyanokat is, melyek hozzátartozójuk (vélt vagy vágyott) társadalmi helyzetére utalnak.

Mindez felveti annak a lehetőségét, hogy ha esetleg Árpád sírja jól azonosítható módon előkerül, mégsem rejt olyan gazdag kincseket, mint a Jókai Mór által elképzelt Attila-sír. Lehet, hogy Árpád temetkezése inkább a Prizkosz jelentésében leírt történelmi Attilához állt közelebb. Ahhoz az Attilához, aki egyszerű ruhában, fakupából és tányérból fogyasztotta el

³¹⁹ Kossack 1974.

³²⁰ Veit 2005, 28–34; Steuer 2006; Müller-Wille 2006; Brosseder 2009, 272–273; Schneider-Schütze 2012, 18–23.

³²¹ Bóna 1979, 44–45.

³²² Bálint 1993; Härke 2012.

vacsoráját a bizánci követ fogadásakor.³²³ „Először Attila szolgája jött be hússal telt tállal, utána azok, akik minket szolgáltak ki, kenyeret és étkeket tettek asztalainkra. A többi barbárnak és nekünk ezüsttálcákra raktak finom ételeket, Attilának azonban csak húst hoztak fatálon, semmi egyebet. Mértékletes volt minden egyéb tekintetben is, a vendégeknek ugyanis arany- meg ezüstserlegeket adtak, míg ő fakupát használt. Egyszerű volt a ruhája is, csupán tisztaságban volt különb a többiekénél, sem az oldalán levő kard, sem barbár csizmájának szíjcsatjai, sem lovának zablája nem volt olyan, mint a többi szkítáé, azaz nem volt rajta sem arany, drágakő vagy bármi más drágaság.” A hun nagykirálynak nem kellett gazdagnak tünnie, nem kellett kincsekkel kiemelnie személyét, hiszen hatalma nem a reprezentáció ezen formáin nyugodott.

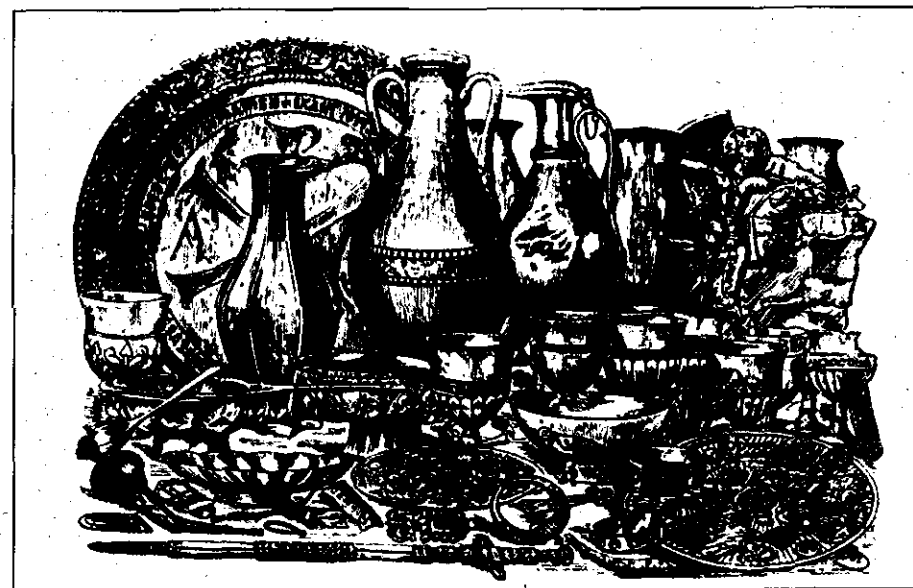
A fenti kérdéseket azonban nem tudjuk megválaszolni, hiszen a legnehezebb egy-egy adott temetkezést konkrét történelmi személyhez kötni, akár gazdag, akár szegény sírról legyen szó. A sírok azonosítása csak akkor lehetséges, ha rendelkezésre áll olyan írott szöveg, vagy olyan fennmaradt és jól adatolható hagyomány, amely a temetkezés azonosítását egyértelművé teszi (mint a középkori uralkodói sírok esetében). E tekintetben alapvető a síron, sírkövön, szarkofágon, esetleg egy sírba helyezett tárgyon olvasható felirat, mely megerősítheti a feltételezéseket.³²⁴ Az adott sírhoz kötődő – lehetőleg korabeli – írott források mindenképpen perdöntőek egy-egy kiemelkedő temetkezés vizsgálatakor. Az adott kor néma tanúi ezen emlékek kapcsán válnak újra beszédessé, amint az már Jókai fentebb idézett novellájában szerepel: „Semmi hun írás nem volt található a koporsóban. Se papiruszlevelekre, se halhártyára, se tabula ceraticára írva. Ez könnyen érthető volt. A temetkezők örök időkre elrejtve akarták tudni a királyukat, hogy azt soha ember szeme meg ne lássa. Egy mellé helyezett kehelyben volt egynéhány Attila-tallér, de annak latin felirata volt, egyik oldalán »Attila rex«, a másikon »Aquilaia«. Ez római munka volt. A tudósokat nagyon lehangolta ez a csalatkozás. Én azonban, amint jobban szemügyre vettem a királytetemet takaró arany palástot, feltűnt nekem az a sok cikornyának látszó kacskaringó, ami hímzésként vonult végig a palást szegélyzetén. Volt köztünk egy örmény tudós, akivel ez észrevételemet közöltem. Az örménynek az a szokása, hogy ha valami örvendetes dolgot tud meg, összeszorítja a száját, el nem árulja az örömét.

³²³ Priskos 2015, 43.

³²⁴ Utóbbira példa III. Béla király sírja Székesfehérváron, illetve a kora középkorból a Szent Dénes-székesegyházból, Chelles-sur-Marne kolostorából vagy a kölni dómból ismert Meroving-síregységek. Vö.: Krüger 1971; Wamers-Périn 2012. Azonban ezen sírok esetében a feliratos emlékek és az egyéb attribútumok ellenére számos vitatott kérdés vár még tisztázásra, elég talán csak a székesfehérvári sír kapcsán Tóth Endre véleményére (2006) vagy a Szent Dénes-székesegyház Arnegunde-sírára utalni (Roth 1986; Périn-Gallien 2013.).

Odasúgta a fülembe: – Ez a sok kacskaringó a mehdruli írás, amit a kaukázusi írástudók használnak. Tartsuk ezt a titkot mi ketten magunknak, ne közöljük a többi tudósokkal, majd én lebetűzőm a cikornyákat a palást szegélyéről.”³²⁵

Ilyen emlék(ek) híján csak nehezen köthető adott történelmi személyhez egy-egy kiemelkedő gazdagságú sír. Van azonban olyan eset, amikor az írott emlék sem segít. Jól példázza ezt a bolgár Kuvrat fejedelemmel kapcsolatba hozott Mala Perescsepina lelőhelyről származó, kiemelkedő gazdagságú együttes kutatástörténete. 1912 májusában az akkori cári Orosz Birodalom Poltavai Kormányzóságában egy tehénpásztor lába alatt beszakadt a föld, s ott barátjával együtt kincsekre bukkant.³²⁶

A Mala Perescsepinán talált leletek

A nem mindennapi eseménynek gyorsan híre kelt és a falubeliek közös erővel kibányászták a föld alól a további leleteket, megsemmisítve ezzel minden olyan forrást, amely az egykori régészeti lelőhely pontos értékelését elősegíthette volna. Két nappal később a lelőhelyre érkező első kutató (Ivan Zareckij) már csak a pusztítás nyomait tudta regisztrálni.³²⁷ Az Ermitázsba került lelet kutatása ezt követően napjainkig tart.³²⁸ Mindezek

³²⁵ Jókai Mór: *Attila sírja*

³²⁶ A kincslelet előkerülési körülményeiről: Fonjakova 1997, 102.

³²⁷ Zareckij 1912, 182; Lvova-Maršak-Fonjakova 1996, 209; Kat. Saint Petersburg 1997, 25.

³²⁸ A kutatástörténet rövid összefoglalására: Lvova-Maršak-Fonjakova 1996; Fonjakova

A perescsepinai leletegyüttes egyik tálja és a tálon lévő felirat I. A. Zareckij leletközléséből

kutató egykori szakemberek – amint arra legutóbb Olekszij Komar felhívta a figyelmet – határozatlan „kincsről” szóltak minden esetben, s egyáltalán nem említettek temetkezésre utaló nyomokat, emberi csontvázra utalást sem tettek az egykori beszámolók.³²⁹ Mindezek alapján ma már az sem dönthető el pontosan, miként értékeljük a leletegyüttest. Az előkerült tárgyak ugyanis nemcsak a 7. századi steppe egyik leggazdagabb együttesét, hanem az egyik legtalányosabb emlékcsoportját is jelentik.

1997. A leletegyüttes legkorábbi, Nikolaj Makarenko által adott áttekintését újra kiadta a kincssel kapcsolatos ukrán konferencia tanulmányait tartalmazó kötet: Makarenko 2012.

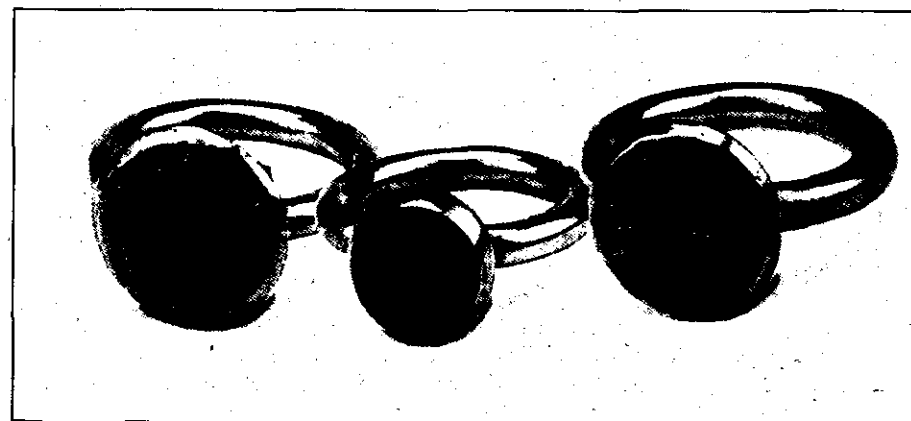
³²⁹ Bálint 1989, 96. Az elkallódott leletekről újabban: Szemjonov 2012.

³³⁰ L'vova 1997, 239–242.

³³¹ Szentpéteri 2015, 651.

³³² Az sem vinne közelebb a megoldáshoz, ha tényleg előkerültek a lelőhelyen csontok, mivel nem tudjuk, hogy ember- vagy állatcsontok-e, illetve az őskorban emelt kurgánnak e középkori leletegyütteséhez, vagy az őskori, esetleg más korszakbeli együtteséhez tartoztak-e. Megállapítható-e, hogy a kincskeresők mekkora területet és milyen mélységben dúltak fel? Komar 2006, 9–10. Vö.: Makarenko 2012.

A leletek értékelésében idővel nagy szerepet kaptak a később előkerült steppei párhuzamok. A hasonló jellegű és díszítményű tárgyakat tartalmazó együttesek (Jaszinovo, Kelegej, Novi Szandzsari, Pavlovka stb.) mellett komoly hangsúlyt kapott a Kárpát-medencei párhuzamként emlegetett avar kori gazdag sír Kunbábonyban.³³³ Minden bizonnyal fontos lehetett a Perescsepinán talált lelet sírként való értékelésében az a szempont is, amit a szovjet korszak egyik vezető kutatója, Gali Fjedorovna Korzuhina fogalmazott meg.³³⁴ E szerint az olyan nagyállattartó népek, mint a korai bolgárok vagy a kazárok,³³⁵ nem temették el, rejtették el a kincseiket a föld alá, hanem az így megtalált leletegyüttesek kivétel nélkül sírokhoz köthetők, még akkor is, ha nem ismert a leletegyüttesből temetkezésre utaló csontváz maradványa.³³⁶ A sírként történő értékelés azt követően kapott szélesebb nemzetközi visszhangot, amikor a neves német koraközépkor kutató, Joachim Werner a leletegyüttes egyik pecsétgyűrűjének a feliratából Werner Seibt segítségével Kuvratnak (XOBPATOY vagy XPOBATOY formában),³³⁷ a korai bolgár fejedelemség kiemelkedő vezetőjének a nevét olvasta ki.³³⁸

A leletegyüttes monogramos pecsétgyűrűi

³³³ A kérdésről összefoglaló jelleggel: Bálint 1984; Gavrituhin 2005, 406–409; Komar 2006; Stanilov 2006, 74–79; Kazanski 2013, 794–798.

³³⁴ Személyére vonatkozóan: Klejn 2010.

³³⁵ Korzuhina megfogalmazásában „nomádok”. Korzuhina 1955, 68.

³³⁶ Erdélyi 1982, 36.

³³⁷ Róna-Tas 2000, 5.

³³⁸ Werner 1984, 44.

A források szerint a bolgár vezér, Organa unokaöccse, Kuvrat kán az avarok ellen felkelve kiharcolta népe függetlenségét.³³⁹ Az uralkodó a kortárs emlékezés szerint Bizánc szövetségeseiként szoros kapcsolatokat ápolt Hérakleiosz császárral. A kutatók közül sokan őt azonosítják a bizánci krónikákban említett „hun” előkelővel, aki – Nikéforosz leírása szerint – 619-ben Bizáncban megkeresztelkedett.³⁴⁰ A bolgár vezető életrajzi adatai azonban korántsem mentesek a problémáktól.³⁴¹ A középkori munkák általában még gyermekeiről is egykori birodalmának – példázatba foglalt – felbomlásáról is eltérő módon emlékeznek meg.³⁴² Halálának idejéről a krónikabejegyzések úgy írnak, hogy az a „nyugatra távozott Konstantinos császársága idején” történt,³⁴³ vagyis 663 és 668 között.³⁴⁴ Kuvrat és a bizánci császár kapcsolatának jellege szintén nehezen értékelhető a rendelkezésre álló szűkös forrásbázis alapján. Kérdéses továbbá, hogy mennyire tekinthető kereszténynek és hogy milyen konkrét érvek szólnak a feltételezett korábbi bizánci nevelkedése mellett.³⁴⁵

A Joachim Werner által adott érvelés komoly nemzetközi visszhangot váltott ki, és sok kutatót meggyőzött az elképzelés helyességéről.³⁴⁶ Magától értetődő volt annak pozitív fogadtatása Bulgáriában,³⁴⁷ ahol a kora-történeti kutatásokat – Magyarországhoz hasonlóan – komoly érdeklődés

³³⁹ A történeti kutatásban már az is vita tárgya volt, hogy a bizánci krónikabejegyzések mennyiben köthetők az avarokhoz. Felmerült a lehetőség ugyanis, hogy nem az avarok, hanem a türkök fennhatóságát rázta le Kuvrat. Vö.: Zlatarski 1970, 118–120; Romašov 1994, 232–233.

³⁴⁰ Pohl 1988, 270; Romašov 1994, 235; Komar 2006, 199–201; Kazanski 2013, 794. Vö.: Róna-Tas 2001, 82. Úgy tűnik, ezek a forrásadatok azt követően kaptak nagyobb hangsúlyt, hogy felvetődött a perescsepina lelet és a mitikus bolgár vezér kapcsolata. A kérdés kapcsán egy egyiptomi forrás (Johannes Nikiu kopt püspök krónikája, 120. c.) is előtérbe került, amelyik kiemeli „Ketdrates, a hegyek közt lakó nép urának, Kuernaka unokaöccsének” a szerepét a Hérakleiosz császár halálát követő trónviszályban. A forrásrészt már a szöveg helyi korai angol fordítása is a bolgár uralkodóval és annak nagybátyjával hozta kapcsolatba. Vö.: Charles 1916, 197. A szöveg helyi recepciójára vonatkozóan lásd: Pohl 1988, 270; Romašov 1994, 235. Vö.: Zlatarski 1970, 130–143.

³⁴¹ Stepanov 2016.

³⁴² Róna-Tas 2001, 71–73; Komar 2006, 166–175.

³⁴³ A gyermekként trónra került II. Kónsztasz császár 663-ban költözött át Tarentumba, majd Szirakuszában rendezkedett be, melynek háttérében stratégiai megfontolások és a nyugati területek feletti ellenőrzés megerősítése egyaránt fontos szempontként hatott. Itt gyilkolták meg fürdőjében 668-ban. Vö.: Ostrogorsky 2001, 116–117.

³⁴⁴ Róna-Tas 2000, 7–8.

³⁴⁵ Johannes krónikája kiemelte a bizánci fővárosban nevelkedett barbár uralkodó kereszténységét, azonban kérdéses, miként értelmezhető keresztény temetkezésnek a perescsepina leletegyüttes. Vö.: Pavlov-Janev 2005, 18; Stepanov 2016, 385.

³⁴⁶ Példaként a különböző országok vezető kutatói közül: Bálint 1984; Zaleszkaja 1997; Curta 2006b, 4; Madgearu 2011; Ševčenko 2012, 113–114.

³⁴⁷ A bolgár kutatásból példaként: Ovčarov 1997, 110–111; Rašev 2004, 120–127.

A Mala Perescsepina lelőhelyen Kuvratnak állított emléktábla

kísérte.³⁴⁸ A lelőhely azonosítását célzó közös szovjet–bolgár expedíció egyik eredménye a lelőhelyen ma is látható emléktábla.³⁴⁹ Számos szakember azonban már Werner munkájának megjelenésekor vitatta az azonosítást.³⁵⁰ Azok a szakemberek, akik nem értettek egyet a leletegyüttes értelmezésével, jó néhány problémára felhívták a figyelmet. Ezek közt egyaránt szerepet kapott a lelőhely földrajzi helyzete és az írott források alapján azonosított Nagy Bulgáriától való távolsága.³⁵¹ Az együttes sírként való értelmezése kapcsán pedig a csontok vagy a koporsómaradványok hiányát hangsúlyozták az elképzelés bírálói.³⁵² Többen úgy vélik, hogy valójában nem temetkezésként,

hanem halotti áldozati leletként kellene értékelni a leletegyüttest.³⁵³ Komoly kérdések merültek fel a keltezésről is.³⁵⁴ A szakemberek közül többen az írott forrásokból ismert Kuvrat elhunytánál későbbre datálták a leletegyüttes záróleleteit. Többen a leletek etnikus azonosítása kapcsán fogalmaztak meg eltérő véleményt, más steppei csoportokhoz

³⁴⁸ A bolgár nemzeti szempontok szerepéről: Komar 2006, 7–8.

³⁴⁹ Fonjakova 1997, 109.

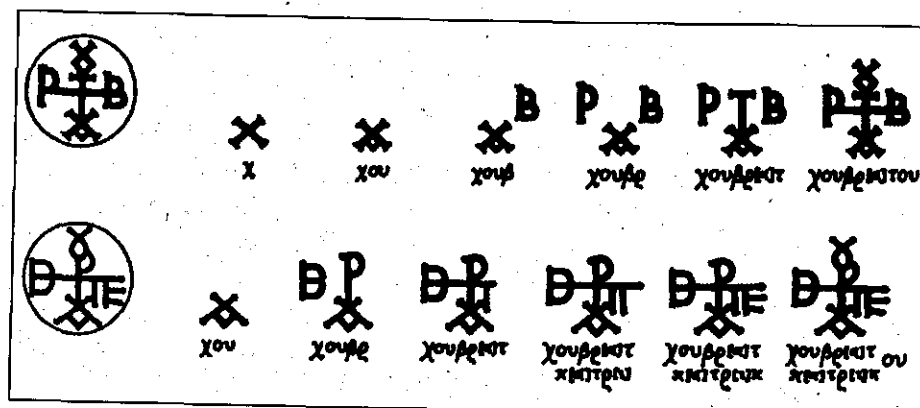
³⁵⁰ A Werner által javasolt azonosítást követő vitákról jó áttekintést ad Bálint Csanád vitacikke (1988) további szakirodalommal.

³⁵¹ Az egykori Nagy-Bulgária helyzetére vonatkozóan a történeti forrásokban és a forráshe-lyek értelmezésével: Szádeczky-Kardoss 1998, 218–219. Vö.: Bálint 1984, 266–267; Róna-Tas 2001, 68–71; Komar 2006, 158–166; Mingazov 2013.

³⁵² A sírban talált aranylemezeket a koporsó díszítéseként is szokták értelmezni. Vö.: Balogh 2016, 110.

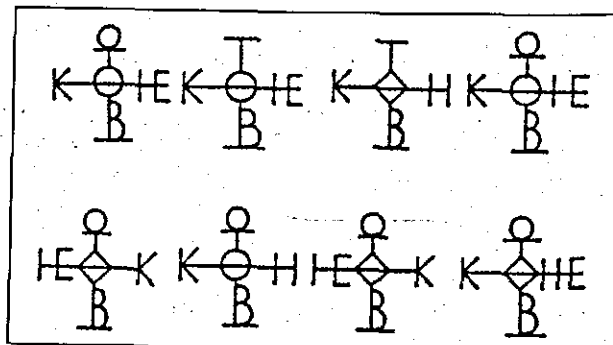
³⁵³ Ambroz 1982; Komar 2006, 10.

³⁵⁴ A keltezésről érintő kérdésekről, az eltérő datálás melletti érvekről részletes áttekintést nyújt: Ajbabín 1999; Komar 2006; Gavrituhin 2006; Kazanski 2013, 796–798. Mindegyik munkában további részletes irodalommal. A steppei sírleletek keltezésével kapcsolatos nehézségekről: Bálint 1995, 241–262; Kiss 1997.

Két perescsepinai gyűrű feliratának Róna-Tas András által javasolt megfejtése

(türkökhöz vagy kazárokhoz) kötve azokat.³⁵⁵ A pecsétgyűrűkön található feliratok olvasata kapcsán számos kérdés merült fel, hiszen a betűkombinációk feloldására számos más megoldási lehetőséggel is számolni kell.³⁵⁶ A tárgyak széles időintervallumot ölelnek fel, miközben többirányú kulturális kapcsolatrendszerrel tanúskodnak.³⁵⁷ Ezek együttes és részletes vizsgálata még nem fejeződött be, mint ahogy a fentebbi vita sem zárult le. Az mindenesetre tény, hogy a leletegyüttes jellege vitatott, értelmezése nem egységes, s nem segít a sírban talált felirat sem. A gyűrűkön lévő feliratok feloldása kapcsán remélt támpontok nem hogy nyugvópontra helyezték volna a perescsepinai emlékek értelmezését, hanem újabb kérdéseket vetettek fel, tovább szélesítve a vitatott megállapítások sorát.³⁵⁸

Meghatározhatatlan vagy bizonytalan meghatározású bizánci monogramok a 6–8. századból

³⁵⁵ L'vova-Maršak 1997, 92; Komar 2006, 125–136; Gavrituhin 2006; Aibabin 2006, 54–60.

³⁵⁶ A feliratokról még: Werner 1992; Róna-Tas 2001, 69–70, 85. A gyűrűkön látható betűk feloldásának lehetőségeit áttekintette: Komar 2006, 217–230.

³⁵⁷ Kat. Saint Petersburg 1997; Madgearu 2011.

³⁵⁸ Az is kérdéses, hogy egyáltalán feloldhatók-e a monogramok, hiszen nagy számban ismertek olyan esetek, amikor ezek a feloldások „meghatározhatatlanok” maradnak. Vö.: Bálint 2004, 111. 18. kép

Van tehát olyan eset, amikor a leletekhez tartozó feliratos emlék sem ad biztos támpontot az együttes történeti értékeléséhez. Mindez jól mutatja a régészeti leletek kettős természetét. Nem vagy csak írott források által jól adatolt esetben, netán a szerencsés leletkörülményeknek és a feliratos emlékeknek köszönhetően válnak az egyes régészeti emlékek adott történelmi eseményhez/személyhez kapcsolódó reliktumokká. Más esetekben az ilyen együttesek konkrét eseményekkel való összekapcsolása kétséges. Mindeközben pedig egy-egy adott kor és terület emlékanyagának jól leírható emlékcsoportja komoly és „beszédese” forrása az adott közösség múltjának, és jól kiegészíti mindazt az ismeretanyagot, ami az írott források alapján nyerhető. Ezt Bóna István frappáns módon fogalmazta meg a 10. századi leletek kapcsán, ezek a leletek ugyanis „A köztudatba bele-sulykolt tévhitell ellentétben – tessék elhinni – nagyon beszédeseek. Alig várják, hogy napvilágra kerülve megszólaljanak, s meséljenek magukról és az övéikről. Persze a maguk módján, s csak úgy és akkor, ha hagyjuk őket, s nem akarunk mindenáron helyettük vagy a nevükben beszélni. Sokkal, de sokkal jobban tudják a 10., korai 11. századi dolgokat, mint azok a 2–300 évvel később élt papok és szerzetesek, akik először próbáltak meg helyettük beszélni.”³⁵⁹

12. Összefoglalás

Az emlékezés Árpád sírjára és a honfoglaló fejedelem kultusza már a középkorban kialakult, amint arra a névtelen krónikás fentebb idézett forráshelye utal. Árpád történeti jelentősége felértékelődött a koratörténeti emlékek iránt a 18. századtól megnövekedő érdeklődés révén, és a fejedelem átvette Attilától és Szent Istvántól a primátust a nemzeti panteonban. Később, a 19. század folyamán személye egyet jelentett a magyar honfoglalással, így a róla készített leírások, képi ábrázolások és szobrok egyben a honfoglalás eseménytörténetét közvetítették, s bemutatták, miként képzeltek el egy-egy időszakban magát az eseményt és annak szereplőit. A régészet fejlődésével azonban az ikonográfiai és irodalmi előképeken alapuló, Árpád fejedelemre épített, korai magyarokról alkotott ideál is képtípus és a honfoglalók tényleges hagyatéka egyre messzebbre került egymástól. A régészeti kutatás sokszor visszanyúlt és visszanyúl ezen ideálokhoz, hogy bemutassa eredményeit és megfigyeléseit az ikonikus ábrázolásokon formálódott nagyközönség számára,³⁶⁰ azonban fontos

³⁵⁹ Bóna 1996, 927.

³⁶⁰ Jó példa erre a gyakorlatra Sudár-Petkes 2014; Petkes 2015. kötetek rajzos, magyarázó szöveggel ellátott képtáblái.

belátni, hogy ez már két széttartó út. A tudomány a maga eszközeivel nem képes teljes képet kialakítani, miközben az egyre inkább a vizualításra épülő modern szemlélet erre tartana igényt.³⁶¹ A széttartó utak azonban nem jelentik a történelem során kialakult nemzeti mítoszoktól való elfordulást, ezek ugyanis nem feltétlenül és minden esetben mesterséges konstrukció termékei, amint azt jól mutatja a dési „tanácskő” története. A kora újkorban – vagyis a 18. század végi nemzeti felbuzdulás és Árpád-kultusz előtt – létező helyi legenda szerint a nagyméretű (valószínűleg egy templom maradványaként ottmaradt) kövön „a hét vezér ült s tanácskozott Magyarország elfoglalása felett”. Amikor aztán a követ „a német katonaság a Szamosba hengerítette, a város polgársága közt ezért nagy lett a felháborodás s midőn erről Mária Terézia királynő értesült, elrendelte a kő kivételét s visszahelyezését”. Később, amikor II. Józsefnek megmutatták a honfoglalás helyi emlékét, az uralkodó annak „területét fákkal beültetni és mulatóhelylyé átalakítani rendeli”, ezzel is támogatva a közösséget a számukra oly becses hely megőrzésében, a kollektív emlékezet e helyét, a későbbi „lieu de mémoire” előfutáraként.³⁶² Jól látható, hogy a középkort követően is fennmaradt a honfoglalás és Árpád kultusza, amit a barokk időszakból megmaradt festmények³⁶³ és emlékhelyek hordoznak, átörökítve azt a felvilágosodás és a romantika által újra felfedezett honfoglalásmítosznak.

10. századi magyar solymász viselete
Boldog Zoltán rekonstrukciója szerint

LEHEL VEZÉR ÉS KÜRTJE

„A kürtkebelbe fú Lehel,
S a kürt riadva énekel.
Vad éneket csatára;
S szilaj szikrát ezer szem hány,
És nyúl kifent acél után.
Ezer kéz, hallatára.”¹

1. Lehel vezér szobra Jászberényben

Néhány éve Jászberény városa egy új műalkotással gazdagodott. A magánadományból felállított szobrot két kortárs művész, Melocco Miklós és Párkányi Raab Péter jegyzi. Ezt a munkát a sajtó rendre Párkányi Raab Péter nem sokkal ezután átadott másik köztéri alkotása kapcsán, a budapesti német megszállás áldozatainak emlékművével összefüggésben említette.² A jászberényi szoborkompozíció azonban a politikai és a művész véleményektől függetlenül is figyelmet érdemel, hiszen az általa megjelenített személy és a jelképévé vált tárgy régmúltunkat idézi. A szobron megformált vágató lovas a magyar krónikákból és a külhoni forrásokból is ismert 10. századi magyar politikai vezető, Lélt mintázza, aki egyik kezében – a Jász Múzeumban őrzött – díszes elefántcsont kürtöt mintázó tárgyat tartja, míg a másikban egy szablyszerű fegyverrel suhint maga elé. Az alapzatból kiálló lándzsahegyek és a szobor alakja egyértelműen a kalandozó hadvezér augsburgi kalandjára (és egyben végzetére) utal.

A Jászkürt és Lehel (Lél) alakjának összefonódása már önmagában is szövevényes, fordulatokban gazdag történet, amit legutóbb Selmeczi László dolgozott fel a kürről készített monográfiájában.³ Gyárfás István, „a jászkunok történetírója” szerint a plébániatemplom falán függő oli-

³⁶¹ E folyamatról: Belting 2009.

³⁶² Kádár 1900, 86–87. Az emlékezet helyeinek problematikájára: Nora 1993; idem 2010.

³⁶³ Kriza 1996.

¹ Petőfi Sándor: *Lehel* (1842).

² Az utóbbi emlékmű értelmezése körül kialakult politikai és művészeti vita a napi sajtó alapján végigkövethető. A szélesebb nyilvánosságot kapott és a nagyközönséget is megmozgató szoborállítással kapcsolatos általánosabb vonatkozásokat egy konferencia keretében a Magyar Tudományos Akadémia is áttekintette, ahol több kutató érintette a kérdéskör tudományos hátterét. Vö.: Ormos 2014; Marosi 2014.

³ Selmeczi 2008, 104–114.

Melocco Miklós és Párkányi Raab Péter Lehel vezér-szobra Jászberényben

fántot már a 17. században Lél kürtjeként tisztelték.⁴ Apafi Mihály erdélyi fejedelem seregének átvonulásakor zsögödi Mikó János hadnagy naptárak tiszta hátlapjaira írt feljegyzéseiben az áll, hogy amikor 1682. augusztus 28-án a jászberényi templomban reggelizett, ott megtekintette „Leend kürtjét, mellyel megölte volt az királyt”.⁵ A kürt és Lél személye máig összekapcsolódik – annak ellenére, hogy e kapcsolat nehézségeit (hogyan került a Jászságba az idegenben elhunyt Lél vezér kürtje?) hamar belátták, amint arra már a 18. században számosan utaltak.⁶ A kürt első tudományos feldolgozója, Molnár Ferenc azonban megerősítette a korabeli közvélekedést, és a kalandozó vezér emlékeként tekintett a kürtre. Munkájának népszerűsége (a latin kiadásokat követően magyarul és németül is megjelent) tovább erősítette a már meglévő hagyományt. Ezt követően a magyar régészet egyik úttörője, „Minervának” tiszteletes fia már hiába állapította meg, hogy „A Jász Kürtöt Lehel kürtjének is nevezik, de nem jól. Lehelnek legkisebb köze sem vala a’ Jászokkal ’s Kunokkal, kik tsak mint egygy háromszáz

esztendők múlva jöttek utána az Országunkba.”⁷ Sándor István gróf határozott véleményét a 19. század végi kutatások is tovább erősítették, azonban mindhiába. A tudósok álláspontja eltért a közvéleménytől, így hiába hangsúlyozták a kor történészei és régészei, hogy a fentebbi elképzelés a „XVI. századbeli tudakosság eredménye, mely először a »Vitéz énekekben« bukkan fel, de közkeletűvé Molnár Ferencz, a Jász-kún Kerületek ügyésze tette”,⁸ és a kürtnek, valamint a 10. századi magyar hadvezér kapcsolatának „nincs semmi komoly alapja”.⁹ A szakmai érvek nem ingatták meg a hagyományt, amely a jeles magyar vezető relikviájaként tekintett a régiségre. De mielőtt megvizsgálánk, hogy e kapcsolat miként formálódott a tudományos kutatások és a közvélemény ütközőzónájában, érdemes bemutatni a magyar hadvezér személyét és a jászok kürtjét.

2. Lél

Lél neve az egykorú, biztosan 10. századi keltezésű latin forrásokban ugyan nem szerepel, azonban a későbbi német hagyomány számos, korábbi kútfőkre épülő adata utal Lél vezető szerepére és részvételére a 955-ös, vereséggel végződő magyar hadjáratban. Lélt Bulcsúval, Súrral együtt az ebersbergi vár közelében fogták el, s a vár birtokosa, Eberhard „elvévén a javát az arany nyakpereceknek, amelyek a nyak díszekül szolgálnak, és a ruhák alján függő csengőknek, amelyek arany csengettyűk, a három font aranyat kehely készítésre, ezüst keresztet, mely a király pajzsára volt erősítve, és más ezüst holmit egyházi díszek

Lehel vezér

⁴ Az elefántcsont kürtök olifánt elnevezésére lásd: Ebitz 1984; Bellamy 1987.

⁵ Gyárfás IV. 407. Illésy 1897. Vö.: Fodor 1942, 436; Kiss 200b, 525. 15. j.; Selmeczi 2008, 109.

⁶ Hampel 1903, 100. Vö.: Selmeczi 2008, 114.

⁷ Papp 1992, 150.

⁸ Selmeczi 2008, 32.

⁹ Pulszky 1897. II. 131. Hasonlóképpen: Ipolyi 1876, 487; Baróti 1898, 120.

céljára adott”.¹⁰ Lélt és a fogságba esett vezértársait ezt követően Regensburgban „a keleti kapu előtt, amely Magyarország felé néz, bitófára húzták és kötéllel megölték őket.”¹¹

Lél tehát 955-ben a magyar csapatok egyik pórul járt vezetője volt. A csatában valószínűleg már érett férfiként vett részt, s nem mint tapasztalatlan ifjú. E feltételezést erősítheti Ibn Hajján adata a 942-es hispániai magyar hadjáratáról. A forrás szerint ekkor a magyarok tekintélyes vezetői közé tartozott egy „l. (x.) s.” névalakban jelölt személy. A nevet Czeglédy Károly, majd pedig Elter István is „Lél”-ként oldotta fel.¹² Vagyis már majd másfél évtizeddel a halála előtt fontos szereplője lehetett a magyar politikai vezetésnek.

Lél történetét középkori íráshagyományunk alapján további adatokkal egészíthetjük ki. Anonymus munkájában több helyen előkerült a személye, akit a névtelen krónikás Tas gyermekének tart.¹³ Tas személye ismert a 10. századi *A birodalom kormányzásáról* kapcsán, hiszen a Konstantin császár által összeállított munkában szerepel „Tasi”, aki a leírás szerint Árpád unokája. Azonban a másik két unoka („Fali” és Taksony) esetében az apák nevét is megadja a forrás („Jutocsa nemzette fiát, Falcsit, a mostani fejedelmet, a negyedik fiú, Zoltán nemzette fiát, Taksonyt”), Tas esetében nem, így származtatását joggal tekintette bizonytalannak a történeti kutatás.¹⁴ Anonymus gestája sem segít a kérdés tisztázásában, hiszen ebben az esetben a honfoglaló fejedelmi személyek egyike Tas, Lél apja. Természetesen lehetséges, hogy két különböző személyről van szó (több Tas is létezhetett a 10. században), s így a forrásadatok nem vonhatóak össze, ennek alátámasztása vagy cáfolata azonban nem lehetséges. A névtelen szerző elbeszélésének személyekkel és helyszínekkel kapcsolatos nehézségei arra utalnak, hogy e munka ugyanúgy, mint a fennmaradt emlékezet – „az igricek csacsogó énekeinek és a parasztok csalfa történeteinek” hagyománymagja – nem minden esetben tartotta meg a történeti kronológiát, megtörtént eseményeket fiktív elemekkel dolgozva össze. Az Árpád hon-

¹⁰ „Et Eberhardus primitias tollens de torquibus aureis [...] et tintinnabulis [...] in immis vestium pendentibus tres libras auri ad calicem fabricandum, crucemque argenteam, que in scuto regis infixam fuit, et aliud argentum ad ecclesiastica ornamenta dedit.” Gombos I. 553. A magyar fordításhoz: Kristó 1985, 93. Vö.: Bóna 2000, 55.

¹¹ „Ubi ante portam orientalem, quae Ungariam versus spectat, patibulo affixi, lacqueo necati sunt.” Gombos I. 354. Magyar fordításhoz: Szabó 2012, 168. A szóban forgó Aventinusnál fennmaradt szöveghely nehézségeire: Kristó 1985, 94, míg Aventinus forráskezelésére: Veszprémy 2007; idem 2008, 20–38.

¹² HKIF 64; Czeglédy 1985, 137; Elter 2009, 97.

¹³ „Tosu pater Lelu” (SRH I. 41.); „Lelu filius Tosu” (SRH I. 82; 107.); „cum omnibus habitatoribus suis Tosunec patri Lelu” (SRH I. 85.)

¹⁴ HKIF 132. 384.j. A különböző azonosítási kísérletekkel kapcsolatban lásd még: Kordé 1994, 663. további irodalommal.

foglalása köré épített későbbi magyar krónikaelbeszélés így előszeretettel vont össze eseményeket, helyezett korábbra személyeket és toldott olyat is a történethez, ami meg sem történt vagy teljesen másképp zajlott le.¹⁵

Anonymus munkájában már feltűnt a kürt mint Lélhez kapcsolódó tárgy. A krónikában a Salanus fejedelem ellen vonuló magyarok egyik vezetőjeként Lél „azonmód megfújta kürtjét”.¹⁶ A kürt azonban e forrás szerint nem kizárólagosan Lél attribútuma, más magyar harcosok (így például Bogát fia Bulcsú vagy egyszerűen csak a magyarok) is meg-megfújták kürtjeiket.¹⁷ A jeladó hangszer a magyar krónikás hagyomány szerint állandó eleme volt a magyarok felszerelésének, hasonlóan, mint a muszlimoknál a *Roland-énekben*, de a kürtök használatának ilyen kiemelésére minden bizonnyal a Nagy Sándor-történetek ihlették a Párizsban tanult krónikást.¹⁸ Az Anonymus munkája alapján készített 17. századi *Mausoleum* ábrázolásain e hangszer olyan általános és jellemző emléke lett a honfoglaló magyar vezéreknek, mint a buzogány vagy a párdúcibőr, s ezt követően hosszú ideig a honfoglalással összekapcsolódó képi hagyomány része volt.¹⁹

Lehel és a kürt kapcsolata azonban a későbbi krónikairódalomban nagyobb szerephez jutott. Kézai Simon a vesztes csatát követően elfogott Lél és Bulcsú kapcsán leírja, hogy „Egyesek viszont csacska módon azt bizonygatják, hogy másképpen történt elítélésük, mivel miután a császár elé állították őket, egyikük kürtjével a császár felé sújtott és agyonütötte”. Az elbeszélést Kézai nem tekinti hitelesnek. Mint mondja 1285 előtt írott (illetve szerkesztett) magyar történetében: „aki ilyesmit elhisz, az hebehurgya gondolkodásról tesz tanúbizonyságot”. Kézai a „krónikás könyvek” adataira hivatkozva azt is elmeséli, hogy az elfogott vezetők „a császárral vakmerően, káromkodva és szitkozódva beszéltek” és fenyegetőztek.²⁰ A kürtmonda később oly népszerű változata Ákos nembeli Ákos mester munkájában ugyanakkor elutasítás nélkül jelent meg 1270 körül. Az Ákos szövegét és még sok más, 11–13. századi gesta- és krónikaszerkesztés részleteit megőrző *Képes Krónika* (1358) szerint: „Elfogták ezen a helyen Lélt és Bulcsút, a jeles kapitányokat, s a császár színe elé vezették őket. Megkérdezte a császár, miért olyan kegyetlenek a keresztényekhez. Felelték: »Mi a magasságbeli Isten bosszúja vagyunk,

¹⁵ Veszprémy 1999, 78.

¹⁶ „Statimque Lelu filius Tosu tuba cecinit” (SRH I. 82.) A szövegrész magyar fordítására: Anonymus–Kézai 1999, 35.

¹⁷ „Bulsuu filius Bogat tubas bellicas sonando” (SRH I. 86.); „tunc Hungarii tubas bellicas sonerunt” (SRH I. 90.)

¹⁸ Anonymus–Kézai 1999, 63. 211. j.; Sahlem 2004, 104.

¹⁹ Rózsa 1973.

²⁰ Anonymus–Kézai 1999, 106. Vö.: SRH I. 169.

ő küldött minket rátok ostorul; ha abbahagyjuk üldözéseket, akkor elfogtok és megöltök bennünket.» Mondotta a császár: »Válasszatok magatoknak olyan halált, amilyent akartok!« Szólt erre Lél: »Adjátok ide kürtömet! Hadd fújjam meg előbb, aztán felelek.« Odaadták kürtjét, s amikor nekikészült a kürtfúvásnak, a császár közelébe lépett, s állítólag oly erővel vágta homlokra a császárt, hogy a kürt eltörött, a császár pedig belehalt ebbe az egyetlen ütésbe; mondotta neki Lél: »Előttem jársz, és szolgám leszel a másvilágon!« Azt hiszik ugyanis a szittyák, hogy akiket életükben megöltek, a másvilágon nekik szolgálnak. Nyomban lefoglák és Regensburgban bitófán végezték ki őket.”²¹ A krónikában szereplő képen azonban nem az olifántokra jellemző kisebb méretű íves kürtöt tart a magyar vezér a kezében, hanem egy hosszú, egyenes szárú hangszert.²²

Látható, hogy a magyar hagyományban már a középkor folyamán szerves egységgé vált Lehel vezér és kürtje. Ezt a hagyománymagot még inkább erősíthette annak ismerete, hogy a kürt, hasonlóan más népek korabeli gyakorlatához, a 10. századi magyar harcosok esetében általánosan használt jeladó eszköz volt.²³ A magyarok kapcsán más kortárs leírások is említik: Ekkehard krónikája Heribald Sankt Gallen-i barát elbeszélése alapján szólt a magyar felderítők „hirtelen kürtjeleiről”, mivel a magyarok „kürtökkel jelt adtak a sokaságnak, hogy óvakodjanak”.²⁴ (A más vonatkozásban is emlékeztet Sankt Gallen-i rajtaütés 926-ban történt.) Elképzelhető, hogy a 955-ös vereség kapcsán Gerhard kortárs beszámolójában szereplő adat, mely szerint a „magyarok királya” Ottó király hadseregének feltűnésekor „megfúvatta kürtjét”, Lélre és annak hangszerére utalna.²⁵

A 10. századi előkelőség kürtjével kapcsolatos elképzelések mélyen benne éltek a magyar köztudatban, s így érthető, hogy a „korábban csak jászok kürtjeként emlegetett” ereklyét a 17. században Jászberényben már mint nemzeti régiséget a leghíresebb magyar „kürtössel”, Lehellel hozzák kapcsolatba.²⁶

²¹ Képes Krónika 2004, 38. Vö.: SRH I. 308.

²² Sudár 2011. A hosszúkürtök kapcsán lásd: Betz 2000, 127.

²³ Selmeczi 2008, 133–134; Sudár 2011.

²⁴ HKIF 250–251. „subitanea tubarum”; „Ceteri vix fuga lapsi, multitudini tubis, ut caveant, significant.” Ekkehardi IV, 106. Vö.: Duft–Misura 1992, 17.

²⁵ „Qui ut hoc audivit, suum classicum omni exercitui notum clangere praecepit.” (Gerhardi 402.) A szöveg magyar fordítására: HKIF 236–237. A szövegben szereplő kürtöt Selmeczi László Bulcsú kürtjének tartotta (Selmeczi 2008, 133.), a forrás újabb kiadásának jegyzetírói pedig elképzelhetőnek tartották, hogy a szöveg akár a munkában szintén „királyként” (rex) szerepeltetett vezértárs, Lél kürtjére is utalhat. HKIF 237. 753. j.

²⁶ Bathó–Kókai 2004, 7.

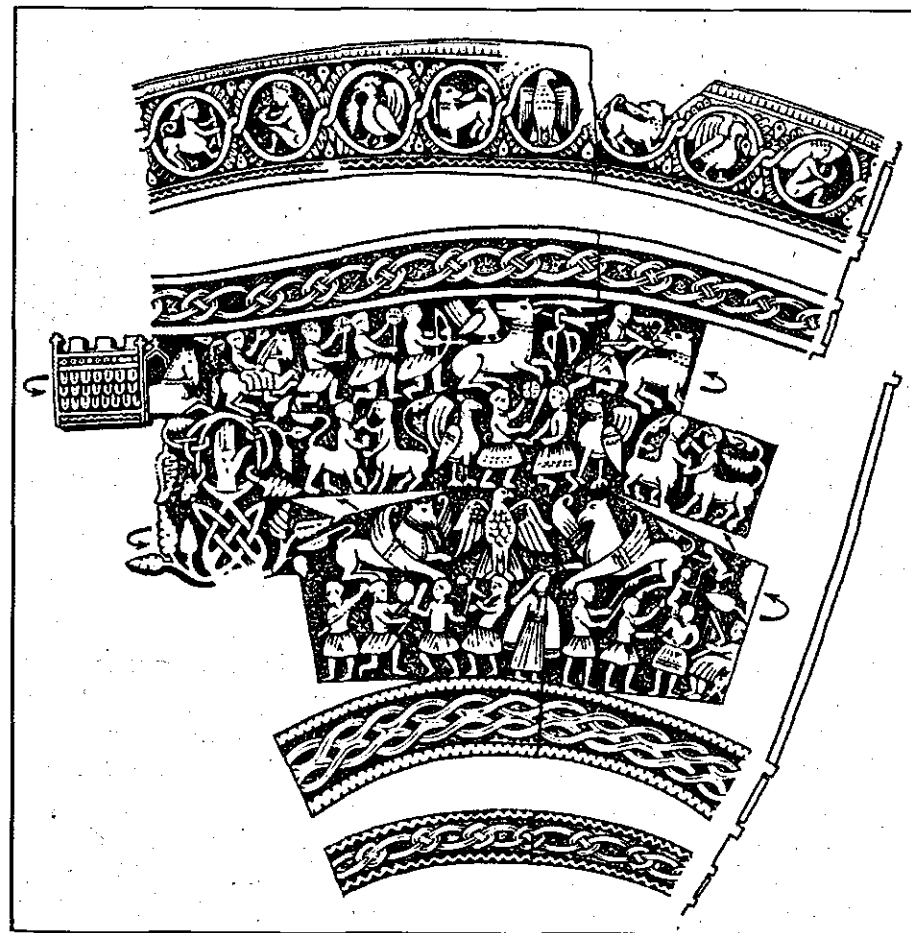
A császárt agyonütő mondai Lehel alakja egy 1920-as években készített képeslapon, amely a jászberényi városháza dísztermének falát díszítő festmény alapján készült

3. A kürt

A kürt történeti értékelése előtt nélkülözhetetlen a tárgy rövid értékelő leírása. Az elefántagyardból készített, ebből adódóan ívelt kürt hosszabb külső íve és rövidebb belső íve által kialakított palást faragott képi programot foglal magába. Selmeczi László vizsgálatai alapján a tárgy középtengelyében mérhető hosszúsága 43 cm, az ovális perem átmérője 10,5 × 9 cm, a keskenyebb szájrész átmérője 2 cm. A kürt falvastagsága 0,6–0,7 cm.²⁷ A palást két oldalán alul és felül a díszítések között szabadon hagyott üres sávon egy-egy csuklós fémpánt található, a belső íven a zsanéros csukló-résznél hurokkal és függesztő karikákkal. A kürt teljes felületét hajszál-repedések hálózák be. A tárgy felülete roncsolódott, porlékony, a felső szájrész pereme két helyen csorbult; az egyik korábban javított. A kürt alsó részén a rátett pánt alatti díszítetlen részen a csont erősen morzsalékos. A belső íve korábban megsérült, itt a sérült részt egy másodlagosan rátett, téglalap alakú kora újkori öntött verettel fedték el. A veret középső, rekeszes díszítést imitáló részén egy felfüggesztőfülben sűrű fonású lapított 8-as szemekből kialakított lánc köti össze a veretet az alsó rész fémpántján lévő hurokkal. A tárgyat többször restaurálták.

²⁷ Selmeczi 2008, 7–8.

A kürt külső palástján megfogalmazott képi programot Kiss Etele művészettörténész így foglalta össze: „A kürt központi palástját két oldalról kéterű szalagfonatok határolják, felülről két egyszerű, egymással kereszteződő hullámvonal, a kereszteződést minden esetben egy rombold szalag bővíti csomóvá. Ez a szalagfonat a legelső díszített sávon megismétlődik azzal a különbséggel, hogy a felső sima keretező elemek helyett lent cikk-cakk motívum kereteli két oldalról. Efelett a felfüggesztő fémpánt és a palást között egy szintén cikk-cakk vonallal lehatárolt, kéterű, hullámos szalagfonat képezi a jelenetek alapját, itt azonban a szalag kettéválásából és újraegyesüléséből alakul ki a minta, melyen keresztül van fűzve egy második, azonos jellegű szalagfonat. A kürt szájánál lévő (legfelső) sávot indákból kialakított medalionok sora alkotja, míg a medalionok és a keret által fennmaradó ívháromszögeket pikkelyszerű motívumok sora tölti ki a medalionok ívei felől kinőve, a fennmaradó részekben egy-egy nagyobb cseppel. A nyolc medalion szimmetrikus elrendezésben három-három ismétlődő alakot tartalmaz, míg a két tengelyben lévő medalliont pár nélküli figurák töltik ki: egy kiterjesztett szárnyú, heraldikus jellegű sas, illetve egy hosszú, csavart farkú, két kezével botot szorongató kentaur. A szimmetrikusan elrendezett ismétlődő alakok a következők: egy lábát felemelő guggoló meztelen férfi (az antik eredetű „tövishúzó” figurája), egy páva, csőrében levéllel (?) és egy visszaforduló, egyik mellső lábát felemelő oroszlán, amint felül visszacsavarodó bojtos farkába harap.” A palást középső részének leírását így folytatja a művészettörténész szerző: „A kürtpalást a konstantinápolyi Hippodromban (lóversenypályán és cirkuszban) lezajló jelenetek ciklusából mutat be egyes részleteket, négy sorra osztva, keverve azt egyéb, ilyen ciklusokban általában nem ábrázolt, szimbolikus jellegű részekkel. Ez utóbbiak elkülönítésére a mester többek között a két tengelyen való elhelyezést is felhasználta. A felső sor egy medveszerű állat elleni lándzsás küzdelemmel indul, ami mögött egy másik, ifjas vadászat zajlik visszaforduló szarvasra, hátán madárral és szarvára akadt indával. A vadászok mögött két akrobata szalad, akik bottal és labdával vagy koronggal zsonglörködnek, míg mögöttük egy lovas emel egy labdát, de a másik kezében a bot ütőszerű tartása a gyalogos akrobatákétól eltérő mutatványra utal. A végső jelenet ebben a sorban egy mindkét oldalán kereszttel jelölt épület (a forrásokban *cracres* néven említett indító épület) kapujában kirohanó felszerszámozott ló. Az alatta lévő sor szimmetrikusan elrendezett: a külső tengelyben a gladiátorok késői követői jelennek meg, baloldalon egy labdás zsonglőr, aki ezúttal husággal fejbeág egy szemben lévő botos (vagy lándzsás) harcost. Kétoldalt egy-egy páva (vagy kakas) emeli ki a harcosokat; a madarak hasonlóak a felső

László Gyula rekonstrukciója a kürt külső palástjának képi ábrázolásáról

medalionokban lévőkhöz, a csőrükben tartott levél nélkül. A kakasok mögött egy-egy, szintén verekedő kentaurpár fokozza a szimmetriát, akiknek a farka eltérő mértékben növényi jelleget vesz fel. A másik, belső tengelyében ezúttal egy indákkal körülvelt feltartott tenyér van, az indákat átfonják további független indák, illetve olyanok, amelyek a keretindából hajolnak ki. A tenyér körüli inda az alatta lévő sorban egy szívfonatnak nevezhető csomóból nő ki, amelynek a két alsó szárvégződése egy-egy növényi indába torkollik, az egyik oldalon szőlőfürttel. Ebben a sorban a fennmaradó részt teljesen elfoglalja egy – szintén heraldikus jellegű, kiterített szárnyú – sas, amit kétoldalt egy-egy feléje forduló griff emel ki, de ez a hármass csoport kissé elcsúszott a tengelytől. Az alsó sor ismét visszatér a cirkuszi mutatványokhoz, a szívfonat alatti rész elpusztult,

ezen egy lándzsával (vagy bottal) oldalt felfelé döfő alak maradt meg, ezt egy hármask csoport követi, középpont egy alak két botot ragad meg, amit két szomszédja is fog, míg a középső alak jobbán lévő egy labdát is tart, a balján lévő pedig egy kürtöt fúj. A kürtös oldalán a bothoz tartozó labda támaszték nélküli. A tengelyben (a felette lévő sashoz képest erőteljesen jobbra eltolva) egy hosszú ruhaujjú, hosszúszoknyás táncosnő áll, akinek a fátyla a derekáig ér. A túloldalon a bizánci akrobatamutatóványosok jellegzetes csoportja jelenik meg: a gamma alakú rudat tartó figura (eredetileg óriás), amelyen egy gyermek mutatóványokat végez, míg egy másik gyermeknek egy kisegítő figura segít felmászni a rúdra. A hátuk mögött álló, botos alak esetleg a jelenet része. A sort egy ülő, profilban bemutatott lírajátékos zárja le.”²⁸

4. A kürt kutatástörténete

A szakirodalomban alapvetően két irányvonal különíthető el. A magyar kutatás jelentős része – érthető okokból – a tárgyon lévő képi program értelmezésére, az egyes ikonográfiai részletek magyarázatára és elemzésére, valamint a kürtöz kapcsolódó magyar/jász hagyományra helyezte a hangsúlyt.²⁹ A külföldi szakemberek elsősorban nem a Jászkürtre fókuszáltak, hanem azt a többi (mintegy 90) kürt közé helyezve vizsgálták: ezért ezekben a munkákban a tárgytípus általános klasszifikációja, a keletkezési kérdések és a műhelyhagyományokkal kapcsolatos értelmezési lehetőségek kerültek a középpontba.³⁰

A korai tudományos érdeklődés általában elfogadta azt az értelmezést, hogy a tárgy a 955-ben Regensburgban kivégzett Lehel (Lél) magyar hadvezér tulajdona volt. A kürtől szóló legkorábbi tudományos beszámolók olyan földrajzi összefoglalásokban szerepeltek, melyek a Jászság kapcsán megemlékeztek a kürtől mint a terület jelképéről. Ilyen volt a jezsuita Timon Sámuelnek a régi Magyarország arculatáról írt könyve (*Imago antiquae Hungariae, repraesentans terras, adventus, et res gestas gentis hunnicae*), Michael Bombardius topográfiája (*Topographia magni Regni Hungariae*), illetve Bél Mátyás Jászkunságról szóló, akkor még kiadatlan munkája.³¹

²⁸ Kiss 2000, 67–68.

²⁹ A kutatástörténet legteljesebb összefoglalásai: Hampel 1903; Kiss 2000; idem 2000b; Selmeczi 2008.

³⁰ A nemzetközi kutatás eredményeinek összefoglalására: Shalem 2004; idem 2006, 776–779; Glaser–Shalem 2014.

³¹ Hampel 1903, 100.

Magáról a kürtől elsőként a *Magyar Kátó* címmel verses filozófiai könyvecskét kiadó „jászberényi kunkapitány”, Molnár Ferenc írt részletesen 1788-ban, aki a „nemesi nemzet önreprezentációját” olvasta ki a kürt ábrázolásaiból, és ezzel népszerű jelképpé tette a Habsburgok felvilágosult abszolutista törekvéseivel szembehelyezkedő nemesség körében.³² A kürt ebből adódóan hamar a kortárs tudományos érdeklődés középpontjába került. Molnár Ferenc könyvének számos kiadása komoly sikernek számított, annak eredményeire 1799-ben Jászberény közgyűlése is kíváncsi volt. A könyvben lévő rézmetszet alapján azok is megismerhették a kürtön található ábrázolásokat, akiknek nem volt módjuk személyesen megtekinteni a jászok becses ereklyéjét. Munkájának komoly tudományos hatása volt: ismertséget hozott a kürtnek, hiszen ez a munka segítette Franz Bockot, a kürt első külföldi ismertetőjét, hogy a tárgyat a többi külföldi olifánttal összevegyesse.³³ A kürt ismerete a tudományos munkák mellett a nemzeti irodalmi olvasótábort megcélzó művekben, így Gvadányi József verses elbeszélésében vagy Dugonics András *Etelka* című regényében is szerepelt.³⁴

Molnár megállapításait egy „tudakos” jogász, Décsy Antal kritizálta. A miskolci jogász vitacikkei nyomán a kürt még szélesebb nyilvánosságot kapott. Décsy Werbőczy István *Hármaskönyvének* megállapításaiból kiindulva elsőként vetette fel a kürt idegen eredetét. Elképzeléseit azonban félrevette csapongó fantáziája, amit mi sem bizonyít jobban, mint hogy a bibliai hátterű Belfegor kultuszát vélte felfedezni a kürt ábrázolásaiban.³⁵ A vita során a kor neves kutatói közül többen is megnyilatkoztak: így többek közt Horváth Péter, a jászok első krónikása, Horvát István, a kor nagy hatású történetírója vagy Jerney János, a 19. századi magyar koratörténeti kutatások egyik úttörője. A megszólalások végigkísérték az ekkor kivirágzó nemzeti romantikát, a reformkor lüktető éveit.³⁶ 1847-re a kürtől kialakult vélemény egyre inkább közelített a későbbi tudományos állásfoglalásokhoz: Szeremley Miklós ismertetése felvetette, hogy a tárgy esetleg bizánci alkotás.³⁷

³² Kiss 2000b, 521.

³³ Bock 1860, 138. 1. j.

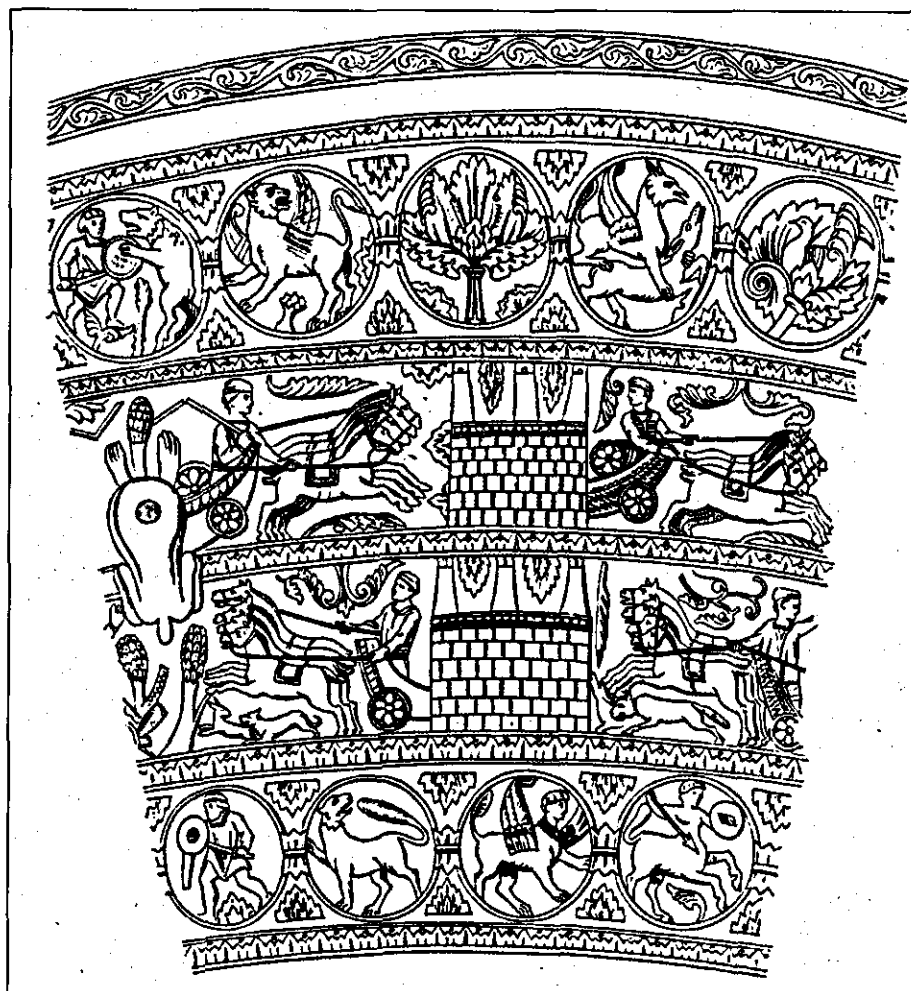
³⁴ A 19. századi szépirodalmi feldolgozások részletes áttekintését lásd: Selmeczi 2008, 115–121.

³⁵ A Baal toponímiába tartozó Belfegor név hátteréhez: Na’aman 1999, 140–141. Az elnevezés 18. század végi feltűnése minden bizonnyal összefügg a Machiavelli-novella alapján készült Jean La Fontaine-történet népszerűségével. Décsy munkájának pozitív elemeire utal: Czobor 1879, 39.

³⁶ Gyárfás III. V–XIX; Szabó 2014; Péter 2014, 20.

³⁷ Kiss 2000b, 523.

A nemzetközi kutatás az 1850-es években fedezte fel ezt a régiséget. Franz Johann Joseph Bock ekkor készítette el az első tudományos összefoglalást az elefántcsontból faragott kürtökről. Bock számos kürtöt összegyűjtött a Habsburg Birodalomban, és megtette az első lépéseket a tárgytypus rendszerezéséhez. Munkájában a prágai Szent Vitus-székesegyház egyik elefántcsont kürtjét elemezve,³⁸ annak képi programját

A prágai kürt külső palástjának képi ábrázolása
Franz Johann Joseph Bock munkájában

³⁸ Ez az a székesegyház, ahol egyébként Szent István elefántcsont markolatú – „cum manubrio eburneo” – kardját is őrizték. Vö.: Fodor 2000, 27–28.

vizsgálva tért ki a Lehel-kürtre, amelyet Molnár Ferenc művéből és Szeremley Miklós metszetéről ismert. E két kürt párhuzamba állítása olyan felismerés, amit máig tényként kezel a kutatás. A német származású művészettörténészt elsősorban a kürtök funkciójával és a képi programok értelmezésével kapcsolatos általános kérdések érdekelték, de munkájában még keveredtek az írott forrásokból és a néphagyományból származó adatok a művészettörténész tudományos megfigyeléseivel.³⁹

A kürt iránt az 1867-es kiegyezést követően nőtt meg újra a hazai közérdeklődés. 1876-ban Károlyi Alajosnak a Magyar Nemzeti Múzeum mögött lévő palotájában kiállították az árvízkárosultak javára rendezett tárlaton. A műtárgyról ekkor Klösz György,⁴⁰ a magyar fényképezés egyik úttörője felvételt készített, és a „nevezetes ivar-csontról” az akadémikus Ipolyi Arnold, majd Czobor Béla különkülön is megemlé-

A Prágában és a Bécsben őrzött kürt a Franz Bock munkájában közölt metszet alapján

³⁹ Bock 1860.

⁴⁰ A fényképről: Czobor 1879, 40. 12.j.

kezett. Az Ipolyi Arnold által kínált 10–12. századi datálás már a modern keletezések irányába mutatott, mint ahogyan az a véleménye is, hogy az ábrázolások háttérében „az említett korszak bizantin és román ízlésű művészetének a technikája, valamint képletei, ábrái félreismerhetetlenek”.⁴¹ A művészettörténész Czobor Béla munkája a Franz Bock által kijelölt irányvonal fontosságát hangsúlyozta, és szükségesnek ítélte a hasonló külföldi „analog példányok szorgalmas egybevetését.” A századforduló kiemelkedő muzeológusai, Pulszky Ferenc és veje, Hampel József a kor nemzetközi kutatásaihoz kapcsolódó megállapításaikkal megteremtették azt a tudományos alapot, amelyre máig támaszkodhat a kürt elemzésével foglalkozó vizsgálódás. Pulszky széleskörű anyagismeretéből adódóan biztos szemmel ismerte fel, hogy az ábrázolások kidolgozottsága „durva, látszik rajta a byzanci műipar utánzása”, ezért az emléket ő nem Konsztantinápolyhoz kötötte, hanem egy „provinciális műhely” termékének tartotta.⁴² A képi program kapcsán felismerte, hogy az cirkuszi mutatványokat ábrázol. Hampel József pár évtizeddel később megjelent munkája nemcsak az addig legteljesebb tudományos összefoglalás volt, hanem a nemzetközi elefántcsont kürt kutatás szempontjából is fontos áttekintésnek számított. Franz Bock értékezését követően ő a kürtöket csoportokba sorolva próbálta rendszerezni. A Régészeti Tár igazgatója tárgyilagos megközelítésével és a jászberényi emlék nemzetközi környezetbe ágyazásával máig alapvető munkával járult hozzá a későbbi kutatásokhoz.⁴³ Pár évvel később Josef Strygowsky magyar tanítványa, Supka Géza is foglalkozott a kürttel, azonban munkája visszalépés a korábbi eredményekhez képest.⁴⁴

A nemzetközi kutatásban Franz Bock tanulmányát követően Hampel József 1905-ben német nyelven is kiadott értekezése jelentette a továbblépést.⁴⁵ A korabeli kutatók az általuk kezelt gyűjtemények kürtjeinek kiadásával járultak hozzá a mind szélesebb tudományos forrásbázis felépítéséhez, így pl. Émile Molinier, aki a 10–11. századra keltezte és a bizánci műhelyhagyományhoz kötötte az általa közreadott franciaországi darabokat.⁴⁶ Hampel József hatása jól lemérhető azon is, hogy a British Museum elefántcsont tárgyakkal foglalkozó szakembere, Ormonde Maddock Dalton a kürtök kapcsán figyelembe vette a magyar szakemberek eredményeit.⁴⁷ Az angol bizantinológus művészettörténész négy csoportra osztotta a kürt-

⁴¹ Ipolyi 1876, 487.

⁴² Czobor 1879, 40.

⁴³ Hampel 1903.

⁴⁴ Supka 1910. Supka régészeti munkásságára vonatkozóan: Horváth 2003. Vö.: Langó 2007, 202. A Lehel-kürt kapcsán tett megállapításainak bírálatára: Kiss 2000b, 524.

⁴⁵ Hampel 1905, II. 888–938.

⁴⁶ Molinier 1896, 59–64; idem 1896a, 92–95.

⁴⁷ Dalton 1909, XXIV–XXV; 17.

töket, azonban ő nem ikonográfiai szempontok szerinti, hanem funkció alapján való csoportosítást javasolt.⁴⁸ A bizánci és a bizánci hatású kürtök elkülönítése azonban még sokáig bizonytalan volt a kutatásban.⁴⁹ Jelentős előrelépést jelentett Adolf Furtwängler tanítványa, Ernst Kühnel korai munkássága, aki Otto von Falke irányítása alatt kezdett el foglalkozni az elefántcsont faragványokkal a Berliini Múzeumban. Már ekkor felhívta a figyelmet arra, hogy a muszlim készítmények egy része – így a kürtök is – itáliai eredetűek lehetnek, mivel nemcsak a korabeli Egyiptomban és Szíriában, hanem Szicíliában és Dél-Itáliában is dolgoztak muszlim mesterek.⁵⁰ Később részletesen is kitért a dél-itáliai szaracén kürtök készítésének háttérére.⁵¹

A szakmai érdeklődés új lendületet kapott az 1920-as évek végén. Ekkoriban több olyan tudományos vállalkozás is elindult, amely a kürtök összegyűjtését, kiadását, csoportosítását és tudományos értékelését tűzte ki célul. Adolph Goldschmidt ez irányú terve nem valósult meg.⁵² Margaret Helen Longhurst, a Victoria and Albert Museum munkatársa a múzeum elefántcsont faragványainak kiadásakor szintén figyelembe vette Hampel József véleményét.⁵³ Fontos módszertani újítása a későbbi kutatások számára is követendővé vált azzal, hogy különválasztotta a tárgyak funkcióját a tárgyakon lévő ábrázolásoktól. A tárgyak használat szerinti csoportosításában megkülönböztette a vadászkürtöket és a hűbéri adományozást jelképezőket, míg az ikonográfia alapján a Hippodromhoz kapcsolódó ábrázolásokat és a vadászjelenetet bemutató képi programokat. Az igazi áttörést Otto von Falke átfogó tanulmányai jelentették. A német szakember négy stilisztikai csoportot különített el (fátimida, fátimida hatású itáliai, bizánci, nyugat-európai). Ezt a felosztást széles körben elfogadták. Otto von Falke röviden kitért a Jászkürtre is, a bizánci csoportba sorolva azt.⁵⁴

Magyarországon ekkortájt a Jászkürttel kapcsolatban nem folytak újabb vizsgálatok. A fiatal Horváth Tibor a Jász-Nagykun-Szolnok megye régészeti leleteiről írt tanulmányában Hampel József véleményét fogadta el,⁵⁵ míg Gerevich Tibor a románkori Magyar Királyságról készített áttekin-

⁴⁸ Shalem 2004, 9.

⁴⁹ Wulf-Volbach 1923, 42–43.

⁵⁰ Kühnel 1912, 254. A kiállítás eredményeire és hatására: Marchand 2010; Troelenberg 2010; Kröger 2010.

⁵¹ Kühnel 1921. Kühnel jelentőségére: Kröger 2005; Troelenberg 2012.

⁵² Shalem 2004, 9.

⁵³ Longhurst 1927, 50–51.

⁵⁴ Falke 1929; idem 1930.

⁵⁵ Horváth 1935, 41.

tésében Otto von Falke csoportosítását emelte ki.⁵⁶ A magyar kutatásban a második világháború után jelentek meg újabb tudományos munkák a témáról. László Gyula „hivatali feladatként” kapott felkérésre írta meg gondolatait,⁵⁷ melyekben – mint későbbi méltatója hangsúlyozta – „igyekezik a kürt mitológiájának legalább a történeti részét megőrizni, s a Lehel-hez kapcsolódó több mint kétszáz éve vitatott hagyományt krónikákkal, néprajzi adatokkal alátámasztani”.⁵⁸ Csemegi József és Dobai János az akkor újdonságként ható szovjet tudományos eredmények figyelembevételével a kürt ikonográfiai elemeinek párhuzamait a kijevi Ruszban vélte megtalálni.⁵⁹

Otto von Falke osztályozását Ernst Kühnel vette revízió alá, a három mediterrán csoportba sorolt darabokat dél-itáliai készítménynek határozva meg, vagyis a korábban bizáncinak tartott Jászkürt is Dél-Itáliában készülhetett.⁶⁰ A kortársak közül a tárgy készítése helyét tudóstársa André Grabar helyezte máshová. Utóbbi a kijevi Szent Szófia-székesegyház freskóciklusa alapján oroszországi vagy magyarországi készítése helyre gondolt.⁶¹ Ernst Kühnel posztumusz műve további előrelépést jelentett: 30 olifánt kiadásával és széleskörű dokumentációjával megkezdte a tárgytípus gyűjteményes közreadását.⁶² A német szakember hatása jól tükröződik a későbbi kutatásban: véleményét a kürtök dél-itáliai származtatásáról általánosan elfogadott tényként kezeli a nemzetközi művészettörténet-írás, és kiszélesedett a középkori elefántcsont faragványok vizsgálata is: Hans Swarzenski a Bostoni Szépművészeti Múzeum kürtjeit elemezte,⁶³ Hermann Filitz, Robert P. Bergman és David M. Ebitz pedig a dél-itáliai elefántcsont faragványokról értekezett.⁶⁴ Utóbbi kutató a velencei csontfaragó műhellyel is foglalkozott.⁶⁵ Munkáiban felhívta a figyelmet, hogy a kürtök közt vannak olyanok, melyeket két különböző műhelyben díszítettek. Ilyennek tekinthető például a Musée de Clunyben vagy egy Berlinben őrzött olifánt, melyek peremét a fátimida stílusú darabok alapján díszítették, de a kürt palástját másik műhelyben (Itáliában) faragták ki.⁶⁶ Avoniam Shalem az elmúlt évtizedben folytatta az Ernst Kühnel által vizsgált stílár

⁵⁶ Gerevich 1938, 205–206.

⁵⁷ László 1977, 294.

⁵⁸ Kiss 2000, 69.

⁵⁹ Csemegi 1958. Recepciójára: Kiss 2000; Selmeczi 2003, 53–55; idem 2008, 43–45.

⁶⁰ Kühnel 1959. Vö.: Shalem 2007.

⁶¹ Grabar 1960, 244–245. Az elképzelés recepciójára: Kiss 2000, 71.

⁶² Kühnel 1971.

⁶³ Swarzenski 1962.

⁶⁴ Grigson 1959, 64; Filitz 1967; Bergman 1974; Ebitz 1986.

⁶⁵ Ebitz 1986a

⁶⁶ Ebitz 1986. Vö.: Kat Paris 2003, 206.

csoportok elkülönítését, és bemutatta a kürtök utóéletét a keresztény Európában.⁶⁷ Shalem munkái mellett Anthony Cutler művei hoztak új szemléletet a kutatásba. Utóbbi kutató a bizánci elefántcsont faragványok művészeti, kultúrtörténeti hátterének és a csontfaragó hagyomány állomásainak vizsgálatával, az egyes emlékek tartalmi elemzésének segítségével bemutatta az ezeket készítő mestereket és a megrendelőket, vizuális kultúrájukat.⁶⁸ A kutatás kiszélesedésével párhuzamosan már nemcsak a középkorral foglalkozó kiállításokon belül kaptak helyet az elefántcsont faragványok, hanem önálló tematikus kiállítások is születtek.⁶⁹

A Berliini Opera zenészei megszólaltatják a Berliini Iszlám Múzeum kürtjeit

A nemzetközi tudományos kutatókkal együtt a magyar szakemberek is újult erővel fogtak a kérdés vizsgálatához. Kiss Etele és Selmeczi László több munkában elemezte a kürtöt: a kutatástörténeten túl bemutatták annak művészeti hátterét és elhelyezték a becses emléket a középkori Európa anyagi kultúrájában.⁷⁰ Bathó Edit és Botka János kutatásai a kürt újkori hagyományát tárták fel.⁷¹ Kiss Etele elemzéseiben André Grabar és Csemegi József kutatásaira építve részletesen megvizsgálta a kürt ikonográfiai párhuzamait. Ő a kijevi Szent Szófia-székesegyház hasonló tematikájú freskórészlete és az egykori Ruszhoz köthető ékszműves-

⁶⁷ Shalem 2004; idem 2006; idem 2008.

⁶⁸ Cutler 1985; Idem 1994.

⁶⁹ Regine 1999; Gaborit-Chopin-Alcouffe 2003; Rosser-Owen 2004; Williamson 2010.

⁷⁰ Selmeczi 2003; idem 2003a; idem 2008; idem 2012, 158–165. ; Kiss 2000; idem 2000b.

⁷¹ Bathó 1999; Bathó-Kókai 2004; Botka 1998; idem 2000.

ség ikonográfiai elemei alapján a készítését Kijevhez kötötte.⁷² Selmeczi László elfogadta Kiss Etele véleményét, és további ikonográfiai párhuzamokat is bemutatott annak alátámasztására. Úgy vélte, hogy ez egy „bizánci mintára, feltehetően Kijevben készült luxustárgy, mint hatalmi jelvény minden valószínűség szerint a XIII. században beköltöző jászokkal együtt került Magyarországra”.⁷³ A jász kutató régész nem sokkal később azonban André Grabar fölvetésének azon részéből indult ki, hogy a tárgy akár Magyarországon is készülhetett, mivel a „kürt föltételezett 12. századi készítési idejében Magyarország bizánci és oroszországi kapcsolatai jelentősek voltak, amelyek számottevő művelődési hatásokban is megmutatkoztak”.⁷⁴ Ezek alapján arra a következtetésre jutott, hogy „azok az összetett hatások (bizánci, orosz, nyugat-európai) amelyek a Jászkürtön megnyilvánultak, a kürt készítőjét legalább olyan, ha nem nagyobb valószínűséggel érthették Magyarországon egy pl. egy esztergomi királyi műhelyben, mint Kijevben”.⁷⁵

Legutóbb Antony Eastmond készítette el a tárgynak és a vele hosszú ideje egy csoportba sorolt párhuzamainak elemzését. Tanulmányában ő is elhelyezte azt a 12. századi kulturális térben. Véleménye szerint: „tulajdonképpen hiábavaló törekvés, ha az olifántokat egy adott készítési helyhez kívánjuk kötni. A kürtökön tapasztalható változatosság a fenti elképzelés helyett arra utal, hogy a készítési hely sosem bírt különösebb jelentőséggel. Ikonográfiájuk és formájuk között nyilvánvaló ellentmondások mutatkoznak, nem beszélve (...) az emlékek belső eltéréseiről, amelyek mind e fenti felvetést támasztják alá. A kürtök készítésének az volt a célja, hogy a lehető legtöbb velük érintkezésbe kerülő ember számára a lehető legvonzóbbak legyenek, minden bizonnyal annak reményében, hogy ily módon könnyebben megveszik majd ezeket a tárgyakat. Mindebből kifolyólag az elefántcsont kürtök elterjedtek Bizáncban, Dél-Olaszországban, Európa északi részén, és párhuzamos módon jelen voltak mind a bizánci, mind az ezen kívül eső kulturális régiókban: ezek a tárgyak tehát az egyik legsokoldalúbb turista ajándéktárgyakként számítottak.”⁷⁶

A kutatás új szakaszát jelenti, hogy Maria Glaser és Avinoam Shalem nemcsak összegyűjtötték, hanem csoportokra is bontották az ismert elefántcsont kürtöket. Munkájukban a korábbi klasszifikációkat felhasználva hat csoportra osztották a tárgytípust, s az egyes csoportokon belül további

alcsoportokat alakítottak ki.⁷⁷ A felosztás révén nemcsak az egyes kürtök értékelése és kapcsolatrendszere vált áttekinthetőbbé, hanem a teljes emléktárgy bemutatásával az eddig vitatott kérdések is jobban körüljárhatóvá váltak.

5. A készítés helye és ideje

A kürttel kapcsolatos vizsgálódások során az egyik alapvető vitapont mindazonáltal mégis az maradt, hogy hol és mikor készítették. Amint a fenti tudománytörténeti áttekinthetőségből is látható, a modern művészettörténeti kutatás kialakulásával a kürt készítésének helyét egyértelműen a bizánci kultúra vonzáskörében keresték a szakemberek. A lokalizáció ennél pontosabb meghatározása és a készítés idejének megállapítása azonban összefüggő egységes elképzeléssé szélesedett ki az egyes állásfoglalásokban.

A legkorábbra feltételezett idő a 9. század volt. Ezt a vélemény képviselte Franz Bock, aki bizáncinak tartotta, véleményét osztotta Hampel József és Supka Géza.⁷⁸ Hampel az 1892-ben Hioszon (régiesen: Khiosz) vásárolt és Berlinben őrzött fésűtöredékkel való hasonlóságok – az ornamentika és az ábrázolásokra „jellemző nyerseség” – alapján látta megerősítve a 9. századi keltezését.⁷⁹ A fésűtöredék egyik oldalára VI. (Bölcs) Leó császárt (886–912) faragták rá.⁸⁰ A bizánci készítési hátteret és a tárgy korát egy amidai (ma Diyarbakır Törökországban) zománczott csészén látható, a kürtözhöz hasonló akrobatajelenet alapján gondolta megerősíteni. Az Innsbruckban őrzött csészét akkoriban még a 10. századra keltezték. Jóllehet készítési helye felől megoszlanak az újabb nézetek, a tárgy korát tekintve a kutatás egységes abban, hogy azt a 12. század folyamán (vagy annál később) készítették.⁸¹ Úgy tűnik tehát, hogy ez utóbbi párhuzam

⁷⁷ A felállított stíluscsoportok: 1. fátimida kürtök; 2. archaizáló kürtök; 3. hibrid darabok; 4. egyedi olifántok; 5. gótikus olifántok; 6. faragott díszítés nélküli kürtök. A szerzők a fátimida kürtöket további három alcsoportra és variánsokra osztották. Az antikizáló darabokat aszerint osztották alcsoportokra, hogy milyen különböző tradíciók jelentkeztek a díszítésben, a faragott díszítés nélküli darabok esetében az elkülönítés alapja a palástrész kialakítása. A gótikus darabokat földrajzi elhelyezkedésük szerint választották szét. Vö.: Glaser-Shalem 2014a.

⁷⁸ Bock 1860, 137.

⁷⁹ Hampel 1903, 162–163.

⁸⁰ Maguire 1996; Bühl 2008.

⁸¹ Hoffman 2001, 38–42; Müller-Wiener 2008; Koenen 2008; Stepan 1995; Asutay-Effenberger 2009; Bosselmann-Ruickbie 2010, 219.

⁷² Csemegi 1956; Kiss 2000.

⁷³ Selmeczi 2003a.

⁷⁴ Idem 2012, 164.

⁷⁵ Idem 2008, 91.

⁷⁶ Eastmond 2012, 116.

nem erősíti a kürt 9. századi datálását. A berlini elefántcsont töredék keltezésével kapcsolatban nem változott a szaktudományos álláspont, azonban a Lehel-kürt és a fésűtöredék között Hampel Józsefen kívül más nem látott szorosabb kapcsolatot. A fésű díszítésének sajátosságai jól elhelyezhetők a 9. századi bizánci vizuális művészetben, míg a kürtnek ilyen kapcsolatát nem sikerült alátámasztani.

Elefántcsontot faragó mester ábrázolása egy 11. századi bizánci kódexben

A 10. századi keltezés lehetősége éppen a kürt és a kalandozásokban részt vevő magyar főméltóság, Lél összekapcsolásából adódott.⁸² A kürt és a korai magyar emléktárgy vélt kapcsolatát mi sem jeleníti meg plasztikusabban, mint hogy 1996-ban a Magyar Nemzeti Múzeumban rendezett, a honfoglaló magyarság anyagi kultúráját bemutató, reprezentatív kiállítás megnyitó ünnepségén megszólaltatták a kürtöt.⁸³ A 10. századi keltezését képviselte László Gyula, akinek többször kiadott tanulmánya széles körben elterjedt.⁸⁴ Őt megelőzően a 19. század végén Pulszky Ferenc volt hasonló véleményen a kürt és a Karoling-kori faragványok közt felismerni vélt hasonlóságok alapján.⁸⁵ László Gyula későbbi munkáiban is kitartott e keltezés és a bizánci gyártási hely mellett.⁸⁶ A szalagfonatok kialakítása kapcsán elképzelhetőnek tartotta, hogy „a kürt faragómestere valahonnan Észak-Balkánról, vagy éppenséggel hazánkból kerülhetett Bizáncba”.⁸⁷ Véleményében a munkássága kezdetén megjelent nemzetközi kutatási eredmények megerősíthették, hiszen 10–11. századi keltezését és bizánci készítését feltételezett Otto von Falke is. A német kutató éppen az ilyen típusú kürtökön található képi program (cirkusz- és vadászjelenetek)

⁸² Marosi 1994; Bóna 2000, 118.

⁸³ Selmeczi 2008, 156–157; Bathó-Kókai 2004, 10.

⁸⁴ László 1977.

⁸⁵ Pulszky 1897. II. 131.

⁸⁶ László 1988, 77. idem 1996.

⁸⁷ Idem 1977, 301.

előképei alapján gondolta mindezt.⁸⁸ A német szakember állásfoglalása a román kori művészeti emlékeket áttekintő Gerevich Tiborra is hatott, aki elfogadta azt.⁸⁹ A magyar művészettörténeti kutatás későbbi összefoglalásaiban (egészen az 1990-es évekig) általánosan elfogadott volt a kürt 10. századisága: Csemegi József, aki – egy kijevei műhelyt feltételezve – elsőként vetette fel a magyar kutatásban a Bizáncon kívüli készítés lehetőségét, szintén e véleményen volt,⁹⁰ ahogy Kovács Éva is erre az időszakra keltezte – azonban balkáni műhelyt feltételezve.⁹¹ Marosi Ernő szintén e korszak bizánci emlékeként értékelte.⁹²

A Lehel-kürt 10–12. századi keltezését Ipolyi Arnold vetette fel, ám ezt Hampel József nem fogadta el annak ellenére, hogy kortársa, Diner-Dénes József művészettörténész szerint „Lehel kürtje is a melynek eredetije Jászberényben van, a XII. századból származik és olasz munka. Már jelen munkám megírása után jelent meg Hampel Józsefnek a Jászkürtről szóló értekezése. Érdekes, tudós fejtegetései dacára sem fogadhatom el Hampel végső következtetéseit. Míg Hampel némileg lenézi az úgynevezett stílérzéket, addig én kimutattam milyen ingatag alapokon áll az ama kor műveire vonatkozó stílkritika, ha az ikonographiára és a díszítő motívumokra támaszkodik. Annál is inkább fönn kell tartanom korábbi nézetemet, mert már fönn reámutattam arra, hogy éppen abban az időben a melyből Hampel a Lehel kürtjét származtatja, vagyis a IX. század második felében, Byzancz valóságos művészi renaissance székhelye volt, míg a Lehel kürtje sokkal nagyobb technikai készületlenségről, sőt neorealisticus barbárságról tanúskodik, semhogy a byzanczi antikizáló renaissance korszakába volna sorolható.”⁹³ Mivel a szociáldemokrata művészettörténész 1918-ban politikai szerepet vállalt a Károlyi-kormányban, majd a Tanácskormányban, s azok bukása után Franciaországba emigrált, véleményét a kutatás elfeledte.⁹⁴

A 12. századi keltezés azt követően vált általánossá, hogy Ernst Kühnel véleménye vált meghatározóvá, és a kutatók már nem követték Otto von Falke felosztását és kronológiai javaslatait.⁹⁵ Az ő hatására alakult ki az a – máig széles körben elfogadott – vélemény, hogy ezek az elefántcsont faragványok, így a jászberényi darab is, Dél-Itáliában készültek a 11–12. században. Az újabb elemzések az iszlám és bizánci stíuselemeket hasz-

⁸⁸ Falke 1930, 41–42. Vö.: Schlunk 1939, 5–6.

⁸⁹ Gerevich 1938, 205–206.

⁹⁰ Csemegi 1956.

⁹¹ Kovács 1967.

⁹² Marosi 1994.

⁹³ Diner-Dénes 1905, 123–124.

⁹⁴ Kovács 1967.

⁹⁵ Shalem 2007, 165.

náló itáliai elefántcsont faragó műhelyek vizsgálata kapcsán a történeti források mellett az egyes emlékek stiláris jellegzetességeit is érintették.⁹⁶ A keltezés az újabban végzett radiokarbonmérések is alátámasztják, melyek az Jászkuert családjába tartozó egyik kürtön 1060±45 éves kort adtak. Kühnel véleményét a kortárs kutatók jelentős része osztja, vita inkább csak az általa felállított stiláris csoportok értelmezéséből adódott. Magyar kollégák is osztották azt a nézetet, hogy a Lehel-kürt, a többi kürt-höz hasonlóan, 12. századi. A kérdést taglaló hazai szakemberek azonban André Grabar hatására (aki az orosz ikonográfiában és a kürtön is megfigyelt hárfás ábrázolás hasonlóságát tartotta lényegesnek) a tárgy készítését nem Itáliához, hanem a kijevi Ruszhoz kötötték, de felmerült, hogy Magyarországon állíthatták elő. Ezen elképzelések ellen számos érv szól, utóbb ezért tört lándzsát Anthony Eastmond az itáliai készítés mellett.⁹⁷

Az esetleges oroszországi műhely kapcsán már a lehetőséget felvető Kiss Etele is kiemelte, hogy a „12. század a bizánci elefántcsont faragás számára kritikus korszak, ekkor megszűnik az alapanyag behozatala a bizánci birodalomba, az elefántcsont importálása az itáliai kereskedők kezébe kerül, és semmilyen evidencia nincs többé arra, hogy a bizánci területek folytatták volna a tevékenységet ebben a korban. Ennek megfelelően egy elefántcsont kürt oroszországi kifaragása a 12. században dupla nehézségekbe ütközhet. Egyrészt faragója nem csupán nem kaphatott volna indíttatást Bizánctól egy kürt készítésére, melynek fennmaradt emlékei itáliai eredetűek, de már mesterségbeli tudásra sem tudott volna ekkoriban szert tenni Bizánctól.”⁹⁸ Ebből adódóan a művészettörténész kutató egy korábbi 10. századi bizánci hatást feltételezett, melynek következményeképpen olyan mintaképek kerülhettek Oroszországba, amelyek „indíttatást is adhattak” egy ilyen tárgy elkészítéséhez. E lehetőség ugyan nem zárható ki, azonban máig nem ismerünk olyan elefántcsont faragványt, melyet a bizantinológus szakértők oroszországi készítményként értékelnének.⁹⁹ Nem tekinthetők ilyennek a Belorussziából, Sarkelből származó emlékek, de a Berlinben őrzött, a hátoldalán rúnafeliratos oltártöredék sem sorolható ide.¹⁰⁰ A kiterjedt ásatások dacára egy olyan műhelykörzetet sem sikerült az orosz és ukrán kutatásnak fellelnie, ahol elefántcsont maradványok, félkész termékek kerültek volna elő. Kérdés az is, hogy honnan szereztek volna be a nyersanyagot; míg Itália kapcsán írásos adatok is szólnak a kereskedelemről, addig hasonló források

⁹⁶ Kryzhanovskaya 1965; Lilie 1984; Ebitz 1996; Hoffman 2001; Pace 2003.

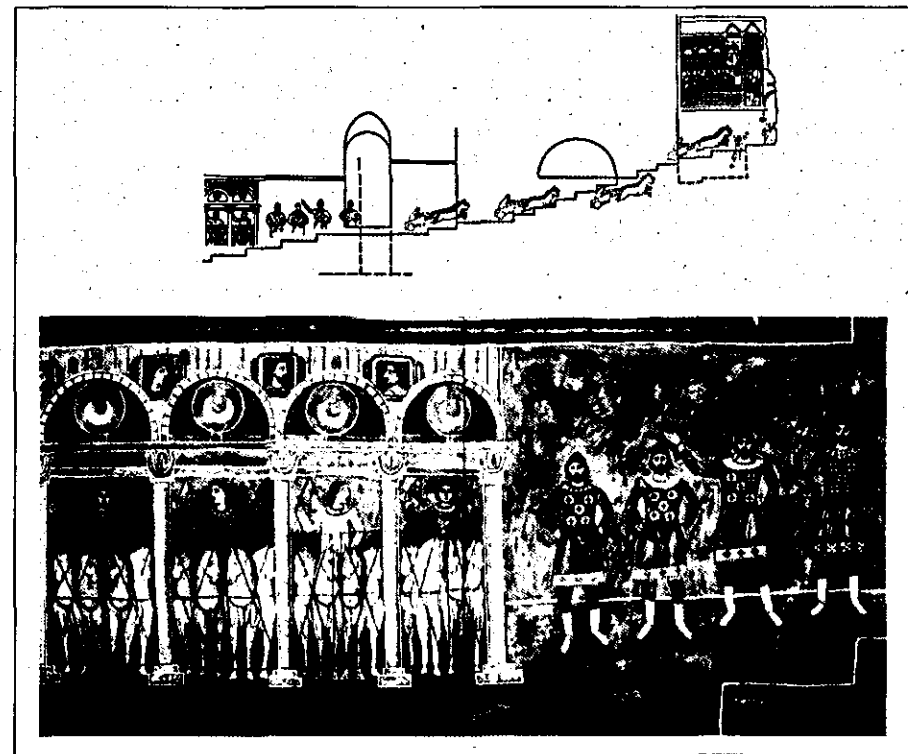
⁹⁷ Eastmond 2012.

⁹⁸ Kiss 2000, 75.

⁹⁹ Cutler 1994, 73–74; Kiss 2000, 75.

¹⁰⁰ Nordby 2013.

Oroszország vonatkozásában nem ismertek.¹⁰¹ Kovács István megjegyzései jól mutatják, hogy egy ilyen elefántcsont faragásra szakosodó műhely kialakítása a nyersanyag nehéz beszerzésén túl komoly szakmai ismereteket igényel: az elefántagyar anyagát-faraghatóságát tekintve különbözik más csontoktól.¹⁰²

A kijevi Szent Szófia-székesegyház lóversenyt ábrázoló képciklusa

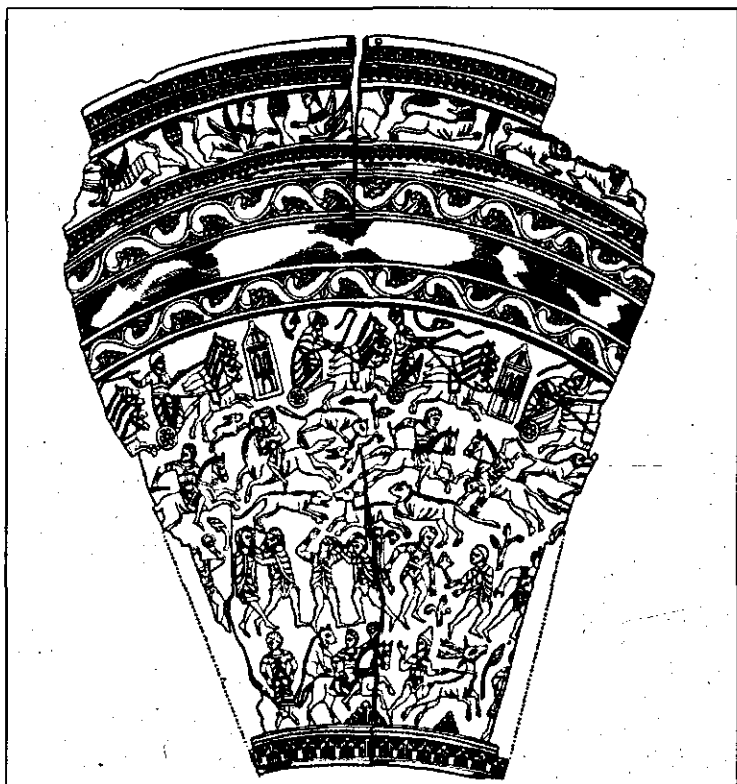
Anthony Eastmond a Kiss Etele által ikonográfiai párhuzamként említett, Szent Szófia-székesegyházból ismert képciklus értelmezése mögött Elena Boeck kutatásai alapján összetett vizuális tartalmat vélt kiolvasni: a cári és a császári hatalom egyenrangúságának deklarálását vizuális eszközök segítségével.¹⁰³ A Jászkuert esetében azonban – a Hippodromhoz kapcsolódó más eseményeket megörökítő elefántcsont tárgyakkal együtt – hasonló értelmezés nem merült fel.

¹⁰¹ Ebitz 1986; Eastmond 2012, 114–115.

¹⁰² Kovács 2014.

¹⁰³ Boeck 2009.

A prágai és a Londonban őrzött Clephane-kürtön artikulálni kívánt tartalmak háttérben egységes tematikát lehet felismerni. A kürtökre olyan jeleneteket faragtak, melyek Bizáncra utalnak, a birodalmi reprezentáció széles körben ismert elemeinek felhasználásával téve még inkább kelen-dővé a tárgyakat.¹⁰⁴ Ha a fenti kürtök esetében ilyen szándék húzódott meg, akkor felmerül a kérdés, hogy mi volt a szándéka a feltételezett kije-
vi mesternek, amikor hasonló jeleneteket faragott a jászberényi kürtre. Ugyanezek a nehézségek a korabeli magyarországi készítés lehetőségéről is elmondhatók (azzal a különbséggel, hogy e területről – Russzal ellentétben – korabeli elefántcsont tárgyakat sem ismerünk). Mindez természetesen nem jelenti, hogy nem volt az akkori elit tulajdonában elefántcsont készí-
mény, csupán azt vonja maga után, hogy azokat – ahogy a hazai gótikus elefántcsont faragványok kapcsán már a művészettörténet-írás bemutatta

A British Museumban őrzött Clephane-kürt külső palástjának rajza

¹⁰⁴ Barga 1995; Eastmond 2012. A Clephane-kürt kapcsán lásd még: Dalton 1914; Cutler 1994, 78; Buckton 1994.

– külföldről szerezték be.¹⁰⁵ A korabeli kapcsolatrendszereket az egyes luxustárgyak elterjedése alapján nem befolyásolták sem a távolságok, sem a vallási különbségek.¹⁰⁶

Összefoglalva a kutatás ma érvényes megállapításait: a Jászkürt 12. szá-
zadi keltezése körül konszenzus alakult ki, míg készítési helyét illetően – noha leginkább dél-itáliai műhelyt valószínűsítene – eltérő álláspontok élnek. A bizánci és a magyarországi készítést az eddigi kutatások kevésbé támasztották alá, egy kije-
vi műhely feltételezése teljesen nem vethető el, de ezt csak újabb szerencsés leletek vagy további tudományos érvek erő-
síthetik meg.

6. A tárgy funkciója

A kürt elsődlegesen hangszer lehetett. Megoszlanak a vélemények arról, hogy hangszerként mire használták, de tény, hogy az elmúlt évszázadban többször is megszólaltatták – fúvókával és fúvóka nélkül egyaránt. Ezek a kürtök minden esetben valódi hangszerek voltak, nem csak dísz tárgyak. Erre utal, hogy a Berlinben vagy Katarban őrzött kürtökkel is végeztek próbákat, és kiderült, hogy az egyes kürtök hangja eltérő volt.¹⁰⁷ A berlini és a jász kürtről egyaránt az a benyomása volt a hallgatónak, hogy azok kellemes hangot adtak ki. A Jászkürt esetében Csajághy György és felesége megítélése szerint a „kürt középső hangjainak „színe” (fúvóka nélkül) kellemesnek mondható ugyan, de nem nagy erősségű, s a h és fisz tónusa már kevésbé szép és gyengébb”.¹⁰⁸ A katarai kürt – amint arról Ernst Kühnel André Grabarnak beszámolt – olyan éles hangot adott, hogy a múzeumban, ahol a próbát végezték, a látogatók és a személyzet is összeszaladt.¹⁰⁹

Megszólaltathatóságuk ellenére mégsem valószínű, hogy zeneszer-
számok voltak, inkább jelzőkürtként számolhatunk velük. E tekintetben viszont használatuk széles spektrumon mozoghatott. A Lehel-kürt egyik jelenete alapján a cirkuszban, egy másik 10. századi bizánci csontfarag-
vány alapján vadászatok alkalmával is használhattak hasonló kürtöket.¹¹⁰ A keresztény gyülekezetek a korai időkben (hasonlóan az ószövetségi sófárokhoz) különböző jelzőkürtöket használtak istentiszteletre hívó

¹⁰⁵ Dávid 1982.

¹⁰⁶ Jamison 1943; Lilie 1984; Hoffman 2001.

¹⁰⁷ Shalem 2006, 788–789; idem 2014, 201–203.

¹⁰⁸ Csajághy 2005, 193–194; Selmeczi 2008, 157.

¹⁰⁹ Shalem 2006, 789.

¹¹⁰ Idem 2004, 80–81.

templomi felszerelési tárgyként¹¹¹ – hasonló kürtábrázolás ismert a középkor későbbi szakaszából is.¹¹² Az iszlám területeken vadászkürtként vagy ünnepi ceremóniakon jelzőkürtként használták az olifántokat.

A jelzőkürtöknek azonban hadi jelentősége is volt: elég talán csak a kalandozó magyarok Sankt Gallenben tett látogatására utalni, amiről Ekkehard így írt: „a kémek az erdőben, amely az erődítmény felé fekszik, sietve közelednek hirtelen kürtjelzéssel (*tubis*) és kiáltozással.” A kolostor alóli elvonulásukkor pedig elnémították kürtjeiket (*silentio tubis indicto*), mivel sokszor „a sokaságnak kürtjeikkel (*tubis*) adnak jelt”. Hasonló használatról számol be a Roland-ének is:

„jó Roland gróf hősként vívja harcát
verejtézik forró láz járja át
szörnyű fájás gyötri koponyáját
kürt fúvása tépte halántékát
jön-e Károly áhítja tudását

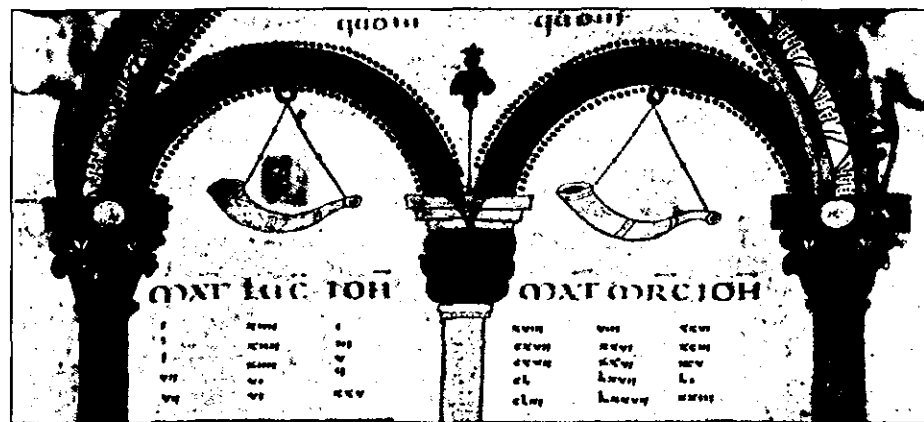
Muszlim harcosok kürtjeiket fújják a Roland-ének egy korai kéziratában, amely Konrad német paphoz köthető

¹¹¹ Roumpi-Zachartzi-Alexandru 2012, 331–337; Benkő 2013, 72.

¹¹² Bauer 1994.

fogja kürtjét gyöngé halk hangot ad
torpan császár hogy meghallja szavát
„urak! – így szól – nyögjék sors csapását
Roland öcsém éri ma végnapját
kürt szavából hallom halódását
ki segélyt hoz gyorsan vágtsa hát!
fújjatok meg mindahány harsonát!”¹¹³

A Roland-ének – ahogyan az eddigi elefántcsont kürtök megszólaltatása is – mutatja: a harangokhoz hasonlóan a kürtöknek is egyedi hangjuk volt, így tulajdonosuk attribútumaivá váltak.¹¹⁴ A drága anyagból készített, művészi díszítéssel rendelkező kürtök azonban a fentiekkel szemben nem jelzőkürtök és nem is hangszerek voltak – ilyen célra alkalmasabbak lehettek az olcsóbb nyersanyagból és célirányosan készített kürtök. A különleges kialakítású kürtök hűbéri adományozást jelképezhettek, amint azt a normann vezér, Thorold fia Ulphnak a Yorki Katedrális javára tett adománya mutatja. A jól dokumentált esetből kiindulva számos további kürt esetében is hasonló kegyúri ajándékozást feltételezett a történeti kutatás. Az Ulph-kürtön kívül erre a jelenségre utal az a történet, amely szerint a Roland-kürtöt a bordeaux-i Saint Seurin-bazilikának adományozták, vagy I. Henrik adománylevele a Carlisle-ben épített katedrálisnak adományozott olifántról.¹¹⁵

Templombelsőt díszítő kürtök egy prümi Karoling-kori kódexből

¹¹³ Roland-ének CLVI.

¹¹⁴ Shalem 2014, 195–196.

¹¹⁵ Kendrick 1937; Shalem 2004, 108–117.

Az adományok révén a kürtök szinte mindenhol templomi kegytárgyakká váltak, amint arra már Franz Bock felhívta a figyelmet. A kürtök a templomok kincstárának becses darabjai lettek, sok esetben ereklyetartóként vagy a szent olaj tartójaként hasznosultak. Azon darabok esetében, ahol ismerjük az egyes tárgyak eredetét, szinte minden esetben egyházi környezetből kerültek elő. Ez igaz a Jász-kürtre is, amint a korai feljegyzések bizonyítják. Bóna István kiemelte: „ránk maradt rokonához hasonlóan, soha nem került földbe, mindenkor megbecsült kegytárgyként őrizték valahol”.¹¹⁶ A kürt legkorábbi említése, amit Selmeczi László adott közre, 1554-re keltezhető. A hangszer akkor már a jászberényi templom falára volt felakasztva. Az elbeszélés szerint az oszmán „Chazar” által megszemlélt kürt „ide haza köveitől meg-fosztatott, félvén”, hogy azok miatt a tárgyat elveszítik a jászok.¹¹⁷ Azt nem tudjuk, hogy milyen adomány révén került a kürt a jászberényi templomba, de a kora újkorban már annak falán lógott, amint a hasonló darabok Rómában, Aachenben, Kölnben vagy Velencében.¹¹⁸ Lehetséges, hogy uralkodói kegy révén került a Nagyboldogasszony-templomba, de az sem zárható ki, hogy a középkori katonai hadjáratok során szerzett zsákmány volt, és eredetileg valamely más templomhoz kapcsolódó kegyes ajándék lehetett, s később adományozta azt új tulajdonosa a plébániatemplomnak.¹¹⁹

A chartres-i katedrális Nagy Károly-ablaka az 1220-as évekből. A császár ereklyét ajánl fel. A képen a háttérben jól látható a templomban felakasztott kürt

¹¹⁶ Bóna 2000, 118.

¹¹⁷ „Chazar Drenapolba vagon, onnan tallelny Feyer vara akar jwny, azty mongak, hogy znyty Budan akar tallelny, ez napokba Kwrth jazygs megh jw az portarol, az azontel hyrewel lezen heg” Szalay 1861, 143–144; Selmeczi 2008, 103–104.

¹¹⁸ Shalem 2008.

¹¹⁹ A középkori magyar hadjáratok jellegére vonatkozóan: Szende 2000.

7. A kürt szerepe a hagyományban

A Jász-kürt hajdan volt tulajdonosáról semmit nem tudunk. A templomokban elhelyezett elefántcsont kürtök jelentős részéhez már a középkorban különböző legendák kötődtek. A kürtöket így Nagy Károllyal, Roland lovaggal, El Ciddel, és más hasonló mitikus hősszel hozták kapcsolatba. Ez a fajta legendaképződés nem került el a Jász-kürtöt sem. A fentebb bemutatott magyar krónikás hagyományban fennmaradt Lehel-történet végki-fejlete azonban nem találkozott a valósággal, s amint arra már a magyar középkorkutatás rámutatott, valószínűleg a népi emlékezet változtatta meg a történet végét: Lehel megölte a „császárt” (aki azonban a fennmaradt hagyományban már nem Ottó, hanem az augsburgi csatában elesett Vörös Konrád lotharingiai herceg és a 911–918 között uralkodó I. Konrád alakjából tevődött össze).¹²⁰

Solymossy Sándor, majd Selmeczi László is felhívták a figyelmet arra, hogy a Lehel-kürt mondája a bibliai Salamonhoz fűződő egyik legendával áll kapcsolatban. Salamon elszökött felesége, Salome visszaszerzéséért vonul hadba, s amikor belopódzik az ellenség táborába, hogy meggyőződjön róla, ott van-e az elszökött nő, lelepleződik. „A pogány fejedelem elrendelte kivégzését, s megkérdezte tőle, milyen halálnemet választ. Salamon utolsó kívánsága az volt, hogy vesztőhelyét a városfalon kívül állítsák fel, és kérte kürtjét, hogy végső perceiben még egyszer belefújhasson.” Salamon a bitó alatt a kürtjébe fújva értesítette „rejtőzködő hadait” és így legyőzte az ellenséget. Salamon legendája a keresztesek kezében lévő Szentföldről elterjedt egész Európában. A történet nagy népszerűségnek örvendett. A balkáni folklórban is fennmaradt ez a Salamon-legenda, és átöröklését a Lehel-mondába innen eredezteti a magyar kutatás.¹²¹

Lehel és kürtje a Képes krónika miniatúráján

¹²⁰ Képes Krónika 2004, 185. 271. j.

¹²¹ Solymossy 1929; idem 1943, 197–200; 250–251. A szarukürtök őszösvetségi időben történt használatáról Józsué könyve Jerikó falainak lerombolása kapcsán tesz említést (6. fejezet). A kürtök más őszösvetségi történetben és a hagyományokban is előfordultak. Az elképzelések idővel a keresztény egyházban tovább bővültek és már a démoni erők elleni küzdelem eszközeként tűntek fel ezek a tárgyak. A középkorban gyakran az őszösvetségekben szereplő kürtöket is az olifántokkal azonosították. Vö.: Shalem 2014, 191–192.

A kürtöt azonban nem csak Lehel használta az ellenség megölésére. A már idézett Roland-ének egy hasonló esetről számol be:

„aléltan hull Roland a zöld gyepre
egy szaracén lesi nagyideje
halottak közt halottként rejtve
képét és testét orvul bevézve
talpra szökik s jó futva sietve
erős és szép daliás termete
halált hoz rá botor dölyfössége
Roland testét s fegyverét illetve
hogy így szól „bukott Károly öccsel
viszem kardját arabok földjére
alig vonná tér gróf eszméletre

érzi Roland kardot orozának
nyitja szemét s ily szót szólnak
„mifelünkön téged nem gyanítlak!”
fogja kürtjét kit soha el nem hagy
aranymívű sisakjára lecsap
kemény acél s koponyacsont hasad
szeme párja üregéből guvad
gróf lábához pogány holtan roskad
„átkozott! – szól – hát ily vakmerő vagy?
hogy megilless jogot rá vajh kaphatsz?
ki ezt hallja tart majd nagy bolondnak!
csorbája tört bár elefántcsontnak
s hullott kristály meg arany cifrázat”¹²²

Az énekben a hős lovag kürtjével olyan erősen vágja fejbe az ellenségét, hogy kürtje megsérül – ugyanúgy, ahogy a Lehel-kürt legendás sérülését is a „magyarok kapitánya” által az ellenségére mért ütés okozta. Az ófrancia legenda ezen eleme szintén népszerű volt, s gyakran szerepelt a legendához kapcsolódó ábrázolásokon.¹²³ A *chanson de geste* Magyarországon is jól ismert volt.¹²⁴

Roland fejbe vágja ellenségét a kürtjével. A Sticker-féle német feldolgozás 14. század eleji kéziratából

A kürt hagyományának egy másik oldala közvetlenül a Jászsághoz kapcsolódott. Botka János részletesen bemutatta, hogy a kürt a 17. századtól már Jászberény legfontosabb szimbólumának számított. A tárgy a 17–18. század folyamán megjelent a többi jász település címerében is. A Jászság kora újkori történetében (az elzálogosítás, majd a *redemptio*) éppen a kürt vált az egység egyik szimbólumává és így egyfajta védjeggyé.¹²⁵

A kürtöz kapcsolódó népi emlékezet számos hagyományt őrzött, melyek közül a leggazdagabb a Jászság északnyugati kapuját jelentő Jászfényszarun maradt fenn (itt még a település nevét is a kürt megtalálásával magyarázták).¹²⁶ A Jászkürt ezen túl számos új szokás részévé vált: a jászkapitány jelvénye lett, feltűnt mint a „jász barátság szimbóluma”, illetve a „díszjász avatások” kellékeként is használták, s a 18–19. században gyakran a kürt végébe szorított aranyozott ezüst pohárból ittak áldomást jeles vendégeikkel a jászberényi előljárók.¹²⁷

A hagyományok mellett szólni kell a kürtöz kapcsolódó modern mítoszteremtésről is. Selmeczi László joggal emelte ki a témáról írt monográfiájában, hogy a 20. századi mitologizálás komoly tévutakra terelt sokakat, akiket a tárgy múltja érdekelt. A műkedvelő kutatók fantáziája a palást művészi formanyelvének feloldására, értelmezésére vonatkozóan kimeríthetetlennek tűnik. A múltköltés iránt hajlandóságot mutatók Décsy Antal nyomdokaiba lépve színesebbnek színesebb „megoldási javaslatokkal” állnak elő, melyek azonban az „álmok világába” tartoznak.¹²⁸

8. A kürt kutatásának jövőbeli lehetőségei

A kürt kutatása a tudománytörténeti áttekintésben említett újabb összefoglalások révén jelentős lendületet vett az új évezredben. Az eddigi vizsgálatok fordulópontjainak bemutatása, a modern nemzetközi eredmények bevonása a Jászkürt készítése helyének meghatározásához, a Lehel-monda és a kürt kapcsolatának tisztázása mind olyan eredmények, melyek megteremtették az alapot a kürt mind részletesebb vizsgálatára.

Nem valószínű, hogy a kürt középkori történetére vonatkozó írott kútfők előkerülnek, ám a kora újkori források feldolgozása során talán

¹²² Roland-ének 1996, CLXIX–CLXX.

¹²³ Wilfried–Zirnbauer 1970; Lejeune–Stiennon 1968.

¹²⁴ Vajay 1968, 334–335.

¹²⁵ Botka 1998; idem 2000.

¹²⁶ Bathó 1999, 64–65; Takács 2000, 131; Lantos 2003.

¹²⁷ Bathó 1999, 68–69; Selmeczi 2008, 164.

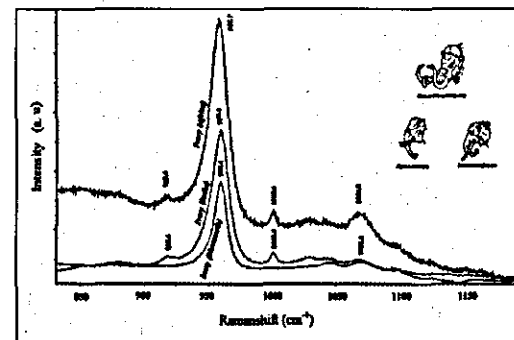
¹²⁸ Selmeczi 2008, 92–101.

további adatok válhatnak ismerté. A művészettörténeti kutatások terén jelentős előrelépést jelentett az elefántcsont kürtök eddigi legteljesebb corpusának összeállítása és a kürtök stiláris szétválasztása.¹²⁹ Így közelebb juthatunk a Jászkürt szélesebb művészettörténeti összefüggéseinek feltérképezéséhez. Számos ikonográfiai elem is feldolgozásra vár: így például a szarvasvadász részlet párhuzamai vagy a cirkuszi zsonglőröket ábrázoló részek háttérének kibontása, míg további kutatások szükségesek a Hippodrom kései ábrázolásához kapcsolódó, Bizáncon kívülre vezető értelmezési lehetőségekhez. A dél-itáliai műhelyek azonosítása szintén a jövő feladata a kijevi Ruszban feltételezett elefántcsont-faragó műhely háttérének pontosabb feltérképezésével együtt.

A zenetörténeti kutatásokban fordulópontot jelenthet, hogy már nem csak elbeszélésekből és leírásokból ismertek a különböző kürtök hangjai, hanem a képzett zenészek felvételei alapján hangszerként is összehasonlíthatók és elemezhetőek a tárgyak.

A régészeti kutatásnak jelentősen bővült az eszköztára a különböző archaeometriai módszerek kidolgozásával. Kérdéses, hogy honnan származik az elefántcsont tárgyak nyersanyaga: Indiából és a Távol-Keletről vagy Afrikából. Erre a csontokon végzett DNS-vizsgálatok adhatnak választ. Nem tűnik lehetetlennek ilyen vizsgálat a Lehel-kürt esetében sem, még akkor sem, ha a második világháború után a „városi illemhely” mellől került elő, ahol „a savak barnára marták, és erősen mállasztották”.¹³⁰ Hasonló céllal számos elefántcsont emléken alkalmaztak izotópösszetétel-vizsgálatot, röntgen-pordiffrakciót, Fourier-transzformációs infravörös spektroszkópiát, illetve Micro-Raman-spektroszkópiát. Utóbbi módszerek segíthetnek majd a kürt konzerválásában, valamint annak megállapításában, hogy bevonták-e valamikor a tárgy felületét valamilyen anyaggal. A kürt tanulmányozása során a modern 3D-s technikák segíthetnek olyan kérdések vizsgálatában, mint a tárgy egyes sérüléseinek mértéke. Egy tudományos digitális adatbázis létrehozása a jövőben hozzásegítheti a kutatást, hogy a világ különböző múzeumaiban féltve őrzött hasonló emlékeket össze lehessen vetni.¹³¹

További kutatásokat igényel a muszlim elefántcsont kürtök kutatása, kialakulásuk háttere. Elemzésre várnak az elefántcsont-faragó műhelyek mesterkéjegyzei, hasonló módon, ahogy azt antik művészeti emlékek kapcsán már számos emlékcsoport esetében elvégezte a tudományos kutatás. A történészek előtt áll a kürt és a jászberényi Nagyboldogasszony-temp-

Különböző elefántcsontok eltérő spektroszkópképe

lom kapcsolatának további vizsgálata az európai egyházak olifántjainak ilyen jellegű feldolgozása alapján.¹³² A néprajz területén számos tennivaló akad: a Lehel-hagyományok gyűjteményes kiadása ugyanúgy, mint a felvetett középkori hagyományok elefántcsont kürtökkel kapcsolatos képzeleteinek és a Lehel-kürt köré szövődő hagyomány rétegeinek összevetése. A felsoroltakon kívül a kutatási irányvonalak természetesen sokkal tovább szélesíthetők a lehetőségek és tudományos törekvések függvényében.

9. A jászok, Lél és a kürt

Jászberény – elefántcsont kürt – Lél vezér: ma már egymástól elválaszthatatlan fogalmakként élnek. A kürthöz kötődő ragaszkodást Jászberényben és a Jászságban már a településcímerek is tükrözik. A kürt mint a Jászság szimbóluma már a 19. századtól megjelent, számos egykori képi megfogalmazása máig megtalálható Jászberény épületein, Léllal való kapcsolata pedig egyszerre erősítette a redemptus jászokban a magyarsághoz tartozás és a magyaroktól való különállás eszméjét. Ez a Gyárfás István által vallott elképzelés, mely a jászokat és a kunokat a magyarokkal mindig is azonos gyökerű keleti népként jellemezve a magyarság legjobbjaként írta le műveiben.

Az elmúlt időkben emelt szobrokat is e kettősség jellemzi: Jászberényben a Györfi Sándor karcagi szobrászművész által készített, a jász települések összetartozását szimbolizáló *Jászkapitány szobra* esetében ugyanúgy, mint ahogy a fejezet elején említett Lehel vezér-szobron.

¹²⁹ Glaser-Shalem 2014a.

¹³⁰ László 1977, 294.

¹³¹ Elfenbein 2007; Bühl-Cutler-Effenberger 2008; Banerjee-Eckmann 2011.

¹³² Shalem 2004.

A Jászkapitány szobra, kezében a kürttel Jászberény főterén.
Györfi Sándor karcagi szobrászművész alkotása

A Jászság északnyugati kapujában elhelyezkedő Jászfényszarun a kürt-höz kapcsolódó jelképek (feltűnése a város főterén levő IV. Béla-szobron, vagy az egyedi tervezésű autóbusszmegálló oszlopai a kürt mintáival) a sokáig élő helyi néphitét is erősítik, mely szerint a település határában szántották ki a jász erekljét. A szobrok, a kürt-höz kapcsolódó régi és modern mítoszok

így formálják napjainkban is a jászok közösségformáló összetartozási tudatát, amely a kürt-höz kapcsolódó közösségi rítusokkal együtt tovább építi a hidat a múlt és a jelen között.

A kürt jeleneteit bemutató oszlopfők Jászfényszarun.
A kinagyított képen a tövishúzó ábrázolása

„NEM EMLÉKSEM, HOGY VALAHA IS VIDÁMABB EMBEREKET LÁTTAM VOLNA”
A 10. századi magyarok képe a kortárs és a későbbi feldolgozások tükrében

„Ami a múltat illeti,
ne is feleljünk már neki,
ha már meg nem felelhetünk,
eltűnt, letűnt.”¹

„Bizony, igen tetszettek, nem emlékszem, hogy valaha is vidámabb embereket láttam volna a kolostorunkban, higgyétek el nekem. Ételt és italt ugyanis bőkezűen adtak nekem, hiszen amit állhatatos pincemesterünkől azelőtt nagy nehezen tudtam csak kikönyörögni, hogy akár csak egyszer is inni adjon, amikor szomjaztam, azok kéréssemre bőkezűen adtak

A magyarok kirabolják Sankt Gallen kolostorát.
Johann Stumpf munkájából (1547–1548)

¹ Cseh Tamás – Bereményi Géza: *Ne állítsatok szobrokat.*

telenítve a szent kultuszokat – tűzzel elemésztették”.⁵ A magyarokról szóló korabeli költemények és imádságok egyaránt mutatják a félelemmel párosuló ellenszenvet, amelyet a 10. századi nyugati írástudók éreztek Árpád népe iránt:

Nem ismernek jogot, az életet rablások közt élik,
és az összes napot vétkek közt töltik⁶

„Krisztus hitvalló Isten jámbor szolgája, Geminianus, könyörögve kérjed, hogy a csapástól, melyet mi, nyomorultak, megérdemlünk, az egek királyának kegyelméből megszabaduljunk! Már Attila idejében a kapukat kitérítve szabadítottad meg az alattvalókat. Most mi, bár rossz szolgák, kérünk, hogy védj meg bennünket a magyarok nyilaitól. Legfőbb patrónusok, szüntelenül kérjétek, a tiszta szolgákkal együtt könyörögvén, az Urat!”⁷

Sok esetben nem gondolkodtak másként a Bizánci Birodalom kolostoraiban sem. Ezt tükrözi Szent Vazul hitvalló és egyik tanítványa párbeszéde, amikor a tanítvány ekként fakadt ki őseinkre: „miért járnak mindig szerencsével ezek a mocskos népek?” A szent válaszában kiemelte, hogy a keresztények bűnei miatt „küldte az Úr ezt a népet, és ezért jár szerencsével, fejbe verve minket, mint a száraz ideg, mert szörnyű dolog a bűn”.⁸

A magyarok a keresztény krónikások szemében sokszor Isten büntetéséért, Góg és Magóg apokaliptikus hadaként jelentek meg. Az Ezékiel próféta jövendölte sereget a 10. századi egyházi írók sokszor eleinkkel azonosították.⁹ Voltak azonban olyan klerikusok, akik személyiségük, illetve érdeklődésük miatt másféleképpen közelítettek a számukra ismeretlen néphez. Ellentétben azokkal, akik csak keserű átkaikat szórták

⁵ *Gesta Pontificum Cameracensium* 428; HKIF 241.

⁶ HKIF 232.

„ignorant iusto, sed semper vivere rapto,
omnia sub fraude deducunt tempora vitae” Uffingo 573.

⁷ „Confessor Christi, pie Dei famule,
O Geminiane, exorando supplica,
Ut hoc flagellum, quod meremur miseri,
Coelorum regis evadamus gratia.
Nam doctus eras Attilae temporibus
Portas pandendo liberare subditos.
Nunc te rogamus, licet servi pessimi,
Ab Ungerorum nos defendas jaculis.
Patroni summi exorate jugiter
Servis puris implorantes Dominum” Halmágyi 2007, 142–143.

⁸ AMTBF 28.

⁹ Manselli 1983; Róna-Tas 1995, 276–277; Németh 2001, 131–133, 147.

A magyarok kapcsán említett ibériai feljegyzésekben szereplő III. Abd ar-Rahmán Medina az-Zahrában lévő udvarában fogadja I. Ottó császár követét.
Dionisio Baixeras Verdaguer festménye a 19. század végéről

a magyarokra, ők az átlagos krónikásnál komolyabban szerették volna megismerni a félelmetes harcosokat, úgy, mint III. Abd ar-Rahmán (az „Allah hitét győzelemre vivő”) kalifa, aki „megszemlélte” a katonái által elfogott magyarokat. Az „eredeti külsejükben és ruházatukban” az uralkodó elé rendelt foglyok először felvették „az iszlám vallást, majd a kalifa besorozta őket testőrei közé”; ennek ellenére a kordovai uralkodó véleménye eleinkről sommás volt: „a magyarok népét ki kell irtani!”¹⁰

A nyugat-európai szerzetesek azonban még ennyire sem érdeklődtek a magyarok iránt, és általában nem volt rájuk jellemző az a gesztus, amit a 942-es hispániai hadjárat egyik krónikása említett egy elfogott magyar katona kapcsán: „szóltunk hozzá és ő is szólt hozzánk, de sem ő nem értett bennünket, sem mi őt”.¹¹ Szerencsére akadtak azért más írók, akik részletesebben foglalkoztak eleinkkel. Például a minden bizonnyal a Verdun közelében lévő Montfaucon kolostorában íródott levél szerzője, aki Dadónak, Verdun püspökének nemcsak beszámolt a kalandozókról, hanem vadságuk okát is meg kívánta magyarázni. A Szent Germanusz-közösséghez tartozó szerzetes a magyarok nevét és eredetét a német *hungar* ~ éhség etimológiából kiindulva egy történethez kötötte: „Igen hatalmas éhínség tört be egykor egész Pannóniába, Isztriába és Illíriába és a szomszédos népekre. Amikor már a tömeg

¹⁰ Elter 2009, 88.

¹¹ Ibidem, 105.

pusztulása csoportosan történt, e területek fejedelmei megfontolás alapján elhatározták, hogy számolják össze az egyes családokat, és az egyes családokból a családfők annyi embert tartsanak vissza, amennyien megítélésük szerint meg tudnak menekülni az éhínség veszélyétől. A maradék megszámlálhatatlan sokaságot pedig – nemre és korra való tekintet nélkül – kitagadták, majd elhagyatott és ismeretlen vidékre vetődtek, mivel vezetőik azzal fenyegetőztek, hogy meg fogják gyilkolni azokat, akik közülük visszafordulnának. Azok tehát övéik által kegyetlenül cserbenhagyva, miután hosszú időn keresztül a hatalmas pusztaságokon át vándoroltak, végül a Maeotis-mocsarához értek. Ott pedig miután a tömeg nagyobb része az éhségtől elpusztult, néhányan, akik erősebbek voltak és jellemükben tette készebbek, vadászatba kezdtek, mivel az a terület vadakban, madarakban és halakban rendkívül termékeny volt, és a zsákmányolt vadak húásával táplálkoztak, bőrével ruházkodtak. Ily módon hatalmas sereg nőtt belőlük, és az éhség alapján, amit elviseltek, hungrinak nevezték el őket.”¹² Hasonló népetimológiák nem voltak ismeretlenek ebben az időszakban: Paulus Diaconus a *langobardi* ~ hosszú szakállúak, Widukind a *sax* (kard) ~ szász szófejtéssel próbálkozott.¹³ Ide tartozik a 14. századi krónika-kompozíció népetimológiás adata, bár azt forrásunk elítélően említi. Orseolo Péter király kegyetlenségének egyik jele a neki tulajdonított kijelentés: „Ez a szó, hogy Hungaria, a szolgaságból, az angariából származik, ezért illő is, hogy szolgaságban éljenek.”¹⁴

A Verdun püspökének írt munkáról a filológusok megállapították, hogy írója ismerte Regino Krónikáját és annak magyarokkal kapcsolatos sorait. Regino egyike azoknak a nyugati krónikásoknak, akik az elsők közt adtak hírt a magyarok feltűnéséről. A prümi (majd Trierben élő) egyházi vezető leírása szerint a magyarok: „Nem emberek, hanem vadállatok módjára élnek. Ugyanis állítólag nyers húst esznek és vért isznak; az embereket, akiket elfognak, a szívét darabkákra vágva mintegy orvossággént felfalják, semmilyen könnyörület nem hatja meg őket, a kegyesség nem indítja meg szívüket. A hajukat egészen bőrig, késsel vágják. Lovaikon szoktak járni, gondolkozni, álldogálni és beszélgetni. Gyermekeiket és szolgálkat nagy szorgalommal tanítják nyilazni. Természetük döllyfős, lázadó, család és szemtelen, hiszen ugyanazt a vad-ságot nevelik bele az asszonyokba, mint a férfiakba. Mindig hajlamosak idegenek elleni vagy otthoni felkelésre; természetből fogva hallgatagok,

¹² Róna-Tas 1995, 228–231, 276; Németh 2001.

¹³ Widukindus 15.

¹⁴ „Hoc nomen Hungaria derivatum est ab angaria, et ipsi debent angariari” SRH 324; Képes Krónika 2004, 47. Boronkai 1982.

s készebbek a cselekvésre, mint a beszédre.”¹⁵ Regino soraiban az első híradásokból szerzett szóbeszéd és az első találkozások adta fenyegetés félelme keveredik a tudós szerzetes olvasmányélményeivel. Az apát magyarokról írt gondolatai „nagy karriert” futottak be. Regino beszámolója és a magyarokkal kapcsolatos véleménye a középkori nyugat-európai történetírás egyik jellegzetes vonására hívja fel a figyelmet: a frank szerzetesek idegenképére. Ezt az attitűdöt akkor értelmezhetjük pontosan, ha összevetjük a prümi apát magyarokról írt passzusát és a Rajna-vidékre betörő vikingekről írt beszámolót. A súlyos károkat okozó betörés (882 és 892) ellenére, amikor az északiak „gyilkoltak, raboltak, gyújtogattak”,¹⁶ s számos, az apátsághoz tartozó szerzetest is kardélre hánytak, Regino beszámolója visszafogott és tényszerű a viking hadjáratokkal kapcsolatban. A vikingekkel ellentétben – akik ténylegesen kárt okoztak az apátságnak és a tágabb régióknak, emberi és anyagi veszteségekkel és sérelmekkel – a krónika születésekor a Rajna mentén még nem jelentek meg magyar hadak. A vikingek azonban e beszámolóknál mégsem tűntek a magyarokhoz hasonló vadembereknek, az északiak jellemzését nem kísérték olyan pejoratív leírások, mint a magyarokét.¹⁷ Ennek oka abban keresendő, hogy míg a dánokról valós tapasztalatai voltak, addig a hallomásból ismert magyarokat a szkítákkal azonosította, és a 7. században keletkezett *Exordia Scythia* leírásából átvett fantasztikus diskurzus részévé tette.¹⁸ A kirekesztő

¹⁵ „Vivunt non hominum sed beluarum more. Carnibus siquidem, ut fama est, crudis vescuntur, sanguinem bibunt, corda hominum, quos capiunt, particulatim dividentes veluti pro remedio devorant, nulla miseratione flectuntur, nullis pietatis visceribus commoventur. Capillum usque ad cutem ferro caedunt. Equis omni tempore vectantur super illos ire, meditari, consistere ac colloqui solent. Liberos ac servos suos equitare et sagittare magna industria docent. Ingenia illis tumida, seditiosa, fraudulentia, praecocia. Quippe eandem ferocitatem feminis quam viris adsignant, semper in externos aut in domesticos motus inquieti, natura taciti, ad faciendum quam ad dicendum promptiores.” Regino 133. A magyar fordításhoz: MEH 208.

¹⁶ „Sed Nortmanni cernentes ignobile vulgus non tantum inerme, quantum disciplina militari nudatum, super eos cum clamore irruunt tantaque caede prosternunt, ut bruta animalia, non homines mactari viderentur. His itaque patris, honorati preda ad castra redeunt. Illis discedentibus ignis, qui in diversis habitaculis accensus remanserat, cum nullus esset, qui eum extingueret, monasterium consumpsit.” Regino 118. „At Nortmanni monasterium ingressi omnia depopulati sunt et quosdam ex monachis interficientes plurimamque familiam trucidantes reliquos captivos duxerunt. Inde exeuntes Arduennam intrant, ubi quoddam castrum in quodam preminente monte noviter constructum, in quo innumera multitudo vulgi confugerat, adgrediuntur et absque mora expugnant; interfectisque omnibus cum ingenti preda ad classem redeunt oneratisque navibus cum omnibus copiis transmarinas repetunt regiones.” Ibidem 138.

¹⁷ Schleiden 1977.

¹⁸ Kristó 1970a.

szemléletű németországi krónikások véleménye a magyarokról mint ismeretlen népről jórészt negatív közhelyekből épült fel.¹⁹ A művelt írástudók által így megalkotott generikus ellenségkép részeként kialakított konstrukció tele volt előítéletekkel és torzításokkal, hasonlóan ahhoz, ahogy ezek a szerzők a szintén „bálványimádó” „vad szlávokat” leírták.²⁰ Világos, hogy az általuk ismert világ kegyetlen jelenségeit, mint például az északi népek támadásait, jobban bele tudták illeszteni világképükbe (voltak, akik a szászokat is tőlük származtatták),²¹ mint az ismeretlen vidékek lakóit (még ha azok nem is voltak olyan harciasak, mint a vikingek).

Regino kirekesztő ellenségképe tehát nem tapasztalaton, hanem az antik történetírás toposzain alapult. A szomszédos népek megismerésében a finom és összetett kapcsolatrendszer ábrázolására képes antik népismeretből kinövő írásos hagyomány azonban a távoli népek bemutatását sokszor mesés elemekkel átszőtt negatív közhelyekbe sűrítette össze. E munkákban Szkítia és az azon túli terület a fantázia birodalmaként élt tovább, melynek lakói „szörnyű, vadállati kegyetlenségben tobzódnak”.²² A 10. században egy 6–7. századi kompiláció, az *Exordia Scythia*, valamint Iustinus *Világkrónikája* és Ammianus Marcellinus történeti munkái formálták a keleti, nagyllattartó népekről a nyugat-európai elképzeléseket.²³

A keleti lovasok megjelenése és hatalmuk kiterjesztése a közép-európai területek irányába a kortársak szemében alátámasztani látszott az irodalmi hagyományból ismert félelmeket. Kimondottan igaz volt ez azt követően, hogy a 4. század második felében a hunok megérkeztek a Római Birodalom határaihoz: az addig ismeretlen törzsszövetség nem csak komoly hatalmi átrendeződést okozott a germán fejedelemségek szabdalta kelet-európai síkságon, de a feltűnésük keltette hullámok elérték Ammianus Marcellinus íróasztalát is. Az „egykori katona és görög férfi” a 4. század végén befejezett munkájában ugyan csak röviden írt a hunokról, azonban visszaemlékezései komoly hatással voltak az említett történeti hagyományra, és így formálták a steppei lovasokról kialakított képet.²⁴ A művelt katonatiszt annak ellenére, hogy megbízható és tárgyilagos szerzőként írt a Római Birodalom kései történetéről, a hunokkal kapcsolatban hasonlóképp járt el, mint elődei a szkíták és más távoli, csak hallomásból

¹⁹ Halmágyi 2009.

²⁰ Pleszczyński 2011.

²¹ Widukindus 13. „alii arbitrantibus de Danis Northmannisque originem duxisse Saxones” Widukindi monachi I.2. Vö.: Lőkös 2009, 7.

²² Firmicus Maternus 13.

²³ Gießauf 2006.

²⁴ Bóna 1993a; idem 1993b.

ismert népek kapcsán. Ammianus szerint a „Meotis ingoványain túl” lakó hunok „vadsága minden képzeletet felülmúl”. „Nyughatatlanul kóborolnak a hegyekben, erdőkben, és csecsemőkortól fogva hozzászoknak a hideg, az éhség és szomjúság elviseléséhez”. Ruháikat „vászonból vagy erdei rágcsálók összevarrt irhájából készítik”.²⁵ A római katona szerint a hunok a nyilak „hegyét csodálatos művészettel odaillesztett éles csontokból készítik”, hasonlóképpen, mint a Tacitus szerint a „szörnyen vad” és „gyalázatosan szegény” fennusok, akik „vas híján csontheggyel” látták el vesseiket.²⁶ A messzi vidékek alsóbbrendűnek tartott lakóiról kialakított, mesés hiedelmekkel teletűzdelt toposzok tehát a klasszikus görög-latin nyelvű történeti munkákból hagyományozódtak tovább, s vezettek a 10. századra odáig, hogy a kortársak a „népek veszedelmét”, a kegyetlen „szkíta-utódokat” a magyarokban ismerjék fel.²⁷

A korábban már idézett, Dado püspöknek írt levélben említett éhínség történeti hitelessége nem egyértelmű, és ez a probléma mutatja az egykorú forrás értelmezésének nehézségeit. Felmerült, hogy az éhínség leírása az avarokat korábban sújtó száraz időszak írásbeli hagyományából származna. Az avarok vélt vagy valós elszegényedését az éghajlati változásokkal magyarázó történeti hipotézis szerint a Frank Birodalom nyugati részéig is eljutott a hír, hogy a Kárpát-medence gazdálkodását a 8. században egy komoly száraz időszak befolyásolta, ami kihatott az itt élők életkörülményeire. A Dado-levélben megfogalmazott névmagyarázat azonban nem csak egy, a Kárpát-medencéhez közvetlenül társítható eseménysorozattal magyarázható.²⁸ Valószínűbbnek tűnik, hogy ez az elképzelés is egy toposzhoz kötődik.²⁹ Annak az irodalmi hagyománya, hogy egy közösséget a Meotistig űznek, szintén a hunokkal kapcsolatos elbeszélésekkel köthető össze. Iordanes gót történetíró szerint ugyanis amikor a gótok ősei „Schytia földjére” vonultak, az uralkodó „alattvalói között néhány varázslónót talált”, akiket a király „arra kényszerített, hogy a pusztaságban bolyongjanak”. „Amikor ezeket a pusztaságban kóborlókat meglátták a tisztátalan lelkek, s ölelésben egyesültek velük, ezt az igen vad fajt hozták a világra, amely először mocsarakban lakott; és ez a kicsi, rút, hitvány és ember-szerű nép arról volt ismert, hogy az emberi beszédet csupán utánózni tudta.”³⁰ Iordanes munkájának lenyomata érhető tetten Heriger lobbes-i apát

²⁵ Ammianus Marcellinus XXXI. 2. 589. Vö.: Richter 1974; King 1987.

²⁶ Tacitus XLVI. 65.

²⁷ Iordanes V. 37. 39.

²⁸ Györffy-Zólyomi 1994.

²⁹ Róna-Tas 1995, 277–278.

³⁰ Iordanes XXIV. 121–122.

munkájában: ő az általa a magyarok elődeinek tartott hunokat az éhínség idején a Római Birodalomból kiűzött zsidóktól eredeztette.

A krónikásokkal ellentétben a korabeli realpolitikusan abban az időben sem találtak semmi kivétnevalót abban, hogy a magyarokkal szövetkezzenek. E szövetségekötés nem volt ellenére Berengárnak, akinek „Dursac és Bugat” magyar vezetők „igen jó barátai voltak”, és magyar szövetségeseit itáliai uralmának megerősítésére vette igénybe, arra biztatva őket, „hogya szeretik őt, rohanják meg ellenségeit”.³¹ Theotmar salzburgi érseknek pedig a pápához írott levelében kellett magyarázkodnia, „hogy a magyarokkal a katolikus hitet megsértettük, és kutyára vagy farkasra és pogány dolgokra tettünk esküt, és békét kötöttünk velük, és hogy pénzt adtunk nekik, hogy Itáliába törjenek”. A magyarokkal való egyezkedésre az egyházi vezető szerint csak azért volt szükség, mert „keresztényeinket, akik tőlünk távol élnek, mindig fenyegették és mértéktelen üldözéssel sújtották, nem valami értékes anyagból álló fizetőeszközt adtunk nekik, hanem csak a mi lenruháinkat, azért hogy valamelyest mérsékeljük vadságukat és elérjük, hogy üldözésüktől nyugtunk legyen”.³² Karintiai Arnulf keleti frank király ugyanis „a magyarokat, ezt a kapzsi, vakmerő, a mindenható Istent nem ismerő, minden gonosszában járatos, csak gyilkolásra és rablásra vágyó népet hívta segítségül”. Hasonló módon kereste a magyarok szövetségét „igen nagy félelemtől vezérelvén” Gonosz Arnulf bajor herceg (apja 907-ben a magyarok ellen vívott pozsonyi csatában halt meg), aki a „feleségével és a fiaival a magyarokhoz menekült”, miután „Konrád király ellen lázadt”. Az évekig tartó magyarországi száműzetést követően visszatért Bajorországba, hogy megszervezze uralmát. A latin krónikákban mégis csak pár soros, kurta megjegyzések árulkodnak arról, hogy a herceg a Magyar Nagyfejedelemség területén tartózkodott: az Arnulf környezetében lévő írástudók vagy nem számoltak be ezen időszak tapasztalatairól, vagy ha mégis, akkor azok a beszámolók nem hagyományozódtak tovább a középkori krónikákban. A részletesebb előadások hiányának dacára tény, hogy Arnulf számára a menedékként szolgáló magyar fejedelmi udvar alkalmas volt arra, hogy évekig kielégítse a herceg igényeit.³³

A nyugat-európai irodalmi hagyománytól eltért a korabeli bizánci államszemlélet. A Makedón-dinasztia időszakában Bizánc egyik virágkorát érte, melynek csúcsa a 10. század végére, a 11. század első harmadára tehető. A bizánci vezetők politikai gondolkodása és az idegen népekkel kialakított kapcsolatrendszere a késő antikvitás örökségét vitte tovább. A konstan-

tinápolyi udvarban a *divide et impera* (vagy ahogy azt akkoriban arrafelé mondhatták: *διαίρει καὶ βασιλεύει*) elvét alkalmazva már a közép-bizánci időszak kezdetétől gyakran fogadtak „barbár” követeket, például a keleti türköket, az avarokét vagy a magyarokét. A szemléletet jól tükrözi Arethas Leó császárhoz írt beszéde, amikor a türköknek nevezett magyarok kapcsán kiemeli, hogy „ez a nép, melyet még nem használtunk, nem is ismertünk”. Hasonló módon érvelt Bíborbanszületett Konstantin császár, aki kiemelte, hogy: „Olyan egyezséget kell velük kötni, hogy ahol a császárnak szüksége van rájuk, szolgálatot tegyenek”. A különböző steppei népeket sok esetben nem csak a tőlük fogadott és a hozzájuk küldött követek beszámolóin alapján igyekeztek megismerni, de gyakran alkalmaztak kémeket, amint az a Niképhorosz Phókaszk idején szerkesztett hadügyi értekezésből is kiderül. A 960-as években lejegyzettek szerint „nemcsak a bolgárok ellen lehet kémeket alkalmazni, hanem a többi szomszédos nép ellen is, így Besenyőországban, Turkiában”, hogy „azok szándékaiból semmi sem legyen ismeretlen számunkra”.³⁴ A bizánci hadseregbe előszeretettel soroztak be magyarokat, gyakran hadifoglyokat, akiket börtönükből elővezetve a császár „drága ruhába öltöztetett, aztán testőreivé és védelmezőivé téve, magával vitte őket az asszírok ellen, vagy a birodalom más hadjárataiban, így például 935-ben »Longobardiában«”.³⁵ A magyarok a császári testőrség tagjai közt is szerepeltek a kazárokkal együtt. A bizánci császár szolgálatába szegődő idegenek – akiknek nem mindig tudtak parancsolni, amint az az Athanasios-életrajzból kiderül³⁶ – azonban nemcsak katonaként tehettek szert jövedelemre, hanem alkalomadtán polgári karriert is befuthattak. Hasonló módon a türkök bizánci szolgálatba szegődéséhez, szívesen alkalmaztak olyan személyt is, aki hadifogolyként vagy más módon a magyarok közt élt, de „hazakerülése után elszegődött Makedonia katonai kormányzójának szolgálatába”.³⁷ A római örökség e tekintetben is tovább élt: a birodalom szívesen vette mindazok szolgálatait, akik tudásukat és karriervágyukat Bizánc érdekében kamatoztatták, és ezt honorálta is. A bizánci udvar másik jellemvonása volt a különböző népek vezetőinek a birodalomhoz kötése és e csoportok vezetőinek semlegesítése különböző anyagi szolgáltatások, luxusjavak, „barátság” és imaginárius rokonság révén.³⁸ Előfordult, hogy több magyar főember a császár keresztfiaként „és a patrikios méltósággal megtiszteltetvén, sok pénz uraként tért vissza hazájába”.³⁹ Elmondhatjuk

³⁴ AMTBF 73.

³⁵ AMTBF 35.

³⁶ AMTBF 75.

³⁷ AMTBF 57.

³⁸ Dölger 1953, 34–69; Macrides 1987; idem 2006.

³⁹ AMTBF 85. Vö.: Langó 2012a, 56.

³¹ Liudprand 2005, 379.

³² Fejérdy 2001.

³³ Révész 1999, 49.

tehát, hogy a bizánci politikai elit nyitottabb volt, mint a nyugatiak nagy többsége, s igyekezett mind jobban megismerni a keleti népek erőnyeit és gyengéit.

A bizáncihoz hasonló szemlélet jellemezte a muszlimokat is. Az iszlám terjesztése nem feltétlenül erőszakos eszközökkel történt: a muszlim kereskedők – zsidó sorstársaikhoz hasonlóan – sokszor az iszlám központi területeitől és saját hittestvéreiktől távol, idegen környezetben telepedtek le. Az iszlám befogadó szemlélete elsősorban a gyakorlati szempontokat emelte ki egy-egy népcsoport kapcsán, és nem vallási hovatartozás alapján vont mérleget. Az utazók általában kereskedők voltak, s mint ilyenek, jóval gyakorlatiasabb szemlélettel közelítettek azokhoz a népekhez, akikkel kapcsolatot kerestek. Szemben az országaik és templomaik kifosztását megélő keresztényekkel, akik a magyarok megjelenését balsorsként kezelték, az iparos és kereskedő muszlimok csak jóval ritkábban kerültek konfliktusba honfoglaló eleinkkel. Az iszlám földjéről érkezők elsősorban gazdasági hasznot reméltek a magyarokkal kialakított kapcsolatuktól. A nyugatitól eltérő kulturális hagyományaikból adódóan jóval gyakorlatiasabb leírást nyújtottak a honfoglalókról, nem egy esetben a későbbi nemzeti szemléletnek is tetsző képet festve eleinkről.⁴⁰ A 9. századi Dzsaháni-hagyományból eredő források közül az al-Marvazi által 1120 körül írt munka szerint „A magyarok szép külsejű emberek és nagy testűek. Vagyonosak és szembetűnőek, amit kereskedelmüknek köszönhetnek”.⁴¹ Hasonlóképp írt *A Világ határai* címet viselő munka ismeretlen szerzője is, aki szerint a magyarok „Szemrevalók és félelmetesek”, valamint „Nagyon gazdag emberek, de közönségesek”.⁴² De ha kérdéses, hogy a nyugat-európai szerzők elfogultsága mellett munkáikat milyen mértékben befolyásolták a toposzok, a probléma felmerül az iszlám írók munkái kapcsán is. Gardízi munkájában hasonlóképpen szól a besenyőkről, akik „vagyonos emberek” és „arany- és ezüstedényeik, sok fegyverük és ezüstöveik vannak”,⁴³ és al-Marvazi is úgy ír róluk, hogy „rendelkeznek arannyal, ezüsttel és fegyverekkel”.⁴⁴ A muszlim kereskedők szemében tehát általános tulajdonságként tűnt fel a steppei népek gazdagsága.

⁴⁰ Zimonyi 2005; idem 2016.

⁴¹ HKIF 45.

⁴² HKIF 42; A „közönséges” jelző kapcsán korábban Nyitrai István esetleg az „alacsony (?)” kifejezést is megfelelőnek tartotta. Vö. Nyitrai 1996, 67. A szöveg mérvadó angol kiadásához lásd még: Minorsky 1937, 101. A forráshelyek értelmezésére: Zimonyi 2005, 259–260, 262; idem 2016, 354–356, 358.

⁴³ „They have many gold and silver vessels. They have many weapons. They have silver belts.” Martinez 1982, 152. A szöveghely magyar fordításához: Zimonyi 2005, 261.

⁴⁴ Zimonyi 2005, 261. 489. j.

A keleti írók közül a magyarokat a bagdadi kalifa küldötte, Ibn Fadlán mutatta be a legsötétebb színekkel, aki a baskírok kapcsán (őket a modern kutatás a keleten maradt magyarokkal azonosította) azt írta, hogy „a turkok közül a leggonoszabbak, a legpiszkosabbak s a legvakmerőbbek”. A forrás említ egy esetet, amikor egy muszlim hitre tért baskír (magyar?) azzal borzolta a bagdadi vendég idegeit, hogy tetveket fogdosva ruhájából „körmével szétmorzsolja, azután megnyalja; mikor engem [ti. Ibn Fadlánt] meglátott, azt mondta: Kitűnő!”⁴⁵ Az egzotikusan ható történet mindenesetre megragadta a görög származású Jakút figyelmét is, aki átvette ezt a történetet a volgai bolgár követségről beszámoló elődje munkájából.⁴⁶ A 10. és 13. századi szerzők fantáziája, elfogultsága más népek egyes képviselői iránt néha közönségesnek ható viccelődése tehát ugyanúgy hatott, mint a nyugati kortársak esetében.

A magyarokkal szomszédos területek népei ugyanúgy, mint a fent említett források szerzői, különböző véleményen voltak az újonnan érkezettekről. A horvátok egy része kezdetben ellenséges lehetett a magyarokkal szemben, ugyanis „folyamatosan fosztogatják őket a frankok, türkök és besenyők”.⁴⁷ Rövid idő elteltével azonban ez megváltozhatott, mivel „Frankország, azaz Szászország nagy királyának alattvalói”, a „keresztetlen horvátok”, számos esetben „összeházasodnak a türkökkel, s velük jó barátságban élnek”.⁴⁸ Hasonló lehetett a helyzet a szerbeknél is, akik kapcsán a Bíborbanszületett Konstantin udvarában összeállított munkában olvasható, hogy a „rómaiak császára igyekszik ajándékokkal megnyerni Péter fejedelmet, hogy vegye magához a türköket, és támadjon rá Bulgáriára”.⁴⁹ E passzus egyben rámutat a bolgárokkal való kapcsolat változékony voltára is. A 9. századtól kezdve ugyanis hol szövetségesek, hol ellenfelek voltak; a viszony folyamatosan változott a pillanatnyi bizánci-bolgár reláció fényében.⁵⁰ Az érintett területek a Kárpát-medence és az Al-Duna, de Paristiron, Trákia és Makedónia között többretegű kulturális kapcsolatrendszer alakult ki, és virágzott a kereskedelem. Utóbbira Szvjatoszláv szavai utalnak, amikor a Duna-deltánál fekvő rész esetében kiemeli a különböző áruk kapcsán, hogy „a csehektől és a magyaroktól ezüst és lovak” érkeztek oda.⁵¹ Volt olyan „bolgár származású, de magyar neveléssel” bíró személy, mint például a Cremonai Liudprand által említ-

⁴⁵ Fadlán 2007, 44.

⁴⁶ HKIF 70.

⁴⁷ DAI XXXI.

⁴⁸ DAI XXX.

⁴⁹ DAI XXXII.

⁵⁰ Stephenson 2004, 18–66.

⁵¹ Régmúlt idők 2015, 65.

tett Saleccus, aki még a pápával is „fölöttébb bizalmas” kapcsolatot tudott kialakítani.⁵²

A Magyar Nagyfejedelemség határától „négy nap útra volt” Besenyőország,⁵³ ami arra utal, hogy kiterjedt határzóna lehetett a két államhatárolom területe között. A legfrissebb kutatások felvetették a lehetőséget, hogy kelet felé a Magyar Nagyfejedelemség politikai határa a Kárpátokon túl a Dnyeszterig terjedt, amire e térség régészeti leletei és azok kronológiai összefüggései utalnának.⁵⁴ A magyar és a besenyő viszony általában rugalmasan alakulhatott, és e kapcsolat a 10. századtól kizárólag fegyvertársi minőségben adathozható.⁵⁵ A magyarok óvakodtak a besenyők ellen hadi vállalkozásba kezdeni, ahogy ezt egy bizánci követnek tudtára is adták: „mi nem kezdünk ki a besenyőkkel, mert nem bírunk velük harcolni, minthogy nagy ország az, nagyszámú nép és gonosz fickók; többé ilyen beszédet ne mondj nekünk, mert nem kedvünkre való az”.⁵⁶ Lehet azonban, hogy mindez csak tárgyalási taktika, félrevezetés volt a magyarok részéről, akiknek eszük ágában sem volt keleti szomszédjaik ellen harcba vonulni: Maszúdi híradása éppen arról számolt be, hogy a besenyők és a magyarok együtt harcoltak a bizánciak ellen.⁵⁷ Hasonló szövetség jött létre, amikor Szvjatoszláv „a már rabigába ejtett bolgárokkal együttműködve, szövetségeseikként magához vette a besenyőket és a nyugaton, Pannoniában megtelepedett türköket”.

A kijeviekkel való jó kapcsolatot jelzi, hogy a 9–10. századból nincs olyan adat, ami arra utalna, hogy a magyarok és a Rusz lakói egymás ellenségeiként tűnnének fel. Később, a Szvjatoszlávval közösen kezdeményezett hadi vállalkozás, valamint a 11. századi írásos források is ezt a jó kapcsolatot adatolják.⁵⁸ Az orosz őskronika szerint a 10. század végén a kijevi fejedelem, „Vlagyimir békében és szeretetben élt a környező fejedelmekkel: a lengyel Boleszlávval, a magyar Istvánnal”.⁵⁹ A magyar uralkodónak a Hildesheimi évkönyvek szerint rusz testőrsége volt, amelynek az élén egy ideig esetleg Imre herceg állhatott.⁶⁰ Varégek már a 10. században éltek a Kárpát-medén-

cében, amire az egyik 10. századi székesfehérvári sírlelet utal.⁶¹ A magyarok közül pedig akadtak olyanok, akik a rusz druzsinához csatlakoztak, mint például az a három magyar testvér, akik közül az egyik éppen ura, Borisz védelmében esett el, míg a másik két testvért az ortodox egyház szentként tiszteli.⁶²

A magyar foglalatást követően a Kárpát-medence északi részén, az egykori Moravia területén lakó szlávok és magyarok viszonya harmonikusan alakult, amire Theotmár püspök említett levele is utalt: „Ők fogadták magukhoz a magyarok nem csekély sokaságát, és borotválták le azok szokása szerint teljesen saját álkeresztényeik fejét”.⁶³ A két csoport harmonikus kapcsolatát jelzik a felvidéki településmaradványok (ahol nincsenek a magyar megjelenést követően pusztulásrétegek) és temetők (Nyitra-Lupka; Nyitra-Sindolka, Csekej, Tornóc).⁶⁴ A morva kori temetkezések a magyar foglalatást követően nem szakadtak meg, hanem tovább folytatódtak, sőt több esetben egészen az Árpád-házi királyok időszakáig használták azokat az itt élő közösségek. A cseh területek irányában szintén jó kapcsolatokat építhettek ki a magyarok, legalábbis erre utal Ibrahim ibn Jakub feljegyzése a prágai vásárokon részt vevő magyarokról, ahová szállásaikról „áruikkal” jönnek a magyar, zsidó és muszlim kereskedők.⁶⁵ A krónikás hagyomány pedig Szent István rokonaként említi az egyik 10. századi cseh szentet.

Komolyabb ellentétek nyugati irányban mutatkoztak, ahol a határvidék sokszor inkább elválasztotta, mint összekötötte az adott területeket. A magyar és a Keleti Frank, majd Német-Római Birodalom közötti határ a 10. században többször változott, azonban az itt kialakuló *clusák* területén a nyugati uralkodó meghagyta „őreinek, hogy senkit se engedjenek át, míg alapos vizsgálat útján meg nem tudják, hogy kicsoda”, félvén attól, hogy a magyarok ezeken a helyeken a „súlyos akadályok” lerombolásával felprédálják a vidéket.⁶⁶ A magyarok azonban a 10. század egy részében egészen az „Óperenciáig”, vagyis az Ennsig terjesztették ki az uralmukat, amire a csekély írásos adaton túl régészeti leletek utalnak. A hadi eseményektől függő, folyamatosan változó nyugati határszakaszon azonban nem alakult ki jószomszédi viszony az itt élők között: a skót származású zarándok, Szent Kálmán sorsa is példa erre, akit 1012-ben a helyiek magyar kémnek néztek, s miután nem értették beszédét, megkínózták, majd felakasztották.

⁵² Kovács 1995.

⁵³ Ivancsó 1997; Miklós 1999; Lepahin 1998; idem 2009. Az ugrin megnevezés magyar etnonimként való használatára Mózes kapcsán lásd: Font 1998, 98. A forrás háttérére lásd még: Font 2005, 55.

⁵⁴ Fejérdy 2001, 102, 108–109.

⁵⁵ Točík 1968; Rejholcová 1995; Hanuliak-Rejholcová 1999; Langó 2012; Langó-Patay 2015.

⁵⁶ Mishin 1995; Kovács 2011, 75–80.

⁵⁷ Vö.: 2. fejezet 179. jp.

⁵⁸ „natione Bulgarium, educatione Ungarium, domni papae familiarissimum” (Liutprand: De rebus gestis Ottonis magni imperatoris 6. c.); Liutprand 2005, 490.

⁵⁹ DAI XXXVII.

⁶⁰ Rjabceva-Rabinovics 2007.

⁶¹ Kristó 2003, 43–57.

⁶² DAI VIII.

⁶³ HKIF 53–56.

⁶⁴ Nazarenko 2002, 191–192.

⁶⁵ Régmúlt idők 2015, 100.

⁶⁶ „Stephani regis filius, dux Ruizorum, in venatione ab apro discissus, periit flebiliter mortuus.” Ann. Hildesh. 36. A szöveg magyar fordítása és a „dux Ruizorum” kifejezés értelmezése: ÁKIF 216.

A magyar krónikák természetesen másként emlékeztek meg Árpádról és népéről, mint a fent említett nyugati híradások. Anonymus gestája szerint a szittya földön „szerfölött bőven találni nyestet, úgyhogy nemcsak a nemesek és alrendűek ruházkodhatnak vele, hanem a gulyások, kanászok és juhászok szintén díszes ruházatot hordanak azon a földön. Ugyanis ott bővében van az arany meg az ezüst, s annak a földnek a folyamaiból drágakő és gyöngy kerül elő”.⁶⁷ Az innen elvándorló magyarok pedig nevüket nem az éhségről, hanem Hungvárról kapták, ahol sokáig táboroztak. Béla király névtelen jegyzője ezzel a leírással megteremtette az ősgesta hagyományából a „nemes magyar nemzet” képét, amely dicső foglалásával ékes helyet vívott ki Európa népei között.

A korai gestákban és krónikákban is feltűnt az a hagyomány, amely szerint Álmos első magyar nagyfejedelem Attila hun nagykirály leszármazottjának tekinthető. Anonymus szerint a magyarok joga Pannóniára éppen e rokonságból adódott. Eszerint már a magyar történetírás kezdetén jelen volt a nemzeti hagyományban a magyarok hun kapcsolata. A rettegett Attila története mögött a középkori magyar krónikások elődeik „roppant hatalmát” és országalapítói képességét emelték ki. A középkori magyar művelődéstörténetben aztán Kézai Simon 1285 előtt írt gestájától fogva követhető nyomon az, hogy eleinknek volt egy „hun őstörténete” is. A hun hagyomány a késő középkorban is élt a 14. századi krónikák (köztük a *Képes Krónika*), majd Thuróczy János 1488-ban kiadott krónikája révén. A Werbőczy István által 1514-re összeállított szokásjoggyűjtemény, a *Hármaskönyv* hatásának is köszönhetően a kora újkorra a Magyar Királyságban általánosan ismert és mindenki által evidenciaként kezelt dicsőséges eseménnyé vált a magyar történelemben (a korabeli kevésbé dicsőséges időszak ellentétéként), amikor vélt eleik az „országuk határait messze mindenfelé kiterjesztvén, győzedelmes fegyvereikkel” elfoglalták a teljes Kárpát-medencét.⁶⁸

A hunok és a 10. századi magyarok megítélésében a romantika időszaka hozott jelentős fordulatot. A 19. századra az ekkor kikristályosodó új típusú nemzeteszme nyomán a homogén kultúra és egynyelvűség, illetve az ebből adódó nemzetközösség gondolata lett a mérvadó. Az új eszmerendszer hatására a Magyar Királyságban és a szomszédos államokban

⁶⁷ „ubi ultra modum habundanter inveniuntur zobolini ita, quod non solum nobiles et ignobiles vestiuntur inde, verum etiam bubulci et subbulci ac opiliones sua decorant vestimenta in terra illa. Nam ibi habundat aurum et argentum et inveniuntur in fluminibus terre illius preciosi lapides et gemme.” Anonym. *Gesta* 1. c. SRH I. 34. A magyar fordítás: HKIF 280.

⁶⁸ Werbőczy 1990.

– ahogy Európa más tájain is – nem azt keresték, hogy mi köti össze egy tágabb földrajzi térség népeit. Fontosabbnak tartották, hogy egy adott népcsoport milyen történeti, kulturális hagyományok alapján kovácsolható nemzetté és választható el környezetétől. E folyamatban a szomszédsággal kapcsolatos negatív szempontok megjelenítése, más népek lekicsinylése, az előítéletek hangsúlyozása fontosabb lett a véleményformálónak, mint korábban. Az ekkoriban (részben éppen a nemzeti tudat pozitív hatásai révén) intézményesülő és a modern tudományos kereteket kitöltő nemzeti tudományok, köztük a történetírás és a régészet, a kor divatos nemzetkarakterológiáit használta fel értekezéseiben, és mélyítette el a tudomány iránt fogékony közönségében. Így váltak honfoglaló eleink a szomszédos területeken – a hunokhoz hasonlóan – gonosz, kegyetlen megszállókká, míg a magyarok szemében így lettek a szlávok szervezetlen, legyőzésre ítélt alattvalók. Az egykori magyar katonai hadjáratok színterein megszülető nemzeti romantikus történeti hagyomány, majd az erre épülő pozitivistá történetírás a 19. századra nemcsak elfogadta az egykori keresztény szerzetesek lesújtó véleményét a 10. századi magyarokról, hanem általános kánonná is merevítette azt. Az e véleményekkel szemben állást foglaló – de hasonló szellemi áramlaktól befolyásolt – magyar nemzeti gondolkodás is hasonlóképpen látta az eseményeket, csak éppen ellenkező nézőpontból: a rablóhadjáratok (*Raubzüge, raids*) helyett kalandozásokat, a fosztogató-sarcoló magyarok helyett dicső nemes vitézeket örökölt meg. Az ellentmondások a 20. században először a nemzeti gondolkodás végletekig hajtása révén, majd az azt követően megjelenő marxista és vulgárm marxista társadalomelmélet hatására hol erősödtek, hol más kristályosodási pontot találtak. Ezzel párhuzamosan a pozitivistá hagyományból kinövő modern

Hunok sztereotip ábrázolása egy 20. század eleji francia kötetben

történetírás, filológia és régészet hosszú ideig csendben zajló munkálatai révén végül kialakult és megerősödött a korábbinál differenciáltabb tudományos gondolkodás. Ma már e mértékadó szemlélet révén mód és lehetőség nyílik az egykori frott források toposzoktól mentes megállapításainak és az anyagi kultúra vizsgálatából levonható konzekvenciák összevetésére, ezáltal egy jóval színesebb tabló megrajzolására a Kárpát-medencébe költöző magyarságról. Nehézséget jelent azonban, hogy korunk közbeszéde gyakran lehetőséget teremt a tudományos fogalmak átértelmezésére. A sokszor egy adott, modern kontextushoz kapcsolódóan kialakított, a magyar koratörténet bizonyos eseményeit és a kor-szak jelenségeit magyarázó okfejtések (néhánykor az ezekhez kapcsolódó posztmodern elképzelések) valószínűleg eredményekhez vezetnek. Feltételezhetjük azonban, hogy e „hozzáértők” vélekedéseit honfoglaló eleink nem osztanák, ahogy a róluk hírt adó egykori kortársak még oly gazdag fantáziájában sem találnánk hasonló elképzeléseket. Ha őseinknek ma lehetőségük volna, hogy meglátogassanak egy kolostort, melynek udvarán Heribaldal, Ekkeharddal és a többi kortárssal együtt iszogatva megoszthatnák emlékeiket, valószínűleg vidám lakoma közepette, együtt nevetnének a modern elképzelések némelyikén.

IDÉZETT IRODALOM

- Ács 2014: Ács Pál: „Isten haragja – magyarnak példája”. A hun történet két értelmezése (Two Faces of Attila the Hun in the Hungarian Historiography). In: Tóth Gergely (szerk.): *Clio inter Arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*. Budapest 2014, 13–38.
- Aibabin 2006: Alexander Aibabin: Early Khazar Archaeological Monuments in Crimea and to the North of the Black Sea. In: Constantin Zuckermann (ed.): *La Crimée entre Byzance et le Khaganat Khazar*. (CHCB, Monographies 25.) Paris 2006, 31–65.
- Ajbabin 1999: А. И. Айбабин: Этническая история ранневизантийского Крыма. Симферополь 1999.
- Almut-Rexheuser 1995: Bues Almut-Rex Rexheuser (Hrsg.): *Mittelalterliche nationen - neuzeitliche Nationen. Probleme der Nationenbildung in Europa* (Quellen und Studien 2.) Wiesbaden 1995.
- Albrecht 2003: Stefan Albrecht: *Geschichte der Großmährenforschung in den tschechischen Ländern und in der Slowakei*. Praha 2003.
- Alföldi 1969: Alföldi, András: An Ugrian Creation Myth on Early Hungarian Phalerae. *American Journal of Archaeology* 73 (1969) 359–361.
- Alois 1917: Alois v. Paikert: Der touranische Gedanke. *Tudán* (1917) 291–301.
- Ambroz 1982: Анатолий Константинович Амброз: О Вознесенском комплексе VIII в. на Днепре – вопрос интерпретации. In: Анатолий Константинович Амброз - Иштван. Ф. Эрдели (ред.): *Древности эпохи великого переселения народов V–VIII веков*. Москва 1982, 204–222.
- Arnold 2000: C. J. Arnold: *An Archaeology of the Early Anglo-Saxon Kingdoms*. London – New York 2000.
- Asutay-Effenberger 2009: Neslihan Asutay-Effenberger: Überlegung zur Datierung und Lokalisierung der Innsbrucker Artukiden-Schale. *Byzantion* 79 (2009) 37–47.
- B. Szabó 2010: B. Szabó János: *A honfoglalóktól a huszárokig. A középkori magyar könnyűlovasság*. Budapest 2010.
- Baár 2010: Baár Mónika: *Historians and Nationalism. East-Central Europe in the Nineteenth Century*. Oxford 2010.
- Bagi 2014: Bagi Gábor: Gyárfás István (1822–1883) a Jászkunság első nagy monográfusa. In: Örsi Julianna (szerk.): *A Jászkunság tudósai 1*. Szolnok 2014, 71–85.
- Bajt 2011: Veronika Bajt: Myths of Nationhood: Slovenians, Caranthania and the Venetic Theory. *Annales, Series historia et sociologia* 21 (2011) 249–260.
- Bakay 1994: Bakay Kornél: Kik vagyunk? Honnan jöttünk? Szombathely 1994.
- Balassa 2001: Balassa Iván: László Gyula életútja. In: Balassa Iván – László Ernőke (szerk.): *László Gyula 1910–1998. Emlékkönyv*. Budapest 2001, 11–135.
- Baldyga 2002: Natalya Baldyga: Legitimizing the Cultural Imaginary in Eighteenth-Century Central Europe. (http://users.ox.ac.uk/~oaces/conference/papers/Natalya_Baldyga.pdf)
- Bálint 1983: Bálint Csanád: A kalandozások néhány kérdése. In: Tókei Ferenc (szerk.): *Nomád társadalmak és államalakulatok*. Budapest 1983, 349–364.
- Bálint 1984: Bálint, Csanád: Zur Identifizierung des Grabes von Kuvrat. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 36 (1994) 263–269.
- Bálint 1986: Bálin Csanád: A magyar régészet és a nacionalizmus. In: *Hungaro-Polonica. Tanulmányok a magyar - lengyel történelmi és irodalmi kapcsolatok köréből*. Budapest 1986, 166–174.
- Bálint 1988: Bálint, Csanád: Nochmals über die Identifizierung des Grabes von Kuvrat. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 42 (1988) 377–389.
- Bálint 1989: Bálint, Csanád: Die Archäologie der Steppe. *Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert*. Wien-Köln 1989.
- Bálint 1991: Bálint Csanád: *Südungarn im 10. Jahrhundert*. Budapest 1991.
- Bálint 1995: Bálint Csanád: Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai. (Régészeti tanulmányok) (Magyar Őstörténeti Könyvtár 8.) Szeged 1995.
- Bálint 1997: Bálint Csanád: A honfoglaló magyarok és Európa. In: Makay János – Kobály József (szerk.): *Honfoglalás és Árpád-kor*. Ungvár 1997, 5–38.
- Bálint 1999: Bálint Csanád: Zwischen Orient und Europa. Die „Steppenfixierung“ in der Frühmittelalterarchäologie. In: J. Johan Henning (Hrsg.): *Zwische Byzanz und Abendland. Pliska, der östliche Balkanraum und Europa im Spiegel der Frühmittelalterarchäologie*. Frankfurt am Main 1999, 13–16.
- Bálint 2004: Bálint Csanád: A nagyszentmiklósi kincs. Budapest 2004.
- Bálint 2005: Bálint Csanád: Az ethnosz a kora középkorban (A kutatás lehetőségei és korlátai) (The Ethnos in the Early Middle Ages. Possibilities and Limits of Research). *Századok* 140 (2006) 277–347.
- Bálint 2005: Bálint Csanád: Ki volt „magyar” a honfoglalás korban és Szent István korában? In: Romsics Ignác – Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *Mi a magyar?* Budapest 2005, 37–56.

- Bálint 2005a: Bálint Csanád: Lektor jelentés Szabó István Mihály „Magyar őstörténettudomány: kritikai ambíciók, szaktudományi ismeretek nélkül. Válasz Simon Zsoltnak is” című kéziratára. *Magyar Tudomány* 112 (2005) 1604–1608.
- Bálint 2007: Bálint, Csanád: On „Orient-preference” in archaeological research on the Avars, proto-Bulgarians and conquering Hungarians. In: Joachim Henning (ed.): *Post-Roman towns, trade and settlement in Europe and Byzantium*. 1. Berlin 2007, 545–562.
- Bálint 2010: Bálint, Csanád: Some problems in genetic research on Hungarian ethnogenesis. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 61 (2010) 283–294.
- Balogh 2016: Balogh Csilla: *Régészeti adatok a Duna-Tisza közli avarok történetéhez*. Budapest 2016.
- Banerjee-Eckmann 2011: Arun Banerjee-Christian Eckmann (Hrsg.): *INCENTIVS-Tagungsbeiträge 2004–2007*. (RGZM-Tagungen Band 7.) Mainz 2011.
- Banner 1960: Banner János: Emlékezés a 100 éves magyar régészeti évfordulóra (Erinnerung an eine Jahrhundertfeier der ungarischen Archäologie). *Dissertationes Archaeologicae* 2 (1960) 1–13.
- Bárczi 1974: Bárczi Géza: A sumir-magyar nyelvrokonság kérdése. *Nyelvünk és kultúránk* 1974, 28–35.
- Bergen 1995: Friedrike von Bergen: Zur Elfenbeinpyxis im Museo Teatrale alla Scala in Mailand. *Gesta* 34 (1995) 102–107.
- Bardoly-Prohászka 2015: Bardoly István – Prohászka Péter: Rómer Flóris hagyatéka, mint honismereti forrása. *Honismeret* 43 (2015) 46–51.
- Baróti 1898: Baróti Lajos: Magyarország az Árpád-ház kihaltáig. In: Szalay József – Baróti Lajos: *A magyar nemzet története*. I. Budapest 1898.
- Barna 1884: Barna Ferdinánd: Vámbéry Ármin «A magyarok eredete» című műve néhány főbb állításainak bírálata. *Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből* 11 (1884/10)
- Bartha 1975: Bartha Antal: László Gyula újabb könyvéről. *Történelmi Szemle* 18 (1975) 748–750.
- Bartha 1977: Bartha Antal: Feltételezések és igazságok. László Gyula: Régészeti tanulmányok. *Népszabadság* 1977. augusztus 13. szombat 7.
- Bartha 1996: Bartha Antal: Genocídiumok és nemzeti feltámadás. Újabb kutatások a finnugor népek történetéből (Beszámoló a Finnugor Történelmi Társulat I. kongresszusáról). *Történelmi Szemle* 38 (1996) 383–400.
- Bartha-Erdélyi 1961: Bartha Antal – Erdélyi István: Népvándorláskori régészetünk módszertani és elméleti kérdéseiről. *Archaeológiai Értesítő* 88 (1961) 68–76.
- Basics 1991: Basics Beatrix: A honfoglalás és a magyar állam létrejöttének időszakát ábrázoló grafikák a Magyar Történelmi Képcsarnokban (Die ungarische Landnahme und die Entstehung des ungarischen Staates in graphischer Darstellung in der Ungarischen Bildergalerie). *Folia Historica* 16 (1991) 125–141.
- Basics 1996: Basics Beatrix: A nemzettudat változása a történelmi festészetben és grafikában 1948–49 után. In: Hofer Tamás (szerk.): *Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei*. Budapest 1996, 143–154.
- Bathó 1999: Bathó Edit: A Jászkürt a néphagyományban. *Jászsági Évkönyv Jászberény* 1999, 60–75.
- Bathó-Kókai 2004: Bathó Edit – Kókai Magdolna: *A Lehel kürt és kultusza*. Jászberény 2004.
- Bauer 1994: Johannes B. Bauer: Horn I. In: *Reallexikon für Antike und Christentum* 16 (1991–1994) 524–574.
- Bažant 2006: Jan Bažant: Czech Myths in the National Museum in Prague. In: Marosi Ernő – Klaniczay Gábor (ed.): *The Nineteenth-Century Process of „Musealization” in Hungary and Europe*. Budapest 2006, 77–89.
- Bede-Langó 2015: Bede Ilona – Langó Péter: Az Aprés-lès-Corps-ban talált lelet. In: Petkes Zsolt 2015, 191.
- Bednár-Ruttkay 2014: Peter Bednár – Matej Ruttkay: Nitra. In: *Kat. Brno* 2014, 243–248.
- Békés 1991: Békés Vera: „Nekünk nem kell a halzsiros atyafiság!” – Egy tudománytörténeti mítosz nyomában. In: Kiss Jenő – Szűts László (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvstudomány történetének témaköréből*. Budapest 1991, 89–95.
- Belavin et al. 2009: A. M. Белавин – В. А. Иванов – Н. Б. Крыласова: *Угры Предуралья в древности и средние века*. Уфа 2009.
- Belitzka-Scholtz 1985: Belitzka-Scholtz Hedvig: Bevezetés. In: Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás. (1772–1846). *Művészettörténeti Füzetek* 17 (1985) 7–10.
- Bellák 2000: Bellák Gábor: Benczúr Gyula és a budavári palota Hunyadi-tere (1902–1919). In: *Kat. Budapest* 2000, 654–658.
- Bellamy 1987: James A. Bellamy: Arabic Names in the Chanson de Roland: Saracen Gods, Frankish Swords, Roland's Horse, and the Oliphant. *Journal of the American Oriental Society* 107 (1987) 267–277.
- Bellamy 2003: Alex J. Bellamy: *The Formation of Croatian National Identity: A centuries-old dream?* Manchester – New York 2003.
- Belting 2009: Hans Belting: *A hiteles kép. Képviták mint hitviták*. Budapest 2009.
- Bendefy 1972: Bendefy László: Fettich Nándor (1900–1971). *Vasi Szemle* 26 (1972) 125–139.
- Benkő 1995: Benkő Elek: „... egy sajátosan leszűkített Pannónia értelmezés” A honfoglalás a mai román történetírásban (The conquest of Hungary in contemporary Romanian historiography). *Magyar Tudomány* 102 (1995) 1416–1432.

- Benkő 2001: Benkő Elek: A 10–11. századi Erdély régészetiéről. In: Kristó Gyula (szerk.): *Államalapítás, társadalom, művelődés*. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok, 27.) Budapest 2001, 135–144.
- Benkő 2009: Benkő Loránd: Árpád „de genere Turul”. *Magyar Nyelv* 105 (2009) 9–16.
- Benkő 2009a: Benkő Loránd: *A Szovárd-kérdés*. (Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből). Budapest 2009.
- Benkő 2013: Benkő Elek: Harangok a középkorban. In: Visy Zsolt (szerk.): *A déli harangszó Magyarországon és a nagyvilágban*. Budapest 2013, 71–82.
- Beöthy 1907: Beöthy Zsolt: Árpád a magyar költészetben. In: Csánki Dezső (szerk.): *Árpád és az Árpádok. Történelmi emlékmű. Árpád vezér halálának ezredik évfordulója alkalmával Thaly Kálmán kezdeményezésére és támogatásával*. Budapest 1907, 187–199.
- Bereczky 2010: Bereczky Gábor: Tévtanok, rögeszmék a magyar őstörténet kutatásában. In: Honti et al. 2010, 31–44.
- Berend 2012: Berend Nóra: *A kereszténység kapujában*. Máriabesnyő 2012.
- Berger 1994: Arthur Berger: *Der Hesselberg. Funde und Ausgrabungen bis 1985*. Bayrisches Landesamt für Denkmalpflege, Abteilung Bodendenkmalpflege. (Materialhefte zur Bayrischen Vorgeschichte. Fundinventare und Ausgrabungsbefunde) Kallmünz 1994.
- Berger-Lorenz 2010: Stefan Berger – Chris Lorenz (eds.): *Nationalizing the Past. Historians as Nation Builders in Modern Europe*. London 2010.
- Bergman 1974: Robert P. Bergman: School of Romanesque. Ivory Carving. *Metropolitan Museum Journal* 9 (1974) 163–186.
- Berlász 1964: Berlász Jenő: Horvát István könyvtárának megszerzése a Nemzeti Könyvtár számára. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1963–1964, 251–264.
- Berlász 1985: Berlász Jenő: Jankovich Miklós pályaképe és könyvtári gyűjteményei. In: Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás. (1772–1846). *Művészettörténeti Füzetek* 17 (1985) 23–78.
- Bertényi 1983: Bertényi Iván: *Kis magyar címtan*. Budapest 1983.
- Bertényi 1986: Bertényi Iván: *A magyar korona története*. Budapest 1986.
- Bertényi 1993: Bertényi Iván: *Új magyar címtan*. Budapest 1993.
- Berzeviczy 1907: Árpád alakja a művészetekben. In: Csánki Dezső (szerk.): *Árpád és az Árpádok. Történelmi emlékmű. Árpád vezér halálának ezredik évfordulója alkalmával Thaly Kálmán kezdeményezésére és támogatásával*. Budapest 1907, 203–211.
- Betti 2014: Maddalena Betti: *The Making of Christian Moravia (858–882) Papal Power and Political Reality*. Leiden – Boston 2014.
- Betz 2000: M. Betz: Horn und Trompete. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 15 (2000) 121–130.
- Billington 1966: Ray Allen Billington: *America's Frontier Heritage*. New York – Chicago – San Francisco 1966.
- Bitskey 2006: Bitskey István: *Mars és Pallas között*. (Csokonai Könyvtár 37.) Debrecen 2006.
- Boeck 2009: Elena N. Boeck: Simulating the Hippodrome: The Performance of Power in Kiev's St. Sophia. *Art Bulletin* 91/3 (2009) 283–301.
- Bognár 2016: Bognár Zsófia: Egy elfeledett műgyűjtő: Enea Lanfranconi. *MúzeumCafé* 10 (2016/2) 38–51.
- Boia 1994: Lucian Boia: *Mythologie historique roumaine (XIXe et XXe siècle)*. *Analele Universității București Istorie* 42–42 (1993–1994) 3–22.
- Boia 1999: Lucian Boia: *Történelem és mítosz a román köztudatban*. Bukarest 1999.
- Boia 2003: Lucian Boia: *Geschichte und Mythos. Über die Gegenwart des Vergangenen in der rumänischen Gesellschaft*. (Studia Transylvanica 30.) Köln–Weimar–Wien 2003.
- Bollók 2010: Bollók, Ádám: The Birds on the Braid Ornaments from Rakamaz: A View from the Mediterranean. In: Falko Daim – Jörg Drauschke (Hrsg.): *Byzanz – das Römerreich im Mittelalter III. Peripherie und Nachbarschaft*. Mainz 2010, 331–368.
- Bollók 2015: Bollók Ádám: *Ornamentika a 10. századi Kárpát-medencében. Formátörténeti tanulmányok a magyar honfoglalás kori díszítőművészethez*. Budapest 2015.
- Bóna 1956: Bóna, István: Die Langobarden in Ungarn. Die Gräberfelder von Várpálota und Bezenye. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 7 (1956) 183–244.
- Bóna 1966: Bóna István: Hozzászólás Fettich Nándor: Das altungarische Fürstengrab von Zemplin című könyve kéziratához. *Archaeológiai Értesítő* 93 (1966) 281–282.
- Bóna 1969: Bóna István: Megjegyzések Fettich Nándor válaszához. *Archaeológiai Értesítő* 96 (1969) 115–116.
- Bóna 1983: Bóna István: A XIX. század nagy avar leletei (Die grossen Awarenfunden des 19. Jahrhunderts). *A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 1982–83, 81–160.
- Bóna 1984: Bóna István: A népvándorlás és a korai középkor története Magyarországon. In: Székely György (főszerk.): *Magyarország története tíz kötetben. I: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. 1. kötet*. Budapest 1984.

- Bóna 1986: Bóna István: Erdély a magyar honfoglalás és államalapítás korában. Az írott források és a régészet. In: Makkai László – Mócsy András (szerk.): *Dáciától Erdőelevegig. Erdély története I. A kezdetektől 1606-ig*. Budapest 1986, 107–234.
- Bóna 1988: Bóna István: Über eine fruchtlose Polemik. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 40 (1988) 301–314.
- Bóna 1991: Bóna, István: *Das Hunnenreich*. Budapest – Stuttgart 1991.
- Bóna 1993: Bóna István: Langobardok régészeti emlékei. In: Bóna István – Cseh János – Nagy Margit – Tomka Péter – B. Tóth Ágnes: *Hunok – gepidák – langobardok. Történeti régészeti tézisek és címszavak*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 6.) Szeged 1993, 115–121.
- Bóna 1993a: Bóna István: Attila: valóság és mítikus torzkép. *Rubicon* 1993/6, 16–22.
- Bóna 1993b: Bóna István: *A hunok és nagykirályaik*. Budapest 1993.
- Bóna 1996: Bóna István: Régészetünk és a honfoglalás. *Magyar Tudomány* 103. (1996) 927–936.
- Bóna 1996a: Bóna István: Honfoglalás és régészet. *Korunk* 1996/8, 21–40.
- Bóna 1997: Bóna István: Die Archäologie in Ungarn und die ungarische Landnahme. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 49 (1997) 345–362.
- Bóna 1998: Bóna István: *Az Árpádok korai várai*. Debrecen 1998.
- Bóna 2000: Bóna István: *A magyarok és Európa a 9–10. században*. Budapest 2000.
- Bóna 2001: Erdély a magyar honfoglalás és államalapítás korában. In: Dávid Gyula (szerk.): *Erdély a keresztény magyar királyságban*. (Erdélyi Tudományos Füzetek 231.) Kolozsvár 2001, 69–97.
- Bónis 1981: Bónis György: *Révy Péter*. Budapest 1981.
- Borbély 2003: Borbély Szilárd: Horvát István és Vörösmarty Mihály: történeti és irodalmi fikció találkozás. In: Takáts József (szerk.): *Vörösmarty és a romantika*. Pécs – Budapest 2003, 111–128.
- Boronkai 1982: Boronkai Iván: Hungaria – angaria. *Irodalomtörténeti Közlemények* 86 (1982) 40–46.
- Boros 2000: Boros Judit: Munkácsy Mihály Honfoglalása. *Művészettörténeti Értesítő* 49 (2000) 139–149.
- Boros 2000a: Boros Judit: Honfoglalás – vázlat. In: *Kat. Budapest 2000*, 642–644.
- Boros 2001: Boros Géza: Budapesti emlékmű-metamorfózisok, 1989–2000. *Budapesti Negyed* 32–33 (2001) 245–258.
- Borst et al. 1993: Arno Borst – Gerhard von Graevenitz – Alexander Patschovsky – Karlheinz Stierle (Hrsg.): *Tod im Mittelalter*. (Konstanzer Bibliothek 20.) Konstanz 1993.
- Borzák 1984: Borzák István: *A Nagy Sándor-hagyomány Magyarországon*. Budapest 1984.
- Bosselmann-Ruickbie 2010: Antje Bosselmann-Ruickbie: A 13th-Century Jewellery Hoard from Thessalonica. In: Chris Entwistle – Noël Adams (eds.): *Intelligible Beauty. Recent research on Byzantine Jewellery*. London 2010, 219–232.
- Bosworth 2000: C. Edmund Bosworth: Toghril: Toghril (I) Beg. In: P. J. Bearman – Th. Bianquis – C. Edmund Bosworth – E. van Donzel – W. P. Heinrichs (eds.): *The Encyclopaedia of Islam*. X. Leiden 2000, 552–554.
- Bosworth 2011: C. Edmund Bosworth: The Origin of the Seljuqs. In: Christian Lange – Songül Mecit (eds.): *The Seljuqs: Politics, Society and Culture*. Edinburgh 2011, 13–21.
- Botalov-Ivanova 2013: Сергей Геннадьевич Боталов – Н. О. Иванова (ред.): *II-й Международный мадьярский симпозиум. 13–17 августа 2013 г. Челябинск 2013*.
- Botka 1998: Botka János: Jász önkormányzati pecsétképek és címermotívumok a XV–XIX. századból. *Zsuzsanna* 13 (1998) 217–242.
- Botka 2000: Botka János: *Kunok-jászok katonáskodása és ünnepi bandériumai*. Budapest 2000.
- Bottyán 1972: Bottyán Olga: Az oroszvári X–XI. századi népesség embertani vizsgálata. *Anthropologia Hungarica* 11 (1972) 83–136.
- Bottyán 1973: L. Bottyán Olga: Mosonmagyaróvár X–XII. századi temetőjének antropológiai értékelése. *Anthropologia Hungarica* 12 (1973) 13–40.
- Bottyán-Nemeskéri 1943: Bottyán Árpád – Nemeskéri János: Cimetières hongrois de l'époque arpadienne en Transdanubie. *Revue d'histoire comparée* 21 (1943) 610–615.
- Bouwers 2010: Eveline G. Bouwers: Public Commemorations and Private Interests: The Politics of State Funerals in London and Paris, 1806–1810. In: Joep Leerssen (ed.): *National Cultivation of Culture*. Leiden – Boston 2010, 73–102.
- Bowe 2003: Nicola Gordon Bowe: A fényvel festők. A gödöllői művészek és egyedülálló vívmányaik az üvegfestészetben. In: Gellér Katalin – G. Merva Mária – Óriné Nagy Cecília (szerk.): *A gödöllői művésztelep 1901–1920 – The artist's colony of Gödöllő*. Gödöllő 2003, 62–70.
- Brather 2000: Sebastian Brather: Ethische Identitäten als Konstrukte der frühgeschichtlichen Archäologie. *Germania* 78 (2000) 139–177.
- Brather 2001: Sebastian Brather: *Archäologie der westlichen Slawen*. (Reallexikon der Germanischen Altertumskunde – Ergänzungsbände 30.) Berlin–New York 2001.
- Brather 2001a: Sebastian Brather: Slawenbilder. „Slawische Altertumskunde” im 19. und 20. Jahrhundert. *Archeologické rozhledy* 53 (2001) 717–751.
- Brather 2004: Sebastian Brather: *Ethische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie*. (Reallexikon der Germanischen Altertumskunde – Ergänzungsbände 42.) Berlin – New York 2004.

- Brather 2004a: Sebastian Brather: Schlafenringe. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 27 (2004) 132–139.
- Brather 2010: Sebastian Brather: Bestattungen und Identitäten: Gruppierungen innerhalb frühmittelalterlicher Gesellschaften. In: Walter Pohl – Mathias Mehofer (Hrsg.): *Archaeology of identity – Archäologie der Identität*. Wien 2010, 25–49.
- Brogyanyi 2010: Brogyanyi Béla: A magyar alternatív nyelv kutatás és ideológiai háttér (diagnosztizálási kísérlet) In: Honti László (szerk.): *A nyelvirokonágról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság*. Budapest 2010, 45–64.
- Brosseder 2009: Ursula Brosseder: Xiongnu Terrace Tombs and their Interpretation as Elite Burials. In: Jan Bemmman – Hermann Parzinger – Ernst Pohl – Damdinsüren Tseveendorzh (Eds.): *Current Archaeological Research in Mongolia. Papers from the First International Conference on „Archaeological Research in Mongolia” held in Ulaanbaatar, August 19th–23rd 2007*. (Bonn Contributions to Asian Archaeology 4.) Bonn 2009, 247–280.
- Brown 1997: Elizabeth A. R. Brown: Ritual Brotherhood in Western Medieval Europe. *Traditio* 52 (1997) 357–381.
- Buckton 1994: David Buckton: The Clephane Horn. In: *Kat. London 1994*, 146.
- Budinský-Krička-Fettich 1973: Vojtech Budinský-Krička – Fettich, Nándor: *Das altungarische Fürstengrab von Zemplín*. (Archaeologica Slovaca-Monographiae 2.) Bratislava 1973.
- Bühl 2008: Gudrun Bühl: Comb. In: *Kat. London 2008*, 398.
- Bühl-Cutler-Effenberger 2008: Gudrun Bühl – Anthony Cutler – Arne Effenberger (Hrsg.): *Spätantike und byzantinische Elfenbeinbildwerke im Diskurs*. Wiesbaden 2008.
- Calhoun 1993: Craig Calhoun: Nationalism and Ethnicity. *Annual Review of Sociology* 19 (1993) 211–239.
- Capitani 1991: Ovidio Capitani: Saluto di apertura. *Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo* 38 (1991) 15–22.
- Caraiani 2001: Ovidiu Caraiani: National Identity and Political Legitimacy in Modern Romania. In: Mihaela Czorob-Lupp – J. Stefan Lupp (eds.): *Moral, Legal and Political Values in Romanian Culture. Romanian Philosophical Studies 4. Cultural Heritage and Contemporary Change. Ser. IVA. Eastern and Central Europe 22* (2001)
- Csebotarenko 1982: Георгий Ф. Чеботаренко: *Население центральной части Днестровско-Прутского междуречья в X–XII вв.* Кишинев 1982.
- Csebotarenko 1983: Георгий Ф. Чеботаренко: Балкано-дунайская археологическая культура в зарубежной историографии. In: Валентин Степанович Зеленчук (ред.): *Славяно- молдавские связи и ранние этапы истории молдавии*. Кишинев 1983, 59–79.
- Csebotarenko 1990: Georgij F. Čebotarenko: Die Keramik des mittleren und südlichen Dneestr-Prut-Gebietes im 8–12. Jh. In: Bálint, Csanád (Hrsg.): *Die Keramik der Saltovo-Majaki Kultur und ihrer Varianten*. (VAH 3.) Budapest 1990, 44–75.
- Cennerné Wilhelm 1982: Cennerné Wilhelm Gizella: *Than Mór (1928–1899)*. Budapest 1982.
- Cennerné Wilhelm 1996: Cennerné Wilhelm Gizella: *Grafikus portré sorozat Kelet és Nyugat között*. In: Hofer Tamás (szerk.): *Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzet tudat változó jelképei*. Budapest 1996, 123–133.
- Chernykh 1995: Evgeny Nikolaevich Chernykh: Postscript: Russian archaeology after the collapse of the USSR – infrastructural crisis and the resurgence of old and new nationalism. In: Philip L. Kohl – Clare Fawcett (eds.): *Nationalism, politics and the practice of Archaeology*. Cambridge 1995, 139–148.
- Chmel 2001: Rudolf Chmel: A magyarkomplexus és a szlovák-magyar megbékélés. *Limes* 49 (2001/5) 61–68.
- Chropovský 1978: Bohuslav Chropovský (ed.): *Impotant sites slaves en Slovaquie*. Bratislava 1978.
- Ciglenečki 1994: Slavko Ciglenečki: Höhenbefestigungen als Siedlungsgrundeinheit der Spätantike in Slowenien. *Arheološki Vestnik* 45 (1994) 239–266.
- Clarke 1968: David Leonard Clarke: *Analytical Archaeology*. London 1968.
- Conversi 1995: Daniele Conversi: Reassessing theories of nationalism. Nationalism and boundary maintenance and creation. *Nationalism and Ethnic Politics* 1 (1995) 73–85.
- Cormack 2006: Robin Cormack: Művészet ez valójában? In: Jonathan Shepard – Simon Franklin (szerk.): *A bizánci diplomácia*. (Varia Byzantina 11.) Budapest 2006, 299–322.
- Curta 1994: Florin Curta: The changing image of the early Slavs in the Rumanian historiography and archaeological literature. A critical survey. *Südost-Forschungen* 53 (1994) 225–310.
- Curta 2001: Florin Curta: Pots, Slavs and 'imagined communities': Slavic archaeologies and the history of the early Slavs. *European Journal of Archaeology* 4 (2001) 367–384.
- Curta 2001a: Florin Curta: *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region c. 500–700*. Cambridge, 2001.
- Curta 2002: Florin Curta: From Kossina to Bromley: Ethnogenesis in Slavic Archaeology. In: Andrew Gillett (ed.): *On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*. Turnhout, 2002, 201–218.
- Curta 2005: Florin Curta: Introduction. In: Florin Curta (ed.): *Borders, Barriers, and Ethnogenesis: Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages*. (Studies in the Early Middle Ages 12.) Turnhout 2005, 1–9.

- Curta 2006: Florn Curta: Review: Vásáry, István. Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. *The Medieval Review* 3. 06.01.02 (<https://scholarworks.iu.edu/journals/index.php/tmr/article/view/16062/22180>)
- Curta 2006a: Florn Curta: Response to Istvan Vasary's Response to Curta's Review of Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans. *The Medieval Review* 4. 06.04.03. (<https://scholarworks.iu.edu/journals/index.php/tmr/article/view/16134/22252>)
- Curta 2006b: Florn Curta: Qagan, khan, or king? Power in early medieval Bulgaria (seventh to ninth century). *Viator* 37 (2006) 1-31.
- Cutler 1985: Anthony Cutler: *The Craft of Ivory. Sources, techniques and uses in the Mediterranean World, A.D. 200-1400*. Washington 1985.
- Cutler 1994: Anthony Cutler: *The Hand of the Master: Craftsmanship, ivory, and Society in Byzantium (9th-11th centuries)*. Princeton - New Jersey 1994.
- Czeglédy 1985: Czeglédy István: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. (Budapest Oriental Reprints, Ser. A 3.) Budapest 1985.
- Czieger 2015: Czieger András: Árpád a Parlamentben. A festőművész esete a tudománnyal és a politikával. In: Lajtai Mátyás - Varga Bálint (szerk.): *Tény és fikció. Tudomány és művészet a nemzetépítés büvkörében a 19. századi Magyarországon*. Budapest 2015, 25-48.
- Czobor 1879: Czobor Béla: A Jász-kürt. *Vasárnapi Újság* 26 (1879/3) 39-40.
- Czövek 1993: Czövek, István: Der slawische Kongreß 1867 und die Nationalitäten des Hasburgerreiches. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára*. Budapest 1993, 215-222.
- Csajághy 2005: Csajághy György: *A „Lehel-Kürt”*. Budapest 2005.
- Csallány 1959: Csallány, Dezső: Ungarische Zierscheiben aus dem X. Jahrhundert. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 10 (1959) 281-326.
- Csallány 1961: Csallány Dezső: Nagy Géza régészeti levelei Jósza Andrásához (Archäologische Briefe von Géza Nagy an András Jósza). A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyvei 2 (1959) [1961] 51-61.
- Csánky 1907: Csánky Dezső: A mű története. In: Csánky Dezső (szerk.): *Árpád és az Árpádok. Történelmi emlékmű. Árpád vezér halálának ezredik évfordulója alkalmával Thaly Kálmán kezdeményezésére és támogatásával*. Budapest 1907, VII-XVIII.
- Csánky 1907a: Csánky Dezső: Összefoglalás. Árpád jellemzése. In: Csánky Dezső (szerk.): *Árpád és az Árpádok. Történelmi emlékmű. Árpád vezér halálának ezredik évfordulója alkalmával Thaly Kálmán kezdeményezésére és támogatásával*. Budapest 1907, 215-227.
- Csapodiné 1964: Csapodiné Gárdonyi Klára: A Képes Krónika miniatűrái. In: *Képes Krónika* 1964, 179-214.
- Császtyay 2004: Császtyay Tünde: Szalon-garnitúra. Az eperkerti Jókai-szalon és Feszty-szalon. *Irodalomtörténeti Közlemények* 108 (2004) 620-656.
- Csemegi 1956: Csemegi József: A Lehel kürtje kérdéséhez. Adalékok a jászberényi elefántcsontkürt ikonográfiájához. *Archeológiai Értesítő* 83 (1956) 88-91.
- Csendes 1976: Peter Csendes: „Regio finibus Ungarorum gladio ab hostibus adquisita” Überlegungen zur Geschichte der Ungarn in Österreich. In: Max Weltin (Hrsg.): *Babenberger-Forschungen. Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich*. Neue Folge 42 (1976) 38-51.
- Csendes 1991: Peter Csendes: Der niederösterreichische Raum im 10. Jahrhundert. In: Willibald Katzingger - Gerhart Marckhgott (Hrsg.): *Bayern, Ungarn und Slawen im Donauraum*. (Forschungen zur Geschichte der Städte und Märkte Österreichs 4) Linz 1991, 95-103.
- Csorba 1997: Csorba László: Pulszky Ferenc. In: Marosi Ernő - Laczkó Ibolya - Szabó Júlia - Tóthné Mészáros Livia (szerk.): *Pulszky Ferenc (1814-1897) emlékére*. Budapest 1997, 11-18.; 119-128.
- Csúcs 1980: Csúcs Sándor: Gondolatok az alternatív nyelvrokonításról. In: Honti László (szerk.): *A nyelv-rokonosságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság*. Budapest 2010, 65-73.
- Daim 1980: Falko Daim: Die archäologische Forschung der letzten zwanzig Jahre in Niederösterreich. Ein Literaturbericht. *Unsere Heimat* 51 (1980) 3-19.
- Daim 2006: Falko Daim: Auf den Spuren eines toten Kriegers: Das altungarische Reitergrab von Gnadendorf. In: Falko Daim (Hrsg.): *Heldengrab im Niemandland. Ein frühungarischer Reiter aus Niederösterreich*. Mainz 2006, 21-40.
- Daim 2006a: Falko Daim: Ein frühungarisches Reitergrab in Lanzenkirchen, Niederösterreich. In: *Daim-Lauermann* 2006, 269-272.
- Daim-Lauermann 2006: Falko Daim - Ernst Lauermann (Hrsg.): *Das frühungarische Reitergrab von Gnadendorf (Niederösterreich)*. Mainz 2006.
- Dalton 1909: Ormonde Maddock Dalton: *Catalogue of the ivory carvings of the Christian era with examples of Mohammedan art and carvings in bone in the Department of British and Mediaeval Antiquities and Ethnography of the British Museum*. London 1909.
- Dalton 1914: Ormonde Maddock Dalton: The Clephane Horn. *Archaeologica* 65 (1914) 213-222.
- Danczi 1942: Danczi Villebald: A pánszlávizmus első költői megjelenése. (Kollár János Slávy dcerája.) *Pannonhalmi Szemle* 17 (1942) 115-128.
- Danczi 1943: Danczi Villebald: Hollý János Swatoplukja. *Pannonhalmi Szemle* 18 (1943) 345-352.

- Dávid 1982: Dávid Katalin: Rekonstruktion des Elfenbeindiptychons von Győr/Raab. *Ars Decorativa* 7 (1982) 5-17.
- Dávidházi 2001: Dávidházi Péter: A nemzet mint res ficta et picta keletkezéséhez („Párducos Árpád” és „eleink” útja a költészettől a történetíráshoz). *Holmi* 13 (2001) 428-439.
- Dávidházi 2004: Dávidházi Péter: Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet. Budapest 2004.
- Dávidházi 2011: Dávidházi Péter: „Harmadnap” Arany János és a feltámadás költészete. *Holmi* 23 (2011) 708-728.
- Deák 1998: Deák Ferenc István: A könyvtáralapító. Rész Ensel Sándor és a börtönkönyvtárak. *Börtönügyi Szemle* 17 (1998) 96-99.
- Deák 2008: Deák Ferenc István: A magyar börtönügy arcképcsarnoka. Rész Ensel Sándor (1833-1899). *Börtönügyi Szemle* 27 (2008) 81-83.
- Debreczeni 2001: Debreczeni Attila: Nemzet és identitás a 18. század második felében. *Irodalomtörténeti Közlemények* 105 (2001) 513-552.
- Debreczeni-Droppán 2015: Debreczeni-Droppán Béla: Rómer Flóris a Magyar Nemzeti Múzeumban. *Honismeret* 43 (2015/6) 34-45.
- Debreczeni-Droppán 2015a: Debreczeni-Droppán Béla: Rómer Flóris a Magyar Nemzeti Múzeum Érem-és Régiségtárában. In: Kerny Terézia - Mikó Árpád (szerk.): *Archaeológia és műtörténet. Tanulmányok Rómer Flóris munkásságáról születésének 200. évfordulójára*. Budapest 2015, 35-75.
- Décsey 2014: Décsey Sándor: Katonai és félkatonai zászlók címer- és jelképhasználat a XX. századi Magyarországon. Phd. értekezés. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Doktori Iskola Budapest 2014. (kézirat) <http://doktori.btk.elte.hu/hist/deceysandor/diss.pdf>
- Deér 2005: Deér József: *A magyarok szent koronája*. Budapest - Máriabesnyő - Gödöllő 2005.
- Demcsenko-Csebotarenko 1988: Т. И. Демченко - Г. Ф. Чеботаренко: Погребения кочевников в курганах нижнего Поднепровья. In: П. П. Бырня (ред.): *Средневековые памятники Днестровско-Прутского междуречья*. Кишинев 1988, 95-105.
- Demmel 2014: Demmel József: *Pánszlávok a kastélyban. Justh József és a szlovák nyelvű magyar nemesség elfeledett története*. Pozsony 2014.
- Demo 2009: Željko Demo: *Ranosrednjovjekovno groblje bjelobrdske kulture: Vukovar - Lijeva Bara (X-XI. stoljeće)*. An Early Medieval Cemetery of the Bjelo Brdo Culture: Vukovar - Lijeva Bara (10th-11th Centuries). Zagreb 2009.
- Dercsényi 1964: Dercsényi Dezső: Képes Krónika és kora. In: *Képes Krónika*. Budapest 1964, 129-178.
- di Cave 1995: Carlo di Cave: *L'arrivo degli Ungheresi in Europa e la conquista della patria. Fonti e letteratura critica*. Spoleto 1995.
- Díaz-Andreu 1995: Margarita Díaz-Andreu: Archaeology and nationalism in Spain. In: Phillip L. Kohl - Clare Fawcett (eds.): *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology*. Cambridge 1995, 39-56.
- Dienes 1956: Dienes, István: Un cimetière de Hongrois conquérants á Bashalom. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 8 (1956) 245-277.
- Dienes 1957: Dienes István: A bashalmi (Szabolcs-Szatmár m.) honfoglalás kori magyar temető (Kiss Lajos ásatása) *Archeológiai Értesítő* 84 (1957) 24-37.
- Dienes 1966: Dienes István: Hozzájárulás Fethich Nándor: Das altungarische Fürstengrab von Zemplin című könyve kéziratához. *Archeológiai Értesítő* 93 (1966) 279-281.
- Dienes 1968: Dienes István: A magyar honfoglalás kora. In: Szombathy Viktor (szerk.): *A magyar régészet regénye*. Budapest 1968, 135-194.
- Dienes 1969: Dienes István: Megjegyzések Fethich Nándor válaszához. *Archeológiai Értesítő* 96 (1969) 116-122.
- Dienes 1972: Dienes István: *A honfoglaló magyarok*. Budapest 1972.
- Diner-Dénes 1905: Diner-Dénes József: Az elefántcsontfaragás. In: Ráth György (szerk.): *Az iparművészet könyve* 2. Budapest 1905, 57-166.
- Diós 2006: Diós István: Pyxis. In: Diós István (főszerk.): *Magyar katolikus lexikon* 11. Budapest 2006.
- Dobrovits 2001: Dobrovits Mihály: Az avar kérdés és az avar népnév az orhoni feliratokon. In: Márton Alfréd (szerk.): *A Kárpát-medence és a steppe*. Budapest 2001, 86-105.
- Domanovszky 1899: Domanovszky Sándor: *A dubniczi krónika. Forrástanulmány*. Budapest 1899.
- Domanovszky 1906: Domanovszky Sándor: *Kézai Simon mester krónikája*. Budapest 1906.
- Domokos 1990: Domokos Péter: *Szkitától Lappóniáig. A nyelvrokonosság és az őstörténet kérdéskörének vizsgálata irodalmunkban*. Budapest 1990.
- Dölger 1953: Franz Dölger: *Byzanz und die europäische Staatenwelt*. München 1953.
- Du Cange 1883-1887: Charles Du Fresne, sieur du Cange et al.: *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, I-X. Niort 1883-1887. (<http://ducange.enc.sorbonne.fr>)
- Duruy 1911: Victor Duruy: *Histoire de France*. Paris 1911.
- Dümmerth 1986: Dümmerth Dezső: *Álmos az áldozat*. Budapest 1986.
- Dvořák 2004: Pavel Dvořák: *Stopý dávnej minulosti* 3. Budmerice 2004.

- Eastmond 2012: Antony Eastmond: Byzantine oliphant? In: Neslihan Asutay-Effenberger – Falko Daim (Hrsg.): *ΦΙΛΟΠΑΤΙΟΝ Spaziergang im kaiserlichen Garten Schriften über Byzanz und seine Nachbarn - Festschrift für Arne Effenberger zum 70. Geburtstag*. Mainz 2012, 95–118.
- Ebengreuth 1897: Arnold Luschin von Ebengreuth: Handel, Verkehr und Münzwesen. In: Heinrich Zimmermann (Hrsg.): *Geschichte der Stadt Wien*. I. Wien 1897, 397–444.
- Ebitz 1984: David M. Ebitz: The Medieval Oliphant, Its Function and Meaning in Romanesque Secular Art. *Explorations, A Journal of Research at the University of Maine at Orono* 1(1984) 11–20.
- Ebitz 1986: David Ebitz: Secular to Sacred: The Transformation of an Oliphant in the Musée de Cluny. *Gesta* 25 (1986) 31–38.
- Ebitz 1986a: David Ebitz: Fatimid Style and Byzantine Model in a Venetian Ivory Carving Workshop. In: Vladimir P. Goss (ed.): *The Meeting of two worlds, Cultural Exchange between East and West during the period of the Crusades*. Michigan 1986, 309–329.
- Ébli 2006: Ébli, Gábor: What Made a Museum 'National' in the Nineteenth Century? The Evolution of Public Collections in Hungary. In: Marosi Ernő – Klaniczay Gábor (ed.): *The Nineteenth-Century Process of „Musealization” in Hungary and Europe*. Budapest 2006, 77–89.
- Eckhardt 1928: Eckhardt Sándor: A pannóniai hún történet keletkezése. *Századok* 62 (1928) 465–491.; 605–632.
- Effenberger 1999: Arne Effenberger: Die Wiederverwendung römischer, spätantiker und byzantinischer Kunstwerke in der Karolingerzeit. In: *Kat. Padernbor 1999*, II. 643–661.
- Effross 2002: Bonnie Effross: *Caring for Body and Soul Burial and the Afterlife in the Merovingian World*. Pennsylvania 2002.
- Effross 2003: Bonnie Effross: *Merovingian Mortuary Archaeology and the Making of the Early Middle Ages*. Berkeley – Los Angeles – London 2003.
- Eichert 2010: Stefan Eichert: *Die frühmittelalterlichen Grabfunde Kärntens – Die materielle Kultur Karantaniens anhand der Grabfunde vom Ende der Spätantike bis ins 11. Jahrhundert*. Klagenfurt am Wörthersee 2010.
- Eisner 1952: Jan Eisner: *Devínska Nová Ves. Slovenské pohřebiště*. Bratislava 1952.
- Eisner 1959: Jan Eisner: Die Entwicklung der slawischen Keramik in Böhmen in der mittleren Burgwallperiode. *Prähistorische Zeitschrift* 37 (1959) 211–218.
- Elfenbein 2007: Elfenbein und Artenschutz Ivory and Species Conservation INCENTIVS – Tagungsbeiträge der Jahre (2004 – 2007) *Proceedings of INCENTIVS – Meetings (2004–2007)*. <http://www.bfn.de/fileadmin/MDB/documents/service/skript228.pdf>
- Elinkova-Gavrituhin 2014: Д. Елинкова – Игорь О. Гавритухин: Любор Нидерле (1865–1944). *Stratum plus* 2014/5. 27–34.
- Elter 2009: Elter István: *Ibn Hanyan a kalandozó magyarokról*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 24.) Szeged 2009.
- Endlicher 1826: Stephan Ladislaus Endlicher: *Cronica de gestis Hungarorum. Wiener Jahrbücher der Literatur* 33 (1826) 1–18.
- Endrődi 2000: Endrődi Gábor: Szent István I. Miksa síremlékén. In: *Kat. Budapest 2000*, 196–220.
- Engel-Feld 1994: Engel Pál – Feld István: Dévény. In: Kristó Gyula (Főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon*. Budapest 1994, 167–168.
- Eörsi-Zsuppán 2004: Eörsi Sarolta – Zsuppán András: Politikai okkultizmus Magyarországon 2.: Ocsú kontra búza. *Magyar Narancs* 2004. november 18.
- Eörsi-Zsuppán 2005: Eörsi Sarolta – Zsuppán András: Politikai okkultizmus Magyarországon 7.: Az identitás mint lobby – Attila sírja. *Magyar Narancs* augusztus 4.
- Erdélyi 1982: Erdélyi István: *Az avarság és kelet a régészeti források tükrében*. Budapest 1982.
- Érdy 1851: Érdy János: *Az óbudai Kis-Czellről. Akadémiai Értesítő* 11 (1851) 21–29.
- Érdy 1854: Érdy János: A verebi határban felásott pogánysírról. *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei* 5 (1854) 271.
- Érdy 1858: Érdy János: A verebi pogánysír. *A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei* 9 (1858) 14–27.
- Érdy 1859: Érdy János: *Erdélyben talált viaszos lapok és magyar őstörténeti vizsgálatok*. Pest 1859.
- Eriksen 2006: Thomas Hylland Eriksen: *Kis helyek – nagy témák. Bevezetés a szociálintropológiába*. Budapest 2006.
- Ernyey 1923: Ernyey József: A túróci várhegy és Szklabina. *Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve* 1 (1923) 104–128.
- Erős 2009: Erős Vilmos: A XVI–XVIII. századi történetírás (II.). *Világosság* 50 (2009) 127–137.
- Falke 1929: Otto von Falke: Elfenbeinhörner I: Ägypten und Italien. *Pantheon* 4 (1929) 511–517.
- Falke 1930: Otto von Falke: Elfenbeinhörner II: Byzanz. *Pantheon* 5 (1930) 39–44.
- Falkenhausen 1984: Vera von Falkenhausen: A Provincial Aristocracy: The Byzantine Provinces in Southern Italy (9th – 11th Century) In: Michael Angold (ed.): *The Byzantine aristocracy IX to XIII centuries. /BAR International Series 221/*. Oxford 1984, 211–235.
- Farkas 1991: Farkas L. Gyula: Az őstörténeti kutatások és a társadalmi közgondolkodás antropológiai (humánogenetikai) szempontból 1919–1931, között Magyarországon. In: Kincses Nagy Éva (szerk.): *Őstörténet és nemzetudat 1919–1930*. Szeged 1991, 31–37.

- Farkas 1993: Farkas Ildikó: A turánizmus. *Magyar Tudomány* 38 (1993) 860–868.
- Farkas 2003: Farkas Ildikó: A magyar őstörténetkutatás új távlatai? *História* 2003/5–6. 43–46.
- Fedorov 1953: Георгий Борисович Федоров: Городище Екимавцы. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры* 50 (1953) 104–126.
- Fedorov-Csebotarenko-Velikanova 1984: Георгий Борисович Федоров – Георгий Ф. Чеботаренко – Марина Святославовна Великанова: *Бранештский могильник X–XI вв.* Кишинев 1984.
- Fejér 1817: Fejér György: Vadassi Jankowics Miklós' Gyűjteményeiről és Régiségei között található két ismeretlen Emlékekről, eddig meg nem magyarázott írásokról. *Tudományos Gyűjtemény* 1 (1817) 3–46.
- Fejérdy 2001: Fejérdy András: Theotmar salzburgi érsek levele IX. János pápához. In: Róna-Tas András (szerk.): *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*. Budapest 2001, 89–112.
- FÉK: Fehér Géza – Éry Kinga – Kalovánszky Alán: *A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter* (Ungarische Grabfunde im mittleren Donaubecken aus der Landnahme- und frühen Arpadenzeit. Fundkataster). (Régészeti Tanulmányok 2.) Budapest 1962.
- Felgenhauer 1996: Sabine Felgenhauer: *Archäologische Untersuchungen in der Burganlage auf der Flur „Sand” bei Raabs an der Thaya*. In: Alexandra Krenn-Leeb (Hrsg.): *Österreich vor eintausend Jahre. Der Übergang vom Früh- zum Hochmittelalter. Archäologie Österreichs, Sonderausgabe* 7 (1996) 29–33.
- Felgenhauer-Schmiedt 2002: Sabine Felgenhauer-Schmiedt: Herrschaftszentren und Burgenbau des 10. Neue archäologische Forschungen im nördlichen Grenzgebiet. In: Joachim Henning (Hrsg.): *Europa im 10. Jahrhundert Archäologie einer Aufbruchzeit. Internationale Tagung in Vorbereitung der Ausstellung „Otto der Große, Magdeburg und Europa”*. Mainz 2002, 381–395.
- Felgenhauer-Schmiedt 2006: Sabine Felgenhauer-Schmiedt: *Niederösterreich im 10. Jahrhundert. Der archäologische Befund*. In: *Daim-Lauermann 2006*, 253–267.
- Fettich 1937: Fettich Nándor: A honfoglaló magyarság fémművészete (Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn). *Archaeologica Hungarica* 21 (1937)
- Fettich 1942: Fettich Nándor: *Die altungarische Kunst*. Berlin 1942.
- Fettich 1969: Fettich Nándor: Válasz a zempléni fejedelmi sírlelet ügyében az Archaeologiai Értesítő 93, 1966, 278–283. o. megjelent hozzászólásokra. *Archaeologiai Értesítő* 96 (1969) 109–113.
- Fillitz 1967: Hermann Fillitz: *Zwei Elfenbeinplatten aus Süditalien*. (Monographien der Abegg-Stiftung 2.) Bern 1967.
- Fingerlin 1997: Gerhard Fingerlin: *Vom Schatzgräber zum Archäologen. Die Geburt einer Wissenschaft. In: Die Alemannen*. Stuttgart 1997, 45–51.
- Fischbauer 2010: Sonja Fischbauer: *Sammeln, Forschen, Ausstellen. Archäologie im Bezirk Oberpullendorf unter besonderer Berücksichtigung der Rolle des Landesmuseums Burgenland*. Universität Wien Ur- und Frühgeschichte – szakdolgozat (Kézirat)
- Fodor 1936: Fodor Ferenc: Adatok a magyar gyepek földrajzához. *Hadtörténeti Közlemények* 37 (1936) 113–144.
- Fodor 1942: Fodor Ferenc: *A Jászság életrajza*. Budapest 1942.
- Fodor 1976: Fodor István: Megjegyzések a zempléni sír értékeléséhez. *Archaeologiai Értesítő* 103 (1976) 282–286.
- Fodor 1982: Fodor István: *Őstörténeti tévutak és történeti tudatunk torzulásai. Múzeumi Közlemények* 1982/1, 116–135.
- Fodor 1985: Fodor István: A honfoglalás – régészeti nézőpontból. *Forrás* 17 (1985/3) 66–70.
- Fodor 1989: Fodor István: Honfoglaláskori csészéink. *Tudomány* 2 (1989/10) 98–99.
- Fodor 1993: Fodor István: Magyar jellegű régészeti leletek Moldvában. (Archaeological finds of Hungarian character in Moldavia.) In: Halász Péter (szerk.): *Tanulmányok Domokos Pál Péter emlékére*. Budapest 1993, 17–38.
- Fodor 1994: Fodor István: Leletek Magna Hungariától Etelközig. In: Kovács László (szerk.): *Honfoglalás és régészet. (A honfoglalásról sok szemmel 1.)* Budapest 1994, 47–65.
- Fodor 1996: Fodor István: Bécsi szablya; Rakamaz – Strázsadomb; Rakamaz – Turóczi-part (Gyepiföld), Bana, A Kárpátokon túli lelőhelyek. In: *Kat. Budapest 1996*, 67–71.; 110–119.; 162–167; 362–365; 437–439.
- Fodor 1997: Fodor István: A nyugati határvidék honfoglalás kori leletei. *Árgus* 1997/4, 46–47.
- Fodor 1999: Fodor István: A sas szerepe a honfoglaló magyarság hitvilágában. In: Fülöp Éva Mária – Kissné Cseh Julianna (szerk.): *Magyarok térben és időben. Tudományos Füzetek* 11 (1999) 141–161.
- Fodor 2000: Fodor István: *A bécsi szablya és a prágai kard*. Szeged 2000.
- Fodor 2001: Fodor István: László Gyula a régész. In: Balassa Iván – László Emőke (szerk.): *László Gyula 1910–1998. Emlékkönyv*. Budapest 2001, 149–270.
- Fodor 2001a: Fodor István: Fennugor régészet – Egykor és ma. In: *Vade Mecum. A huszötödik óra. A Berzsenyi Dániel Főiskola Uralisztika Tanszékének (1991–2001) jubileumi konferenciája* (2001. április 26–27.). (Az Uralisztikai Tanszék Kiadványai 9.) Szombathely 2001, 53–112.
- Fodor 2003: Fodor István: A Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék. In: *Visy* 2003, 421–422.

- Fodor 2006: Fodor István: A régészettudomány történetisége. A magyar őstörténet példáján (Archäologie als Historische Wissenschaft: am Beispiel der ungarischen Urgeschichte). *Archaeologiai Értesítő* 131 (2006) 89–114.
- Fodor 2007: Fodor István: Olmin Dvor. bemerkungen zur einem Ortsnamen der Russischen Urchronik. *Folia Archaeologica* 53 (2007) 193–202.
- Fodor 2010: Fodor István: A turul. In: Lőrinc László (szerk.): *Egyezünk ki a múlttal! Műhelybeszélgetések történelmi mítoszainkról, tévhiteinkről*. Budapest 2010, 177–179.
- Fodor 2010a: Fodor István: Meghökentető „őstörténet” és művelői. In: Honti László (szerk.): *A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság*. Budapest 2010, 83–120.
- Fodor 2014: Fodor István: A „kettős honfoglalás” elméletének forrásvidéke. *Korunk* 25/8 (2014) 75–81.
- Fodor 2015: Фодор Иштван: Венгры: древняя история и обретение родины. Пермь 2015.
- Fomin–Kovács 1987: Alekszej Vlagyimirovics Fomin – Kovács, László: The tenth century Máramaros county („Huszt”) dirham hoard. *Numizmatikai Közöny Műhelyek* 1b (1987).
- Fonjakova 1997: Н. А. Фонакова: История находки Перещепинского клад. In: В. Н. Залеская – З. А. Львова – Б. И. Маршак – И. В. Соколова – Н. А. Фонакова: *Сокровища хана Кубрата. Перещепинский клад*. Санкт-Петербург 1997, 102–110.
- Font 1998: Font Márta: *Oroszország, Ukrajna, Rusz*. Budapest – Pécs 1998.
- Font 2005: Font Márta: A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században. Budapest 2005.
- Font 2008: Font Márta: Keresztény krónikások – pogány hagyomány. A szemléletbeli ellentmondás feloldásának típusai a középkori történetírásban közép-európai áttekintéssel. In: Oborni Teréz – Á. Varga László (szerk.): *Memoria Rerum. Tanulmányok Bán Péter tiszteletére*. Eger 2008, 179–196.
- Fried 1991: Fried István: A honfoglaló magyarság és a szlávok megítélése az 1919–1931 közötti esztendő magyar tudományos sajtójában. In: Kincses Nagy Éva (szerk.): *Őstörténet és nemzettudat 1919–1930*. Szeged 1991, 38–43.
- Fried 1996: Fried István: A korai kereszténység pannóniai emléke. *Credo* 2 (1996) 54–56.
- Fried 2001: Johannes Fried: *Otto III und Boleslaw Chrobry*. Stuttgart 2001.
- Friesinger 1974: Herwig Friesinger: Studien zur Archäologie der Slawen in Niederösterreich. *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften* 15–16 (1971–1974).
- Friesinger–Vacha 1987: Herwig Friesinger – Brigitte Vacha: *Die vielen Väter Österreichs. Römer, Germanen, Slawen. Eine Spurensuche*. Wien 1987.
- Fusek 2004: Gabriel Fusek: „Slawen” oder Slawen? Eine polemische Auseinandersetzung über eine wertvolle Monographie. *Slovenská Archeológia* 52 (2004) 161–181.
- Fusek 2008: Gabriel Fusek: Die Nebenareale in der Struktur der grossmährischen Burgstadt von Nitra. In: Ivana Boháčová – Lumír Poláček (Hrsg.): *Burg – Vorburg – Suburbium. Zur Problematik der Nebeneale Frühmittelalterlicher Zentren Internationale Tagungen in Mikulčice VII*. Brno 2008, 271–290.
- Fusek 2008a: Gabriel Fusek: Osídlenie Nitry v 10. storočí. Kontinuita alebo diskontinuita? (Settlement of Nitra in 10th century. Continuity or discontinuity?) In: Tatiana Štefanovičová – Drahošlav Hušlínek (ed.): *Bitka pri Bratislave v roku 907 a jej význam pre vývoj stredného Podunajska*. Bratislava 2008, 295–304.
- Fusek 2012: Gabriel Fusek: Chronologische Fragen der Nitraer Gräberfelder des 10.–11. Jahrhunderts: das Fallbeispiel Nitra-Šindolka. In: Tobias, Bendeguz (Hrsg.): *Die Archäologie der frühen Ungarn Chronologie, Technologie und Methodik. Internationaler Workshop des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz in Budapest am 4. und 5. Dezember 2009*. Mainz 2012, 89–112.
- Gábor 1983: Gábor Eszter: Az ezredéves emlék. Schickedanz Albert Millenniumi emlékmű koncepciójának kialakulása (Das Tausendjahr-Monument. Entwicklung der Konzeption des Meilenardenkmal von Albert Schickedanz). *Művészettörténeti Értesítő* 32 (1983) 202–217.
- Gabori–Chopin–Alcouffe 2003: Danielle Gabori–Chopin – Daniel Alcouffe: *Ivoires médiévaux V^e–XVe siècle*. Paris 2003.
- Gáll 2013: Gáll Erwin: *Az Erdélyi medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői, szórvány- és kincsleletei* (10th and 11th century burial sites, stray finds and treasures in the Transylvanian Basin, the Partium and the Banat). (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 6.) Szeged 2013.
- Garam 1998: Garam Éva: Avar kori csont-ostor- vagy korbácsvégek és ostorbuzogányok. *Communicatioes Archaeologicae Hungariae* 1998, 109–121.
- Gárdonyi 1926: Gárdonyi Albert: *A történelmi segédtudományok története*. Budapest 1926.
- Gavrituhin 2005: И. О. Гавритухин: Хронология эпохи становления Хазарского каганата (элементы поясной гарнитуры). In: В. Петрухин – В. Москович – А. Федорчук – А. Кулик – Д. Шапира (ред.): *Хазары. (Еврей и славяне 16.)* Москва 2005, 376–426.
- Gavrituhin 2006: Igor Gavrituhin: La date du «trésor» de Pereščepina et la chronologie des antiquités de l'époque de formation du Khaganat khazar. In: Constantin Zuckerman (éd.): *La Crimée entre Byzance et le Khaganat Khazar*. (Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance Monographies 25.) Paris 2006, 13–30.

- Geary 2014: Patrick J. Geary: *A nemzetek mítosza. Európa népeinek születése a középkorban*. Budapest 2014.
- Gedai 1968: Gedai István: Megemlékezés Nagy Gézáról. *Alba Regia* 8–9 (1968) 295–296.
- Gellér 2015: Gellér Katalin: Történeti festészet és mítoszalkotás a 19–20. század fordulóján. In: Lajtai Mátyás – Varga Bálint (szerk.): *Tény és fikció. Tudomány és művészet a nemzetépítés bukkorében a 19. századi Magyarországon*. Budapest 2015, 49–65.
- Gere 2007: Gere Zolt: Nemzettörténet és mitológia határpontjain. 1825 Vörösmarty Mihály: Zalán futása. In: Szegedi-Maszák Mihály – Veres András (szerk.): *A Magyar irodalom története. II. 1800-tól 1919-ig*. Budapest 2007, 137–152.
- Gere 2013: Gere Zolt: Vörösmarty Mihály epikus korszakának irodalom- és recepciótörténeti kontextusai. Phd. értekezés Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Irodalomtudományi Doktori Iskola Szeged 2013. (kézirat) (<http://doktori.bibl.u-szeged.hu/1781/1/Gere%20Zolt%20-%20PhD-dolgozat.pdf>)
- Gerevich 1938: Gerevich Tibor: *Magyarország románkori emlékei*. Budapest 1938.
- Gergely 2004: Gergely András: A magyar tradíciók középpontjában: 1848 hagyománya. In: Hausner Gábor – Kincses Katalin Mária (szerk.): *Mítoszok nyomában... Mítoszképzés és történetírás a Dunatájban*. Budapest 2004, 227–238.
- Geric-Ladányi 1991: Geric József – Ladányi Erzsébet: A birodalmi Szent Lándzsa és Szent István lándzsája. In: E. Kovács Péter – Kalmár János – V. Molnár László (szerk.): *Unger Mátyás emlékkönyv*. Budapest 1991, 7–14.
- Gerő 1987: Gerő András: Az ezredévi emlékmű. *Medvetánc* 7/2 (1987) 3–28.
- Gerő 1990: Gerő András: *Der Heldenplatz. Budapest als Spiegel ungarische Geschichte*. Budapest 1990.
- Gheno 2010: Danilo Gheno: Visszás nézetek a magyar nyelv eredetéről. In: Honti László (szerk.): *A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság*. Budapest, 121–142.
- Giesler 1980: Jochen Giesler: Zur Archäologie der Ostalpenraumes vom 8. bis 11. Jahrhundert. *Archäologische Korrespondenzblatt* 10 (1980) 85–98.
- Giesler 1997: Jochen Giesler: Der Ostalpenraum vom 8. bis 11. Jahrhundert. Studien zu archäologischen und schriftlichen Zeugnissen. Teil 2. Historische Interpretation. Rahden/Westf 1997.
- Giesler 2001: Jochen Giesler: Köttlachkultur. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* Berlin – New York 2001, 155–161.
- Giesler 2002: Jochen Giesler: An der Südostgrenze des Reiches – des Ostalpenraum im 10. Jahrhundert. In: Jochaim Henning (Hrsg.): *Europa im 10. Jahrhundert Archäologie einer Aufbruchzeit. Internationale Tagung in Vorbereitung der Ausstellung „Otto der Große, Magdeburg und Europa“*. Mainz 2002, 397–409.
- Gießauf 2006: Johannes Gießauf: *Barbaren – Monster – Gottesgeißeln. Steppennomaden im europäischen Spiegel der Spätantike und des Mittelalters*. Graz 2006.
- Glaser–Shalem 2014: Maria Glaser – Avinoam Shalem: Stand der Forschung. In: Maria Glaser – Avinoam Shalem: *Die mittelalterlichen Olifante*. Berlin 2014, 19–22.
- Glaser–Shalem 2014a: Maria Glaser – Avinoam Shalem: Stilistische Gruppierung der Olifante. In: Maria Glaser – Avinoam Shalem: *Die mittelalterlichen Olifante*. Berlin 2014, 45–114.
- Glatz 1993: Glatz Ferenc: Politik und Geschichtswissenschaft in dem Sowjetsystem. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára*. Budapest 1993, 409–421.
- Glatz 2001: Glatz Ferenc: Regionális történelemszemlélet Közép-Kelet-Európában. Magyarok és szomszédok az államalapítás korában (Regional view of history in East Central Europe Hungarians and their neighbours in the age of state foundation). *Történelmi Szemle* 43 (2001) 87–105.
- Goldschmidt–Weitzmann 1934: Adolf Goldschmidt – Kurt Weitzmann: *Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X.–XIII. Jahrhunderts. I–II*. Berlin 1930–1934.
- Gombocz 1914: Gombocz Zoltán: Árpád-kori török személyneveink. *Magyar Nyelv* 10 (1914) 241–249; 293–301; 337–342.
- Gombos 1911: Gombos F. Albin: Történetünk első századaiból. Észrevételek az „Ostarrichi” 976-iki keleti határvonalához, az 1031-iki német-magyar háborúskodáshoz és Péter uralkodásához. *Századok* 45 (1911) 496–512; 569–585.
- Gorelik 2002: Michael Gorelik: Arms and Armour in South-Eastern Europe in the Second Half of the First Millennium AD. In: David Nicolle (ed.): *A companion to medieval arms and armour*. Woodbridge 2002, 127–147.
- Górny 2003: Maciej Górny: Past in Future: National Tradition and Czechoslovak Marxist Historiography. *European Review of History* 10 (2003) 103–114.
- Gömöri 2000: Gömöri János: *Castrum Sopron. Sopron vára az Árpád-korban* (Die Burg von Sopron [Ödenburg] in der Árpádenzeit). Sopron 2000.
- Gömöri 2008: Gömöri János: 10 – 11. századi temetők Sopron megyében. In: Szilágyi Krisztián (szerk.): *Sötét idők lakói. 6–11. századi temetők a Kárpát-medencében és környékén („Dark Ages Occupants” Cemeteries between 6th and 11th centuries AD in and around the Carpathian Basin)*. Debrecen 2008, 17–18.
- Grabar 1960: André Grabar: Une pyxide en ivoire à Dumbarton Oaks: quelques notes sur l'art profane pendant les derniers siècles de l'Empire byzantin. *Dumbarton Oaks Papers* 14 (1960) 121–146.
- Gráfik 2013: Gráfik Imre: A múzeumlátogató Eötvös József. *Vasi Szemle* 67 (2013) 548–556.

- Green-Perlman 1985: Stanton W. Green – Stephen M. Perlman: Frontiers, Boundaries, and Open Social Systems In: Stanton W. Green – Stephen M. Perlman (eds.): *The Archaeology of Frontiers and Boundaries*. Orlando 1985, 3–13.
- Grigson 1959: Geoffrey Grigson: *Art Treasure of the British Museum*. London 1959.
- Grunwald et al 2016: Susanne Grunwald – Uta Halle – Dirk Mahsarski – Karin Reichenbach (Hrsg.): *Die Spur des Geldes in der Prähistorischen Archäologie Mäzene – Förderer – Förderstrukturen*. Bielefeld 2016.
- Grünbart 2013: Michael Grünbart: Missionen in Byzanz. In: *Kat. Paderborn* 2013, 350–357.
- Grünert 2002: Heinz Grünert: *Gustaf Kossinna (1858–1931). Vom Germanisten zum Prähistoriker. Ein Wissenschaftler im Kaiserreich und in der Weimarer Republik*. (Vorgeschichtliche Forschungen 22.) Rahden/Westfalen 2002.
- Gunst 2000: Gunst Péter: *A magyar történetírás története*. Debrecen 2000.
- Gyáni 2007: Gyáni Gábor: *Relatív történelem*. Budapest 2007.
- Gyárfás I–IV: Gyárfás István: *A jász-kúnok története I–IV. (1870–1885)*. Budapest 1992.
- Gyórfy 1958: Gyórfy György: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzsfőtől az orszáig I–II. *Századok* 92 (1958) 12–87., 565–615.
- Gyórfy 1959: Gyórfy György: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. (A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára) Budapest 1959.
- Gyórfy 1966: Gyórfy György: Hozzászólás Fettich Nándor: Das altungarische Fürstengrab von Zemplin című könyve kéziratához. *Archaeológiai Értesítő* 93 (1966) 282.
- Gyórfy 1969: Gyórfy György: Megjegyzések Fettich Nándor válaszához. *Archaeológiai Értesítő* 96 (1969) 122–123.
- Gyórfy 1990: Gyórfy György: *A magyarság keleti elemei*. Budapest 1990.
- Gyórfy 1993: Gyórfy György: *Kronikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok*. Budapest 1993.
- Gyórfy 1994: Gyórfy György: Vezéri szálláshelyek emlékei. In: Kovács László (szerk.): *Honfoglalás és régészet*. (A honfoglalásról sok szemmel 1.) Budapest 1994, 129–138.
- Gyórfy 2000: Gyórfy György: *István király és műve*. Budapest 2000.
- Gyórfy-Zólyomi 1994: Gyórfy György – Zólyomi Bálint: A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. In: Kovács László (szerk.): *Honfoglalás és régészet*. (A honfoglalásról sok szemmel 1.) Budapest 1994, 13–37.
- H. Tóth 2003: H. Tóth Imre: *Cirill-Konstantin és Metód élete és működése*. Szeged 2003.
- Hajdú 1969: Hajdú Péter: Új hazát találtak, őshazát kerestek. (Finnougrische Urgeschichtsschreibung in der Emigration) *Néprajz és Nyelvtudomány* 13 (1969) 9–15.
- Hajdú 1998: Hajdú Zoltán: Friedrich Ratzel hatása a magyarországi földrajztudományban. *Tér és Társadalom* 12 (1998) 93–104.
- Halász-Schwitzer 2010: Halász Iván – Schwitzer Gábor: *Szimbolika és közjog*. Pozsony 2010.
- Halle 2002: Uta Halle: „Die Externsteine sind bis auf weiteres germanisch!” *Prähistorische Archäologie im Dritten Reich*. (Sonderveröffentlichungen des Naturwissenschaftlichen und Historischen Vereins für das Land Lippe 68.) Bielefeld 2002.
- Halmágyi 2007: Halmágyi Miklós: A magyarok nyilaitól... Egy kőszia idézet nyomában. *Aetas* 22 (2007) 142–147.
- Halmágyi 2009: Halmágyi Miklós: Önazonosság és identitásfelfogás a korai magyar történetírásban és ennek európai összefüggései. In: Dobos István – Bene Sándor (szerk.): *Magyarságtudományok önértelmezései. A doktoriskolák II. nemzetközi konferenciája*, Budapest, 2008. augusztus 22–24. Budapest 2009, 9–23.
- Hamberger 2001: Hamberger Judit: A csehek a magyarokról. *Limes* 49 (2001/5) 31–43.
- Hamberger 2001a: Hamberger Judit: A szlovákok magyarságképének összetevői. *Limes* 49 (2001/5) 51–60.
- Hamberger 2004: Hamberger Judit: A szlovákok magyarságképének alakulása. *Európai tükrök* 9 (2004/3) 78–81.
- Hampel 1896: Hampel József: *A honfoglalási kor hazai emlékei*. Budapest 1896.
- Hampel 1900: Hampel József: A honfoglalási kor hazai emlékei. In: Pauler Gyula – Szilágyi Sándor (szerk.): *A magyar honfoglalás kétfői*. Budapest 1900, 506 – 830.
- Hampel 1902: Hampel József: Az érem- és régiségtár története. In: *A Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene. Alapításának századik évfordulója alkalmából*. Budapest 1902, 77–90.
- Hampel 1903: Hampel József: A jász kúrt domborművei. *Archaeológiai Értesítő* 23 (1903) 97–163.
- Hampel 1905: Hampel, Joseph: *Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn. I–III*. Braunschweig 1905.
- Hampel 1907: Hampel József: *Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről*. Budapest 1907.
- Hanák 1998: Hanák Péter: Az osztrák és a német vezető réteg magyarságképe. A 19–20. század fordulójára. *História* 20 (1998/9–10) 15–17.
- Hankiss 1991: Hankiss Elemér: Nemzetvallás. In: Kovács Ákos (szerk.): *Monumentumok az első háborúból*. Budapest 1991, 64–90.
- Hanuliak-Rejholcová 1999: Milan Hanuliak – Mária Rejholcová: *Pohrebisko v Čakajovciach, 9–12. storočie. Vyhodnotenie*. Bratislava 1999.

- Hardt 2001: Matthias Hardt: Mark (Grenzmark). In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 19. Berlin–New York 2001, 282–284.
- Hardt 2003: Matthias Hardt: „Schmutz und trügers Hinbrüten bei allen”? Beispiel für den Blick der älteren deutschen Forschung auf slawische ländlich-agrarische Siedlung des Mittelalters. In: Matthias Hardt – Christian Lübke – Dittmar Schorkowitz (Hrsg.): *Inventing the Past in North Central Europe*. The National Perception of Early Medieval History and Archaeology. Frankfurt am Main 2003, 194–210.
- Hardt 2008: Matthias Hardt: Von der Mark zu Grenze: Bemerkungen zur Struktur frühmittelalterlicher Grenzregionen. In: Justyny Kolendy (red.): *Milicz. Clavis regni Poloniae. Gród na pograniczu*. Breslau 2008, 255–269.
- Harhoiu 1987: Radu Harhoiu: Die Beziehungen zwischen Romanen und Barbaren in der Sicht einer ungarischen Geschichte Transilvanien. *Dacia* 31 (1987) 119–129.
- Hatházi 2005: Hatházi Gábor: *Sírok, kincsek, rejtélyek. Híres középkori régészeti leletek Kiskunhalas környékén*. Kiskunhalas 2005.
- Hedenstierna-Jonson 2006: Charlotte Hedenstierna-Jonson: *The Birka Warrior. The material culture of a martial society*. Stockholm 2006.
- Hedenstierna-Jonson 2009: Charlotte Hedenstierna-Jonson: Magyar – Rus’ – Scandinavia. Cultural exchange in the early medieval period. *Situna Dei* 2009, 47–56.
- Hedenstierna-Jonson 2011: Charlotte Hedenstierna-Jonson: Traces of contacts: Magyar material culture in the Swedish Viking Age context of Birka. In: Tobias, Bendeguz (Hrsg.): *Die Archäologie der frühen Ungarn Chronologie, Technologie und Methodik. Internationaler Workshop des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz in Budapest am 4. und 5. Dezember 2009*. Mainz 2011, 29–48.
- Hegedűs 2013: Hegedűs András: A Magyar Királyság és uralkodóházainak címerei a Képes Krónika ábrázolásain (The Coats of Arms of the Hungarian Kingdom and its Dynasties as Depicted in the Illuminated Chronicle). *Ars Hungarica* 39 (2013) 82–90.
- Heitel 1994: Radu Heitel: Aufgaben der Archäologie des 12. Jahrhunderts in Siebenbürgen. *Forschungen zur Volks- und Landeskunde* 37 (1994) 79–81.
- Heitel 1994–1995: Radu Heitel: Die Archäologie der ersten und zweiten Phase des Eindringens der Ungarn in das innerkarpatische Transilvanien. *Dacia* 38–39 (1994–1995) 389–439.
- Henning 2005: Joachim Henning: Civilization versus Barbarians? Fortification Techniques and Politics in Carolingian and Ottonian Borderlands. In: Florin Curta (ed.): *Borders, Barriers, and Ethnogenesis: Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages*. (Studies in the Early Middle Ages 12.) Turnhout 2005, 23–34.
- Henszlmann 1884: Henszlmann Imre: Levél Fejérváry Gáborról. In: Nyáry Jenő – Henszlmann Imre – Torma Károly – Havas Sándor (szerk.): *Pulszky Ferencnek. Ötvenéves írói működése jubileumára 1834–1884*. Budapest 1884, 6–11.
- Hillenbrand 2011: Carole Hillenbrand: Aspects of the Court of the Great Seljuqs. In: Christian Lange – Songül Mecit (eds.): *The Seljuqs: Politics, Society and Culture*. Edinburgh 2011, 22–38.
- Hinku 1970: И. Г. Хынку: *Лимбарь – средневековый могильник XII–XIV веков в Молдавии*. Кишинев 1970.
- Hinku 1973: И. Г. Хынку: *Копирья – памятник культуры X–XII вв. Кишинев* 1973.
- Hinku 1987: И. Г. Хынку: *Древнейшие памятники родного края (городища северной Молдавии)*. Кишинев 1987.
- Hofer 1997: Hofer Tamás: Őstörténet a néprajz látószögében. In: Kovács László – Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Honfoglalás és néprajz*. (A honfoglalásról sok szemmel 4.) Budapest 1997, 9–16.
- Hoffman 2001: Eva R. Hoffman: Pathways to Portability: Islamic and Christian Interchange from the Tenth to the Twelfth Century. *Art History* 24 (2001) 17–50.
- Hóman 1925: Hóman Bálint: *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói*. Budapest 1925.
- Hóman 1938: Hóman Bálint: A forráskutatás és forráskritikai története Magyarországon. In: *Hóman Bálint munkái II. Történetírás és forráskritika*. Budapest 1938, 383–437.
- Honéczy 1912: Honéczy Aladár: *Árpád sírjának kutatása*. Budapest 1912.
- Honti 2005: Honti László: Lektorji jelentés Szabó István Mihály „Magyar őstörténettudomány: kritikai ambíciók szaktudományi ismeretek nélkül. Válasz Simon Zsolt-nak is” című írásáról. *Magyar Tudomány* 112 (2005) 1609–1611.
- Honti 2010: Honti László: Anyanyelvünk rokonságáról. In: Honti László – Csúcs Sándor – Keresztes László (szerk.): *A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság*. Budapest 2010, 161–246.
- Horch 1985: Miroslav Horch: *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups Among the Smaller European Nations*. Cambridge 1985.
- Horch 1986: Miroslav Horch: *Evropská národní hnutí v 19. století*. Praha 1986.
- Horch 1993: Miroslav Horch: From National Movement to the Fully-formed Nation: the nation-building process in Europe. *New Left Review* 198 (1986). 3–20.
- Hornstein 1957: Franz Hornstein: Istros Amaxeuomenos. Zur Geschichte eines literarischen Topos. *Gymnasium* 64 (1957) 154–161.

- Horvát 1822: Horvát István: Árpád Pannonia Hegyén. *Auróra Hazai Almanach* 1822, 321–341.
- Horvát 1825: Horvát István: *Rajzolatok a magyar nemzet legrégibb történetéből*. Pest 1825.
- Horváth 1899: Horváth Cyrill: *A magyar irodalom története I*. Budapest 1899.
- Horváth 1931: Horváth János: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Budapest 1931.
- Horváth 1935: Horváth Tibor: Jász-Nagykun-Szolnok vármegye őstörténete a régészet megvilágításában. In: Dr. Schefftsik György (szerk.): *Jász-Nagykun-Szolnok vármegye múltja és jelene*. Pécs 1935.
- Horváth 1954: Horváth János: *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Budapest 1954.
- Horváth 2001: Horváth Ferenc: *A csengelei kunok ura és népe*. Budapest 2001.
- Horváth 2003: Horváth Tibor: Supka Géza 1883. április 8.–1956. május 25. In: Kertész Róbert (szerk.): *In memoriam Supka Géza*. (Szolnoki Művészeti Egyesület–Tudományos Füzetek 1.) Szolnok, 2003, 72–79.
- Horváth 2009: Horváth Judit: Az etimológiai kutatások történetéhez. *A magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata. Journal of Teaching Hungarian as a 2nd Language and Culture* 5 (2009) 28–36.
- Horváth 2014: Horváth Ciprián: Győr és Moson megyék honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei (Graveyards and findings of county Győr and Moson from the conquest period and from the early Árpadian age). (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 8.) Szeged 2014.
- Horváth–Merva–Tomka 2012: Horváth Ciprián – Merva Szabina – Tomka Péter: Oroszvár (Rusovce, SL) 10–11. századi temetője (10–11 century cemetery of Oroszvár (Rusovce, Slovakia). In: Liska András – Szatmári Imre (szerk.): *Sötét idők rejtélyei. 6–11. századi érdekességek a Kárpát-medencében és környékén*. (Tempora Obscura 3.) Békéscsaba 2012, 375–404.
- Horváthová–Hreha 2015: Eva Horváthová – Rastislav Hreha: *Dolný Zemplín. Svedectvo archeológie*. Nitra 2015.
- Hubert 2010: Hubert Ildikó: A Pannóniai ének XVIII. századi másolatai – és a belőlük levonható következtetés. In: Csörsz Rumen István (szerk.): *Ghesaurus: Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*. Budapest 2010.
- Huszár 1979: Lajos, Huszár: *Műnzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*. Budapest 1979.
- Illésy 1897: Illésy János: Lehel kúrtje és a jászok. *Századok* 31 (1897) 261–265.
- Ipolyi 1854: Ipolyi Arnold: *Magyar mythologia*. Pest 1854.
- Ipolyi 1870: Ipolyi Arnold: A szívalmi magyar pogánykorinak vélt leletek. *Századok* 4 (1870) 431–442.
- Ipolyi 1876: Ipolyi Arnold: Magyar Mű- és Történeti emlékek kiállítása. *Századok* 10 (1876) 486–561.
- Ivancsó 1997: Ivancsó István: *Magyar Művészet liturgikus tisztelőinek tükrében*. Nyíregyháza 1997.
- Ivánfi 1869: Ivánfi Ede: *A Magyar Birodalom címerei és színei*. Pest 1869; Reprint 1989.
- Ivanov 1999: B. A. Иванов: *Древние угры-мадяры в Восточной Европе*. Уфа, 1999.
- Jamison 1943: Evelyn Jamison: Alliance of England and Sicily in the Second Half of the 12th Century. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 6 (1943) 20–32.
- Jankovich 1834: Jankovich Miklós: Egy magyar hősnak, – hihetőleg Bene vitéznek, – ki még a 'tizedik század' elején, Solt fejedelemmel, I. Berengár császárnak diadalmas védelmében Olaszországban jelen volt, újonnan felfedezett tetemeiről, 's öltözetének ékességeiről. *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei* 2 (1832–1834) 281–296.
- Jankovich é.n.: Jankovich Miklós: *Vélemény a Balaton mellett Kékkúton ki ásott római sírkőről és annak felírásáról*. OSzK Kéziratár. Quart. Hung. 4096.
- Jarnut–Wemhoff 2003: Jörg Jarnut – Matthias Wemhoff (Hrsg.): *Erinnerungskultur im Bestattungsritual*. *Archäologisch-Historisches Forum*. (Mittelalter Studien 3.) München 2003.
- Jaspert 2007: Nikolas Jaspert: Grenzen und Grenzräume im Mittelalter: Forschungen, Konzepte und Begriffe. In: Klaus Herbers – Nikolas Jaspert (Hrsg.): *Grenzräume und Grenzüberschreitungen im Vergleich. Der Osten und der Westen des mittelalterlichen Lateineuropas*. (Europa im Mittelalter, Abhandlungen und Beiträge zur historischen Komparatistik 9.) Berlin 2007, 43–70.
- Jensen et al. 2010: Lotte Jensen – Joep Leerssen – Marita Mathijssen (ed.): *Free Access to the Past Romanticism. Cultural Heritage and the Nation*. Edited. Boston – Leiden 2010.
- Jerney 1851: Jerney János: *Keleti utazása a magyarok őshelyeinek kinyomozása végett. 1844 és 1845*. Pest 1851.
- Jessel 2008: Beate Jessel (Hrsg.): *Elfenbein und Artenschutz Ivory and Species Conservation INCENTIVS – Tagungsbeiträge der Jahre (2004–2007) Proceedings of INCENTIVS – Meetings (2004–2007)*. (<http://www.bfn.de/fileadmin/MDb/documents/service/skript228.pdf>)
- Johnson 2007: Paul Johnson: *A modern kor. A huszadik század igazi arca*. Budapest 2007.
- Jókai 1888: Jókai Mór: A magyar nép. In: Jókai Mór (szerk.): *Az Osztrák-Magyar Monarchia frásban és képekben*. Magyarország 1. Budapest 1888, 277–359.
- Jókai 1898: Jókai Mór: *Levente*. Budapest 1898.
- Jókai 1898a: Jókai Mór: Utószó. In: Szilágyi Sándor (szerk.): *A magyar nemzet története* 10. Budapest 1898, 837–840.
- Jókai 1975: Jókai Mór: *Cikkek és beszédek*. VI. Budapest 1975.
- Jones 1998: Siân Jones: *The Archaeology of Ethnicity. Constructing identities in the past and present*. London – New York 1998.

- Jósa 1900: Jósa András: Muzeumunk érdekében. *Nyírvidek* 21 (1900/8) 2–3.
- Jotov 2004: Валери Йотов: *Въоръжението и снаряжението от българското средновековие (VII–IX век)*. София 2004.
- Juhász é.n.: Juhász Gyula: A történelem józansága. Budapest é.n.
- Jung 1996: Jung Károly: „Emlékekewzzeunk reegiekreul...”: A Pannóniai Ének gombosi (?) változatainak (?) kérdéséhez. *Ethnographia* 107 (1996) 317–328.
- Jung 1999: Jung Károly: A fehér-ló-monda utóéletéhez. *Híd* 63 (1999) 738–748.
- Jurecskó 2003: Jurecskó László: A népies szecesszió elméletének kialakulása. In: Gellér Katalin – G. Merva Mária – Óriné Nagy Cecília (szerk.): *A gödöllői művésztelep 1901–1920 – The artist's colony of Gödöllő*. Gödöllő 2003, 59–61.
- Kádár 1900: Kádár József: *Szolnok-Dobokavármegye monográfiája*. III. Deés 1900.
- Kádár 1968: Kádár Zoltán: *Ikonomische und religionsgeschichtliche Bemerkungen zu den Zierscheiben von Rakamaz*. *Folia Archaeologica* 19 (1968) 105–112.
- Kaiser 1995: Timothy Kaiser: Archaeology and ideology in southeast Europe. In: Phillip L. Kohl – Clare Fawcett (eds.): *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology*. Cambridge 1995, 99–119.
- Kalapis 1997: Kalapis Zoltán: Árpád az ország határán. *Híd* 61 (1997) 140–142.
- Kalla 2003: Kalla Gábor: Régészeti oktatás és kutatás az egyetemeken. In: *Visy* 2003, 419–421.
- Kalmár 1964: Kalmár János: A buzogány (Der Streitkolben). *Jósa András Múzeum Évkönyve* 4–5 (1964) 31–46.
- Kandler 2000: Manfred Kandler: *Der Kirchenberg von Bad Deutsch-Altenburg und seine archäologischen Denkmäler. Von der Urgeschichte zur Neuzeit*. In: Christa Farka (Hrsg.): *Der Kirchenberg. Archäologie und Geschichte im Bereich der Marienkirche von Bad Deutsch-Altenburg, Niederösterreich*. Bad Deutsch-Altenburg 2000, 13–38.
- Kanyó 2010: Kanyó Ferenc: Elméletek az Árpád-kori királyi Magyarország székvarosairól (fikció és valóság). ELTE Bölcsészettudományi Kar Történelem Szak szakdolgozat. Budapest 2010. (kézirat)
- Kaposvári – Szabó 1956: Kaposvári Gyula – Szabó János Győző: A bánalmi avar sírlelet. *Jáskunok* 3 (1956) 166–174.; 235–242.
- Karácsonyi 1901: Karácsonyi János: Halavány vonások hazánk Szent István korabeli határaihoz. *Századok* 35 (1901) 1039–1058.
- Karácsonyi I–III: Karácsonyi János: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I–III*. Budapest 1900–1901.
- Karnaukhov 2009: Dimitrij Vladimirovič Karnaukhov: Images of Eurasian Ethnicity in Works of Renaissance Polish Historians. *Archaeology Ethnology & Anthropology of Eurasia* 37/4 (2009) 92–99.
- Kat. Aachen 1965: Karl der Grosse. *Werk und Wirkung*. Aachen 1965.
- Kat. Aachen 2001: Wolfgang Jahn – Christian Lankes – Wolfgang Petz – Evamaria Brockhoff (Hrsg.): *Bayern – Ungarn tausend Jahre. Bajorország és Magyarország 1000 éve*. Ausburg 2001.
- Kat. Bologna 1998: Fodor István – Révész, László – Wolf, Mária – M. Nepper, Ibolya (cura di): *Gli antichi Ungari. Nascita di una nazione*. Bologna 1998.
- Kat. Budapest 1996: Fodor István – Révész László – Wolf Mária (szerk.): *„Őseinket felhozzád...” A honfoglaló magyarság*. Budapest 1996.
- Kat. Budapest 2000: Mikó Árpád – Sinkó Katalin (szerk.): *Történelem-Kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról Magyarországon*. Budapest 2000.
- Kat. Budapest 2000a: Alfred Wieczorek – Hans-Martin Hinz (Hrsg.): *Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie*. Handbuch zur Ausstellung 1–2. Stuttgart 2000.
- Kat. Budapest 2002: Garam Éva (szerk.): *Az avarok aranya. A nagyszentmiklósi kincs*. Budapest 2002.
- Kat. Budapest 2002a: Mikó Árpád (szerk.): *Jankovich Miklós (1772–1846) gyűjteményei*. Budapest 2002.
- Kat. Budapest 2012: *Helyszíni szemle. Fejezetek a múzeum életéből*. Budapest 2012.
- Kat. Brno 2014: Pavel Kouřil (ed.): *Great Moravia and the Beginnings of Christianity*. Brno 2014.
- Kat. Caen 1998: Fodor István – Révész, László – Wolf, Mária – M. Nepper, Ibolya – Jean-Yves Marin (ed.): *La Hongrie de l'an Mil: Naissance d'une nation européenne*. Milan 1998.
- Kat. Halbtorn 1996: Falko Daim (Hrsg.): *Hunnen + Awaren. Reitervölker aus dem Osten*. Eisenstadt 1996.
- Kat. Ljubljana 2001: Polona Bitenc – Timotej Knific – Tomaž Lauko – Gregor Čeferin – Borko Tepina: *Od Rimljanov do Slovanov*. Ljubljana 2001.
- Kat. London 1994: David Buckton (ed.): *Byzantium. Treasures of Byzantine Art and Culture from British Collection*. London 1994.
- Kat. London 2008: Robin Cormack – Maria Vassilaki (eds.): *Byzantium 330–1453*. London 2008.
- Kat. Madrid 1999: *Hungria en el año mil. El nacimiento de una nación europea*. Madrid 1999.
- Kat. New York 1996: Helen C. Evans – William D. Wixom (eds.): *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843–1261*. New York 1996.
- Kat. Padernborn 1999: Christoph Stiegemann – Matthias Wemhoff (Hrsg.): *Kunst und Kultur der Karolingerzeit. Karl der Große und Papst Leo III. in Padernborn*. Padernborn 1999, I–II.
- Kat. Padernborn 2013: Christoph Stiegemann – Martin Kroker – Wolfgang Walter (Hrsg.): *Credo. Christianisierung Europas im Mittelalter*. Padernborn 2013.

- Kat. Paris 2003: Danielle Gaborit-Chopin (éd.): *Ivoires médiévaux, Ve-XVe siècle*. Musée du Louvre. Département des Objets d'art. Catalogue, Paris 2003.
- Kat. Saint Petersburg 1997: *The Treasure of Khan Kubrat*. Saint Petersburg 1997.
- Kat. Toulouse 1999: Fodor, István – Révész, László – Wolf, Mária – M. Nepper, Ibolya – Jean-Yves Marin (ed.): *L'an Mil et la Hongrie: Naissance d'une nation européenne*. Milan 1999.
- Kat. Turku 1999: Fodor, István (Toimittanut): *Muinaiset unkarilaiset*. Turku 1999.
- Katona 1997: Katona Imre: A magyar honfoglalás mondanaköre. In: Kovács László – Paládi Kovács Attila (szerk.): *Honfoglalás és néprajz*. (A honfoglalásról sok szemmel 4.) Budapest 1997, 267–274.
- Katona-Kiss 2012: Katona-Kiss Attila: *Μεγάλη Μοραβία, Szvatopluk országa – Hol voltak a morva végek? (Μεγάλη Μοραβία, Svatopluk's Country – Where were the Moravian Borders?)* In: Kiss P. Attila – Piti Ferenc – Szabados György (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok 7. A VII. Medieviztikai PhD-konferencia* (Szeged 2011. június 1-3.) előadásai. Szeged 2012, 199–218.
- Kazanski 2013: Michel Kazanski: *The Middle Dnieper Area in the Seventh Century: An Archaeological Survey*. *Travaux et Mémoires du Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance* 17 (2013) 769–864.
- Käfer 2009: Käfer István: Nemzet és egyház a szlovák-magyar szellemi összefüggésrendszerben. II. *Magyar Sion* 45 (u. f. 3) (2009) 209–215.
- Keményfi 2004: Keményfi Róbert: *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban. Etnikai és felekezeti terek, kontaktusok elemzési lehetőségei*. Debrecen 2004.
- Kendrick 1937: Thomas D. Kendrick: *The Horn of Ulph*. *Antiquity* 11 (1937) 278–282.
- Kerényi 2004: Kerényi Ferenc: Egy sikeres eredetmítosz a XVIII-XIX. század fordulóján. Dugonics András hat művéről. In: Hausner Gábor – Kincses Katalin Mária (szerk.): *Mitoszok nyomában... Mítoszképzés és történetírás a Duna-tájon*. Budapest 2004, 303–320.
- Kerny 2015: Kerny Terézia: Rómer Flóris, a rimajánosi bencés templom címzetes apátja. In: Kerny Terézia – Mikó Árpád (szerk.): *Archaeológia és műtörténet. Tanulmányok Rómer Flóris munkásságáról születésének 200. évfordulójára*. Budapest 2015, 223–240.
- Kertész 2004: Kertész Balázs: A turul-monda Laskai Osvát egyik Szent István-napi prédikációjában. *Magyar Könyvszemle* 120 (2004) 374–384.
- Keszi 1995: Keszi Tamás: Az úgynevezett magyar szakrális kettős királyságról (Über das sogenannte ungarische sacralische Doppelkönigtum). *Somogy Megyei Múzeumok Közleményei* 11 (1995) 189–193.
- Kiliánová 2002: Gabriela Kiliánová: *Mýtus hranice: Devín v kolektívnej pamäti Slovákov, Maďarov a Nemcov*. *Historický časopis* 50 (2002) 633–650.
- Kiliánová 2006: Gabriela Kiliánová: A határmítosz: Dévény vára. 2000 18 (2006) 64–73.
- Kincses Nagy 1991: Kincses Nagy Éva: A turáni gondolat. In: Kincses Nagy Éva (szerk.): *Őstörténet és nemzetudat 1919-1930*. Szeged 1991, 44–49.
- King 1987: Charles King: The Veracity of Ammianus Marcellinus' description of the Huns. *American Journal of Ancient History* 12 (1987) 77–95.
- Király 2012: Király Erzsébet: A csodakamrátlól a nemzet múzeumáig. In: Kat. Budapest 2012, 45–77.
- Kirpichnikov 1966: Анатолий Николаевич Кирпичников: *Древнерусское оружие. 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени, IX–XIII вв.* АССР Е1–36 (1966)
- Kiss 1839: Kiss Bálint: *Magyar régiségek*. Pest 1839.
- Kiss 1938: Kiss Lajos: A geszterédi honfoglaláskori sírlelet (Der altungarische Grabfund von Geszteréd). *Archaeologica Hungarica* 24 (1938).
- Kiss 1973: Kiss, Attila: Zur Frage der Bjelo Brdo Kultur. Bemerkungen zu den ethnischen Verhältnissen des heutigen Slawonien und Syrmien im 10.–11. Jahrhundert. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 25 (1973) 327–340.
- Kiss 1997: Kiss, Attila: Die Zeitstellung des „münzdatierten“ Grabes von Űc Tepe /Aserbajdschan/. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 49 (1997) 261–265.
- Kiss 2000: Kiss Etele: A Jászberényi Lehel kürt – kései recenzió néhány elfeledett tanulmányhoz (L'olifant de Lehel conservé à Jászberény – un compte rendu tardif guelgues ouvrages oubliés). In: Langó Péter (szerk.): *Szállástól a mezővárosig. Tanulmányok Jászfényszaru és a Jászág múltjáról*. Jászfényszaru 2000, 67–82.
- Kiss 2000a: Kiss Gábor: *Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei* (Angaben zur Geschichte des Komitats Vas im 10.–12. Jahrhundert). (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 2.) Szombathely 2000.
- Kiss 2000b: Kiss Etele: Lehel kürtje. In: Kat. Budapest 2000, 520–526.
- Kiss 2004: Kiss Endre: A nemzeti mitológia rekonstrukciójához. In: Hausner Gábor – Kincses Katalin Mária (szerk.): *Mitoszok nyomában... Mítoszképzés és történetírás a Dunánál*. Budapest 2004, 46–66.
- Kiss 2014: Kiss P. Attila: Kiss P. új tudomány, a langobardológia születése. *Száadvég* 73 (2014) 33–66.
- Kiss-Bartha 1970: Kiss, Ákos – Bartha, Antal: Graves from the age of the Hungarian conquest at Bana. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 22 (1970) 219–260.
- Klanica 1995: Zdeněk Klanica: *Křifžky z 8. – 9. století v Mikulčicích*. *Pravěk* 3 (1995) 211–215.
- Klaniczay 2011: Gábor Klaniczay: The Myth of Schytilian Origin and the Cult of Attila in the Nineteenth Century. In: Klaniczay, Gábor – Michael Werner – Gecser, Ottó (eds.): *Multiple Antiquities – Multiple*

- Modernities. Ancient Histories in the Nineteenth Century European Cultures*. Frankfurt – New York 2011, 185–212.
- Klein 1965: Karl Kurt Klein: *Grenzwüstung und Siedlung: Gyepü und Gyepüvorland. Bemerkungen zur mitteralterlichen deutschen Südosiedlung im altungarischen Raum*. In: Osmund Menghin – Hermann M. Öberg (Hrsg.): *Festschrift Leonhard C. Franz zum 70. Geburtstag*. (Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft 11.) Innsbruck 1965, 187–207.
- Klejn 1997: Lev S. Klejn: *Das Phänomen der sowjetischen Archäologie. Geschichte, Schulen, Protagonisten*. Frankfurt am Main 1997.
- Klejn 2010: Лев Самуйлович Клейн: Из кладов России: Г.Ф. Корзухина. In: А. А. Пескова – О. А. Щеглова – А. Е. Мусин (ред.): *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки*. Санкт-Петербург 2010, 14–23.
- Klejn 2012: Leo S. Klejn: *Soviet Archaeology: Trends, Schools, and History*. Oxford 2012.
- Klima 2015: Klima László [zegernyei]: Jókai Mór, a nyelvész. (<http://www.nyest.hu/renhirek/jokai-mor-a-nyelvesz>)
- Knieza 1938: Knieza István: Magyarország népei a XI. században. In: Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján* 2. Budapest 1938, 365–472.
- Knieza 1942: Knieza István: Szlav apostolok és a tótok. *Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve*. 1942, 178–193.
- Koenen 2008: Ulrike Koenen: Die Artukiden-Schale im Innsbrucker Ferdinandeum als Zeugnis der „Grenzgänge“ im östlichen Mittelmeergebiet. Bemerkungen zur Methodik der byzantinischen Kunstgeschichte. In: Ulrike Koenen – Martina Müller-Wiener (Hrsg.): *Grenzgänge im östlichen Mittelmeerraum Byzanz und die islamische Welt vom 9. bis 13. Jahrhundert*. Wiesbaden 2008, 121–146.
- Kohl-Fawcett 1995: Phillip L. Kohl – Clare Fawcett: Archaeology in the service of the state: theoretical considerations. In: Phillip L. Kohl – Clare Fawcett (eds.): *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology*. Cambridge 1995, 3–18.
- Kohl-Tsetschladze 1995: Philip L. Kohl – Gocha R. Tsetschladze: Nationalism, politics, and the practice of archaeology in the Caucasus. In: Philip L. Kohl – Clare Fawcett (eds.): *Nationalism, politics and the practice of Archaeology*. Cambridge 1995, 149–174.
- Kolár 2010: Pavel Kolár: Rewriting National History in Post-War Central Europe: Marxist Syntheses of Austrian and Czechoslovak History as New National Master Narratives. In: Stefan Berger – Chris Lorenz (eds.): *Nationalizing the Past: Historians as Nation Builders in Modern Europe*. London 2010, 319–340.
- Kolejka-Šťastný 1965: Josef Kolejka – Vladislav Šťastný: Die cyrillo-metodische und grossmährische Tradition im tschechenischen politischen Geschehen im 19. und 20. Jahrhundert. In: Josef Macurek (red.): *Magna Moravia*. Praha, 1965, 587–610.
- Kolník-Kolníková-Vladár 2010: Titus Kolník – Eva Kolníková – Jozef Ľudmila Vladár: *Cvengrošová a dávne Slovensko (medaily, reliéfy, sochy)*. Bratislava 2010.
- Kolník-Varsik 2012: Titus Kolník – Vladimír Varsik: *Kvádská nobilita v 3. storočí*. In: Jura Šedivý – Tatiana Štefanovičová: *Dejiny Bratislavy 1. Od počiatkov do prelomu 12. A 13. storočia. Brezalauspurc na križovatke kultúr*. Bratislava 2012, 243–248.
- Komar 2006: А. В. Комар: *Переяславский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII – нач. VIII вв. (Степи Европы в эпоху средневековья 5.)* Донецк 2006.
- Komar 2011: А. В. Комар: Древние мадьяры Етелькеза: перспективы исследований. In: *Мадьяры в Середньому Подніпров'ї. Археологія і давня історія України* 7 (2011) 21–78.
- Komar 2013: А. В. Комар: Древние мадьяры Етелькеза: перспективы исследований. In: С. Г. Боталов – Н. О. Иванова (ред.): *II-й Международный Мадьярский симпозиум*. 2013 г. Челябинск 2013, 182–231.
- Komoróczy 1976: Komoróczy Géza: A sumer-magyar nyelvrokonítás (Die sumerisch-ungarische Sprachvergleichung). *Nyelvtudományi Közlemények* 78 (1976) 3–38.
- Koperski 1996: Andrzej Koperski: *Przemysł*. In: Kat. Budapest 1996, 439–448.
- Koperski-Parcewski 1978: Andrzej Koperski – Michał Parczewski: Das altungarische Reitergrab von Przemysł (Südopolen). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* (1978) 213–230.
- Kordé 1994: Kordé Zoltán: Bogát, Tas, turul-monda. In: Kristó Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon*. Budapest 1994, 116.; 663.; 693.
- Korek 1988: Korek József: *A muzeológia alapjai*. Budapest, 1988.
- Korhuzina 1955: Гали Фёдоровна Корзухина: К истории Среднего Поднепровья в середине I тысячелетия н. э. *Советская археология* 22 (1955) 61–82.
- Korošec 1979: Korošec Paola: *Zgodnjiesrednjeveška arheološka slika Karantanskih Slovanov* (Archäologisches Bild der Karantanischen Slawen im frühen Mittelalter). I-II. Ljubljana 1979.
- Kosáry 1996: Kosáry Domokos: *Hat év a tudománypolitika szolgálatában*. Budapest 1996.
- Kossack 1974: Georg Kossack: *Prunkgräber*. Bemerkungen zu Eigenschaften und Aussagewert. In: Georg Kossack-Günter Ulbert (Hrsg.): *Studien zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie. Festschrift*

- für Joachim Werner zum 65. Geburtstag. (Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, Ergänzungsband 1.) München 1974, 3–33.
- Kovács 1967: Kovács Éva: Lehel kürtje. In: Zádor Anna – Ghenton István (szerk.): *Művészeti lexikon* III. Budapest 1967, 45.
- Kovács 1971: Kovács László: A Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertárának XI–XIV. századi csillag alakú buzogányai (Les massues étoilées des XIe–XIVe siècles conservées au Musée National Hongrois). *Folia Archaeologica* 22 (1971) 165–181.
- Kovács 1978: Kovács Éva: *Árpád-kori ötvösség*. Budapest 1978.
- Kovács 1980: Kovács László: Der Säbel von Benepuszt (Ladánybene, Komitat Bács-Kiskun, Kreis Kecs-kemét). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32 (1980) 309–316.
- Kovács 1985: Kovács László: Über die Datierung der Garbfunde des 10. Jahrhunderts in Ungarn anhand der Arbeit von J. Giesler: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo – Kultur. (rec.) *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 37 (1985) 207–222.
- Kovács 1989: Kovács László: Münzen aus der ugarischen Landnahmezeit. (Fontes Archeologici Hungariae 19.) Budapest 1989.
- Kovács 1991: Kovács Ákos: „Emeljünk emlékszobrot hőseinknek!“. In: Kovács Ákos (szerk.): *Monumen-tumok az első háborúból*. Budapest 1991, 104–124.
- Kovács 1995: Kovács László: Előkelő rusz vitéz egy székesfehérvári sírban (A rádiótelepi honfoglalás kori A. sír és kardja). In: Koszta László (szerk.): *Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*. Szeged 1995, 291–308.
- Kovács 1997: Kovács László: *A kora Árpád-kori pénzverésről*. Budapest 1997.
- Kovács 1997a: Kovács Ákos: *Két körkép*. Budapest 1997.
- Kovács 1998: Kovács Éva: *Species Modus Ordo*. Budapest 1998.
- Kovács 2002: Kovács Éva: Határmítoszok és identitásnarratívák az osztrák-magyar határ mentén. *Rep-lika* 47–48 (2002) 143–156.
- Kovács 2002: Kovács Tibor: Fejezetek két évszázad múzeumtörténetéből. In: Pintér János (szerk.): *A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei*. Budapest 2002, 9–15.
- Kovács 2003: Kovács László: Viselet, fegyverek. In: Kristó Gyula: *Háborúk és hadviselés az Árpádok korá-ban*. Budapest 2003, 284–392.
- Kovács 2006: Kovács Ákos: *Kitalált hagyomány*. Pozsony 2006.
- Kovács 2010: Kovács Sándor: *Honfoglalásunk hét emlékműve*. Budapest 2010.
- Kovács 2011: Kovács László: *A magyar kalandozások zsákmányról*. Budapest 2011.
- Kovács 2012: Kovács László: Benepuszt és Vereb. Az elsőként ismertté vált két honfoglalás kori sír (1834, 1853) érméinek sorsa (Benepuszt és Vereb. Das Schicksal der Münzen der zwei ersten landnahmezeitlichen Gräber (1834, 1853). *Numizmatikai Közöny* 100–101 (2011–2012) 51–69.
- Kovács 2012a: Kovács László: Régimódi történetek egy hajdanvolt tervásatásról. (Személyes emlékeim Dienes Istvánról, különös tekintettel Magyarhomorogra.) (Altmodische Geschichten über István Dienes mit besonderer Rücksicht auf Magyarhomorog). *A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 52 (2010) 19–44.
- Kovács 2014: Kovács István: Az elefántcsont megmunkálása és kereskedelme a középkorban. In: Pethő László (szerk.): *Jászberény története a kezdetektől a reformkorig*. Jászberény 2014, 66–70.
- Kovács-Nagy 2013: Kovács Ákos András – Nagy Ágoston: A Hősök tere. Hőskultusz és városstervezés. *Rubicon* 24/11 (2013) 16–27.
- Kovrig 1966: Kovrig Ilona: Hozzászólás Fettich Nándor: Das altungarische Fürstengrab von Zemplin című könyve kéziratához. *Archaeológiai Értesítő* 93 (1966) 282.
- Köpeczi 1993: Köpeczi Béla: Franciaországi viták Erdély történetéről. *Magyar Tudomány* 100 (1993) 541–548.
- Körmendi 2010: Körmendi Tamás: Remete Günther és Magyarország. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 22 (2010) 5–22.
- Körmendi 2011: Körmendi Tamás: A magyar királyok kettőskereszt címerének kialakulása. *Turul* 84 (2011) 73–83.
- Kőváry 1897: Kőváry László: *A millenium lefolyásának története és a millenáris emlékkalkotások*. Budapest 1897.
- Kralovánszky 1959: Kralovánszky Alán: Adatok a Kárpát-medencei X–XI. századi félhold alakú csüngők kérdéséhez (Beitrag zur Problematik der halbmondförmige Anhänger aus dem 10.–11. Jh. im Kar-patenbecken). *Archaeológiai Értesítő* 86 (1959) 76–82.
- Kralovánszky 1959a: Kralovánszky Alán: Beiträge zur Frage der Ausgestaltung, Chronologie und der ethnischen Bestimmung des sog. Schlafenringes mit S-Ende. *Studia Slavica* 5 (1959) 327–361.
- Kreitner 2001: Thomas Kreitner: Ein madjarenzeitliches Gräberfeld des 10. Jahrhunderts aus Bruck an der Leitha, N.O. Ein Vorbericht. *Fundberichte aus Österreich* 39 (2000) 182–198.
- Krekovičová 2002: Eva Krekovičová: Identity a mýty novej štátnosti na Slovensku. (Náčrt slovenskej mytológie a prelome tisícročia.) *Slovenky národopis* 50. (2002) 147–170.
- Kring 1938: Kring Miklós: Magyarország határai Szent István korában. In: Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján* 2. Budapest 1938, 475–486.

- Kristó 1970: Kristó Gyula: Ősi epikánk és az Árpád-kori íráshagyomány. *Ethnographia* 81 (1970) 113–135.
- Kristó 1970a: Kristó Gyula: Az Exordia Schytica, Regino és a magyar krónikák. *Filológiai Közöny* 16 (1970) 106–115.
- Kristó 1980: Kristó Gyula: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest 1980.
- Kristó 1985: Kristó Gyula: *Az augsburgi csata*. (Sorsdöntő történelmi napok 8.) Budapest 1985.
- Kristó 1993: Kristó Gyula: *Honfoglaló fejedelmek: Árpád és Kurszán*. Szeged 1993.
- Kristó 1996: Kristó Gyula: *Hungarian History in the Ninth Century*. Szeged 1996.
- Kristó 1997: Kristó Gyula: *A magyar nemzet megszületése*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 12.) Szeged 1997.
- Kristó 2000: Kristó Gyula: *Előd. A magyar őstörténet- és krónikakutatás egy fejezete*. Budapest 2000.
- Kristó 2002: Kristó Gyula: *Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon*. Budapest 2002.
- Kristó 2002a: Kristó Gyula: *Árpád fejedelemtől Géza fejedelemig. 20 tanulmány a 10. századi magyar történe-lemről*. Budapest 2002.
- Kristó 2003: Kristó Gyula: *Háborúk és hadviselés az Árpádok-korában*. Budapest 2003.
- Kristó-Makk 1996: Kristó Gyula – Makk Ferenc: *Az Árpád-ház uralkodói*. Budapest 1996.
- Kríza 1996: Kríza Ildikó: A fehér lóért vett ország. In: Hofer Tamás (szerk.): *Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzetűdudat változó jelképei*. Budapest 1996, 45–60.
- Kríza 1997: Kríza Ildikó: A fehér ló mondája a 18–19 századi forrásokban. In: Kovács László – Paládi Kovács Attila (szerk.): *Honfoglalás és néprajz. A honfoglalásról sok szemmel* IV. Budapest 1997, 275–284.
- Kröger 2005: Jens Kröger: Ernst Kühnel and Scholarship on Islamic Ivories up to 1971. *Journal of the David Collection* 2 (2005) 269–293.
- Kröger 2010: Jens Kröger: The 1910 Exhibition “Meisterwerke muhammedanischer Kunst”: Its Prota-gonists and its Consequences for the Display of Islamic Art in Berlin. In: Andrea Lerner – Avinoam Shalem (eds.): *After One Hundred Years The 1910 Exhibition „Meisterwerke muhammedanischer Kunst” Reconsidered*. Leiden – Boston 2010, 65–116.
- Krüger 1971: Karl Heinrich Krüger: *Königsgrabkirchen der Franken, Angelsachsen und Langobarden bis zur Mitte des 8. Jahrhunderts. Ein historischer Katalog*. (Münstersche Mittelalter-Schriften 4.) München 1971.
- Kryzhanovskaya 1965: M. Kryzhanovskaya: Two early Romanesque Ivory relief sin the Collection of the State Hermitage. *The Burlington Magazine* 107 (1965) 404–407.
- Kubisch 2000: Natascha Kubisch: Architektur. In: Markus Hattestein – Peter Delius (Hrsg.): *Islam Kunst und Kultur*. Köln 2000, 218–237.
- Kučera 2000: Matuš Kučera: Slovakia and its historical space. In: Matuš Kučera (ed.): *Slovaks in the Central Danubian Region in the 6th to 11th Century*. Bratislava 2000, 7–30.
- Kučera 2001: Rudolf Kučera: A csehek és a magyarok a történelem keresztútjain. *Limes* 2001/5, 45–49.
- Kučera 2010: Matuš Kučera: *Kráľ Svätopluk*. Martin 2010.
- Kumorovitz 1934: Kumorovitz L. Bernát: A magyar címer hármashalma. *A Gróf Klebersberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve* 4 (1934) 74–92.
- Kumorovitz 1941: Kumorovitz L. Bernát: A magyar címer kettőskeresztje. *Turul* 55 (1941) 45–62.
- Kumorovitz 1954: Kumorovitz L. Bernát: A magyar zászló és a nemzeti színek múltja. *Haditörténeti Köz-lemények* u.f. 1 (1954) 18–60.
- Kund 2012: Kund Attila: Méhely Lajos és a magyar fajbiológiai kísérlete (1920–1931). *Múltunk* 57 (2012) 239–289.
- Kuzsinszky 1896: Kuzsinszky Bálint: Olasz- és horvátországi leletek a honfoglalási korból. *Archaeológiai Értesítő* 16 (1896) 68–70.
- Kühnel 1912: Ernst Kühnel: Elfenbeinhorn. In: F. Sarre – F. R. Martin (Hrsg.): *Die Ausstellung von Meister-werken muhammedanischer Kunst in München 1910. III. München 1912*, 254.
- Kühnel 1921: Ernst Kühnel: Die oriental Olifanthörner. *Kunstchronik* 22 (1921)
- Kühnel 1959: Ernst Kühnel: Die sarazenischen Olifanthörner. *Jahrbuch der Berliner Museen* N. F. 1 (1959) 33–50.
- Kühnel 1971: Ernst Kühnel: *Die islamischen Elfenbeinskulpturen VIII.–XIII. Jahrhundert*. Berlin 1971.
- Kürti 1996: Kürti Béla: A honfoglaló magyar női viselet (Leletek és rekonstrukciók) (Die Frauenracht der landnehmenden Ungarn. [Funde und Rekonstruktionen]). In: Wolf Mária – Révész László (szerk.): *A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei*. Miskolc, 1996, 148–161.
- Lajtai 2009: Lajtai L. László: „Nemzeti történelem” vagy nemzet és történelem? In: Cieger András (szerk.): *Kösterök. Az identitás történetének térbeli keretei*. Budapest 2009, 29–45.
- Langó 2005: Langó Péter: Archaeological research on the conquering Hungarians: A review. In: Mende, Balázs Gusztáv (ed.): *Research on the prehistory of the Hungarians: A review. Varia Archaeologica Hungarica* 18 (2005) 175–340.
- Langó 2007: Langó Péter: *Amít elrejt a föld... A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében*. Budapest 2007.
- Langó 2012: Langó Péter: Délszlávok Nyitrán? Megjegyzések az alsó ívükön tekereszt drótdíszes karikaékszerek klasszifikációja kapcsán. (Southern Slav in Nitra?) In: Kiss P. Attila – Piti Ferenc –

- Szabados György (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok 7. A VII. Medieviztikai PhD-konferencia* (Szeged, 2011. június 1-3.) előadásai. Szeged 2012, 237-281.
- Langó 2012a: Langó, Péter: Notes on the dating of Byzantine coin finds from 10th century context in the Carpathian Basin. In: Tobias Bendeguz (Hrsg.): *Die Archäologie der frühen Ungarn: Chronologie, Technologie und Methodik*. Internationaler Workshop des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz in Budapest am 4. und 5. Dezember 2009. Mainz 2012, 49-66.
- Langó-Patay-Horváth 2015: Langó, Péter – Patay-Horváth, András: Moravian continuity and the conquering Hungarians – a case study based on grape-bunch pendant. In: Heinrich-Tamáska, Orsolya – Herold, Hajnalka – Straub, Péter – Vida, Tivadar (Hrsg.): *Castellum, civitas, urbs: Zentren und Eliten im frühmittelalterlichen Ostmitteleuropa*. (Castellum Pannonicum Pelsonense 6.) Budapest – Leipzig – Keszthely – Rahden/Westf. 2015, 367-380.
- Langó-Patay-Horváth 2016: Langó, Péter – Patay-Horváth, András: Hungarian Belt – Bulgarian Belt? Some Notes on the Distribution of Ribbed Belt Mounts. In: Ádám Bollók – Gergely Csiky – Tivadar Vida (eds.): *Zwischen Byzanz und der Steppe: Archäologische und historische Studien Festschrift für Csánád Bálint zum 70. Geburtstag = Between Byzantium and the Steppe: Archaeological and Historical Studies in Honour of Csánád Bálint on the Occasion of His 70th Birthday*. Budapest 2016, 567-589.
- Lantos 2003: Lantos Péter: *Jászfényszaru története. Életírás a redemptiótól a jász kiváltság megszűnéséig*. Jászfényszaru 2003.
- László 1943: László Gyula: A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben. Kolozsvár 1943.
- László 1944: László Gyula: *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest 1944.
- László 1950: László Gyula: Honfoglalás kori régészetünk és a magyar nagycsalád. *Archaeológiai Értesítő* 77 (1950) 137-142.
- László 1955a: László Gyula: Hozzászólás. In: *A magyar őstörténet kérdései*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság vitaülése 1953. december 1. Budapest 1955, 38-43.
- László 1966: László Gyula: Hozzászólás Fettich Nándor: Das altungarische Fürstengrab von Zemplin című könyve kéziratához. *Archaeológiai Értesítő* 93 (1966) 278-279.
- László 1969: László Gyula: Megjegyzések Fettich Nándor válaszához. *Archaeológiai Értesítő* 96 (1969) 123-124.
- László 1972: László, Gyula: Fettich Nándor (1900-1971). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 24 (1972) 299-304.
- László 1976: László Gyula: A zempléni honfoglalás kori vezérsírról. *Archaeológiai Értesítő* 103 (1976) 79-84.
- László 1977: László Gyula: *Régészeti tanulmányok*. Budapest 1977.
- László 1981: László Gyula: *Őstörténetünk. Egy régész gondolatai néppé válásunkról*. Budapest 1981.
- László 1988: László Gyula: *Árpád népe*. Budapest 1988.
- László 1990: László Gyula: *Őseinkről*. Budapest 1990.
- László 1993: László, Péter: Language, the Constitution and the Past in Hungarian Nationalism. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára*. Budapest 1993, 193-204.
- László 1996: László, Gyula: *The Magyars: Their Life and Civilisation*. Budapest 1996.
- László 2001: László Gyula: Kijevi naplótöredék. In: Balassa Iván – László Emőke (szerk.): *László Gyula 1910-1998. Emlékkönyv*. Budapest 2001, 139-146.
- László-Rácz 1977: László Gyula – Rácz István: *A nagyszentmiklósi kincs*. Budapest 1977.
- Laszlovsky 2008: Laszlovsky József: Ósbuda, Ós-Budavár. 1-3. *Várak kastélyok templomok* 4 (2008) 1.: február 8-11.; 2: április 8-11.; 3: június 12-15.
- Laszlovsky-Siklódi 1991: Laszlovsky, József – Siklódi, Csilla: Archaeological theory in Hungary since 1960: theories without theoretical archaeology. In: Ian Hodder (ed.): *Archaeological Theory in Europe. The last three decades*. New York 1991, 272-298.
- Leerssen 2006: Joep Leerssen: *National Thought in Europe. A Cultural History*. Amsterdam 2006.
- Lehr-Splawinski 1949: Tadeusz Lehr-Splawinski: I Lubor Niederle jako slawista (Lubor Niederle come slavist). *Światowit* 20 (1948-1949) 16-24.
- Lejeune-Stiennon 1968: Rita Lejeune – Jacques Stiennon: *La légende de Roland dans l'art du moyen âge*. Brussels 1968.
- Lepahin 1998: Lepahin Valerij: Georgij Ugrin, azaz Magyar György – az alig ismert szent. *Aetas* 13 (1998) 72-78.
- Lepahin 2009: Lepahin Valerij: Magyar Szent Mózes a történelemben és az irodalomban. In: Szvák Gyula (szerk.): *Szent Orsolyától Iszak Babelig. Russzisztikai előadások – nem csak történészeknek I*. Budapest 2009, 41-86.
- Lesskó 1912: Lesskó János: Művészeink műtermükben. *Zala György. Vasárnapi Újság* 59 (1912) 506-507.
- Leube-Hegewisch 2002: Achim Leube – Morten Hegewisch (Hrsg.): *Prähistorie und Nationalsozialismus: Die mittel- und osteuropäische Ur- und Frühgeschichtsforschung in den Jahren 1933-1945*. (Studien zur Wissenschafts- und Universitätsgeschichte 2.) Heidelberg 2002.

- Lévy 2002: Jaques Lévy: A helyek szelleme. In: Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Tér és történelem*. Budapest 2002, 19-37.
- Lezsák 2011: Lezsák Gabriella: A turulmadár. *Magyar Solymász* 2011, 126-132.
- Lightfoot-Martinez 1995: Kent G. Lightfoot – Antoinette Martinez: Frontiers and Boundaries in Archaeological Perspective. *Annual Review of Anthropology* 24 (1995) 471-492.
- Lilie 1984: Ralph-Johannes Lilie: *Handel und Politik zwischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Epoche der Komnenen und der Angeloi (1081-1204)*. Amsterdam 1984.
- Lindenschmit-Lindenschmit 1969: Wilhelm Lindenschmit – Ludwig Lindenschmit: *Das germanische Totdenkmal bei Selzen. in der Provinz Rheinhessen*. Mainz 1969.
- Lindner 2000: Lindner Magdolna: Árpád Pannonia hegyén. In: *Kat. Budapest 2000*, 550.
- Lipták 2000: L'ubomir Lipták: *Száz évnél hosszabb évszázad*. Pozsony 2000.
- Longhurst 1927: Margaret Helen Longhurst: *Catalogue of carvings in ivory. Part I*. London 1927.
- Loverance 1994: Rowena Loverance: Marble panel with eagles and hares. In: *Kat. London 1994*, 140-141.
- Lukácsy-Balassa 1955: Lukácsy Sándor – Balassa László: *Vörösmarty Mihály 1800-1855*. Budapest 1955.
- Lüttich 1910: Rudolf Lüttich: *Ungarzüge in Europa im 10. Jahrhundert*. Berlin 1910.
- L'vova 1997: З. А. Львова: Каталог вещей No. 96-137. In: Н. Залесская – З. А. Львова – Б. И. Маршак – И. В. Соколова – Н. А. Фонакова: *Сокровища хана Кубрата. Перешепинский клад*. Санкт-Петербург 1997, 214-243.
- L'vova-Maršak 1997: З. А. Львова – Б. И. Маршак: Заключение. (Кому принадлежало Перешепинское сокровище?) In: В. Н. Залесская – З. А. Львова – Б. И. Маршак – И. В. Соколова – Н. А. Фонакова: *Сокровища хана Кубрата. Перешепинский клад*. Санкт-Петербург 1997, 87-102.
- L'vova-Maršak-Fonjakova 1996: Zlata A. Lvova – Boris I. Maršak – Natalja A. Fonjakova: *Der Schatz von Mala Pereščepina (Malaja Pereščepina)*. Fundgeschichte, Zusammensetzung und historische Interpretation. In: *Kat Halbturm 1996*, 209-212.
- Macrides 1987: Ruth Macrides: The Byzantine godfather. *Byzantine and Modern Greek Studies* 11 (1987) 139-162.
- Macrides 2006: Ruth Macrides: Dinasztikus házasságok és politikai rokonteremtés. In: Jonathan Sepphard – Simon Franklin (szerk.): *A bizánci diplomácia*. Budapest 2006, 357-381.
- Madaras 2009: Madaras László: Egy méltatlanul elfelejtett törzsfői sír. (Régészeti adatok egyik honfoglaló törzsről és annak törzsfőnöke temetkezéséhez). In: Dobrovits Mihály (szerk.): *A kívánt világhosszág. VI. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Dunaszerdahely 2009, 22-61.
- Madgearu 2011: Alexandru Madgearu: The plate of Paternus from the Malaja Pereščepina treasure: booty or gift? *Études Byzantines et Post-Byzantines* 6 (2011) 65-71.
- Maguire 1996: Henry Maguire: Ivory with Christ Flanked by Disciplines (front) and the Archangel Gabriel with the Virgin Crowning Leo VI (back). In: *Kat. New York 1996*, 201-202.
- Maháček 2014: Jiří Maháček: Die Entwicklung der Siedlungsstrukturen im mährisch-bayerisch-ungarischen Grenzgebiet nach dem Untergang Großmährens. Kollaps oder Neubeginn? In: Christine Alexandra Kleinjung – Stefan Albrecht (Hrsg.): *Das lange 10. Jahrhundert. Struktureller Wandel zwischen Zentralisierung und Fragmentierung, äußerem Druck und innerer Krise*. Mainz 2014, 263-282.
- Majláth 1890: Majláth Béla: Az orosházi sírmező. *Archaeológiai Értesítő* 10 (1890) 417-423.
- Makarenko 2012: Н. Е. Макаренко: Перешепинский клад (Предварительное сообщение). *Старожитности Любережского Подпирова* 2012, 15-25.
- Malina-Vašíček 1990: Jaroslav Malina – Zdeněk Vašíček: Archaeology yesterday and today. The development of archaeology in the sciences and humanities. Cambridge 1990.
- Málnási 1937: Málnási Ödön: *Magyar nemzet őszinte története*. Budapest 1937.
- Mamzer 1999: Henryk Mamzer: Problem etniczny w archeologii (Die ethnische Problem in der Archäologie). *Slavia Antiqua* 40 (1999) 169-201.
- Manselli 1983: Raul Manselli: I popoli immaginari: Gog e Magog. In: Popoli e paesi nella cultura altomedievale: 23-29 aprile 1981. *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto Medioevo* 29 (1983) 487-517.
- Marchand 2010: Suzanne Marchand: Orientalistik and Popular Orientalism in Fin de siècle Germany. In: Andrea Lerner – Avinoam Shalem (eds.): *After One Hundred Years The 1910 Exhibition „Meisterwerke muhammedanischer Kunst“ Reconsidered*. Leiden – Boston 2010, 17-34.
- Marczali 1877: Marczali Henrik: Béla király jegyzője. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 1 (1877) 357-371.
- Marczali 1895: Marczali Henrik: *A magyarok őstörténete a honfoglalásig*. Budapest 1895.
- Margócsy 2006: Margócsy István: Szakmai eredetmitoszok. *Elmélkedések Dávidházi Péter könyve nyomán*. *Holmi* 18 (2006) 527-536.
- Marosi 1994: Marosi Ernő: Lehel kürtje. In: Kristó Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon*. Budapest 1994, 401.
- Marosi 1996: Marosi Ernő: A honfoglalás a művészetben (The Hungarians' landtaking as reflected in the arts). *Magyar Tudomány* 103 (1996) 1026-1034, 1043-1044.
- Marosi 1997: Marosi Ernő: A magyar középkor művészete. A Nemzeti Múzeumban a milicentenáriumi év kiállításain. *Budapesti Könyvszemle* 9 (1997) 158-167.

- Marosi 2002: Marosi Ernő: Utóélet vagy újráélesztés? Kísérletek a nagyszentmiklósi kincs beillesztésére a magyar művészet történetébe. In: *Kat. Budapest 2002*, 134–142.
- Marosi 2006: Marosi Ernő: Huszka József, a rajzoló gyűjtő (1854–1934). In: Fejős Zoltán (szerk.): *Huszka József a rajzoló gyűjtő*. Budapest 2006, 8–9.
- Marosi 2014: Marosi Ernő: Derűre ború? In: Hunyady György – Török László (szerk.): *Történelem és emlékezet*. Budapest 2014, 74–88.
- Marosi 2016: Marosi Ernő: Magyar Nemzeti Múzeum, nemzeti múzeumok. *MúzeumCafé* 10 (2016/2) 72–87.
- Martin 1990: Max Martin: Awarische und germanische Funde in Männergräbern von Linz-Zizlau und Környe. Ein Beitrag zur Chronologie der Awarenzeit. *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve* 15 (Szék-szárd 1990) 65–90.
- Martinez 1982: A. P. Martinez: 'Gardizi's Two Chapters on the Turks' [trans. and commentary]. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2 (1982) 109–217.
- Martinkó 1964: Martinkó András: „Magyar” vártól Magyarvárig. Egy cím, egy eszme, egy évszám és több félreértés genezise. *Irodalomtörténeti Közlemények* 68 (1964) 425–448.
- Matuz 1990: Matuz József: *Az Oszmán Birodalom története*. Budapest 1990.
- Mažitov 2006: Нияз Абдулхакович Мажитов: К проблеме башкиро-магьярских связей. *Вестник Академии наук Республики Башкортостан* 11 (2006) 5–11.
- Meinecke 1995: Michael Meinecke (Hrsg.): *Das Staunen der Welt. Das Morgenland und Friedrich II.* (1194–1250). Berlin 1995.
- Merényi 2004: Merényi Hajnalka: A Pulszky-Szalón. *Budapesti Negyed* 12 (2004/46) 331–349.
- Mérey 1993: T. Mérey Klára: Dunántúl népei a reformkor küszöbén egy hadmérnök szemével. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára*. Budapest 1993, 129–137.
- Merva 2014: Merva, Szabina: The Analysis of Pottery from 10th–11th-century Graves in the Carpathian basin. Technological and Typo-chronological Studies. In: Lyudmila Doncheva-Petkova – Balogh, Csilla – Türk, Attila (eds.): *Avars, Bulgars and Magyars on the Middle and Lower Danube*. Sofia – Pilis-csaba 2014, 197–262.
- Mesterházy 1993: Mesterházy Károly: A magyar honfoglalás kor régészetének ötven éve. *Századok* 127 (1993) 270–311.
- Mesterházy 1995: Mesterházy Károly: A magyar fejedelem és kísérete a 10. században (The reigning princes of Hungary and their retinue in the 10th century). *Századok* 129 (1995) 1033–1052.
- Mesterházy 2001: Mesterházy Károly: Fettich Nándor és a magyar honfoglalás régészete. *Vasi Szemle* 55 (2001) 452–458.
- Miklós 1999: Miklós Péter: Egy elfelejtett szent: Magyar Mózes. *Aetas* 14 (1999)
- Mikó 2000: Mikó Árpád: A Nádasdy-Mausoleum. In: *Kat. Budapest 2000*, 389–390.
- Mikó 2002: Mikó Árpád: Bevezetés. In: *Kat. Budapest 2002a*, 10–12.
- Mikos 2010: Mikos Éva: Árpád pajzsa. A magyar honfoglalás-hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a XVIII–XIX. században. Budapest 2010.
- Mikos 2015: Mikos Éva: Tény és fikció, nemzet és régió, elit és populáris konfliktusa a rege műfaja körül. In: Lajtai Mátyás – Varga Bálint (szerk.): *Tény és fikció. Tudomány és művészet a nemzetépítés bűvkörében a 19. századi Magyarországon*. Budapest 2015, 101–129.
- Mikszáth 1884: Mikszáth Kálmán: Pulszky papa. *Pesti Hírlap* 6 (1884/358) XII. 30. 1.
- Miletic 1963: Nadia Miletic: Nakit i oružje IX–XII veka u nekropolama Bosne i Hercegovine (Schmuck und Waffen des IX.–XII. Jahrhunderts in den Nekropolen Bosniens und der Herzegowina). *Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine* 1963, 155–178.
- Mingazov 2013: Шамиль Рафхатович Мингазов: Великая Болгария и роль тюркоязычных болгарских племен в истории Европы. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Казань 2013.
- Mishin 1995: Dimitrij Mishin: Ibrahim Ibn-Ya'qub At-Turtushi's Account of the Slavs from the Middle of the Tenth Century. *Annual of Medieval Studies at the CEU* 1994–1995, 184–199.
- Mitscha-Märheim 1937: Herbert von Mitscha-Märheim: Die Grenzen zwischen Ostmark und Ungarmark und Böhmischer Mark im Spiegel der Flurnamen. *Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft Wien* 80 (1937) 233–240.
- Mocja 2011: Олександр Петрович Моця (ред.): Маляри в Середньому Подніпров'ї. *Археологія і давня історія України* 7 (2011)
- Mócsy 1986: Mócsy András: Dacia római tartomány. In: Köpeczi Béla (főszerk.): *Mócsy András – Makkay László (szerk.): Erdély története. I. A kezdetektől 1606-ig*. Budapest 1986, 46–106.
- Molinier 1896: Émile Molinier: *Catalogue des ivoires*. Paris 1896.
- Molinier 1896a: Émile Molinier: *Histoire générale des arts appliqués à l'industrie du Ve à la fin du XVIIIe siècle*. I. Paris, 1896.
- Molnár 1949: Molnár Erik: *A magyar társadalom története az őskortól az Árpádokig*. Budapest 1949.
- Molnár 1954: Molnár Erik: *A magyar nép őstörténete*. Budapest 1954.
- Moór 1938: Moór Elemér: Gyepűfelelem és településtörténet. *Népünk és Nyelvünk* 10 (1938) 113–139.

- Mordovi 2010: Mordovin Maxim: *A vártartomány-szervezet kialakulása a kelet-közép-európai államokban. 10–12. századi központi várak a Cseh, Lengyel és Magyar Királyságban*. Budapest 2010. Phd. értekezés. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Régészettudományi Doktori Iskola Budapest (kézirat)
- Morris 1992: Ian Morris: *Death-Ritual and Social Structure in Classical Antiquity*. Cambridge 1992.
- Mravik 2002: Mravik László: Jankovich Miklós és a magyarországi múgygyűjtés a 19. század első felében. In: *Kat. Budapest 2002a*, 341–399.
- Müller Wille 2006: In: Michael Müller-Wille: Georg Kossacks Prunkgräber. Claus Carnap-Bornheim – Dirk Krausse – Anke Wesse (Hrsg.): *Herrschaft, Tod, Bestattung: zu den vor- und frühgeschichtlichen Prunkgräbern als archäologisch-historische Quelle*. Internationale Fachkonferenz Kiel 16.–19. Oktober 2003. Bonn 2006, 219–222.
- Müller-Wiener 2008: Martina Müller-Wiener: Im Kontext gesehen – Die Artukiden-Schale und das »Classical Revival« in Nordsyrien und der Gázira. In: Ulrike Koenen – Martina Müller-Wiener (Hrsg.): *Grenzgänge im östlichen Mittelmeerraum Byzanz und die islamische Welt vom 9. bis 13. Jahrhundert*. Wiesbaden 2008, 147–168.
- Na'aman 1999: Nadav Na'aman: Baal-toponyms. In: Karel van der Toom – Bob Becking – Pieter W. van der Horst (ed.): *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*. Leiden – Boston – Köln 1999, 140–141.
- Nagy 1873: Nagy Iván: Érdy János emlékezete. *Értekezések a történelmi tudományok köréből* 1873. II. 9.
- Nagy 1893: Nagy Géza: A hun-avar és magyar pogánykori sírleletek jellemzése. *Archaeológiai Értesítő* 13 (1893) 313–323.
- Nagy 1901: Nagy Géza: Népvándorláskori turán öltözet. *Archaeológiai Értesítő* 21 (1901) 318–323.
- Nagy 1902: Nagy Géza: Fajunk jövője. *Új Magyar Szemle* 1 (1902) 6–39.
- Nagy 1907: Nagy Géza: A honfoglalók. *Ethnographia* 18 (1907) 257–268.; 321–339.
- Nagy 1985: Nagy Emese: Jankovich Miklós régészeti és műemléki tevékenysége. In: Belitska-Scholtz Hedvig (szerk.): *Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás (1772–1846). Művészettörténeti Füzetek* 17 (1985) 122–153.
- Nagy 1991: Nagy Ildikó: Első világháborús emlékművek. Esemény- és ideológiatörténet. In: Kovács Ákos (szerk.): *Monumentumok az első háborúból*. Budapest 1991, 125–140.
- Nagy 2001: Nagy Ildikó: Az emlékműszobrászat kezdetei Budapesten. *Budapesti Negyed* 32–33 (2001) 191–218.
- Nazarenko 2002: Alexander V. Nazarenko: Ungarn und Rus' um das Jahr 1000. In: Glatz Ferenc (Hrsg.): *Die ungarische Staatsbildung und Ostmitteleuropa*. Budapest 2002, 191–208.
- Nemeskéri 1943: Nemeskéri János: Árpádokori magyar néptörténeti ásatás Sorokpolányban (Volksge-sichtliche Forschungen aus der Arpadenzeit in Sorokpolány). *Dunántúli Szemle* 10 (1943) 316–319.
- Nemeskürty 1991: Nemeskürty István: A bibliai örökség. *A magyar küldetésstudat története*. Budapest 1991.
- Nemes-Nagy 1900: Nemes Mihály – Nagy Géza: *A magyar viseletek története*. Budapest 1900.
- Németh 1973: Németh Péter: Ki nyugodott a geszterédi „fejedelmi” sírban. In: *Magyar középkor kutatói-nak nagyvázsonyi találkozója* (1971. május 6–8). Veszprém 1973, 19–32.
- Németh 2001: Németh András: A Dado verduni püspökhöz írt levél. In: Róna-Tas András (szerk.): *Forrá-sok a korai magyar történelem ismeretéhez*. Budapest 2001, 113–161.
- Németh 2002: Németh György: *Karthágó és a só*. Budapest 2002.
- Neugebauer 1995: Johannes-Wolfgang Neugebauer: *Archäologie in Niederösterreich*. Poysdorf und das Weinviertel. St. Pölten – Wien 1995.
- Nevizánszky 1994: Nevizánszky Gábor: A Kárpát-medence északi térségének régészete a honfoglalás korában. In: Kovács László (szerk.): *Honfoglalás és régészet. (A honfoglalásról sok szemmel 1.)* Budapest 1994, 171–179.
- Nevizánszky 1996: Nevizánszky Gábor: Magyar jellegű régészeti leletek Cseh- és Morvaországban. In: Fülöp Éva Mária – Kissné Cseh Julianna (szerk.): *Magyarok térben és időben*. Tudományos Füzetek 11 (1999) 125–139.
- Nevizánszky 2013: Nevizánszky Gábor: Egy újabb honfoglaláskori temető az Alsó-Garam mentén. In: Révész László – Wolf Mária (szerk.): *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szeged 2013, 185–202.
- Niederhauser 1995: Niederhauser Emil: „...megosztották az addig egységes szláv területet” A honfog-lalás a lengyel, a cseh és a szlovák történelmi irodalomban. *Magyar Tudomány* 102. (1995) 1404–1415.
- Niederhauser 1995a: Niederhauser Emil: *A történetírás története Kelet-Európában*. Budapest 1995.
- Niederhauser 1996: Niederhauser Emil: Honfoglalás és millennium. *Magyar Tudomány* 103 (1996) 1011–1017.
- Niederle 1890: Lubor Niederle: Die Skeletgräber aus der letzten prähistorischen Zeit in Böhmen. *Mitte-ilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien* 20 (1890) 102–105.
- Niederle 1894: Lubor Niederle: Bemerkungen zu einige Charakteristiken der altslawischen Gräber. *Mitteilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien* 24 (1894) 39–55.
- Niederle 1923: Lubor Niederle: *Slovanské starožitnosti. Život starých slovanů. Zaklady kulturních starožitnosti slovanských*. B. III. 1. Praha 1921.
- Niederle 1926: Lubor Niederle: *Manuel de l'antiquité slave*. Tom. II. Paris 1926.

- Nipperdey 1976: Thomas Nipperdey: *Gesellschaft, Kultur, Theorie: Gesammelte Aufsätze zur neueren Geschichte*. Göttingen 1976.
- nn 1898: nn: Mik voltak a magyarok ezer évvel előtt. Jókai Mór fölolvasása. *Budaesti Hírlap* 18/302 (1898) november 1, 3.
- nn 1898a: nn: Feszty Árpád új képei. *Vasárnapi Újság* 45 (1898) 797–801.
- Nora 1993: Pierre Nora: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas* 1999/3, 142–157.
- Nora 2010: Pierre Nora: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Budapest 2010.
- Nordby 2013: K. Jonas Nordby: Elfenbeintafel mit Darstellung der Maria Hodegetria und nachträglich angebrachter Runeninschrift. In: *Kat. Paderborn* 2013, 386–389.
- Nótári 2007: Nótári Tamás: *A salzburgi historiográfia kezdetei*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 23.) Szeged 2007.
- Nyáry 1902: Nyáry Albert: Temető királyságunk első századából. *Archaeológiai Értesítő* 22 (1902) 210–241.
- Nyáry 1904: Nyáry Albert: A pilinyi Árpád-kori temető. *Archaeológiai Értesítő* 24 (1904) 50–70.
- Nyáry 1906: Nyáry Albert: A lipa-gergei magyar temetőről. *Archaeológiai Értesítő* 26 (1906) 276–278.
- Nyitrai 1996: Nyitrai István: A magyar őstörténet perzsa nyelvű forrásai. In: Kovács László – Veszprémy László (szerk.): *A honfoglaláskor írott forrásai*. (A honfoglalásról sok szemel 2.) Budapest 1996, 61–76.
- Obenaus 2010: Martin Obenaus: *Arpadenzeitliche Gräberfelder und Grabfunde des 10. bis 12. Jahrhunderts in Ostösterreich. Fundmaterialien des Burgenländischen und Niederösterreichischen Landesmuseums*. Eisenstadt 2010.
- Olajos 2012: Olajos Terézia: *Bizánci mozaikok. Avarok, szlávok, bolgárok, magyarok. Válogatott tanulmányok*. Szeged 2012.
- Ormos 2014: Ormos Mária: A történész dolga. In: Hunyady György – Török László (szerk.): *Történelem és emlékezet*. Budapest 2014, 26–42.
- Oroszlán 1966: Oroszlán Zoltán: Hozzászólás Fettich Nándor: Das altungarische Fürstengrab von Zemplin című könyve kéziratához. *Archaeológiai Értesítő* 93 (1966) 282–283.
- Oschemma 2006: Klaus Oschemma: Blood-brothers: a ritual of friendship and the construction of the imagined barbarian in the middle ages. *Journal of Medieval History* 32 (2006) 275–301.
- Ostrogorsky 2001: Georg Ostrogorsky: *A bizánci állam története*. Budapest 2001.
- Ovčarov 1997: Димитър Овчаров: *Православската религия. Произход и същност*. София 1997.
- Ovčinnikova-Gyófi 2008: Б. Б. Овчинникова – Г. Дьёни: Протогенгры на Урале в трудах российских и венгерских исследователей. Екатеринбург 2008.
- Pace 2003: Valentino Pace: Fra l'Islam e l'Occidente: il mistero degli olifanti. In: Maria Vittoria Fontana – Bruno Genito (cura di.): *Studi in Onore di Umberto Scerrato*. Napoli 2003, 609–629.
- Pagès 1999: Montserrat Pagès: Reliquiar aus Santa Maria de Lillet. In: *Kat. Paderborn* 1999, 17.
- Pais 1949: Pais Dezső: Turul. Az Árpád-nemzetség totem-madara. *Magyar Nyelv* 145 (1949) 37–43.
- Pais 1966: Pais Dezső: Hozzászólás Fettich Nándor: Das altungarische Fürstengrab von Zemplin című könyve kéziratához. *Archaeológiai Értesítő* 93 (1966) 278.
- Pais 1969: Pais Dezső: Megjegyzések Fettich Nándor válaszához. *Archaeológiai Értesítő* 96 (1969) 124–125.
- Palacký 1836: František Palacký: *Geschichte von Böhmen I. Die Urgeschichte und die Zeit der Herzöge in Böhmen bis zum 1119*. Prag 1836.
- Papp 1992: Papp Júlia: Művészeti ismeretek Gróf Sándor István (1750–1815) írásaiban. *Művészettörténeti Füzetek* 21 (1992)
- Parker 2013: Bradley J. Parker: A birodalom peremén. Assíria anatóliai határa Kr. e. 700 körül – kísérlet a feltérképezésre. *Ókor* 12 (2013/1) 21–37.
- Patterson 2003: Thomas C. Patterson: *Marx's Ghost. Conversations with Archaeologists*. Oxford – New York 2003.
- Paul 1954: Benjamin D. Paul: Reiew: Harry Tegnaeus Blood-Brothers. An Ethno-Sociological Study of the Institutions of Blood-Brotherhood with Special Reference to Africa. New York: Philosophical Library 1952. *American Anthropologist* 56 (1954) 912–913.
- Pauler 1880: Pauler Gyula: Lebedia, Etelköz, Millenarium. *Századok* 14 (1880). 1–21.; 97–117.
- Pauler 1900: Pauler Gyula: *A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Budapest 1900.
- Pavlov-Janev 2005: Plamen Pavlov – Jordan Janev: *A bolgárok rövid története (A kezdetektől napjainkig)*. Budapest 2005.
- Périn-Gallien 2013: П. Перин – В. Галлиен: Погребение королевы Арегонды (Арнегунды) в аббатстве Сен-Дени (основные итоги исследований органических остатков, обнаруженных в 2003 году). *Археологический сборник* 39 (2013) 267–279.
- Péter 1988: Péter László: *Jerney János 1800 – 1855*. Szeged 1988.
- Péter 2014: Péter László: *Jerney János (1800–1855)*. In: Örsi Julianna (szerk.): *A Jászkunság tudásai*. Szolnok 2014, 19–29.
- Péteri 1989: Péteri György: Születésnap ajándék Sztálinnak. Vázlat a Magyar Tudományos Akadémia államosításának történetéhez 1945–49. *Századvég* 1–2. (1989) 18–35.
- Petkes 2015: Petkes Zsolt (szerk.): *A honfoglalók fegyverben*. (Magyar őstörténet 3.) Budapest 2015.

- Petri 1901: Petri Mór: *Szilágy vármegye monographiája II. A várak. Birtokosai és Zilah története*. Zilah 1901.
- Petruhin 2015: Владимир Яковлевич Петрухин: Любор Нидерле и начало славян (Lubor Niederle and the Beginning of the Slavs). *Startum plus* 2014/5, 35–40.
- Piž 1908: Josef Ladislav Piž: *Přehled české archaeologie*. Praha 1908.
- Pintérné Kazán 2013: Pintérné Kazán Beáta: A magyarok hittérítéséről a 10. században (a magyar és a szlovák történetírás e témáról a 19. század második felében és a 20. század elején). In: Szalai László (szerk.): *A nemzeti mítoszok szerkezete és funkciója Kelet-Európában*. Budapest 2013, 176–181.
- Pinterová 2015: Beáta Pinterová: Z dejín bádania o príchode Maďarov do Karpatskej kotliny (v slovenskej a maďarskej historickej spisbe od polovice 19. storočia do konca 20. storočia). Nitra 2015.
- Plachá-Hlavicová 1996: Veronika Plachá – Jana Hlavicová: Devín v 9. storočí. In: Richard Marsina – Alexander Ruttikay (ed.): *Svätopluk 894 – 994*. Nitra 1996, 167–174.
- Plachá et al. 1990: Veronika Plachá – Jana Hlavicová – Igor Keller: *Slovanský Devín*. Bratislava 1990.
- Pleszczyński 2011: Andrzej Pleszczyński: *The Birth of Stereotyp. Polish Rulers and their Country in German Writings c. 1000 A. D.* Leiden–Boston 2011.
- Pogány 1951: Pogány Ö. Gábor: Főtitkári jelentés a Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat ötnegyedévi működéséről 1949. november – 1951. április. *Archaeológiai Értesítő* 78 (1951) 144–147.
- Pohl 1988: Walter Pohl: *Die Awaren*. München 1988.
- Pohl 2000: Walter Pohl: Soziale Grenzen und Spielräume der Macht. In: Walter Pohl – Helmut Reimitz (Hrsg.): *Grenze und Differenz in frühen Mittelalter*. (Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 1.) Wien 2000, 11–18.
- Pohlsander 2008: Hans A. Pohlsander: *National Monuments and Nationalism in 19th Century Germany*. Bern 2008.
- Poláček 1996: Lumír Poláček: Zum Stand der siedlungsarchaologischen Forschung in Mikulčice. In: Ceněk Stana – Lumír Poláček (Hrsg.): *Frühmittelalterliche Machtzentren in Mitteleuropa: mehrjährige Grabungen und ihre Auswertung*. 213–260.
- Poláček 2000: Lumír Poláček: Brustkreuz mit Christusdarstellung. In: *Kat. Budapest 2000a*, 3. 230.
- Poleski 2013: Jacek Poleski: *Małopolska w VI-X wieku. Studium archeologiczne*. Kraków 2013.
- Polla – Vallašek 1991: Bello Polla – Adrian Vallašek: *Archeologická topografia Bratislavy*. Bratislava 1991.
- Postică 2007: Gheorghe Postică: *Civilizația medievală timpurie din spațiul pruto-nistean (secolele V–XIII)*. București 2007.
- Postică-Tentiuc 2014: Gheorghe Postică – Ion Tentiuc: Amulete-calareti de bronz din perioada medievală timpurie în spațiul carpato-nistean. *Tyragetia* 8 [23] (2014) 45–72.
- Pótó 2001: Pótó János: Rendszerváltások és emlékművek. *Budaesti Negyed* 32–33 (2001) 219–244.
- Pótó 2003: Pótó János: *Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika*. Budapest 2003.
- Poulik 1975: Josef Poulik: Mikulčice: Sídlo a pevnost kníza velkomoravských. Praha 1975.
- Profantová-Stolz 2006: Naďa Profantová – Daniel Stolz: Kovové nálezy z hradiště v Tismicích a pokus o interpretaci významu hradiště (Metal finds from the hillfort of Tismice and attempt to the interpretation of importance of the hillfort in the Early Middle Age). *Archeologie ve středních Čechách* 10 (2006) 793–838.
- Prohászka 2001: Prohászka Péter: Észrevételek Esztergom 10. századi szerepéhez. *Limes* 49 (2001/1–2) 7–30.
- Prohászka 2001a: Prohászka Péter: A térképbe írt történelem. *Limes* 49 (2001/5) 7–18.
- Prohászka 2005: Prohászka Péter: *Kincsek a levéltárból I*. Budapest 2005.
- Prohászka 2008: Prohászka Péter: *Kincsek a levéltárból II*. Budapest 2008.
- Prohászka 2012: Prohászka Péter: Bemerkungen zum byzantinischen Münzverkehr der ungarischen Landnahmezeit und der Staatsgründung im Karpatenbecken. In: Tobias Bendeguz (Hrsg.): *Die Archäologie der frühen Ungarn Chronologie, Technologie und Methodik. Internationaler Workshop des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz in Budapest am 4. und 5. Dezember 2009*. Mainz 2012, 67–88.
- Prohászka 2013: Prohászka, Péter: Hroby z 10. – 11. storočia a iné nálezy z Komárna – Kavy. *Zborník Slovenského národného múzea* 107 (2013) 117–124.
- Prohászka 2015: Prohászka Péter: Rómer Flóris és a VIII. Ősrégészeti és Embertani Kongresszus Budapest. In: Kéry Terézia – Mikó Árpád (szerk.): *Archaeológia és műtörténet. Tanulmányok Rómer Flóris munkásságáról születésének 200. évfordulójára*. Budapest 2015, 77–102.
- Pulszky 1874: Pulszky Ferenc: A magyarországi avar leletekről. *Értekezések a történeti tudományok köréből* 3. VII (1874).
- Pulszky 1878: Pulszky Ferenc: Néhány magyarországi és ősmagyar leletről. (Einige Funde aus der Landnahmezeit.) *Archaeológiai Értesítő* XII. (1878) 223–224.
- Pulszky 1891: Pulszky Ferenc: A magyar pogány sírleletek. *Értekezések a történeti tudományok köréből* 14. X. (1891)
- Pulszky 1897: Pulszky Ferenc: *Magyarország archaeológiája. II*. Budapest 1897.
- Pusztai 2006: Pusztai Ferenc: Nyelvtörténet Toldy Ferenc irodalomtörténetében. *Irodalomtörténeti Közlemények* 110 (2006) 129–134.
- Pusztay 1977: Pusztay János: *Az „ugor-török háború” után*. Budapest 1977.

- Rácz 2013: Rácz, György: L'araldica dell'età angioina. In: Csukovits, Enikő (cura di): L'Ungheria angioina. Roma 2013, 283–318.
- Raczky 1995: Raczky Pál: Utószó. In: Colin Renfrew: A civilizáció előtt. A radiokarbon-forradalom és Európa őstörténete. Budapest 1995, 287–294.
- Rączowski 1996: Włodzimierz Rączowski: „Drang nach Westen”? Polish archaeology and national identity. In: Margarita Díaz-Andreu – Timothy C. Champion (ed.): Nationalism and archaeology in Europe. London 1996, 189–217.
- Radnóti-Gabler 1982: Radnóti Aladár – Gabler Dénes: Rušovcei (Oroszvár) ásatások 1942–43 (Die Ausgrabungen von Rusovce [Oroszvár] 1942–1943). Communicationes Archaeologicae Hungariae 1982, 47–71.
- Rafalovič 1972: Исаак Александрович Рафалович: Славяне VI–IX веков в Молдавии. Кишинёв 1972.
- Rapp 1997: Claudia Rapp: Ritual Brotherhood in Byzantium. *Traditio* 52 (1997) 285–326.
- Rašev 2004: Раши Рашиев: Проблемите през V–VII век. София 2004.
- Ráthonyi 1964: Ráthonyi János: Hogyan halt meg Álmos. *Tükör* 1964/26, 27–28.
- Ratobyl'skaja 2001: A. B. Ратобильская: Венгерский туризм. Славяне и их соседи Славяне и кочевой мир 10 (2001) 219–227.
- Rátz 1941: Rátz Kálmán: A pánszlávizmus története. Budapest 1941.
- Ravn 2003: Mads Ravn: Death Ritual and German Social Structure (c. AD 200–600). (BAR International Series 1164.) London 2003.
- Regine 1999: Marth Regine [Hrsg.]: Meisterwerke aus Elfenbein der Staatlichen Museen zu Berlin: Katalog zur Ausstellung. Berlin 1999.
- Reimitz 2000: Helmut Reimitz: Grenzen und Grenzüberschreitung im karolingischen Mitteleuropa. In: Walter Pohl – Helmut Reimitz (Hrsg.): Grenze und Differenz im frühen Mittelalter. (Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 1.) Wien 2000, 105–166.
- Reimitz 2001: Helmut Reimitz: Conversion and control: the establishment of liturgical frontiers in Carolingian Pannonia. In: Walter Pohl – Ian Wood – Helmut Reimitz (eds.): The Transformation of Frontiers from Late Antiquity to the Carolingians. (The Transformation of the Roman World 10.) Leiden – Boston 2001, 189–207.
- Rejholcová 1995: Mária Rejholcová: Das Gräberfeld von Čakajovce (9.–12. Jahrhundert). Analyse. Nitra, 1995.
- Renfrew 1996: Colin Renfrew: Prehistory and the identity of Europe, or don't let's be beastly to the Hungarians. In: Paul Graves-Brown – Sian Jones – Clive Gamble (eds.): Cultural identity and Archaeology. The Construction of European Communities. London – New York 1996, 125–137.
- Réső 1862: Réső Ensel Sándor: Árpád sírja. *Vasárnapi Újság* 9 (1862) 438–439.
- Révész 1994: Révész László: Vezéri sírok a Felső-Tisza vidékén. In: Kovács László (szerk.): Honfoglalás és régészet. (A honfoglalásról sok szemmel 1.) Budapest 1994, 139–150.
- Révész 1996: Révész László: A karosi honfoglalás kori temetők. Adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez (Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des Oberen Theißgebietes im 10. Jahrhundert). (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 1.) Miskolc 1996.
- Révész 1996a: Révész László: A honfoglaló magyarság régészeti hagyatéka. Eperjeske; Geszteréd–Kecskelátó dűlő; Karos – Eperjesszőg I–III. temető; Tarcal – Rimai dűlő. In: Kat. Budapest 1996, 37–52.; 72–109.; 120–123.
- Révész 1999: Révész László: Emlékezzetek utatok kezdetére. Budapest 1999.
- Révész 2000: Révész Emese: Történeti kép, mint sajtóillusztráció (1850–1870). In: Kat. Budapest 2000, 580–597.
- Révész 2001: Révész László: Aranyszántás Balotán. Budapest – Kiskunhalas 2001.
- Révész 2002: Révész László: Révész László: A Honfoglalás kori gyűjtemény. In: Pintér János (szerk.): A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei. Budapest 2002, 101–121.
- Révész 2010: Révész László: Keselyű a Paradicsomban, avagy a honfoglaló magyarok művészete. In: Almási Tibor – Révész Éva – Szabados György (szerk.): Fons, skepsis, lex. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szeged 2010, 373–383.
- Révész 2013: Révész László: Erdély a magyar honfoglalás korában. Szempontok a székelyek betelepülésének kérdéséhez (Siebenbürger in der ungarische Landnahmezeit). In: Révész László – Wolf Mária (szerk.): A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. (Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3.) Szeged 2013, 605–628.
- Révész 2013a: Révész Emese: A múltat véggé eltörölni – helyett legalább gyorsan elfedni. A Tanácsköztársaság május elseji ünnepségének dekorációi. *Artmagazin* 2013/2, 8–13.
- Révész 2015: Révész László: A Kárpát-medence 10–11. századi temetőinek kutatása napjainkban. Mód-szerani áttekintés. In: Sudár et al. 2015, 63–135.
- Richter 1974: Will Richter: Die Darstellung der Hunnen bei Ammianus Marcellinus. *Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte* 23 (1974) 343–377.
- Richthofen 1926: Bolko von Richthofen: A szláv kérdés Magyarország régibb középkori archaeológiájában. *Archaeológiai Értesítő* 40 (1923–1926) 138–156.
- Ring 2004: Ring Éva: Államnemzet és kultúrnemzet választóján. Budapest 2004.
- Rjabceva-Rabinovics 2007: Светлана Рябцева – Роман Рабинович: К вопросу о роли венгерского фактора в Карпато-Днестровских землях в IX–X вв. *Revista Arheologică* 3 (2007) 195–230.
- Rjabceva-Rabinovics 2014: Светлана Рябцева – Роман Рабинович: О возможности выделения венгерских древностей в Карпато-Днестровском регионе в IX–X вв. In: Н. А. Макаров – А. Е. Леонтьев (ред.): Русь в IX–X вв.: общество, государство, культура. Москва 2014, 259–275.
- Róheim 1917: Róheim Géza: A kazár nagyfejedelem és a turul-monda. *Ethnographia* 28 (1917) 58–99.
- Romašov 1994: C. A. Ромашов: Болгарские племена Северного Причерноморья в V–VII вв. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 8 (1994) 207–252.
- Rómer 1875: Rómer Flóris: Jelentés az északi tartományokba tett tudományos kirándulásról. *Archaeológiai Értesítő* IX (1875) 39–48.
- Romsics 1998: Romsics Ignác: Nemzet, nemzetiség és állam Kelet- Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században. Budapest 1998.
- Róna-Tas 1995: Róna-Tas András: A magyarság korai története. Szeged 1995.
- Róna-Tas 1996: Róna-Tas András: A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe. Budapest 1996.
- Róna-Tas 2000: Róna-Tas, András: Where was Khuvrat's Bulgaria? *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 53 (2000) 1–22.
- Róna-Tas 2001: Róna-Tas András: Hol volt Kuvrat Bulgáriája? In: Felföldi Szabolcs – Sinkovics Balázs (szerk.): Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 15.) Budapest 2001, 67–87.
- Róna-Tas 2003: Róna-Tas András: Az őstörténet-kutatás vitás kérdéseihez. Észrevételek Szabó István Mihály elméletéhez. *Historia* 24 (2003) 30–31.
- Rosser-Owen 2004: Mariam Rosser-Owen: Ivory 8th to 17th centuries. *Treasures from the Museum of Islamic Art, Qatar, Doha* 2004.
- Roth 1986: Helmut Roth: Zweifel an Arnegunde Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte 7 (1986) 267–276.
- Roumpi-Zachartzi-Alexandru 2012: Antonia Roumpi – Ourania Zachartzi – Maria Alexandru: Musik III (Musikinstrumente) In: Erd Brakmann – Sible De Blaauw – Therese Fuhrer – Hartmut Leppin – Winrich Lohr – Wolfgang Speyer (Hrsg.): Das Reallexikon für Antike und Christentum 25 (2012) 283–345.
- Rózsa 1970: Rózsa György: A Nádasdy-Mausoleum és Nikolaus Avancini (Le Mausoleum de Nádasdy et Nikolaus Avancini). *Irodalomtörténeti Közlemények* 74 (1970) 466–478.
- Rózsa 1973: Rózsa György: Magyar történetábrázolás a 17. században. Budapest 1973.
- Rózsa 1992: Rózsa György: 2. Johann Ender: „Borúra derül” A Magyar Tudományos Akadémia allegóriája, 1831. In: Szabó Júlia – Majoros Valéria (szerk.): A Magyar Tudományos Akadémia és a művészetek a XIX. században. Budapest 1992, 24–28.
- Rózsa 1996: Rózsa György: „Árpád emeltetése” („Árpád raised on a shield”). In: Hofer Tamás (szerk.): Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzet tudat változó jelképei. Budapest 1996, 35–43.
- Rozsnyói 1993: Rozsnyói Ágnes: Egy történész – tévúton – szakutcabán. In: Glatz Ferenc (szerk.): Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára. Budapest 1993, 339–342.
- Sándor 2011: Sándor Klára: Nyelvirokoncság és hunhagyomány. Budapest 2011.
- Schenk 1938: Schenk Jakab: Magyar solymászmádnévek. 1. Turul-zongor-kerecsen. *Aquila* 42–46 (1935–1938) 207–346.
- Schleidgen 1977: Wolf-Rüdiger Schleidgen: Die Überlieferungsgeschichte der Chronik des Regino von Prüm. Mainz 1977.
- Schlunk 1939: Helmut Schlunk: Neuerwerbungen der Frühchristlich-Byzantinischen Sammlung. Arbeiten in Elfenbein. *Berliner Museen* 60. (1939) 2–7.
- Schnapp 1996: Alain Schnapp: The Discovery of the Past: The Origins of Archaeology. London 1996.
- Schnapp 1996a: Alain Schnapp: French archaeology between national identity and cultural identity. In: Margarita Díaz-Andreu – Timothy C. Champion (eds.): Nationalism and archaeology in Europe. London 1996, 48–67.
- Schneider-Schütze 2012: Florian Schneider – Alexander Schütze: Der Kulturvergleich als Mittel der Interpretation in der ur- und frühgeschichtlichen Archäologie. In: Birgit Christiansen – Ulrich Thaler (Hrsg.): Ansehenssache Formen von Prestige in Kulturen des Altertums. München 2012, 13–33.
- Schnitzler 1965: Hermann Schnitzler: Die Elfenbeinskulpturen der Hofschule. In: Kat Aachen 1965, 309–319.
- Schramm 1997: Gottfried Schramm: Korai román történelem. Nyolc tézis a délkelet-európai latin kontinuitás helyének meghatározásához. Debrecen 1997.
- Schulze 1984: Mechthild Schulze: Das ungarische Kriegergrab von Aspres-lès-Corps. Untersuchungen zu den Ungarneinfällen nach Mittel-, West- und Südeuropa (899–955 N. Chr.). *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 31 (1984) 473–514.
- Schulze 1984a: Mechthild Schulze: Frühmittelalterliche Kettenohrringe. *Arch Kor* 14 (1984) 325–335.
- Schulze-Dörflamm 1991: Mechthild Schulze-Dörflamm: Untersuchungen zur Herkunft der Ungarn und zum Beginn ihrer Landnahme im Karpatenbecken. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 35 (1988) [1991] 373–478.

- Schulze-Dörflamm 1995: Mechthild Schulze-Dörflamm: Bestattungen in den Kirchen Grossmährens und Böhmens während des 9. und 10. Jahrhunderts. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 40 (1993) [1995] 557–620.
- Schulze-Dörflamm 2002: Mechthild Schulze-Dörflamm: Die Ungarneinfälle des 10. Jahrhunderts im Spiegel archäologischer Funde. In: Joachim Henning (Hrsg.): *Europa im 10. Jahrhundert. Archäologie einer Aufbruchzeit. Internationale Tagung in Vorbereitung der Ausstellung „Otto der Große, Magdeburg und Europa“*. Mainz 2002, 109–122.
- Schulze-Dörflamm 2003: Mechthild Schulze-Dörflamm: Der rekonstruierte Beinkasten von Essen-Werden. Reliquiar und mutmaßlicher Tragaltar des hl. Liudger aus dem späten 8. Jahrhundert. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 49, 2002 (2003) 281–363.
- Schulze-Dörflamm 2006: Mechthild Schulze-Dörflamm: Spuren der Ungarneinfälle des 10. Jahrhunderts. In: Falko Daim (Hrsg.): *Heldengrab im Niemandsland. Ein frühungarische Reiter aus Niederösterreich*. Mainz 2006, 43–62.
- Schuster 1994: Elisabeth Schuster: *Die Etymologie der niederösterreichischen Ortsnamen*. Wien 1989–1994.
- Schuster 1995: Elisabeth Schuster: Niederösterreichischen Ortsnamen magyarischer Herkunft. *Unsere Heimat* 66 (1995) 291–300.
- Sebők 1994: Sebők Ferenc: Turul nem. In: Kristó Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon*. Budapest 1994, 693.
- Selmecezi 2003: Selmecezi László: A „jászkürt”. In: Vitéz Ferenc (szerk.): *Jászok, kunok, cívisek között*. Selmecezi László 60 éves. Debrecen 2003, 35–68.
- Selmecezi 2003a: Selmecezi László: A „jászkürt” (Das Jazyghorn). *Tisicum* 13 (2003) 95–110.
- Selmecezi 2008: Selmecezi László: *Nemzeti ereklyénk, a Jászkürt*. Jászberény 2008.
- Selmecezi 2012: Selmecezi László: Az atyák emlékezete. A Kaukázustól a Zagyva-Tarna völgyéig. Jászberény 2012.
- Selmecezi 2014: Selmecezi László: Gyárfás István és a jászok. In: Őrsi Julianna (szerk.): *A Jászkunság tudósai I*. Szolnok 2014, 99–109.
- Szemjonov 2012: Александр Ильич Семёнов: Утраченные предметы памятников перещепинского круга. *Старожитности Лівобережного Подніпров'я* 2012, 26–31.
- Serfőző 1991: Serfőző Lajos: Az 1920-as évekről. In: Kincses Nagy Éva (szerk.): *Őstörténet és nemzettudat 1919–1930*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 1.) Szeged, 1991, 9–14.
- Ševčenko 2012: Ю.Ю. Шевченко: Еще раз о Готской митрополии. *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма*. 4 (2012) 109–124.
- Shalem 2004: Aviniam Shalem: *The Oliphant: Islamic Objects in Historical Context*. (Islamic History and Civilization: Studies and Texts 54.) Leiden–Boston 2004.
- Shalem 2006: Aviniam Shalem: Der Klang des Olifants. In: Andreas Speer – Lydia Wegener (Hrsg.): *Wissen über Grenzen: arabisches Wissen und lateinisches Mittelalter*. Berlin 2006, 775–790.
- Shalem 2007: Aviniam Shalem: Islamische Objekte in Kirchenschätzen der lateinischen Christenheit Ästhetische Stufen des Umgangs mit dem Anderen und dem Hybriden. In: Christine van Eickels – Klaus van Eickels (Hrsg.): *Das Bistum Bamberg in der Welt des Mittelalters Vorträge der Ringvorlesung des Zentrums für Mittelalterstudien der Otto-Friedrich-Universität Bamberg im Sommersemester 2007*. (Bamberger interdisziplinäre Mittelalterstudien Vorträge und Vorlesungen 1.) Bamberg 2007, 163–175.
- Shalem 2008: Aviniam Shalem: The Second Life of Objects: Ivory Horns in Medieval Church Treasures. In: Gudrun Bühl – Anthony Cutler – Arne Effenberger (Hrsg.): *Spätantike und byzantinische Elfenbeinbildwerke im Diskurs*. Wiesbaden 2008, 225–236.
- Shalem 2014: Aviniam Shalem: Der Klang der Olifante: ein historischer Überblick. In: Maria Glaser – Aviniam Shalem: *Die mittelalterlichen Olifante*. Berlin 2014, 183–198.
- Shalem 2014a: Aviniam Shalem: Katalog. In: Maria Glaser – Aviniam Shalem: *Die mittelalterlichen Olifante*. Berlin 2014, 206–421.
- Shaw 1997: Brent D. Shaw: Ritual brotherhood in Roman and Post-Roman Societies. *Traditio* 52 (1997) 327–355.
- Sheratt 1997–1998: Andrew Sheratt: Gorodn Childe: right or wrong? *Archaeologia Polonica* 35–36 (1997–1998) 363–378.
- Shnirelman 1995: Victor A. Shnirelman: From internationalism to nationalism: forgotten pages of Soviet archaeology in the 1930s and 1940s. In: Phillip L. Kohl – Clare Fawcett (eds.): *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology*. Cambridge 1995, 120–138.
- Shnirelman 1996: Victor A. Shnirelman: The faces of nationalist archaeology in Russia. In: Margarita Díaz Andreu – Timothy Champion (eds.): *Nationalism and archaeology in Europe*. London 1996, 218–239.
- Siklósi 2006: Siklósi Zsuzsanna: A régészeti kultúra fogalmának változása és az etnikai identitás azonosítása az ősrégészeti kutatásokban (The change of the concept of archaeological culture and the identification of ethnic identity in prehistory research). *Korall* 7 (2006/24–25) 73–88.
- Simon 2005: Simon Zsolt: *Iam proximus ardet Ucalegon*. *Magyar Tudomány* 112 (2005) 1152–1157.
- Singer 2014: Marianne Singer: Der Schatzfund von Wiener Neustadt. Eine kulturhistorische Analyse. In: Nikolaus Hofer (Hrsg.): *Der Schatz von Wiener Neustadt*. Wien 2014, 130–237.

- Sinkó 1983: Sinkó Katalin: A nemzeti emlékmű és a nemzeti tudat változásai (Das Nationaldenkmal und die Wandlungen im nationalen Bewußtsein). *Művészettörténeti Értesítő* 32 (1983) 185–201.
- Sinkó 1991: Sinkó Katalin: A nemzeti emlékmű és a nemzeti tudat változásai. In: Kovács Ákos (szerk.): *Monumentumok az első háborúból*. Budapest 1991, 9–45.
- Sinkó 1992: Sinkó Katalin: A politika rítusai: emlékműállítás, szobordöntés. In: György Péter – Turali Hedvig (szerk.): *A művészet katonái: sztálinizmus és kultúra*. Budapest 1992, 67–79.
- Sinkó 2000: Sinkó Katalin: Árpád fejedeleme válassza: Szent István a keresztény vallást hirdeti. Szent István apostoli királyi koronázása – a budavári királyi palota Szent István terméhez készített majolikaképek kartonjai. In: *Kat. Budapest* 2000, 553–554.; 629–630.
- Sinkó 2006: Sinkó Katalin: Historizmus és a magyar ornamentika. In: Fejős Zoltán (szerk.): *Huszka József a rajzoló gyűjtő*. Budapest 2006, 278–281.
- Sinkó 2012: Sinkó Katalin: *Ideák, motívumok, kánonok. Tanulmányok a 19–20. századi képkultúra köréből*. Budapest 2012.
- Sinkó-Révész 2000: Sinkó Katalin – Révész Emese: Magyar és Erdélyország története rajzolatokban. In: *Kat. Budapest* 2000, 538–542.
- Sinkovics 1985: Sinkovics István: Az érseki egyetemről a budai királyi egyetemig 1769–1780. In: Sinkovics István (szerk.): *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–1985*. Budapest 1985, 59–102.
- Sirks 1996: Adriaan Johan Boudewijn Sirks: Shifting Frontiers in the Law: Romans, Provincials, and Barbarians. In: Ralph Whitney Mathisen – Hagith S. Sivan (eds.): *Shifting Frontiers in Late Antiquity. Papers from the First Interdisciplinary Conference on Late Antiquity, the University of Kansas*, 1995. Aldershot 1996, 146–157.
- Sivan 1996: Hagith S. Sivan: Why Not Marry a Barbarian? Marital Frontiers in Late Antiquity (The Example of CTh 3.14.1.). In: Ralph Whitney Mathisen – Hagith S. Sivan (eds.): *Shifting Frontiers in Late Antiquity. Papers from the First Interdisciplinary Conference on Late Antiquity, the University of Kansas*, 1995. Aldershot 1996, 136–145.
- Sklenář 1983: Karel Sklenář: *Archaeology in Central Europe: The First 500 Years*. New York 1983.
- Slapšak–Novaković 1996: Božidar Slapšak – Predrag Novaković: Is there national archaeology without nationalism? Archaeological tradition in Slovenia. In: Margarita Díaz-Andreu – Timothy Champion (Ed.): *Nationalism and archaeology in Europe*. London 1996, 256–293.
- Smith 1989: Anthony D. Smith: The Origin of Nations. *Ethnic and Racial Studies* 12 (1989) 340–367.
- Solymossy 1929: Solymossy Sándor: Lél vezér kürt-mondája. *Ethnographia* 40 (1929) 17–39.
- Solymossy 1943: Solymossy Sándor: Monda. In: Viski Károly (Sajtó alá rend.): *A magyarság néprajza III. kötet: Szellemi néprajz I. Népköltészet, stílus és nyelv*. Budapest 1943.
- Sötér 1896: Sötér Ágoston: *Mosony Megyei Történelmi és Régészeti Egyesület Emlékönyve*. Magyaróvár 1896.
- Springer-Sacken 2000: Käthe Springer – Katharina Sacken: Kollektaneen In: Christa Farka (Hrsg.): *Der Kirchenberg. Archäologie und Geschichte im Bereich der Marienkirche von Bad Deutsch-Altenburg, Niederösterreich*. Bad Deutsch-Altenburg 2000, 63–197.
- Šribar–Stare 1974: Vinko Šribar – Vida Stare: Od kod ketlaške najdbe v Furlaniji? Woher stammen köttlacher Funde in Friaul (Woher stammen köttlacher Funde in Friaul)? *Arheološki Vestnik* 25 (1974) [1976] 462–482.
- Šribar–Stare 1975: Vinko Šribar – Vida Stare: *Der Karantanische-Köttlacher Kulturkreis*. Graz 1975.
- Stanilov 2006: Stanislav Stanilov: *Die Metallkunst des Bulgarenkhanats an der Donau (7.–9. Jh.) Versuch einer empirischen Untersuchung*. Sofia 2006.
- Štefanovičová 2000: Tatiana Štefanovičová: Devín und Pressburg (Bratislava) – zwei bedeutende Burgen des Frühmittelalters und der mittleren Donau. In: *Kat. Budapest* 2000a, 1, 327–329.
- Steinhübel 2007: Ján Steinhübel: Die Herrschaft der Ungarn über die Slowakei: Slawen, Ungarn, Baiern und Sachsen in den Jahren 896–921. In: Roman Zehetmayer (Hrsg.): *Schicksalsjahr 907: Die Schlacht bei Pressburg und das frühmittelalterliche Niederösterreich*. St. Pölten 2007, 57–66.
- Steppan 1995: Thomas Steppan: *Die Artuquiden-Schale. Mittelalterliche Emailkunst zwischen Orient und Occident Institut für Kunstgeschichte der Universität Innsbruck*. (Ausstellungskatalog Nr. 6.) Innsbruck 1995.
- Stepanov 2016: Tsvetelin Stepanov: The System of Succession in Qubrat's „Magna Bulgaria”: A New approach to an old problem. In: István Zimonyi – Osman Karatay (eds.): *Central Eurasia in the Middle Ages. Studies in Honour of Peter B. Golden*. Wiesbaden 2016, 383–392.
- Stephenson 2004: Paul Stephenson: *Byzantium's Balkan Frontier: A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204*. Cambridge 2004.
- Steuer 2004: Heiko Steuer: Adelsgräber, Hofgrablegen und Grabraub um 700 im östlichen Merowingerreich – Widerspiegelung eines gesellschaftlichen Umbruchs. In: Hans Ulrich Nuber – Heiko Steuer – Thomas Zotz (Hrsg.): *Der Südwesten im 8. Jahrhundert aus historischer und archäologischer Sicht*. (Archäologie und Geschichte 13.) Ostfildern 2004, 193–217.
- Steuer 2006: Heiko Steuer: Fürstengräber, Adelsgräber, Elitegräber – Methodisches zur Anthropologie der Prunkgräber. In: Claus Carnap-Bornheim – Dirk Krause – Anke Wesse (Hrsg.): *Herrschaft, Tod,*

- Bestattung: zu den vor- und frühgeschichtlichen Prunkgräbern als archäologisch-historische Quelle. Internationale Fachkonferenz Kiel 16.–19. Oktober 2003. Bonn 2006, 11–25.
- Štih 1997: Peter Štih: Avtohtonistične in podobne teorije pri Slovencih in na Slovenskem. *Karantanien – Ostarrichi* 5 (1997) 25–49.
- Sudár 2011: Sudár Balázs: *Mi is fűt Lét?* (kézirat) 2011.
- Sudár-Petkes 2014: Sudár Balázs – Petkes Zsolt (szerk.): *A honfoglalók viselete*. (Magyar őstörténet 1.) Budapest 2014.
- Sudár et al. 2015: Sudár Balázs – Szentpétery József – Petkes Zsolt – Lezsák Gabriella – Zsidai Zsuzsanna (szerk.): *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. (MTA BTK MÓT Kiadványok 1.) Budapest 2015.
- Supka 1910: Supka Géza: *Lehel kurtje*. Budapest 1910.
- Suppan 1993: Arnold, Suppan: Cuius regio eius natio. Nationale Abgrenzung und Ausgrenzung in Ostmitteleuropa. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára*. Budapest 1993, 355–367.
- Swarzenski 1962: Hanns Swarzenski: Two Oliphants in the Museum. *Bulletin of the Museum of Fine Arts* – Boston 60/320 (1962) 27–45.
- Szabados 1998: Szabados György: A krónikáktól a Gestáig (Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a 15–18. században). *Irodalomtörténeti Közlemények* 102 (1998) 615–641.
- Szabados 1998: Szabados György: Árpád írói. *Tisztafű* 52 (1998)/1. Diákmelléklet. 1–19.
- Szabados 1999: Szabados György: Csokonai és Anonymus. In: Szajbely Mihály (szerk.): *Mesterek, tanítványok. Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*. Budapest 1999, 137–150.
- Szabados 2006: Szabados György: *A magyar történelem kezdeteiről. Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században*. Budapest 2006.
- Szabados 2008: Szabados György: Árpád fejedelemről Árpád vezérig. Az emlékezet formálódása a 11–19. században. *História* 29/2 (2008) 19–20.
- Szabados 2008a: Szabados György: Katona István történetírói időszínpontjáról. *Irodalomtörténeti Közlemények* 112 (2008). 679–699.
- Szabados 2010: Szabados György: Ünödbeli asszony. A turulmonda újraértelmezésének két ellenpróbája. Csörsz Rumen István (szerk.): *Ghesaurus. Tanulmányok Szentmátoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*. Budapest 2010, 23–34.
- Szabados 2010a: Szabados György: A magyarok bejövételének hadtörténeti szempontú újraértékelése. *Hadtörténelmi Közlemények* 123 (2010) 215–235.
- Szabados 2011: Szabados György: turulmonda In: Kőszeghy Péter (főszerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor*. 12. Budapest 2011, 165–167.
- Szabados 2011a: Szabados György: *Magyar államalapítások a IX–XI. században. Előtanulmányok a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól*. (Szegedi Középkortörténet Könyvtár 26.) Szeged 2011.
- Szabados 2012: Szabados György: Attila-ös, a sólyomforma madár és a fehér elefánt. Czövek Judit – Dyekiss Virág – Szilágyi Zsolt (szerk.): *Világügyelő. Tanulmányok Hoppál Mihály 70. születésnapjára*. Budapest 2012, 416–425.
- Szabados 2012a: Szabados György: Avar pusztalakók és birodalmi nagymorvák. A 9. századi Kárpát-medence politikai és etnikai viszonyairól (Avar Inhabitants of Plain and the Imperial Great-Moravians. On the Political and Ethnic Circumstances of the Carpathian Basin during the 9th Century). In: Kiss P. Attila – Piti Ferenc – Szabados György: *Középkortörténeti tanulmányok 7. A VII. Medievistikai PhD-konferencia (Szeged 2011. június 1–3.) előadásai*. Szeged 2012, 219–235.
- Szabados 2014: Szabados György: A korai magyar államiség és időszínpontja. *Századvég*. 73 (2014) 127–163.
- Szabados 2015: Szabados György: Mítoszok és történetek Álmosról és Árpádról. Hubbes László – Povedák István (szerk.): *Már a múlt sem a régi... Az új magyar mitológia multidiszciplináris elemzése*. Szeged 2015, 84–96.
- Szabó 1860: Szabó Károly: Biborbanszületett Konstantín császár munkái magyar történeti szempontból ismertetve. *Magyar Akadémiai Értesítő* 1 (1860) 61–167.
- Szabó 1869: Szabó Károly: *A magyar vezérek kora Árpádtól Szent Istvánig*. Pest 1869.
- Szabó 1960: Szabó János Győző: Az egri vár története I. Eger a honfoglalás korában. *Az Egeri Vár Híradója* 1 (1960) 12–17.
- Szabó 1991: Szabó Miklós: A magyar történelmi mitológia az első világháborús emlékműveken. In: Kovács Ákos (szerk.): *Monumentumok az első háborúból*. Budapest 1991, 46–63.
- Szabó 2004a: Szabó István Mihály: Óskori európai eredetű-e a magyar nép? *História* 26/8. (2004) 34.
- Szabó 2004b: Szabó István Mihály: *A magyar nép eredete. Az uráli népek eurázsiai-amerikai őstörténete*. Budapest 2004.
- Szabó 2005: Szabó István Mihály: Magyar őstörténettudomány: kritikai ambíciók szaktudományi alapismeretek nélkül. Válasz Simon Zsoltnak is. *Magyar Tudomány* 112 (2005). 1594–1603.

- Szabó 2012: Szabó Pál: „...fogságba került, és ágasra húzatta.” A bizánci források jogi szóhasználatát az akasztás végrehajtásának bizánci gyakorlata Bulcsú kivégzése kapcsán. *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Juridica et Politica* 30 (2012/1) 161–185.
- Szabó 2014: Szabó László: Köhalmi Horváth Péter nádori alkapitány a jászok első történetírója. In: Örsi Julianna (szerk.): *A jászkunság tudósai* 1. Szolnok 2014, 9–17.
- Szabolcs 1995: Szabolcs Ottó: „és helyet harcoltak ki maguknak a nagy magyar Alföldön”. Külföldi tankönyvek a magyar honfoglalásról és államalapításról. *Magyar Tudomány* 102 (1995) 1499–1511.
- Szalai 1990: Szalai Anna: *Pályakezdő évek Pest-Budán. Horvát István és íróbarátai 1800–1815*. Budapest 1990.
- Szalay 1861: Szalay Ágoston: *Négyszáz magyar levél a XVI. századból. 1504–1560. Kilenc kőirati táblával*. (Magyar leveles tár 1.) Pest 1861.
- Szalay 1902: Szalay Imre: A Magyar Nemzeti Múzeum alapítása és fejlődése napjainkig. In: A Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene. Alapításának századik évfordulója alkalmából. Budapest 1902, VII–XL.
- Szarka 1991: Szarka László: Magyarosodás és magyarosítás a felső-magyarországi szlovák régióban a kiegyezés korában (Adalékok a dualizmus kori asszimiláció természetrajzához) (Der Magyarisierungsprozeß im slowakischen Region Oberungarn [Beiträge zur Geschichte der Assimilation in dualistischen Ungarn]). In: Somogyi Éva (szerk.): *Polgárosodás Közép-Európában*. Budapest 1991, 35–46.
- Szarka 2003: Szarka József: A kalandozó magyarok temetkezéseiről (Die Bestattungen der Ungarn im 10. Jahrhundert). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyvei - Studia Archaeologica* 9 (2003) 297–307.
- Szegedy-Maszácz 1986: Szegedy-Maszácz Mihály: A nemzetjelleme fogalmáról (The Idea of National Character: A Romantic Heritage). In: *Hungaro-Polonica. Tanulmányok a magyar-lengyel történelmi és irodalmi kapcsolatok köréből. Emlékkönyv Waclaw Felczak 70. születésnapjára*. Budapest 1986, 145–156.
- Székelly 1989: Székelly György: A kettős kereszt útja Bizáncból a latin Európába. In: Ivánfi Ede: *A Magyar Birodalom címerei és színei*. Budapest 1989, 107–128.
- Szekfü 1939: Szekfü Gyula (szerk.): *Mi a magyar?* Budapest 1939.
- Szende 2000: Szende László: „...most pogányokkal védelmeztetjük országunkat” (A kunok és jászok katonai szerepe IV. Béla osztrák politikájában) („...jetzt lassen wir die Heiden unser Land verteidigen” [Zur militärischen Rolle der Jaßen und Kumanen in der Österreichpolitik von Béla IV.]). In: Langó Péter (szerk.): *Szállástól a mezővárosig. Tanulmányok Jászfényszaru és a Jászság múltjáról*. Jászfényszaru 2000, 111–130.
- Szendrei 1907: Szendrei János: Árpád sírja. In: Csánki Dezső (szerk.): *Árpád és az Árpádok. Történelmi emlékmű. Árpád vezér halálának ezredik évfordulója alkalmával Thaly Kálmán kezdeményezésére és támogatásával*. Budapest 1907, 149–160.
- Szentpéteri 2015: Szentpéteri József: Ifjúkori feljegyzések az Ermitázs egy különleges kiállítási vitrinjéről. Mala Pereshepino, 1912 – az úgynevezett „poltavai kincs” tulajdonjellei (Notes from long ago on an unusual display case in the Hermitage. Mala Pereshepino, 1912 – The runiform signs of the Poltava Treasure). In: Türk Atilla (főszerk.): *Hadak útján XXIV. A népvándorlások fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája Esztergom, 2014. november 4–6. 1. Budapest – Esztergom 2015, 649–668*.
- Szermley 1847: Szermley Miklós: *Magyar hajdan és jelen*. Buda 1847.
- Szeverényi 2014: Szeverényi Vajk: Az óskori régészet politikája. *Századvég* 73 (2014) 5–30.
- Szilágyi 1895: Szilágyi Sándor (szerk.): *A magyar nemzet története*. I. Budapest 1895.
- Szilágyi 2001: Szilágyi Imre: Együttélés és konfliktus: szerbek és magyarok a szerb nézetek tükrében. *Limes* 50 (2001/6) 7–26.
- Szilágyi 2005: Szilágyi János György: tudomány és/vagy „tudomány”. *Élet és irodalom* 49 (2005/37)
- Szilágyi 2005a: Szilágyi Márton: Theodor Mommsen és Eötvös József ismeretsége. *Aetas* 20 (2005) 123–139.
- Szilárdy 1996: Szilárdy Zoltán: A kettős kereszt. Kultusz és szimbólum Kelet és Nyugat között. In: Hofer Tamás (szerk.): *Magyarok Kelet és Nyugat között. A nemzetudat változó jelképei*. Budapest 1996, 67–76.
- Szovák 2008: Szovák Kornél: Árpád alakja a történeti mondákban. *Krónikárok és a történeti hagyományok. História* 29 (2008) 17–18.
- Szovák 2015: Szovák Kornél: Gondolatok a magyar őstörténet latin nyelvű kútfőiről. *Az Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete Évkönyve* 1 (2015) 139–150.
- Szűcs 2010: Szűcs Tibor: A turulmonda szövegkapcsolatai a középkori írásos hagyományunkban. In: G. Tóth Péter – Szabó Pál (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok* 6. Szeged 2010, 249–259.
- Szögi 1985: Szögi László: A reformkor, az 1848–49-es forradalom és szabadságharc időszaka. In: Sinkovics István (szerk.): *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–1985*. Budapest 1985, 131–162.
- Szöke 1954: Szöke Béla: Le cimetière de Képusza (XI. század). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 3 (1954) 281–300.
- Szöke 1954a: Szöke Béla: Adatok a Kisalföld IX. és X. századi történetéhez. *Archaeológiai Értesítő* 81 (1954) 119–137.
- Szöke 1959: Szöke Béla: A bjelobrdi kultúráról (Sur la civilisation de „Bjelobrd”). *Archaeológiai Értesítő* 86 (1959) 32–47.

- Szöke 1962: Szöke Béla: *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei.* (Régészeti Tanulmányok 1.) Budapest 1962.
- Szöke 1994: Szöke Béla Miklós: A népvándorlások és a korai középkor története Nagykanizsán és környékén. In: Béli József – Rózsa Miklós – Rózsáné-Lendvai Anna (szerk.): *Nagykanizsa városi monográfiája I.* Nagykanizsa 1994, 145–214.
- Szöke 2004: Szöke Béla Miklós: A határ fogalmának változásai a korai középkorban (adatok a Kerkavidék kora középkori településtörténetéhez). *Zalai Múzeum* 13 (2004) 177–192.
- Szöke 2013: Szöke Béla Miklós: *A Karoling-korban.* Budapest 2013. (Nagydoktori értekezés kézírata) (<http://real-d.mtak.hu/id/eprint/541>)
- Szöke 2014: Szöke Béla Miklós: *A Karoling-kor a Kárpát-medencében.* Budapest, 2014.
- Szölössi-Szilágyi-Hadházy 1987: Szölössi Ágnes – Szilágyi András – Hadházy Levente: *Budapest köztéri szobrai 1692–1945.* Budapest 1987.
- Szörényi 1975: Szörényi László: „... s hű a haladékony időhöz”. Történelemszemlélet és kompozíció a Zalán futásában. In: Horváth Károly – Lukácsy Sándor – Szörényi László (szerk.): *„Ragyognak tettei.” Tanulmányok Vörösmartyról.* Székesfehérvár 1975, 7–76.
- Szörényi 1989: Szörényi László: „Multaddal valamit kezdeni”. (JAK Füzetek 45.) Budapest 1989.
- Szörényi 1993: Szörényi László: *Hunok és jezsuiták. Fejezetek a magyarországi hősi epika történetéből.* Budapest 1993.
- Szörényi 1997: Nyelvokonság, őstörténet és epika a 18. századi magyarországi jezsuita latin irodalomban (Parente linguistique, prehistoire et epique dans la littérature. Jesuite hongroise du XVIII siècle). *Irodalomtörténeti Közlemények* 101 (1997) 16–24.
- Tagányi 1903: Tagányi Károly: Gyepű és gyepűelve. *Magyar Nyelv* 9 (1903) 97–104.; 145–152.; 201–206.; 254–266.
- Takács 1991: Takács Miklós: A Kárpát-medence, az Alpok délkeleti része és a Balkán-félsziget kapcsolatai a 7–9. században. A jugoszláviai kutatások újabb eredményei (Die Beziehungen zwischen dem Karpatenbecken dem südöstlichen Alpengebiet und dem Balkan im 7–9 Jahrhundert. Die jüngsten Ergebnisse der jugoslawischen Forschung). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1984–1985/2 [1991] 503–529.
- Takács 1997: Takács Miklós: A 10. századi magyar–szláv viszonyról és a honfoglaló magyarok életmódjáról. (Néhány megjegyzés Kristó Gyula: A magyar állam megszületése című könyvéről.) *Századok* 131 (1997) 168–215.
- Takács 2000: Takács Károly: Jászfényszaru nevééről. Főveny és szarm az Árpád-korban (Zum Namen von Jászfényszaru. „Főveny” und „szarm” in den Quellen aus den Zeiten der Arpaden). In: Langó Péter (szerk.): *Szállástól a mezővárosig. Tanulmányok Jászfényszaru és a Jászság múltjából.* 131–144.
- Takács 2002: Takács Zoltán Bálint: A magyar honfoglalás előzményeiről (Questions of the Hungarian Settlement in the Carpathian Basin). *Savaria* 27 (2002) 201–213.
- Takács 2004: Takács Miklós: A balkáni vlachok kutatásának régészeti vetülete. In: Horváth László – Laczkó-Krisztina – Mayer Gyula – Takács László (szerk.): *IENEIA Tanulmányok Bollók János emlékére.* Budapest 2004, 239–269.
- Takács 2004a: Takács Zoltán Bálint: A kabar törzsek csatlakozása a honfoglaló magyarokhoz. *Orientalisztikai Nap* 2004, 119–125.
- Takács 2006: Takács Miklós: Siedlungsgeschichtliche Auswertung. In: *Daim-Lauermann* 2006, 211–252.
- Takács 2006a: Takács Miklós: A nemzetépítés jegyében megfogalmazott elvárások. Kutatási célok az észak-balkáni államok középkori régészetében (Expectations of nation building. Research objectives in the medieval archaeology of the states of the Northern-Balkans). *Korall* 24–25 (2006) 163–202.
- Takács 2013: Takács Miklós: A honfoglaló magyar szállásterület déli kiterjedése (Die südliche Ausdehnung des Siedlungsgebietes der landnehmenden Ungarn). In: Révész László – Wolf Mária (szerk.): *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* (Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3.) Szeged 2013, 641–666.
- Talbot Rice 1975: Tamara Talbot Rice: Animal Combat Scenes in Byzantine Art. In: Giles Robertson – George Henderson (eds.): *Studies in Memory of David Talbot Rice.* Edinburgh 1975, 17–23.
- Tarr 1979: Tarr László (szerk.): *Ezredék.* Budapest 1979.
- Tazbir 1983: Janusz Tazbir: Culture of the Baroque in Poland. *Organon* 18–19 (1982–1983) 161–175.
- Tegnaeus 1952: Harry Tegnaeus: *Blood-Brothers. An ethno-sociological study of the institutions of blood-brotherhood with special reference to Africa.* New York 1952.
- Tentiuc 1988: И. С. Тентиук: Раскопки поселений у с. Дурлешты. In: П. П. Бырня (ред.): *Средневековые памятники Днестровско - Прутского междуречья.* Кишинев 1988, 77–88.
- Thallóczy 1880: Thallóczy Lajos: A fejeéregyházi ásatások. Árpád sírja. *Vasárnapi Újság* 27 (1880) 406–407.
- Thaly 1898: Thaly Kálmán: *Az ezredévi országos hét emlékoszlop története.* Pozsony 1898.
- Thierry 1864: Thierry Amadé: *Attila-mondák.* Pest 1864.
- Thury 1886: Thury József: A turul madár. *Turul* 4 (1886) 124–126.
- Timár et al. 1896: Timár Szaniszló – Piványi Ernő – Fouquau Henrik – Vidéky László: *Az ezeréves Magyarország és a milleniumi kiállítás.* II. Budapest 1896.

- Točik 1968: Anton Točik: *Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei.* (Archaeologica Slovaca Catalogi. 3) Bratislava 1968.
- Toldy 1856: Toldy Ferenc: *Irodalmi arcképei s újabb beszédei.* Pest 1856.
- Toldy 1868: Toldy Ferenc: Nemzeti történelmünk kezdetei. *Századok* 2 (1868) 376–394.
- Tomencsik 2006: Богдан Томечук: Археология некрополи в Галичи і Галицької землі. Івано-Франків 2006.
- Tóth 2000: Tóth Endre: *A koronázási jogar és palást.* Szeged 2000.
- Tóth 2006: Tóth Endre: III. Béla vagy Kálmán? (A székesfehérvári királysír azonosításáról) (Béla III. oder Koloman? [Zur Identifizierung des Königsgrabes von Székesfehérvár]. *Folia Archaeologica* 52 (2005–2006) 141–161.
- Tóth 2010: Tóth Valéria: Szélgjegyzetek a Szovárd-kérdéshez. *Magyar Nyelvjárások* 48 (2010) 5–21.
- Tóth 2012: Tóth Gergely: Civilizált őstörténet. A magyar nyelv és a magyar nemzet eredetének kutatása Béli Mátyás életművében. *Történelmi Szemle* 2012 (54) 219–246.
- Tóth 2013: Tóth Gergely: Béli Mátyás és a Scriptores Rerum Hungaricarum. *Történelmi Szemle* 55 (2013). 593–617.
- Tóth 2015: Tóth Sándor László: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza. A magyarság a 9–10. században.* Szeged 2015.
- Török 1894: Török Aurél: Adatok az Árpádok testereklýeinek embertani bűvárlatához. *Értekezések a természettudományok köréből* 23/9. Budapest 1894.
- Török 2009: Török László: *Between Two Worlds. The Frontier Region between Ancient Nubia and Egypt 3700 BC – AD 500.* Leiden – Boston 2009.
- Tragau 1897: Carl Tragau: Die Befestigungsanlagen von Carnuntum. *Bericht des Vereins Carnuntum für die Jahre 1895/96.* Wien 1897, 17–73.
- Trencsényi 2002: Trencsényi Balázs: Csontvázak a szekrényben. *Budapesti Könyvszemle* 14 (2002) 136–144.
- Třeštk 2002: Dušan Třeštk: Die Tschechen und die Ungarn im 10. Jahrhundert. In: Glatz Ferenc (Hrsg.): *Die ungarische Staatsbildung und Ostmitteleuropa.* Budapest 2002, 145–156.
- Trigger 1995: G. Bruce Trigger: Romanticism, nationalism, and archaeology. In: Phillip L. Kohl – Clare Fawcett (eds.): *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology.* Cambridge 1995, 263–279.
- Trigger 1997–1998: G. Bruce Trigger: Childe as a moralist. *Archaeologia Polonia* 35–36 (1997–1998) 357–362.
- Tringham 1974: Ruth Tringham: The Concept of „Civilization” in European Archaeology. In: Jeremy A. Sabloff – C. C. Lamberg-Karlovsky (eds.): *The Rise and Fall of Civilization.* 1974, 470–485.
- Tringli 1995: Tringli István: „Bécs és a magyarok együtt léptek be a történelembe” A magyar honfoglalás az osztrák történetírásban. *Magyar Tudomány* 102 (1995) 1433–1448.
- Troelsenberg 2010: Eva-Maria Troelsenberg: Framing the Artwork: Munich 1910 and the Image of Islamic Art. In: Andrea Lerner – Avinoam Shalem (eds.): *After One Hundred Years The 1910 Exhibition „Meisterwerke muhammedanischer Kunst” Reconsidered.* Leiden – Boston 2010, 37–64.
- Troelsenberg 2012: Eva-Maria Troelsenberg: Regarding the exhibition: the Munich exhibition Masterpieces of Muhammadan Art (1910) and its scholarly position. *Journal of Art Historiography* 6 (2012) 1–34.
- Trogmayer-Visy 2000: Trogmayer Ottó – Visy Lilla: *Gizella kereszt.* Szeged 2000.
- Trumbull 1898: H. Clay Trumbull: *The Blood Covenant. A Primitive Rite and its Bearings on Scripture.* Philadelphia 1898.
- Türk 2006: Аттила Тюрк: Анализ археологических находок в X в. в Карпатском бассейне и их роль в изучении венгерской предистории. In: Р. Д. Голдина – И. Г. Шапран (ред.): *Взаимодействие народов Евразии в эпоху великого переселения народов.* Ижевск 2006, 185–188.
- Türk 2010: Türk Attila Antal: A szaltovói kultúrkör és a magyar őstörténet régészeti kutatása. In: G. Tóth Péter – Szabó Pál (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok* 6. Szeged 2010, 261–306.
- Türk 2013: Аттила Тюрк: От Урала до Карпат. Новые результаты и перспективы в археологии Восточной Европы по поводу древних венгров. In: С. Г. Боталов – Н. О. Иванова (ред.): *II-й Международный Мадьярский симпозиум.* Челябинск 2013, 231–237.
- Türk 2014: Türk Attila: A Kárpátoktól keletre: a korai magyarság régészeti kutatása az utóbbi évtizedekben. A honfoglalás kori régészeti hagyatékkal kapcsolatot mutató keleti lelőhelyek. In: *Sudár – Petkes* 2014, 27–64.
- Türk 2015: Türk Attila: Fegyverleletek Kazáriából. In: *Petkes* 2015, 46–48.
- Uhrman 1988: Uhrman Iván: Az ősmagyar kettős fejedelemség kérdéséhez. *Történelmi Szemle* 30 (1987–1988) 206–226.
- Undset 1890: Ingwald Undset: Egy turócsmegyei leletről. *Archaeológiai Értesítő* 10 (1890), 164–167.
- Ungerma 2006: Ungerma Simon: Tzv. předkötlašský horizont a počátky velkomoravského kostrového pohřbívání (Sogn. Vor-Kötlach-Horizont und Anfänge der großmährischen Skelettbestattung). *Archaeologia Historica* 31 (2006) 351–369.
- Ungváry-Tabajdi 2008: Ungváry Krisztián – Tabajdi Gábor: *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon, 1956–1990.* Budapest 2008.
- Urciuoli 1995: Bonnie Urciuoli: Language and Borders. *Annual Review of Anthropology* 24 (1995) 525–546.

- Váci 1938: Váci Péter: Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában. In: Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. I. kötet Budapest 1938, 215–265.
- Váczy 1940–1941: Váczy Péter: A Vazul-hagyomány középkori kútjainkban. *Levéltári Közlemények* 18–19 (1940–1941) 304–338.
- Váczy 1958: Váczy Péter: A korai magyar történelem néhány kérdéséről *Századok* 92 (1958) 265–345.
- Vajay 1968: Vajay Szabolcs: A magyar Roland-ének nyomában. *Irodalomtörténeti Közlemények* 72 (1968) 333–337.
- Vajda 1949: Vajda László: A néprajztudomány kultúrtörténeti iránya és a „bécsi iskola”. (Die kulturhistorische Richtung der Ethnologie und die „Wiener Schule.”) *Ethnographia* 60 (1949) 45–70.
- Valter 2015: Valter Ilona: Szóval, tettel. *Rómer Flóris Ferenc élete és munkássága (1815–1889)*. Budapest 2015.
- Vámbéry 1882: Vámbéry Ármin: *A magyarok eredete*. Budapest 1882.
- Vámbéry 2008: Vámbéry Ármin: *A magyarság bölcsőjénél*. Dunaszerdahely 2008.
- Varga 2011: Varga Bálint: Árpád és Mária Terézia között. Pozsony város identitásai és emlékművei a 19. század végén. In: Czieger András (szerk.): *Terek, tervek, történetek*. (Az identitás történetének térbeli keretei 2.) Budapest 2011, 121–144.
- Varga 2012: Varga, Bálint: *Árpád above the City: National Integration Processes and Symbolic Politics in Fin-de-Siècle Hungary* (Ph.D. Dissertation – Mainz, 2012) (kézirat)
- Varga 2015: Varga Bálint: A barbár múlt és a nemzeti dicsőség. *Történelmi Szemle* 57 (2015) 319–332.
- Vásáry 1983: Vásáry István: Nép és ország a türköknél. In: Tókei Ferenc (szerk.): *Nomád társadalmak és államalakulatok*. Budapest 1983, 189–213.
- Vásáry 2006: Vásáry István: Response to Florin Curta's Review of Cumans and Tatars. *Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans*. *The Medieval Review* 3. 06.03.16 (<https://scholarworks.iu.edu/journals/index.php/tmr/article/view/16130/22248>)
- Vásáry 2008: Vásáry István: *Magyar őshazák és magyar őstörténetek*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 24.) Budapest 2008.
- Vásáry 2015: Vásáry István: Tudomány és hagyományörzés. Bevezető előadás. In: Sudár et al. 2015, 11–16.
- Vass 1895: Vass Bertalan: *Horvát István életrajza*. Budapest 1895.
- Vaszary 1895: Vaszary Kolos: Bevezetés. In: Szilágyi Sándor (szerk.): *A magyar nemzet története I. Magyarország a királyság megalapításáig*. Budapest 1895, 9–15.
- Vayerné Zibolen 1967: Vayerné Zibolen Ágnes: Kisfaludy Károly, az Auróra képszerkesztője és illusztrátora. *Művészettörténeti Értesítő* 16 (1967) 151–176.
- Veit 2005: Ulrich Veit: Kulturelles Gedächtnis und materielle Kultur in schriftlosen Gesellschaften: Anthropologische Grundlagen und Perspektiven für die Urgeschichtsforschung. In: Tobias L. Kienlin (Hrsg.): *Die Dinge als Zeichen: Kulturelles Wissen und materielle Kultur. Internationale Fachtagung an der Johann Wolfgang Goethe-Universität, Frankfurt am Main 3.–5. April 2003*. Bonn 2005, 23–40.
- Vékony 1983: Vékony Gábor: A gyeptű szerepe az etnikai és politikai átalakulásokban. In: Tókei Ferenc (szerk.): *Nomád társadalmak és államalakulatok*. Budapest 1983, 215–236.
- Vékony 1989: Vékony Gábor: *Dákok, rómaiak, románok*. Budapest 1989.
- Vékony 1995: Vékony Gábor: „...alapított most Swatopluk oly birodalmat”. Viták a morva fejedelemség történetéről (Debates on the Moravian principality) *Magyar Tudomány* 102 (1995) 1454–1461.
- Vékony 1999: Vékony Gábor: Komárom-Esztergom megye a honfoglalás korában. In: Fülöp Éva Mária – Kissné Cseh Julianna (szerk.): *Magyarok térben és időben*. Tudományos Füzetek 11 (1999) 183–210.
- Vékony 2001: Vékony Gábor: Fethich Nándor és a szkíták (Nándor Fethich und die Skythen). *Vasi Szemle* 55 (2001) 403–411.
- Vékony 2002: Vékony Gábor: 10. századi település Tatabánya-Dózsakertben. In: Kissné Cseh Julianna (szerk.): *Központok és falvak a honfoglalás és kora Árpád-kori Magyarországon*. Tatabánya 2002, 23–41.
- Vékony 2003: Vékony Gábor: A régészeti terepkutatás története Magyarországon. In: Visy 2003, 15–21.
- Vékony Gábor 1986: A Karoling-birodalom „délkeleti” határvédelme kérdéséhez. *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* 2 (1986) 43–75.
- Veszprémy 1999: Veszprémy László: Utószó. In: *Anonymus – Kézai 1999*, 73–80.
- Veszprémy 2002: Veszprémy László: Die Ostmark (Bayern-Österreich) und Ungarn. In: Glatz Ferenc (Hrsg.): *Die ungarische Staatsbildung und Ostmitteleuropa*. Budapest 2002, 99–111.
- Veszprémy 2007: Veszprémy László: Aventinus híradása a magyarok 907. évi győzelméről (The Hungarian Victory of 907 From Aventinus's Point of View - The Battle of Pozsony). *Történelmi Szemle* 49 (2007) 1–17.
- Veszprémy 2013: Veszprémy László: A magyarországi hun hagyomány legkorábbi írott forrásai és európai kapcsolatuk (The Earliest Written Testimonies of the Hungarian Hun Tradition in an European Context). *Acta Historica* 135 (2013) 25–44.
- Veszprémy 2014: Veszprémy László: Itt a magyar, hol a magyar? Megjegyzések a korai nyugati kalandozások (907–933) forrásaihoz és időrendjéhez („Hungarians here and Hungarians there” – Notes to the sources and the chronology of the early Hungarian raids of Western Europe (907–933). *Haditörténeti Közlemények* 127 (2014) 77–90.

- Veszprémy–Torma 2015: Veszprémy László – Torma Béla Gyula: A Lech mezei csatához vezető út. Magyar kalandozók német földön 954-ben (The road to the Battle of Lechfeld. Hungarian invaders in German lands in 954). *Haditörténeti Közlemények* 128 (2015) 3–30.
- Vida 2006: Vida Tivadar: Az etnikum kérdése a német kora középkori régészetben 1945 után (The question of ethnicity in German early-medieval archaeology after 1945). *Korall* 7 (2006/24–25) 203–215.
- Vida 2009: Vida Tivadar: „...kérték, hogy Pannoniában lakhassanak.” Az avarok letelepedése. In: Anders Alexandra – Szabó Miklós – Raczy Pál (szerk.): *Régészeti Dimenziók. Tanulmányok az ELTE BTK Régészettudományi Intézetének tudományos műhelyéből*. Budapest 2009, 105–122.
- Vigh 1996: Vigh Annamária: Nemzeti motívumok a magyar plakátokon (1900–1914). In: Hofer Tamás (szerk.): *Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei*. Budapest 1996, 251–265.
- Visy 1989: Visy Zsolt: *A római limes Magyarországon*. Budapest 1989.
- Visy 2003: Visy Zsolt (főszerk.): *Magyar régészet az ezredfordulón*. Budapest 2003.
- Voigt 1985: Voigt Vilmos: Közvetítő és átmenet – a turul. In: Feuer Gábor – Kovács Ákos (rendező): *Monumentumok az első háborúból*. Budapest 1985, 55–63.
- Volbach 1976: Wolfgang Fritz Volbach: *Elfenbeinarbeiten der Spätantike und des frühen Mittelalters*. Mainz 1976.
- Walies–Zoll 1995: Bernard Walies – Amy L. Zoll: Civilization, barbarism, and nationalism in European archaeology. In: Philip L. Kohl – Clare Fawcett (eds.): *Nationalism Politics, and the Practice of Archaeology*. Cambridge 1995, 21–38.
- Wamers–Périn 2012: Egon Wamers – Patrick Périn (Hrsg.): *Königinnen der Merowinger. Adelsgräber aus den Kirchen von Köln, Saint-Denis, Chelles und Frankfurt am Main*. Regensburg 2012.
- Webster 1986: Leslie Webster: Anglo-Saxon England AD 400–1100. In: Ian Longworth – John Cherry (ed.): *Archaeology in Britain since 1945. New Directions*. London 1986.
- Wehli 2000: Wehli Tünde: Magyarország történelme a középkori krónikaillusztrációk tükrében. In: *Kat. Budapest 2000*, 300–307.
- Wekerle 1884: Wekerle László: Árpád sírja. In: Nyáry Jenő – Torma Károly – Henszlmann Imre – Havas Sándor (szerk.): *Pulszky Ferencnek ötvenéves írói működése jubileumára 1834–1884*. Budapest 1884, 103–107.
- Wekerle 1894: Wekerle László: Árpád sírjának helye Anonymus szerint. *Archaeológiai Értesítő* 14 (1894) 221–230.
- Werner 1984: Joachim Werner: *Der Grabfund von Malaja Perescepinia und Kuvrat, Kagan der Bulgaren*. München 1984.
- Werner 1992: Joachim Werner: Neues zu Kuvrat und Malaja Perescepinia. *Germania* 70 (1992) 431–439.
- Werner 2013: Michael Werner: Medievalism and Modernity: Architectural Appropriations of the Middle Ages in Germany (1890–1920). In: Patrick J. Geary – Gábor Klaniczay (eds.): *Manufacturing Middle Ages Entangled History of Medievalism in Nineteenth-Century Europe*. Leiden – Boston 2013, 239–256.
- Werner–Zirnbauer 1970: Wilfried Werner – Heinz Zirnbauer: *Das Rolandslied des Pfaffen Konrad*. Wiesbaden 1970.
- Werther 2014: Lukas Werther: *Komplexe Systeme im diachronen Vergleich. Ausgewählte Aspekte der Entwicklung von drei süddeutschen Kleinräumen zwischen Früh- und Hochmittelalter*. (Monographien des RGZM 127.) Mainz 2015.
- Wertner 1907: Wertner Mór: Árpád nemzetsége. In: Csánki Dezső (szerk.): *Árpád és az Árpádok. Történelmi emlékmű. Árpád vezér halálának ezredik évfordulója alkalmával Thaly Kálmán kezdeményezésére és támogatásával*. Budapest 1907, 127–136.
- Whittaker 1994: C. R. Whittaker: *Frontiers of the Roman Empire: A Social and Economic Study*. Baltimore 1994.
- Whittaker 2004: C. R. Whittaker: *Rome and its Frontiers: The Dynamics of Empire*. London – New York 2004.
- Williams 2006: Howard M. R. Williams: *Death and Memory in Early Medieval Britain*. (Cambridge Studies in Archaeology) Cambridge 2006.
- Williamson 2010: Paul Williamson: *Victoria and Albert Museum. Medieval Ivory Carvings: Early Christian to Romanesque*. London 2010.
- Williams–Sayer 2013: Howard M. R. Williams – Duncan Sayer: Halls of mirrors: death and identity in medieval archaeology. In: Duncan Sayer – Howard M. R. Williams (eds.): *Mortuary Practices & Social Identities in the Middle Ages: Essays in Burial Archaeology in Honour of Heinrich Härke*. Liverpool 2013, 1–22.
- Wilson 2006: David M. Wilson: National Museums and Nationalism. Marosi Ernő – Klaniczay Gábor (ed.): *The Nineteenth-Century Process of „Musealization” in Hungary and Europe*. Budapest 2006, 43–60.
- Wixom 1981: William D. Wixom: A Middle Byzantine Ivory Liturgical Pyx. *Gesta* 20 (1981) 43–49.
- Wixom 1996: William D. Wixom: „Apostels” Pyxis. In: *Kat. New York 1996*, 72–74.
- Włodzimierz 1949: Antoniewicz Włodzimierz: Hold wielkości Lubora Niederlego. *Światowit* 20 (1948–1949) 1–16.

- Wolfram 2001: Herwig Wolfram: The creation of the Carolingian frontier system c. 800. In: Walter Pohl – Ian Wood – Helmut Reimitz (eds.): *The Transformation of Frontiers from Late Antiquity to the Carolingians*. (The Transformation of the Roman World 10.) Leiden – Boston 2001, 233–245.
- Wolfram 2002: Herwig Wolfram: Die Ungarn und das fränkisch-Bayerische Ostland. In: Glatz Ferenc (Hrsg.): *Die ungarische Staatsbildung und Ostmitteleuropa*. Budapest 2002, 89–98.
- Zajc 2014: Andreas Zajc: Epigrafische und heraldisch-sphragistische Bemerkungen zum Wiener Neustädter Schatzfund. In: Nikolaus Hofer (Hrsg.): *Der Schatz von Wiener Neustadt*. Wien 2014, 238–263.
- Zalasskaja 1997: В. Н. Залесская: Византийские вещи Перегепинского клада. In: В. Н. Залесская – З. А. Львова – Б. И. Маршак – И. В. Соколова – Н. А. Фоякова: *Сокровища хана Кубрата. Перегепинский клад*. Санкт-Петербург 1997, 41–44.
- Zareckij 1912: И. А. Зарецкий: Клад найденный при селе Малая-Перегепина Константиноградского уезда Полтавской губернии. *Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии* 9 (1912) 181–206.
- Zehetmayer 2007: Roman Zehetmayer: Zur Geschichte des niederösterreichischen Raums im 9. und in der ersten Hälfte des 10. Jahrhunderts. In: Roman Zehetmayer (Hrsg.): *Schicksalsjahr 907: Die Schlacht bei Pressburg und das frühmittelalterliche Niederösterreich*. St. Pölten 2007, 17–30.
- Zeller 2007: Bernhard Zeller: Baiern, das Ostfränkische Reich und die Ungarn zwischen der Niederlage bei Pressburg und dem Sieg auf dem Lechfeld bei Augsburg 907–955. In: Roman Zehetmayer (Hrsg.): *Schicksalsjahr 907: Die Schlacht bei Pressburg und das frühmittelalterliche Niederösterreich*. St. Pölten 2007, 44–56.
- Zichy 1923: Zichy István: *A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig*. A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve I. 5. Budapest 1923.
- Zimonyi 2005: Zimonyi István: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról*. A Gayhani-hagyomány magyar fejezete. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 22.) Budapest 2005.
- Zimonyi 2016: Zimonyi, István: *Muslim Sources on the Magyars in the Second Half of the 9th Century*. The Magyar Chapter of the Jayhāni Tradition. Leiden 2016.
- Zlatarski 1970: В. Златарски: *История на Българската държава през средните векове*. 1. София 1970.
- Zöllner 1998: Erich Zöllner: *Ausztria története*. Budapest 1998.
- Zsirai 1943: Zsirai Miklós: *Őstörténeti csodabogarak*. In: Ligeti Lajos (szerk.): *A magyarság őstörténete*. Budapest 1943, 266–289.
- Zsuppán 2004: Zsuppán András: *Politikai okkultizmus Magyarországon 1.: Ősvita*. Magyar Narancs 2004. október 28.
- Zsuppán 2005: Zsuppán András: *Politikai okkultizmus Magyarországon 2.: Ősvita*. Magyar Narancs 2005. február 24.
- AKIF: Kristó Gyula (szerk.): *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.) Szeged 1999.
- Ammianus Marcellinus: Ammianus Marcellinus: *Róma története*. (ford.: Szepes Gyula) Budapest 1993.
- Annales: Georg Heinrich Pertz (ed.): *Annales et chronica aevi Carolini*. (Monumenta Germaniae Historica Scriptores 1.) Hannover 1826.
- Ann. Hildesh.: Georgius Waitz (Recog.): *Annales Hildesheimenses*. (Monumenta Germaniae Historica Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi 8.) Hannover 1878.
- Anonymus-Kézai 1999: Anonymus: *A magyarok cselekedetei*. (ford.: Veszprémy László) – Kézai Simon: *A magyarok cselekedetei* (ford.: Bollók János) (Millenniumi Magyar Történelem – Források) Budapest 1999.
- Ansbertus Austriensis: Josef Dobrovský (ed.): *Historia de expeditione Friderici Imperatoris*. Praga 1827.
- Arnold 1868: Georg Heinrich Pertz (ed.): *Arnoldi: Chronica Slavorum*. (Monumenta Germaniae Historica Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi 14.) Hannover 1868.
- Bonfini 1936: I. Fögel – B. Iványi – L. Juhász (ed.): *Antonius de Bonfini: Rerum Ungaricarum Decades*. Tomus 1. Decas 1. Lipsiae 1936.
- Bonfini 1995: Antonio Bonfini: *A magyar történelem tizedei*. (ford.: Kulcsár Péter) Budapest 1995.
- Bugar 2004: Bugar M. István: *Szakraális képzőművészet a keresztény ókorban I*. Budapest 2004.
- Charles 1916: R. H. Charles: *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*. Translated from Zotenberg's Ethiopic Text. Oxford 1916.
- Chronica aevi Suevici: Paul Scheffer-Boichorst (ed.): *Albrici monachi: Triumfontium Chronicon*. In: Georg Heinrich Pertz (ed.): *Chronica aevi Suevici*. (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores 23.) Hannover 1874, 631–950.
- Constantine 1966: Constantine Porphyrogenitus: *De Administrando Imperio*. (trans.: Moravcsik, Gyula – Romilly H. Jenkins) Washington 1966.
- DAI: Biborbanszületett Konstantin: *A birodalom kormányzásáról*. (ford.: Moravcsik Gyula) Budapest 1950.
- Duft-Missura 1992: Johannes Duft – Missura-Sipos, Tibor: *Die Ungarn in Sankt Gallen*. Magyarok Szent Gallenben. *Mittelalterliche Quellen. Középkori források*. St. Gallen 1992.
- Ekkehardi IV.: Georg Heinrich Pertz (ed.): *Ekkehardi IV: Casuum S. Galli Continuatio*. In: Georg Heinrich Pertz (ed.): *Scriptores rerum Sangallensium. Annales, chronica et historiae aevi Carolini*. (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores 2.) Hannover 1829, 77–147.
- Fadlán 2007: Ibn Fadlán: *Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról*. (ford.: Simon Róbert). Budapest 2007.
- Firmicus Maternus: Firmicus Maternus: *Asztrológia. A pogány vallások tévelygéséről*. (ford.: Bollók János) (Prométheusz könyvek 1.) Budapest 1984.
- Folcuini: Georg Heinrich Pertz (ed.): *Folcuini: Gesta abbatum Lobiensium*. Georg Heinrich Pertz (ed.): *Annales, chronica et historiae aevi Carolini et Saxonici*. (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores 4.) Hannover 1841, 52–74.
- Gerhardi: Georg Waitz (ed.): *Gerhardi Vita sancti Oudalrici episcopi*. In: Georg Heinrich Pertz (ed.): *Annales, chronica et historiae aevi Carolini et Saxonici*. (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores 4.) Hannover 1841, 377–425.
- Gesta Pontificum Cameracensium: Cl. Lud. C. Bethmann Ph. D (ed.): *Gesta Pontificum Cameracensium*. In: Georg Heinrich Pertz (ed.): *Chronica et gesta aevi Salici* (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores 7.) Hannover 1846, 393–489.
- Gombos I–III: Albinus Franciscus Gombos: *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae aeo ducum et regum ex stirpe Arpad descenditum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC*. Tomi I–III. Budapestini 1937–1938. (Reprint: 2011)
- HKIF: Kristó Gyula (szerk.): *A honfoglalás korának írott forrásai*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.) Szeged 1995.
- Iordanes: Iordanes: *Getica. A gótok eredete és tettei*. Kiss Magdolna gondozásában. Pécs 2002.
- Képes Krónika 2004: *Képes Krónika* (ford.: Bollók János) (Millenniumi Magyar Történelem – Források) Budapest 2004.
- Kézai 1862: Kézai Simon mester magyar krónikája. (ford.: Szabó Károly) Pest 1862.
- Konstantin 2013: *Szent Konstantin-Cirill és Szent Metód élete*. (ford.: F. Kováts Piroška) Pozsony 2013.
- Liutprandi: Joseph Becker (Hrsg.): *Die Werke Liutprands von Cremona*. (Monumenta Germaniae Historica Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi 41.) Hannover 1915.

KÉPEK CÍME ÉS FORRÁSA*

- Liudprand 2005: Cremonai Liudprand történeti művei. (ford.: Süttő Szilárd) In: Peter Classen – Cremonai Liudprand: *A Nyugat és Bizánc a 8–10. században*. Budapest 2005, 309–559.
- Mályusz–Kristó 1988: Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum. Commentarii 2. Composuit Elemér Mályusz, adiuvante Julio Kristó. 1. Ab initiis usque ad annum 1301*. Budapest 1988.
- MEH: Györffy György (szerk.): *Magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai*. Budapest 1986.
- Minorsky 1937: *Hudūd al-Ālam "The Regions of the Worlds". A Persian Geography 372 A. H. – 982 A. D.* (trans.: V. Minorsky) London 1937.
- MPH: Jadwiga Karwasinśka (ed.): *Monumenta Poloniae Historica. Nova series IV/2*. Warsaw 1969.
- Nótári 2005: *Források Salzburg kora középkori történetéből*. (ford.: Nótári Tamás) Szeged 2005.
- Oláh 2000: Oláh Miklós: *Hungária. Athila*. (ford.: Németh Béla – Kulcsár Péter) (Millenniumi Magyar Történelem – Források) Budapest 2000.
- Pannóniai legendák: *Pannóniai legendák*. (ford.: F. Kovács Piroška.) Bratislava – Budapest 1978.
- Ransanus 1977: Petrus Ransanus: *Epithoma rerum Hungarorum*. (Cur. gereb.: Petrus Kulcsár) Budapest 1977.
- Ransanus 1999: Petrus Ransanus: *A magyarok történetének rövid foglalata*. (ford.: Blazovich László – Sz. Galántai Erzsébet) (Millenniumi Magyar Történelem – Források) Budapest 1999.
- Regino: *Fridericus Kurze (Recog.): Reginonis abbat: Prumiensis Chronicon cum continuatione Treverensi*. (Monumenta Germaniae Historica Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi 50.) Hannover 1890.
- Régmúlt idők 2015: *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája*. (ford.: Ferincz István) (Magyar Őstörténeti Könyvtár 30.) Budapest 2015.
- Roland 1996: *Roland-ének – ófrancia históriás ének egy oxfordi kéziratból*. (ford.: Rajnavölgyi Géza) Budapest 1996.
- SRH: Emericus Szentpétery (ed.): *Scriptores Rerum Hungaricarum*. Budapest 1937. (Reprint 1999.)
- Szádeczky-Kardoss 1998: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 12.) Budapest 1998.
- Tacitus: *Germania*. (ford.: Borzsák István) In: Tacitus összes művei I. Budapest 1970, 40–66.
- Thurocz 1985: Elisabeth Galántai – Julius Kristó (ed.): *Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum. vol. 1. Textus*. Budapest 1985.
- Thuróczy – Rogerius 2001: Thuróczy János: *A magyarok krónikája* (ford.: Bellus Ibolya – Kristó Gyula) – Rogerius mester: *Síralmas ének* (ford.: Horváth János) (Millenniumi Magyar Történelem – Források) Budapest 2001.
- Uffingo: *Uffingo monacho werthinensi: Ex vita s. Idae*. In: Georg Heinrich Pertz (ed.): *Scriptores rerum Sangallensium. Annales, chronica et historiae aevi Carolini*. (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores 2.) Hannover 1829, 569–576.
- Werbőczy 1990: Werbőczy István: *Tripartitum opus juris consuetudinari regni Hungariae*. Budapest 1990.
- Widukindi monachi: *Paulus Hirsch (Recog.): Widukindi monachi Corbeiensis: Rerum gestarum Saxoniarum libri tres*. (Monumenta Germaniae Historica Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi 60.) Hannover 1935.
- Widukindus: *Widukindus Corbeius: A szász történet három könyve*. (Az Eötvös Klasszikusok sorozat 97.) Budapest 2009.
- Jankovich Miklós portréja 1830-ból. Lenhardt Sámuel metszete
- Istók János szobra a múzeumalapító Széchenyi Ferencről a Magyar Nemzeti Múzeum kertjében
- A Magyar Nemzeti Múzeum 1837 és 1846 között elkészített épülete (Szalay 1902, XXXIII.)
- A benepusztai lelet (Hampel 1905. II. Taf. 341.)
- Ezüstveretek a benepusztai sírból
- A benepusztai sírból származó tárgyak rajza és a nagyszentmiklósi kincsről származó ábrázolások
- Szeremley Miklós *Magyar hajdan és jelen* című munkájából (Szeremley 1847.)
- Érdy Miklós arcképe 70 éves korában (Hampel 1902, 79.)
- A verebi leletek rajza (Hampel 1900, 561.)
- Henszlmann Imre portréja (Visy 2003, 33.)
- Pulszky Ferenc arcképe és aláírása (Szalay 1902, XXXVII.)
- Az ezredéves kiállítás megnyitása 1896. május 2-án (Timár et al. 1896, 29.)
- Lubor Niederle arcképe (Stratum plus 2014/5.)
- Vasile Pärvan arcképe (Forrás: <http://miscarea.net/libertatea-parentalia.htm>)
- László Gyula előadása a Szárszói Konferencián 1943-ban. Bérczi László felvétele (Balassa 2001, 68.)
- A szlávnak tartott 10–11. századi falusi temetőket sokáig Bijelo Brdo-kultúrájának nevezték. A fénykép a Bielo Brdo lelőhelyen a 20. század elején végzett feltáráson készült (Tomičić 1991, T. 3.1.)
- Dienes István, Nagy Anikó és Kovács László oldalkocsis motorkerékpáron egy honfoglalás kori temetőfeltáráson (Kovács 2012a, 24.)
- Honfoglalás kori tárgyakat tartalmazó vitrinek a L'an Mil et la Hongrie: Naissance d'une nation européenne kiállítás toulouse-i megnyitóján (Révész László felvétele)
- Az 1996-os milleszázad honfoglalás kori kiállítás külföldi állomásainak katalógusai
- David C. Clarke modellje a különböző régészeti kultúrák kapcsolatairól (Clarke 1968. alapján)
- Albrecht Dürer iskolájának metszete: Szent Kálmán és Szent Lipót az Ausztria védőszentjei című metszetről
- A gnadendorfi sírlelet (Daim 2006.)
- 9–11. századi, a magyar emlékménnyel kapcsolatba hozott sírleletek és temetkezésre utaló szórvány-leletek: 1–60.; kincsleletek: A–D; földvárak, korai erősségek: I–XIII.
- Népek vándorlása mint a „barbárok inváziója” egy 20. század elején kiadott francia történelemkönyv metszetén (Duruy 1911, 83.)
- A bécsújhelyi 10. századi sír leletei (Schulze-Dörlamm 2006, 56.)
- A magyarok korai településterülete a 10. század elejéig Mechthild Schulze-Dörlamm elképzelése szerint; a térképen jelölt sírok a gnadendorfi sírlelet párhuzamait tartalmazó leletegyüttesek (Schulze-Dörlamm 2006, 58.)
10. századi sírok és temetőleletek a Kárpát-medence déli harmadában (Takács 2013, 652.)
- Erdély eddig felfedezett, régészeti elemzés nyomán hitelesnek tekinthető 10–11. századi temetői (Révész 2013, 612.)
- A Prut- és a Dnyeszter-menti terület fontosabb, Svetlana Rjabceva és Roman Rabinovics által kiemelt 9–10. századi régészeti lelőhelyei (Rjabceva–Rabinovics 2014, 264.)
10. századi sírleletek a brănești temetőből (Fjodorov–Csebotarenko–Velikanova 1984, 27.)
- A limbari temető 48. sírja és leletei (Hinku 1970, 10.)
- Díszített hüvelyvég Echimauți lelőhelyről (Svetlana Rjabceva felvétele)
10. századi veretek és csat a Moldáv Nemzeti Múzeumból (Svetlana Rjabceva felvétele)
- A nyitrai Pribina-szobor
- A nyitrai Pribina-szobor és a blatncai kard
- A blatncai kardot mintázó szobor Nyitra belvárosában
- A Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött blatncai fegyver rajza (Undset 1890, 164.)
- A szklabinai várrom rajza (Ernyey 1923, 104.)
- Pribina rajza a szlovák húszkoronáson
- A dévényi várrom napjainkban
- A dévényi emlékmű és a várrom
- A dévényi emlékmű (Timár et al. 1896, 92.)
- 1927-es fénykép a dévényi emlékmű helyéről (Forrás: <http://arpad.lapok.hu/keret.cgi?arpad/szazev.html>)

* A forrás nélkül fotókat a szerző készítette.

Stróbl Alajos által készített szobor Rómer Flórisról Pozsonyban
 Szvatopluk szobra az eredeti kettőskeresztes, címerrel
 A pozsonyi Szvatopluk-szobor kettőskeresztes pajzsa
 A Gizella-kereszt ábrázolása a Pray-kódexben (Trogmayer-Visy 2000, 15.)
 12. századi ereklyetartó mellkereszt (Kovács 1974, 7. kép)
 A Szvatopluk-szobor a kettőskeresztes címerű pajzs átalakítása után
 Cirill és Metód ábrázolása egy 19. századi festményen (Kat. Budapest 2000a, 7.)
 Cirill és Metód szobra a nyitrai várban
 A korpuszal díszített könyv és a pyxis Ludmila Cvenegrošová szobrán
 A korpuszal díszített könyv a szobron
 A Mikulčice lelőhelyről származó ezüst mellkereszt (Kat. Budapest 2000a, 230.)
 A díszített pyxis a szobron
 A Feketekelecsényben (Čierne Kľačany, Szlovákia) előkerült pyxis díszítésének rajza (Kolník-Velačik 1983.)
 Nyitra és környéke a 9. századi régészeti leletek fényében: a. vár; b. erődített rész; c. Szent Hippolit-monostor; d. valószínűsített templomhely; e. feltételezett templomhely; f. települések helye (Kat. Brno 2014, 244.)
 8-9. századi karoling pyxis Nagy Károly udvari műhelyéből (Kat. Achen 1965, Abb. 93.)
 Cirill és Metód Rómába átdátják Szent Kelemen ereklyéit II. Hadrianus pápának. Freskó a római Szent Kelemen-templomból
 A Zúrában feltárt II. sírkamra rajza (Poulik 1995.)
 A Feketekelecsényben és a Zúrában talált pyxisek fényképe (Kat. Brno 2014, 451.)
 A II. világháború XII. kerületi áldozatainak emlékműve
 A Nemzeti Összetartozás Emlékműve, Ópusztaszer
 Turul, Mátra Erik installációja
 Gebauer Ernő: *Emese álma* (Wertner 1907.)
 Helbing Ferenc: *Emese álma* (1928)
 A *Képes Krónika* miniatűrái: a „D” iniciáléban Előd vezér turulos pajzzsal a kezében; az „A” iniciáléban Árpád vezér karddal és turulos pajzzsal
 Attila király turulos lobogóval a Thuróczy-krónikából
 Turul és 10. századnak tartott fegyverek ábrázolása egy, a millennium idején készült rajzon (Szilágyi 1895, 137.)
 Benczúr Gyula metszete a magyar címerrel és a turullal (Horváth 1899, 15.)
 Than Mór: *Árpád az ország határán* (Cenmerne Wilhelm 1982.)
 A zimonyi ezredévi emlékmű (Tímár et al. 1896, 85.)
 A tatárnyai turulszobor
 Nagy Ildikó tipológiája az I. világháborús emlékművekről (Nagy 1991, 126.)
 Tétény szobra a Millenniumi emlékművön és a lobogó tetején lévő turulábrázolás kinagyított képe
 Turulszobor Neusiedler am See, Ausztria. A szoborból a világháborút követő határváltozásokat követően kivették a címert
 Turulos lobogó Munkácsy Mihály *Honfoglalás* című festményének részletén
 A rakamazi hajfonatkorongpár (Kat. Budapest 1996, 163.)
 A karosi I. temető 1. sír verete, köztük a heraldikus pózban ábrázol madarakat formázó darabokkal (Kat. Budapest 1996, 84.)
 10. századi konstantinápolyi márványpanel sasokkal, nyulakkal és kígyóval (Kat. London 1994.)
 A zempléni korongok
 Heraldikus pózban ábrázolt vadászmadarat mintázó veret Komáromszentpéterről (Svátý Peter, Szlovákia) (Trugly 2008, 133.)
 A rakamazi korongábrázolás modern alkalmazásai tetoválásként és hagyományörző viselet ruhadíszeként
 Árpád szobra az Ezredévi emlékművön
 Schikédanz Albert Millenniumi emlékműterve (Kovács-Nagy 2013, 19.)
 A *Képes Krónika* miniatűrái. Az „F” iniciáléban Árpád turulos pajzzsal, a „C” iniciáléban a hét kapitány, középen páncélingban, hercegi süvegben, karddal és turulos pajzzsal Árpád
 A Nádasdy-Mausoleum Árpád-metszete (1619 és 1632 között) (A Sárvári Nádasdy Ferenc Múzeum gyűjteményéből)
 Székely Bertalan: *Vérszerződés* (1897)
 Árpád alakja Munkácsy Mihály *Honfoglalás* című festményén
 Hans Burgkammer I. Miksa diadalmenetének ábrázolásához 1516–1518 között készített metszete magyar fegyvereseket ábrázol buzogánnyal és pavese pajzzsal (Endrődi 2000, 201.)
 Árpád Pannónia hegyén. Blaschke János és Josef Axmann 1822-es metszete (Langó 2007, 137.)
 Horváth István arcképe (Vass 1895.)
 Árpád elutasítja Zalán követét. Clarot rajza és Dworžák metszete Vörösmarty Mihály munkáinak 1833-as kiadásához (Lukácsy-Balassa 1955, 12. kép)

A két köpöllér az egykori Fehéregyháza templomának a helyét jelölte Honéczy Aladár 1912-es felvételén (Honéczy 1912, 56–57.)
 Az 1900-as évek elején a fehéregyházi pálos kolostor helyén álló gyártelep fényképe (Honéczy 1912, 64–65.)
 Vázlat az egykori fehéregyházi templom rekonstrukciójáról a 20. század elejéről (Honéczy 1912.)
 Munkácsy Mihály festménye a Magyar Nemzeti Múzeum dísztermében, az egykori főrendiház üléstermében (Szalay 1902, XXXIX.)
 Honfoglalás kor férfi viselet. Nagy Géza rekonstrukciója és Nemes Mihály rajza (Nemes-Nagy 1900.)
 Népművészeti és ázsiai tartott elemek megjelenése Nagy Géza és Nemes Mihály viseletrekonstrukcióin (Nemes-Nagy 1900.)
 Szécsi Antal Árpád-szobra az Országház Kupolacsarnokából (Berzeviczy 1907.)
 László Gyula által a 10. századi sírleletek tanúságai alapján megrajzolt viseletrekonstrukció (László 1988, 70.)
 A Zemplén-Szélmalomdomb lelőhelyen lévő 4. domb Blažej Beňadik és Vojtech Budinský-Krička fel-tárása
 A zempléni sírról készített rekonstrukciós rajz (Budinský-Krička-Fettich 1973, 183.)
 Lőszerszármveretek a zempléni sírból
 Drótkészerek a zempléni sírból
 A banai sírban talált fémveretek (Kiss-Bartha 1970.)
 A banai sír tarsolylemeze (Kat. Budapest 1996, 262.)
 A banai sír ezüstberakással díszített szablyaellenzője (Kat. Budapest 1996, 363.)
 A karosi II. temető 52. sírjában nyugvó harcos viseletének rekonstrukciója a sírleletek alapján.
 A harcos oldalán a készenléti íjtartó tegezettel (Révész 1999, 28.)
 A Mala Perescsepina talált leletek (Zallesskaja et al. 1997.)
 A perescsepina leletegyüttes egyik tája és a tálon lévő felirat I. A. Zareckij leletközléséből (Zareckij 1912.)
 A leletegyüttes monogramos pecsétygyűrű (Kat. Saint Petersburg 1997, 87.)
 A Mala Perescsepina lelőhelyen Kuvratnak állított emléktábla
 Két perescsepina gyűrű feliratának Róna-Tas András által javasolt megfejtése (Róna-Tas 2000.)
 Meghatározhatatlan vagy bizonytalan meghatározású 6–8. századi bizánci monogramok (Bálint 2004, 111. alapján)
 10. századi magyar solymász viselete Boldog Zoltán rekonstrukciója szerint
 Melocco Miklós és Párkányi Raab Péter Lehel vezér-szobra Jászberényben
 Lehel vezér (Jászberény Jász Múzeum Gyűjteménye)
 A császárt agyonütő mondai Lehel alakja egy 1920-as években készített képeslapon, ami a jászberényi városháza dísztermének falát díszítő festmény alapján készült (Jászberény Jász Múzeum Gyűjteménye)
 László Gyula rekonstrukciója a kürt külső palástjának képi ábrázolásáról (László 1988, 77.)
 A prágai kürt külső palástjának képi ábrázolása Franz Johann Joseph Bock munkájában (Bock 1860, 135.)
 A Prágában és a Bécsben őrzött kürt a Franz Johann Joseph Bock munkájában közölt metszet alapján (Bock 1860, Taf. XXV.)
 Elefántcsontot faragó mester ábrázolása egy 11. századi bizánci kódexben (*Cynegetica* – Cod. Z 479), fol. 36r, Velence, Bibliotheca Marciana) (Shalem 2004.)
 A kijevi Szent Szófia-székesegyház löverseny ábrázoló képciklusa (Boeck 2009, 288.)
 A British Museumban őrzött Clephane-kürt külső palástjának rajza (Dalton 2014.)
 A Berliini Opera zenészei megszólaltatják a Berliini Iszlám Múzeum kürtjeit (Shalem 2006.)
 Muszlim harcosok kürtjeiket fújják a Roland-ének egy korai kéziratában, amely Konrad német paphoz köthető (A kézirat: Heidelberg, Egyetemi Könyvtár cod. pal. Germ. 112, fol. 80v a) (Shalem 2004.)
 Templombelsőt díszítő kürtök egy prúmi Karoling-kori kódexből (Berlin, állami Könyvtár Lat. Theol. Fol. 733, folio 19v.) (Shalem 2004.)
 A chartres-i katedrális Nagy Károly-ablaka 1220-as évekből. A császár ereklyét ajánl fel. A képen a háttérben jól látható a templomban felakasztott kürt (Shalem 2014.)
 Lehel és kürtje a *Képes krónika* miniatűrján
 Roland fejbe vágja ellenségét a kürtjével. A Sticker-féle német feldolgozás 14. század eleji kéziratából (Rajnavölgyi 1996.)
 Különböző elefántcsontok eltérő spektroszkópkepe (A. Banerjee – G. Bortolaso – W. Dindorf 2007.)
 A jászkapitány szobra, kezében a kürttel Jászberény főterén. Győrfi Sándor karcagi szobrászművész szobra
 A kürt jeleneteit megjelenítő oszlopfelek Jászfényszaru. A kinagyított képen a tövishúzó ábrázolása
 A magyarok kirabolják Sankt Gallen kolostorát. Johann Stumpf munkájából (1547–1548) (Duft–Missura-Sipos 1992, 74–75.)
 Witto pap menekül a háztartásával a magyarok elől (Sankt Gallen Stiftsbibliothek Codex 602.). Az ábrázolás 1451-ben készült (Duft–Missura-Sipos 1992, 66–67.)

A magyarok Sankt Gallenben (Sankt Gallen Stiftsbibliothek Codex 602.). Az ábrázolás 1451-ben készült (Duft-Missura-Sipos 1992, 68-69.)

A magyarok kapcsán említett ibériai feljegyzésekben szereplő III. Abd al-Rahman Medina az-Zahrában lévő udvarában fogadja I. Ottó császár követét. Dionisio Baixeras Verdaguer festménye a 19. század végén (Kubisch 2000, 231.)

Hunok sztereotip ábrázolása egy 20. század eleji francia kötetben (Duruy 1911, 89.)

X 270869

Megfújhatta-e Lehel vezér a kürtjét? Milyen kard lógott a harcban Árpád oldalán? Lehet-e válaszolni ezekre a kérdésekre anélkül, hogy megtalálnánk Árpád vagy vezérei sírját? Ha nem, akkor Munkácsy *Honfoglalásának* szereplői vagy a milleniumi Árpád-szoborcsoport alakjai miért azt a ruhát és fegyverzetet viselik, amit a művészek megálmodtak? És egyáltalán, érdekes-e az évszázadokon át formálódó kollektív nemzeti emlékezet szempontjából, hogy mit hímeztek Árpád lovának fejdíszére? De ha ez nem fontos, akkor mi értelme régészeti kutatásokat végezni? A válaszokat keresve Langó Péter elvisz Munkácsy Mihály és Zala György műhelyébe, ismerteti a 19. századi vitákat hitelességről és nemzeti emlékezetéről, bemutatja, hogyan birkózott egymással a Millennium eufóriájában vagy a Tanácsköztársaság nemzeti szimbolikát kiiktató diktatúrája idején az állam, a művészek, a történészek, a régészek, illetve az értő és a laikus közönség.

LANGÓ PÉTER az MTA BTK Régészeti Intézetének tudományos munkatársa. Szakterülete a kora középkor és az Árpád-kor emlékeinek régészeti kutatása (különös tekintettel a 9–10. századra). Munkái a Kárpát-medencei hagyatékek regionális kapcsolatainak vizsgálataira és az említett időszak tudománytörténeti kérdéseire is kiterjednek.

3900 Ft

ISBN 978-963-279-935-3

9 789632 799353